

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

**AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATI
MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ**

**RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSININ
MATERİALLARI**

BAKİ - 2022

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

**AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATI
MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ
RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSININ
MATERİALLARI**

BAKİ - 2022

Elmi redaktor:

i.e.d., prof. **Ədalət Muradov**

Redaksiya heyəti:

i.e.d., prof. **Sakit Yaqubov**

i.e.d., prof. **Yadulla Həsəni**

i.e.d., prof. **Zahid Məmmədov**

i.e.d., prof. **Əli Əlirzayev**

i.e.d., prof. **Sifariz Səbzəliyev**

i.e.d., prof. **İrşad Kərimov**

Buraxılışa məsul:

Arzu Səfərova

Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində respublika elmi konfransının materialları. Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2022.-346 s.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr – prof. **Sakit Yaqubov** - UNEC Elm üzrə prorektor

Sədr müavini – prof. **Yadulla Həsənlı** - UNEC İAETİ-nin direktoru

Katib – dos. **Həmid Həmidov** - UNEC EFTİED “Elmi fəaliyyətin təşkili”
şöbəsinin müdiri

Üzvlər:

prof. Məhiş Əhmədov - UNEC “İqtisadiyyatın tənzimlənməsi” kafedrasının müdiri

prof. Qabil Manafov - UNEC Magistratura Mərkəzinin direktoru

prof. Orucəli Rzayev - UNEC Zaqatala filialının direktoru

i.e.n. Kurban Kurbanov - UNEC Dərbənd filialının direktoru

dos. Oruc Məmmədov - UNEC Maliyyə-İqtisad Kollecinin direktoru

f.e.d. Vilayət İsmayılov - UNEC Qida Sənayesi Kollecinin direktoru

ped.e.d. Vidadi Orucov - UNEC Sosial-İqtisadi Kollecinin direktoru

Rəna Hüseynova - UNEC “Tədqiqat mərkəzlərinin işinin əlaqələndirilməsi
və təşkili” şöbəsinin müdiri

ELM KOMİTƏSİ

Sədr – prof. **Zahid Məmmədov** - UNEC Elmi fəaliyyətin təşkili və idarə
edilməsi departamentinin direktoru

Sədr müavini – prof. **Rövşən Quliyev** - UNEC İAETİ-nin direktor müavini

Katib – **Fərhad Mikayılov** - UNEC İAETİ, Bilik iqtisadiyyatı şöbəsi, böyük
elmi işçi

Üzvlər:

prof. Əlican Babayev - UNEC “İqtisadi nəzəriyyə” kafedrasının müdiri

prof. Əli Əlirzayev - UNEC “Sosial inkişaf iqtisadiyyatı və qiymətləndirmə”
kafedrasının müdiri

prof. Arif Şəkərəliyev - UNEC “Ticarət və gömrük işinin təşkili”
kafedrasının müdiri

prof. Kamil Şahbazov - UNEC “Menecment” kafedrasının müdiri

prof. İrşad Kərimov - UNEC “Beynəlxalq iqtisadiyyat” kafedrasının müdiri

prof. Ümidvar Əliyev - UNEC “Nəzəri və praktiki iqtisadiyyat” kafedrasının
müdiri

prof. Sifariz Səbzəliyev - UNEC “Mühasibat uçotu və audit” kafedrasının
müdiri

dos. Nazim Hacıyev - UNEC Biznes Məktəbinin direktoru

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

MÜNDƏRİCAT

Açılış

Rəsmi salamlama	Sakit Yaqubov	8
Ziyad Səmədzadə	Millətin azadlıq haqqı.....	11
Cəbi Bəhramov	Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpası XX əsrin sonunda xalqımızın qazandığı ən böyük nailiyyətidir.....	16
Plenar sessiya		
Yusif Yusifov	Qurtuluşdan zəfərə: sosial-iqtisadi inkişaf rəsmi statistikada.....	19
Əlican Babayev	Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modelinin xüsusiyyətləri.....	27
Ümidvar Əliyev	Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyinin 30 ili: nailiyyətlər və perspektivlər.....	33
Seksiyalarda çıxışlar		
Yaqubov Sakit Məmədi	Müstəqillik illərində Azərbaycan Respublika- sının sosial-iqtisadi inkişafına statistik baxış.....	39
Cavadov Ramiz Cavad		
Həsənli Yadulla Həmdulla	Müstəqillik illərində yol infrastrukturuna tətbiq edilən islahatların təhlili.....	45
Səfərova Arzu Məhəbbət		
Əliyev Məhəmməd Ələkbər	İqtisadi potensialdan səmərəli istifadə və institusional islahatlar.....	52
Hacıyev Fazil Şöhlət	Azərbaycan iqtisadiyyatına müstəqillik illərində qoyulan investisiyaların təhlili və audit qiymətləndirilməsi.....	58
Əliyeva Aytac Fazil		
Quliyeva Şəfa Tofiq	Heydər Əliyev irsi müstəqil Azərbaycanın tərəqqisinin mükəmməl strateji proqramı kimi..	63
Qasimov Əliğa Ələsgər	Azərbaycanda informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə rəqəmsal bacarıqların artırılması yolları	72

Hüseynov Rəşad Aktiv	Müstəqillik dövründə Azərbaycan Respublikasının pensiya təminatı sisteminin inkişafı: retrospektiv baxış.....	80
Mustafayeva Esmira Musaifovna Əlirzayeva Ləman Yaşar	Azərbaycanda maşınqayırmanın inkişafı.....	88
Manafov Qabil Nadir	Azərbaycanda regional sahibkarlığın inkişafı - iqtisadi müstəqilliyin möhkəmləndirilməsinin mühüm istiqamətidir.....	94
Musayev Yusif Ehtiram	Ağdam rayonunda məşğulluğun təmin edilməsində ailə biznesinin imkanları.....	101
Rzayev Rafail Zeynal	Azərbaycanda regionların sosial-iqtisadi inkişafı: problemlər və perspektivlər.....	108
İbişov Elman İbiş Mikayılov Fərhad Qambov	Azərbaycanın kənd təsərrüfatı son on ilin astanasında: reallıqlar və perspektivlər.....	114
Quliyev Müşfiq Yelmar	Müstəqillik illərində Azərbaycanda sənaye inkişafı: yerli üstünlüklərdən klasterləşməyə....	124
Xeyirxəbərov İsmayıl Mahmud	Müstəqil Azərbaycanın aqrar ərzaq siyasəti.....	132
Həkimova Yeganə Allahyar	Azərbaycanda dövlət gəlirləri və xərclərinə maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi.....	138
Xudaverdiyeva Kifayət Aslan Xudaverdili Ülvyyə Ramiz	Uzunmüddətli aktivlərin beynəlxalq standartlar əsasında tətbiqi və maliyyə uçotu standartlarına harmonizasiyası.....	144
Hacıyeva Hafizə Hüseyn	Əsas vəsaitlərin iqtisadi məzmunu, təyinatı, təhlilinin və qiymətləndirilməsinin nəzəri əsasları.....	154
Məmmədov Nazim Eldar	Müstəqil Azərbaycanın qiymətli kağızlar bazarının inkişafı.....	162
Səbzəliyev Sifariz Mirzəxan, Nəcəfov Seymur Əsgər	Mühasibat uçotunun qurulması modellərinin elementlərinin oxşar və fərqli meyarları.....	168

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Tanrıverdiyeva Gülnarə Qurbanəli	Maliyyə hesabatının beynəlxalq standartlarının tətbiqi şəraitində mühasibat (maliyyə) və vergi uçotunun xüsusiyyətləri.....	175
Zeynalov Zakir Hacı	İqtisadi imkanlar və maliyyə sektorunda maliyyə resurslarına çıxış imkanlarını məhdudlaşdıran amillər.....	182
Ağayev Samir Səxavət	Səmavi dinlərdə və fəlsəfi düşüncədə borc faizi anlayışı.....	193
Qədimli Nüşabə Astan	Maliyyə hesabatlarının təhlilində müasir kompüter texnologiyalarının tətbiqi istiqamətləri...	202
Məmmədova Gültəkin Qabil	Müstəqillik illərində nağdsız maliyyə əməliyyatlarının inkişafı kontekstində nağdsız ödəniş mexanizminin təkmilləşdirilməsi.....	211
Mehdiyeva Leyla Tofiq	İqtisadiyyatın real və maliyyə sektorlarının fəaliyyətlərinin qarşılıqlı əlaqələndirilməsi problemləri.....	218
Şabanov Sərdar Əhmədiyyə	Azərbaycanda elmin bəzi keyfiyyət problemləri.....	225
Həsənova Nərgiz Tofiq	Auditorların etik davranış kodeksinə əsasən peşə etikası və auditin prinsipləri.....	234
Rəhimli Günay Fazil	Azərbaycanın sosial hesablar matrisinin qurulması problemləri.....	240
Məmmədova Gülsüm Mirdamət	Müasir vergi münasibətlərində bankların iştirakı.....	248
Fərəcova Dilbər Daşdəmir	Müstəqil Azərbaycanın iqtisadi modeli və investisiya fəaliyyətinin uçotunun təkmilləşdirilməsinin prioritet istiqamətləri.....	255
Osmanov Tofiq Ramazan	Müstəqil Azərbaycanın dünya ölkələrinə nümunə olacaq iqtisadi inkişaf yolu.....	262
Kərimov İrşad Abdul	Yüksəkixtisaslı kadr hazırlığı ilə elektron resurslardan istifadə arasında qarşılıqlı asılılıq.....	267
Ağakışiyeva Yeganə Balazayır		
Bağırzadə Murad Manaf	Azərbaycanın müstəqilliyinin təntənəsi dünya mediasında: böyük datalar üzərində təhlil.....	272
Babayev Nüsrət Salman	Beynəlxalq ticarətin iqtisadi aspektləri.....	281

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Aslanov Habil Hüseyn		
Namazovova Cəmilə Bayraməli Yadigarov Təbriz Abdulla	Müstəqillik illərində Azərbaycanın gömrük siyasətinin iqtisadi artıma təsiri.....	287
Aslanov Məmməd Səməd	Müasir Azərbaycanın iqtisadiyyatında innovasiya prosesi və yeni texnologiyaların inkişafı.....	294
Həsənov Vəkil Səfiyar	Sovetlər birliyinin süqutu ərəfəsində Azərbaycana qarşı erməni təcavüzkarlığı (1988 - 1991-ci illər).....	300
Həsənova Cəmilə Vaqif	İşğaldan azad olunmuş ərazilərin kurqan abidələri.....	306
Namazova Nərminə Tahir	Ərazi bütövlüyünün bərpası və iqtisadi inkişafın perspektivləri	313
Həsənov Niyazi Əlikram	Müstəqillik illərində Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafı	319
Əmirova Fəridə Şamil	Azərbaycan regionlarının iqtisadi inkişafında işğaldan azad olunmuş ərazilərin resurslarının rolu və əhəmiyyəti.....	326
Sultanova Fidan Rəsul		
Qarayev Nurlan Vahid	Qarabağda yaradılan iqtisadi-coğrafi rayonların aqrar sahədəki inkişaf perspektivləri.....	332
Nəcəfov Salman Əli	Azərbaycanda əlverişli investisiya mühiti Qarabağ iqtisadiyyatının bərpasının zəruri amili kimi.....	339

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

RƏSMİ SALAMLAMA

Professor Sakit Yaqubov – Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
(UNEC) Elm üzrə prorektoru

Hörmətli konfrans iştirakçıları, əziz qonaqlar!

Mən Sizləri Universitetimizin rəhbərliyi adından salamlayıram və hər birinizə uğurlar arzulayıram.

Bugünkü konfransımız çox əlamətdar tarixi bir hadisəyə - **Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasının 30 illiyinə** həsr olunub.

1991-ci ildə dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra Azərbaycan Respublikasında demokratik dövlət quruculuğu və sərbəst bazar münasibətlərinə əsaslanan müstəqil milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması məqsədilə ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi sistemin transformasiyası obyektiv zərurətə çevrildi. Bu dövrdən etibarən hökumət qarşısında dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, demokratik, hüquqi-dünyəvi dövlətin qurulması, bazar iqtisadi sistemə keçid, ölkənin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi, əhalinin təhlükəsizliyinin və sosial-iqtisadi rifahının yaxşılaşdırılması kimi bir çox ciddi və tələyüklü vəzifələr qoyuldu.

Müstəqilliyin ilk illərində keçmiş SSRİ daxilindəki iqtisadi əlaqələrin qırılması və Ermənistanın ölkəmizə qarşı apardığı işğalçı müharibə nəticəsində iqtisadiyyatda ciddi tənəzzül baş verdi. Bu isə ölkədə çox güclü inflyasiyaya səbəb oldu. Belə ki, 1992-ci ildə istehlak qiymətləri 1991-ci ilə nisbətən 10,1 dəfə, 1993-cü ildə 1992-ci ilə nisbətən 12,3 dəfə, 1994-cü ildə 1993-cü ilə nisbətən 17,6 dəfə artmışdır.

1991-1994-cü illər ərzində ölkə iqtisadiyyatında ÜDM hər il orta hesabla 16,5% azalmışdı. Bunun nəticəsi olaraq, əhalinin həyat səviyyəsinin ümumiləşdirici göstəricisi olan əhalinin pul gəlirləri real ifadədə 3,3 dəfə, adambaşına pul gəlirləri orta hesabla 3,6 dəfə aşağı düşmüşdür.

1993-cü ildə ümummili liderimiz Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ölkədə iqtisadi və hərbi siyasi problemlərin həlli üçün imkanlar yaratdı. Daxili və xarici düşmənlərin təzyiqi altında olmasına baxmayaraq, qısa müddətdə bütün istiqamətlərdə vəziyyət stabilləşdirildi və iqtisadi inkişaf üçün zəmin yaradıldı.

Ermənistanla atəşkəs müqaviləsinin imzalanması ilə Azərbaycan effektiv iqtisadi strategiyanın işlənməsi və reallaşdırılması imkanı əldə etdi.

Bu dövrdə Azərbaycan müstəqil dövlət kimi BMT, Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı, İslam Konfransı Təşkilatı, MDB, Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu kimi nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlara üzv oldu, NATO və Avropa Birliyi kimi qurumlarla əməkdaşlıq haqda sazişlər imzaladı ki, bu da ölkəmizin dünyada mövqeyinin möhkəmlənməsinə imkan yaratdı.

İqtisadi sferada Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı neft yataqlarının istismarına dair 1994-cü il sentyabrın 20-də imzalanmış "Əsrin müqaviləsi" Azərbaycanında iqtisadi islahatların reallaşdırılması üçün böyük imkanlar yaratdı.

Həyata keçirilən islahatlar iqtisadi tənəzzülü dayandırmaq və iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün möhkəm əsas yaratdı. Artıq 1995-ci ildən başlayaraq, Azərbaycan-da davamlı olaraq iqtisadi artım müşahidə olunmağa başladı.

Ümummili liderimiz 1999-cu ildə neft yataqlarının xarici şirkətlərlə birgə

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

işlənməsindən əldə edilən mənfəət neftinin satışından daxil olan vəsaitlərin səmərəli idarə edilməsi, həmin vəsaitlərin prioritet sahələrin inkişafına və sosial-iqtisadi baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edən layihələrin həyata keçirilməsinə yönəldilməsini təmin etmək üçün Dövlət Neft Fondunun yaradılması ilə bağlı fərman imzaladı. Hazırda beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən fondun fəaliyyəti və bu sahədə şəffaflığın təmin edilməsi yüksək qiymətləndirilir.

Ölkəmizdə iqtisadi artım tempi əsaslı Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş davamlı təməl üzərində ulu öndərin layiqli varisi İlham Əliyevin prezident seçilməsi ilə 2003-cü ildən başlayaraq xüsusilə yüksəldi.

Həyata keçirilən sistemli islahatlar nəticəsində müstəqilliyimizin 30 ili ərzində bütün istiqamətlərdə çox əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Giriş nitqində bu nailiyyətləri ətraflı təsvir etmək mümkün olmasa da, bəzi göstəriciləri qeyd etmək istərdim.

Müstəqillik dövründə, daha doğrusu 1992-ci illə müqayisədə Azərbaycanın ÜDM-in həcmi 32,7 dəfədən çox artmış və 2020-ci ildə bu göstərici 42,6 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. Əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM-in həcmi isə 1992-ci illə müqayisədə 23,7 dəfədən çox artmış və 2020-ci ildə bu göstərici 4272 ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Müstəqillik dövründə iqtisadiyyata yatırılan investisiyaların ümumi məbləği 283 milyard dollar təşkil etmişdir. Böyük həcmdə karbohidrogen ehtiyatlarına malik Azərbaycanın neft-qaz sektoru hər zaman xarici investisiyalar üçün cəlbedici olmuşdur. Təkcə 2019-cu ildə ölkə iqtisadiyyatına 13,5 milyard dollar sərmayə yatırılmışdır.

Respublikada minimum əməkhaqqı 2003-cü illə müqayisədə 27,8 dəfə artaraq, 2019-cu ildə 250 manat, orta aylıq əməkhaqqı isə 8,2 dəfə artaraq, 635 manat təşkil etmişdir. Təyin olunmuş aylıq pensiyaların orta məbləği 2005-ci illə müqayisədə 9,2 dəfə artaraq, 2019-cu ildə 264 manat məbləğinə çatmışdır.

Dövlət büdcəsindən sosial sahələrə ayrılan vəsaitlərin həcmində də ciddi artımlar müşahidə edilmişdir. Belə ki, 1995-ci ilə nisbətən 2019-cu ildə təhsilə ayrılan vəsaitlərin həcmi 29,2 dəfə artaraq, 2,2 milyard manat, səhiyyədə 29,4 dəfə artaraq, 874 milyon manat, elm sahəsində isə 31,4 dəfə artaraq, 122 milyon manat olmuşdur.

Bu gün dünyada gedən əsas proseslər bilik iqtisadiyyatına keçidi zəruri edir. Azərbaycanda bu istiqamətdə effektiv tədbirlər həyata keçirilməkdədir.

2003-cü ildə İKT sektorunda məhsul (xidmətlər) buraxılışı 216 milyon manat olduğu halda, 2020-ci ildə 2,3 milyard manat, İKT sektorunda yaradılmış əlavə dəyərin həcmi 742 milyon manat olduğu halda, 2020-ci ildə artaraq, 1,43 milyard manata çatmışdır.

Eyni zamanda ölkədə İKT vasitələrindən istifadə səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Belə ki, 2005-cü ildə əhalinin hər 100 nəfərinə düşən internet istifadəçilərinin sayı 8 nəfər olmuşdursa, 2020-ci ildə artaraq 85 nəfər, 2010-cu ildə əhalinin 100 nəfərinə düşən genişzolaqlı internet istifadəçilərinin sayı 15 olduğu halda, 2020-ci ildə 83 nəfər olmuşdur. 2005-ci ildə İKT-nin İnkişaf İndeksi Ölkəmiz üzrə 2,58, 2020-ci ildə isə artaraq 6,78 olmuşdur.

Ölkədə dinamik sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi bütün regionların

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

tarazlaşdırılmış, balanslı inkişafı şərtləri daxilində mümkündür. Bunu əsas götürərək 2004-cü ildən başlayaraq, Azərbaycan regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə dörd Dövlət proqramı qəbul edilmişdir ki, bu proqramlardan üçü uğurla yerinə yetirilmiş, dördüncü proqram isə hal-hazırda icra olunmaqdadır.

Bir məsələni də xüsusi qeyd etmək istəyirəm. Hamımızın bildiyiniz kimi, 2020-ci il sentyabr ayının 27-də Ermənistanın təxribat xarakterli hücumlarına cavab olaraq, ölkə prezidentinin əmri ilə Azərbaycan ordusu Vətən müharibəsinə başladı. 44 gün davam edən və işğalçı üzərində tam zəfərlə nəticələnən bu müharibə nəticəsində 30 ilə yaxın işğal altında qalan ərazilərimiz işğaldan azad edildi.

Bu zəfər dövlətimiz və xalqımız qarşısında yeni vəzifələr qoydu. İndi əsas məsələ bu ərazilərin ümumi iqtisadi dövriyyəyə daxil edilməsi, məcburi köçkünlərin ata-baba yurdlarına qayıtması üçün şəraitin yaradılmasıdır. Bu gün azad olunmuş ərazilərdə misli görünməmiş bərpa-quruculuq işləri həyata keçirilir. Qısa müddət ərzində Füzuli hava limanının istifadəyə verilməsi, Füzuli-Şuşa “Zəfər yolunun” inşasının tamamlanmaq üzrə olması, Şuşada aparılan bərpa-quruculuq işləri göstərir ki, qısa zaman ərzində bu ərazilərdə normal həyat bərpa olunacaq və biz bu ərazilərin nəhəng iqtisadi potensialından istifadə etməklə iqtisadi inkişaf tempələrini daha da yüksəldəcəyik.

Hesab edirəm ki, UNEC kollektivi olaraq biz də bu proseslərdə öz intellektual potensialımızla fəal iştirak etməliyik və iştirak edəcəyik.

Bugünkü konfransın plenar iclasından, yəni nahar fasiləsindən sonra 5 bölmədə onlayn formatda müzakirələr davam etdiriləcək. Konfransın təşkilat komitəsinə 97 məqalə daxil olmuşdur. Bunlardan 76 məqalə UNEC nümayəndələri tərəfindən göndərilmiş, 5 məqalə isə UNEC və digər universitetlərin nümayəndələri ilə birgə hazırlanmışdır. 16 məqalə isə kənar universitetlər və elmi müəssisələrin nümayəndələri tərəfindən göndərilən və qəbul olunan məqalələrdir. Bu siyahıya BDU, Belarus Dövlət İqtisad Universiteti, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, Azərbaycan Dövlət Aqrar Uiversiteti, Mingəçevir Dövlət Universiteti, Bakı Mühəndislik Universiteti, AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, İqtisadi İslahatlar ETİ və digər universitet və elmi müəssisələr daxildir.

Mən burada çıxışımı yekunlaşdırıram, diqqətinizə görə təşəkkür edirəm və konfransın işində uğurlar arzulayıram.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Akademik Ziyad Səmədzadə – Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin
deputatı

MİLLƏTİN AZADLIQ HAQQI

1991-ci ilin 18 oktyabrını, yəqin ki, hamı xatırlayır. Bu tarixi unutmmaq azərbaycanlılar üçün qeyri-mümkündür. Çünki 18 oktyabr Azərbaycanın dönüş tarixidir, müstəqillik tariximizin bərpasının başlanğıc nöqtəsidir. Məhz bu gün Azərbaycan dövlətinin taleyində 2-ci dəfə müstəqilliyin bərpası günü kimi qeyd olunur.

Həmin gün Müstəqillik Aktı qəbul olundu. Xalq yenidən və bu dəfə əbədi olaraq azadlığını qazandı. Bu gün artıq müstəqilliyimizin 30 ili tamam olur.

Tarixən bu, qısa bir dövrdür, lakin 30 il ərzində Azərbaycan, bəlkə də əsrə bərabər yeni bir yol keçmişdir. Bu yol hamar olmayıb. Çox çətin yolumuz olub. Hər şeyin başlanğıcı çətin, mürəkkəb olur. Lakin bu, bir həqiqətdir ki, artıq Azərbaycan müstəqil dövlət kimi dünyada tanınır.

Azərbaycan xalqı əsrlər boyu azadlıq uğrunda mübarizə aparıb. Zəngin dövlətçilik tariximiz var. Azərbaycan 2-ci dəfə idi ki, müstəqil dövlət kimi elan olunurdu. Sonralar Sovet sistemində yaşadığımız və 1991-ci ildə SSRİ məkanında yeni müstəqil dövlətlərin yaranması prosesi getdi və bu proses Azərbaycanı da əhatə etdi. O anları xatırlayarkən, təbii ki, çoxları kimi mən də həyəcan hissləri keçirirəm. Bir sözlə, 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi həyatı çox gərgin idi. Azərbaycan cəmiyyətində ziddiyyətli proseslər baş verirdi. Azərbaycan xalqı artıq qəti əmin idi ki, SSRİ hökuməti Azərbaycanın qədim diyarı olan Qarabağ problemini həll etmək niyyətində deyil. Əksinə, açıq-aşkar görünürdü ki, SSRİ hökuməti, başda Qorbaçov olmaqla Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunmasına marağ göstərmir, erməni millətçilərini dəstəkləyir. Bu illərdə azadlıq məfhumu tez-tez işlənirdi. Xalq artıq bilirdi ki, yalnız azadlıq imkan verə bilər ki, o, gələcək taleyini özü həll etsin. Amma respublikamızda bu proses digər respublikalara nisbətən daha çətin və mürəkkəb şəraitdə keçirdi. Sovet rəhbərliyinin Azərbaycana münasibəti, birmənalı şəkildə, qərəzli idi. Azərbaycan xalqına qarşı 20 Yanvar faciəsi törədilmişdi. Bütün bunlar xalqımızı öz azadlığı uğrunda mübarizəyə çağırırdı. Erməni millətçiləri havadarlarının güclü dəstəyi ilə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qarşı hücumu başlamışdı. Yalnız azadlıq, müstəqillik imkan verə bilərdi ki, biz gələcəkdə öz taleyimizi özümüz həll edərik.

1991-ci ilin 18 oktyabrında artıq bu, qanuni şəkildə həll olundu. Taleyin hökmü idi, qismətdir, nədir, həmin tarixi sessiyaya mən sədrlik edirdim. Təbii ki, o zalda hamı həyəcan keçirirdi. Çox yüksək gərginlik var idi. Lakin bu gərginliyin arxasında heç də qarşıdurma yox idi. Çünki deputatların hamısı siyasi baxışlarından asılı olmayaraq, Azərbaycanı bir müstəqil dövlət kimi görmək istəyirdi. Baxmayaraq ki, Müstəqillik Aktının ayrı-ayrı maddələri ilə bağlı müxtəlif fikirlər səslənirdi. Bəzən radikal çağırışlar da olurdu. Lakin mahiyyət etibarilə Ali Sovetdə ab-hava Müstəqillik Aktının qəbul edilməsinə yönəlmişdi. Və elə də oldu. Deputatlar yekdilliklə Müstəqillik Aktını qəbul etdilər. Sessiyada iclası bağlayarkən aşağıdakı sözləri dedim: **“Bugünkü yekdillik sübut etdi ki, Azərbaycanın parlamenti ölkəmizin ən yaxşı oğul və qızlarından ibarətdir. Gəlin, bu gün, sözün əsl mənasında, yekdil**

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

olaq. Gəlin, vətənimiz Azərbaycanda iqtisadi və siyasi reformaları həyata keçirmək üçün hər cür xırda hisslərdən uzaq olaq. Biz mürəkkəb və çətin imtahan qarşısındayıq. Biz müstəqil ölkənin iqtisadi və milli siyasətini formalaşdırmalıyıq. Yenə deyirəm, bu, çox məsul vəzifədir. Məhz bu amal üçün birləşək. Bugünkü yekdil qərarımız sübut etdi ki, biz birləşməyi bacarıyıq”.

Bu Aktın qəbul edilməsi ilə Azərbaycan tarixində yeni mərhələ başlandı. Bütün dünyanın aparıcı informasiya agentlikləri Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi elan olunmasını bəyan edirdilər. Sessiyadan sonra mən bir qrup deputat ilə Azadlıq meydanında bir neçə yüz min əhalinin qarşısında çıxış da etdim. Xalqımızı təbrik etdim.

Təbii ki, 30 il ərzində, xüsusilə də ilk illərdə Azərbaycan çox böyük çətinliklərlə üzləşdi. SSRİ kimi dünyanın quru ərazisinin 16 hissəsinə sahib olan məkandan ayrılaraq, müstəqil dövlət qurmaq, həqiqətən, tarixi hadisə idi. Amma onu qorumaq və saxlamaq da bir o qədər çətin... Bəzən məndən soruşurlar ki, taleyindən bir vətəndaş, bir ziyalı, bir alim və ictimai xadim kimi razısanmı? Və mən bu suala belə cavab verirəm – çox razıyam. Razıyam ona görə ki, artıq Azərbaycan müstəqil dövlət kimi yaşayır, inkişaf edir və biz bu hadisənin canlı şahidləriyik. Və taleyimdən bir də ona görə razıyam ki, o sessiyanın iclasına mən sədrlik etmişəm, gözlərimin yaşını silə-silə iclasa yekun vurmuşam. Azərbaycan kimi o qədər də böyük olmayan bir dövlət üçün müstəqillik qat-qat çətin idi. Ulu öndər Heydər Əliyev dəfələrlə bu barədə deyib ki, “Müstəqilliyi qazanmaq çətindir, onu qoruyub saxlamaq da bir o qədər çətindir”. Sonrakı hadisələr, xalqımızın başına gələnlər sübut etdi ki, Azərbaycan xalqı düz yol tutub, bu yolu şərəflə qoruyub və əsrlər boyu qoruyacaqdır.

Xalqın taleyini xalq özü həll edir. Təbii ki, hər hansı bir qanunun hazırlanmasında müəyyən adamlar işləyir. Bəli, biz işçi qrupu yaratmışdıq. İşçi qrupu daimi komissiyalarla birlikdə müzakirələr aparır, Konstitusiya Aktı barədə qanun layihəsinin hazırlanması, onun təkmilləşdirilməsinə dair təkliflərə öz münasibətini bildirirdi. Amma mən çıxışlarımda həmişə demişəm ki, Konstitusiya Aktının müəllifi Azərbaycan xalqıdır. Mənim iş otağında dəfələrlə müzakirələr olub. İstər komissiyalarda, istərsə də sessiyada keçirilən müzakirələrdə görkəmli Xalq yazıçısı İsmayıl Şıxlı, Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə, yüksək səviyyəli hüquqşünaslar - 20 ilə yaxın Ali Məhkəmənin sədri işləmiş Abdulla İbrahimov, uzun illər partiya, sovet orqanlarında yüksək vəzifələrdə çalışmış Tofiq Bağırov, Parlamentin hüquq şöbəsinin əməkdaşı Şahin Əliyev, deputatlar Arif Rəhimzadə, Tofiq Əzizov, Tofiq Qasimov, Vahid Əhmədov, Eldar İbrahimov, Hacıbaba Əzimov, Firudin Cəlilov, Soltan Məmmədov və bir çoxları iştirak etmişdilər. Onu da qeyd edirəm ki, o günlərdə “Azadlıq” (o vaxtkı “Lenin”) adına meydana yığılan yüz minlərlə insan müstəqillik ideyaları ilə yaşayırdı. Yalnız müstəqillik vətənimizin malik olduğu təbii sərvətlərin sahibi ola bilər, ərazi bütövlüyümüzün bərpasını və insanların hüquqlarının qorunmasını təmin edir. Amma, əlbəttə ki, bu fikirləri ümumiləşdirib parlament sessiyasına çıxaran insanların əməyini biz heç vaxt unutmuruq və unutmayacağıq. Bəziləri cılızlıq nümayiş etdirərək deyirlər ki, “bunu mən yazmışam, bunu mən elədim” – bunlar xırdaçılıqdır. Azərbaycanın Ali Soveti bu qanun layihəsini bəyənilib, Konstitusiya Aktını yekdilliklə qəbul etdi və bütün xalqa bəyan olundu ki, Azərbaycan müstəqil dövlətdir. Deyəndə ki, “Bu qanunu mən yazmışam, bunu mən dedim”, razılaşın ki, bu, son dərəcə acı təəssüf doğurur. Mən həmişə deyirəm ki,

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

taleyüklü qanunlar təkcə bir neçə deputatın, bir neçə məmurun, bir neçə ziyalının əməyinin nəticəsi deyil.

Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə, yəni bu müstəqillik ideyalarının formalaşması, təşəkkülü bütün xalqa aiddir. Azərbaycanın Dövlət Müstəqilliyi barədə Konstitusiyaya Aktının müəllifi Azərbaycan xalqıdır. Bir daha sevinclə, böyük həvəslə bildirirəm ki, Eşq olsun Azərbaycan xalqına!

Müstəqillik dəyəri ölçülməyən ümumxalq sərvətidir. Azadlığı alınmış insana “qul” deyildiyi kimi, müstəqil olmayan torpağa və xalqa da dövlət deyilmir. Müstəqillik Azərbaycan xalqının, dövlətçiliyinin tarixində böyük dönüşdür, yeni fəslin başlanmasıdır. Müstəqillik Azərbaycan dövlətçiliyinin beşiyi başında duranların etimadıdır. Müstəqillik insanın özünün özünə ehtiramıdır. Azərbaycan xalqı qədim və zəngin dövlətçilik tarixinə malikdir. Bunun özü də bizim üçün müstəqilliyin necə qiymətli bir nemət olduğunu sübut edir. Bir müddət bu müstəqilliyimizi itirsək də, xalqımızın yenidən ona nail olması tarixi və əvəzedilməz uğurdur.

Lakin o da doğrudur ki, hüquqi azadlıq tam azadlıq sayıla bilməz. Tarix göstərir ki, müxtəlif dövrlərdə hüquqi azadlıq olsa da, vətəndaşı əzilən dövlətlər də olub. Lakin bu natamamlıq çox çəkməyib. Ona görə də müstəqilliyi hərtərəfli qiymətləndirmək lazımdır.

1991-ci ilin 18 oktyabr pəncərəsindən bu günə, yəni 2021-ci ilin 18 oktyabr tablosuna baxanda qazandıqlarımız, itirdiklərimiz müqayisə edilməz dərəcədə çoxdur.

Amma 30 il ərzində qazandıqlarımızı bir yazıda ifadə etmək qeyri-mümkündür. Bu gün Azərbaycanın dünya dövlətləri arasında imzası var. Bu məqamda Məhəmməd Hadinin “yox millətimin xətti bu imzalar içində” misrasını xatırlayıram. Bu gün isə dünyanın aparıcı dövlətləri siyahısında Azərbaycanın imzası hörmətlə görünür, qiymətləndirilir. Hamı bilir ki, onu qazanmaq çox çətindir. Azərbaycan getdikcə tanınır. Qazandıqlarımız çoxdur. Biz milli mədəniyyətimizi, milli ədəbiyyatımızı, bütün milli dəyərlərimizi qorumaq üçün yeni imkanlar qazanmışıq.

Müstəqillik Azərbaycan cəmiyyətinə yenilik gətirdi. Ölkə artıq dağıdılmış köhnə sistemin əvəzinə təzə sistem yaratmalıydı. Özü də yeni bir siyasi və iqtisadi sistem. Bu iqtisadi sistemin mahiyyəti ondan ibarət idi ki, əvvəlki sərt inzibati amirlik sistemi əvəzinə, sərbəst, azad, vahid bir mərkəzdən idarə olunan ideologiyaya zidd bir sistem formalaşsın. Bu, heç də asan məsələ deyildi. Çünki insanlar uzun müddət mərkəzdən idarə olunma siyasətinə öyrəşmişdi. **“Hər şey yuxarıdan deyilməlidir, hər şey yuxarı tərəfindən təyin edilməlidir”** ideologiyasının əvəzinə Azərbaycan öz dövlətinin idarə edilməsi sistemini qurmalıydı, idarə etməliydi. Azərbaycan öz iqtisadiyyatını müasir tələblərə, bazar münasibətləri şəraitinə, dünya standartları tələblərinə uyğun qurmalıydı. Eləcə də Azərbaycan cəmiyyətində bütün bu yeni siyasi-iqtisadi sistemin tələblərinə uyğun insanlar formalaşmalıydı. Çox sevinirəm ki, biz bütün bunlara nail olduq, mürəkkəb, çətin, lakin şərəfli bir yol keçdik.

Müstəqilliyin ilk illərində səhvlər daha çox buraxılırdı ki, bu da ölkədə kəskin qarşıdurma proseslərini gücləndirirdi. Özünü demokrat adlandıran insanlar səriştəsiz yol göstərirdilər. Və bütün bunlar ölkənin iqtisadi həyatına təzyiq göstərirdi. İş o yere çatmışdı ki, Ali Sovetin sessiya iclaslarını apararkən bizim ətrafımızda özlərini əsl

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

demokrat kimi qiymətləndirən insanlar silahla bizi hədələyirdilər, qorxudurdular. İqtisadiyyatda da vəziyyət getdikcə gərginləşirdi.

İnsanların bir çoxu, xüsusən də ziyalılar o ağır, mürəkkəb şəraitdə özlərini qoruyub saxlaya bilmədilər, milli mənafeələrə uyğun gəlməyən istiqamətlərə əyildilər. Necə deyərlər, yerindən duranın özünü siyasətçi kimi qələmə vermək imkanı artdı. Vəzifədən çıxarılanlar əqidəsini dəyişirdi. Bu hallar çox ağır təsir bağışlayırdı. Amma başa düşürdülər ki, bu məmləkəti qorumaq üçün birlik lazımdır. Müəyyən şəxslər insanlar arasında hərc-mərclik şəraiti yaratmaq istəyirdilər. Hətta o günlərdə çoxuna bolşevik damğası altında zərər vurmaq istəyənlər də az deyildi. Bax, bu bizə çox baha başa gəldi. Kütləvi surətdə böyük təcrübəsi olan insanlar vəzifədən uzaqlaşdırıldı.

Vətənin dar günündə hadisələr respublikada elə inkişaf edirdi ki, müstəqilliyin itirilməsi təhlükəsi artırdı və ikinci dəfə Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı, onun dövləti səriştəli idarəetmə məharəti, tətbiq etdiyi çox ciddi, o dövr üçün son dərəcə zəruri olan siyasət Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunması əsaslarını qat-qat möhkəmləndirirdi. Azərbaycan bu illəri yaşadı. O dövrdə ölkənin maliyyə vəsaitləri yox idi. Əhəlinin vəziyyəti ağırlaşdı. Ərzaq malları, xüsusi ilə də çörək qıtlığı yaranırdı. Azərbaycan müstəqil dövlət olsa da, hələ də onun müstəqilliyini tanımayan, onunla hesablaşmayan çoxsaylı ölkələr var idi. Bir tərəfdən də erməni təcavüzü öz işini görürdü.

Təbii ki, qazandıqlarımız qat-qat çox olub. Biz Müstəqil Azərbaycan dövlətinin vətəndaşımız və bununla da fəxr etməliyik. Amma bu sevinc, bu qürurun əbədi olması üçün hamı, sözün əsl mənasında, millət üçün, vətən üçün çalışmalıdır. İqtisadi inkişafımız gücləndikcə, yeni keyfiyyət mərhələsinə qalxdıqca biz, sanki, özümüz də yeniləşirik və itirdiklərimizin bərpası üçün daha böyük tədbirlər görürük. Sadə bir misal deyim, 90-cı illərin əvvəllərində və ortalarında biz elə başa düşürdük ki, hər şey xaricdən gəlsə, bu, millət üçün yaxşı olar. Açıldı qapılar. Ölkəyə qaydasında imiş kimi görünən, lakin anbarlarda illərlə qalmış, vaxtı keçmiş məhsullar axdı. Radikal islahatçılar bildirirlər ki, dövlətin iqtisadiyyata qətiyyətlə müdaxiləsi olmamalıdır. Kim nə istəyirsə, onu da etsin. Belə yanaşma bizə, iqtisadiyyatımıza baha başa gəldi.

Bu da etiraf edilməlidir ki, azad bazar iqtisadiyyatı qurmaq pərdəsi arxasında bir çox xarici ekspertlərin tövsiyələri təhlil edilmədən, süzgəcdən keçirilmədən tətbiq olunmuşdur. Xüsusilə özəlləşmə prosesində sənaye potensialına xeyli zərbə vuruldu. Bu kimi məsələlər çox idi və onlar getdikcə öz həllini tapırdı ki, bu da iqtisadi inkişafımızın əsaslarını möhkəmləndirirdi.

Bütün bu çətinliklərə, ölkəmizə təzyiqlərə baxmayaraq, Heydər Əliyev Azərbaycanın neft strategiyasını hazırladı. 1994-cü ilin 20 sentyabrında “Əsrin müqaviləsi” imzalandı və bununla da iqtisadi müstəqilliyimizin qorunmasının əsasları əhəmiyyətli dərəcədə möhkəmləndirildi.

“Əsrin müqaviləsi” Azərbaycan Dövlətinin tarixində mühüm bir inkişaf amilinə çevrildi. Ölkəmizin davamlı inkişafı istiqamətində irimiqyaslı layihələr həyata keçirildi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2006-cı ilin 2 oktyabrında Milli Məclisdəki çıxışında demişdi:

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

“İndi bizim qarşımızda nadir imkanlar var. Sabah, ondan sonrakı illərdə Azərbaycan necə olacaq – bu, bizdən asılıdır. Elə etməliyik ki, güclü dövlət yaradaq, müstəqilliyimizi daha da möhkəmləndirək. Azərbaycanın potensialını tam şəkildə insanların həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasına yönəldək və beləliklə, ölkəmizdə vətəndaş cəmiyyəti yaradaq. Azad cəmiyyət, hüquqi dövlət, qanunun aliliyi, güclü iqtisadiyyat, güclü ordu, çevik xarici siyasət və Azərbaycanın maraqlarının tam şəkildə qorunması və möhkəmlənməsi – bütün bunlar bizim qarşımızda duran əsas global istiqamətlərdir. Bütün istiqamətlər üzrə bizim proqramımız var. Hər bir istiqamət üzrə bizim baxışlarımız var, bilirik ki, nə istəyirik, haraya gedirik və təxminən bilirik ki, bunun nəticəsi nə olacaqdır. Nəticədə isə güclü ölkə olacaq, güclü Azərbaycan olacaq və Azərbaycan xalqı bundan sonra da yaxşı yaşayacaqdır. Bütün bu məqsədlərimizə çatmaq üçün biz gərək səmərəli işləyək”.

Son 15 il bu deyilənləri təsdiq etdi. Ölkəmiz bu illər ərzində böyük inkişaf yolu keçdi, iqtisadi, siyasi gücümüz artdı. İqtisadi inkişaf sürətinə görə ölkəmiz dünyada qabaqcıl yerə çıxdı. Borc alan ölkədən borc verən ölkəyə çevrildik. Güclü ordu yaratdıq ki, Azərbaycanın müdafiə qabiliyyətliyi daha da artsın. Bütün bunlar öz nəticəsini verdi. 44 günlük Vətən Müharibəsində erməni faşizminə qalib gəldik, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təmin etdik. İrimiqyaslı sosial layihələr həyata keçirildi. Xalq - iqtidar birliyi sayəsində biz torpaqlarımızı erməni işğalından azad etdik və azad olunmuş ərazilərimizdə sürət və keyfiyyətlə, “Böyük Qayıdış” layihələri reallaşdırırıq. Bu barədə cənab prezidentin də qeyd etdiyi kimi: “Bizim “Böyük Qayıdış”ımız Cəbrayıldan başlamışdır və İkinci Qarabağ müharibəsindəki birinci ciddi uğurumuz da məhz Cəbrayıl şəhəri ilə, Cəbrayıl rayonu ilə bağlıdır. Bu, ölkəmizin tarixində əbədi qalacaq bir hadisədir. Çünki İkinci Qarabağ müharibəsindəki Qələbəmiz tarixi qələbədir. Buna bənzər Qələbə xalqımızın çoxəsrlik tarixində olmamışdır. Bütün xalq bu qələbəni əldə etmək üçün birləşdi, ordumuzun arxasında durdu və ordumuz Ali Baş Komandanın əmrilərini ləyaqətlə yerinə yetirdi. Bir daha demək istəyirəm ki, qəhrəmanlıq, fədakarlıq göstərərək, qan tökərək, şəhidlər verərək biz tarixi ədaləti bərpa etdik, düşməni öz torpağımızdan qovduq, düşməne lazımı dərsi verdik. Düşmən bizim qabağımızda diz çökdü, ağ bayraq qaldırdı və bundan sonra Azərbaycan xalqı əbədi olaraq qalib xalq kimi yaşayacaq”.

2021-ci ilin oktyabrında Milli Məclisdə yeni qanun layihəsi müzakirə edildi. Cənab Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə Milli Məclisə daxil olan qanun layihəsi müstəsna əhəmiyyətə malikdir və Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin bərpa olunmasını qanunla təsdiq edir. 2021-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin bərpa edilməsinin 30 ili tamam oldu. Azərbaycan xalqı 1991-ci ildən sonra ilk dəfə bu bayramı tam fərqli olaraq, öz ərazi bütövlüyünü bərpa etmiş qalib xalq kimi qeyd etdi. Dövlətçilik tariximizdə müstəsna əhəmiyyətli mərhələlərin, xüsusən müstəqilliyin əldə edilməsi və bərpası kimi tarixi günlərin onların mahiyyəti və məzmununa uyğun daha dəqiq ifadə olunması böyük önəm kəsb edir. Bu məqsədlə qanun layihəsində müəyyən dəyişikliklərin edilməsi məqsədəuyğun hesab edildi. Qeyd edilən dəyişiklik bilavasitə Azərbaycan xalqının əldə etdiyi qələbə ilə bağlıdır. Biz ölkəmizin ərazi bütövlüyünü, tarixi ədaləti bərpa etdik, düşmən üzərində tarixi zəfər çaldıq. Milli Məclisin qəbul etdiyi qanuna əsasən

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

“Respublika Günü” kimi qeyd olunan 28 May tarixi “Müstəqillik Günü”,
“Müstəqillik Günü” kimi qeyd edilən 18 Oktyabr isə “Müstəqilliyin Bərpası Günü”
elan edilmişdir.

Müstəqil Azərbaycan dövləti bundan sonra dinamik və keyfiyyətli inkişaf
edəcək, özünün iqtisadi siyasi müstəqilliyinin əbədi olması üçün xalq ilə birlikdə
bütün imkanlardan istifadə edəcəkdir. Bayramınız mübarək!

Prof. Cəbi Bəhramov – AMEA-nın Abbasqulu Ağa Bakıxanov adına
Tarix İnstitutunun icraçı direktoru

AZƏRBAYCANIN DÖVLƏT MÜSTƏQİLLİYİNİN BƏRPASI XX ƏSRİN SONUNDA XALQIMIZIN QAZANDIĞI ƏN BÖYÜK NƏİLİYYƏTİDİR

Hörmətli xanımlar və cənablar!

İlk növbədə bütün Azərbaycan xalqını və Azərbaycan Dövlət İqtisad
Universitetinin bütün kollektivini, başda hörmətli rektor Ədalət müəllim Muradov
olmaqla Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasının 30-cu
ildönümü münasibətilə ürəkdən təbrik edir və uğurlar arzulayıram. Məni dəvət
etdiyiniz üçün sizə dərin minnətdarlığımı bildirirəm.

Əziz dostlar, Azərbaycan xalqı çox qədim tarixə və zəngin mədəniyyətə
malikdir. Xalqımızın milli dövlətçilik tarixi 4000 ildən artıq bir dövrü əhatə edir.
Azərbaycan xalqı dövlət orqanizmi yaratmaq, dövlət yaratmaq və onu idarə etmək
bacarığına malik bir xalqdır. Əcdadlarımız tərəfindən tarixin müxtəlif mərhələlərində
Azərbaycan torpaqlarında yaradılan və idarə edilən dövlətlərin və imperiyaların tarixi
bu fikri söyləməyə əsas verir. XVIII əsrin II yarısından başlayan siyasi tənəzzül
dövrü XIX əsrin əvvəlində Azərbaycan torpaqlarının çar Rusiyası tərəfindən işğalı və
bu ərazilərin Qacarlar İrəvanı ilə bölüşdürülməsi ilə nəticələndi. Şimali Azərbaycan
Rusiya imperiyasının müstəmləkəsinə çevrildi.

Cənubi Qafqazda möhkəmlənmək və özünə sosial dayaq yaratmaq üçün
xristian inaclı əhəlinin: almanların, rus mənşəli molokan, duxoborların və ən dəhşət-
lisi isə ermənilərin Şimali Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsi XX əsrin əvvəlində
xalqımıza qarşı ağılasığmaz faciələrin baş verməsi ilə nəticələndi. Ermənilərdən bir
canlı ölüm aləti kimi istifadə edən Çar Rusiyası 1905-1906-cı illərdə Bakı və Şuşa
şəhərlərində, o cümlədən Şimali Azərbaycanın digər bölgələrində azərbaycanlı
əhaliyə qarşı kütləvi qırğınlar törətdi. 1918-ci ilin fevralın 23-dən başlayaraq Cənubi
və Şimali Azərbaycan ərazilərində imperialist dövlətlərin: Böyük Britaniya, Fansa,
ABŞ, Almaniya və Sovet Rusiyasının sifarişi ilə erməni nasistləri tərəfindən
Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım cinayətləri törədildi, ən azı 700 000 türk-
müsəlman əhalisi milli, dini və irqi mənsubiyyətinə görə məhv edildi. Azərbaycan
xalqına qarşı törədilən bu cinayətlərin sifarişçiləri erməniləri əllərində ölüm alətinə
çevirən imperialist dövlətləri öz təsir dairələrində saxlayan çox böyük maliyyə
imkanlarına malik Bakı neftində gözü olan Rotşiltlər, Rokfellerlər, Nobellər və başqa
yurtçu qüvvələr idi. Bu zaman ən ağır məhrumiyyətlərə məruz qalan, lakin öz

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

qüvvəsinə inanıb ayağa qalxan Azərbaycan xalqı 1918-ci il mayın 28-də Şimali Azərbaycan torpaqlarında öz milli dövlətçiliyini bərpa etdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti adı ilə milli dövlətçilik tariximizdə müstəsna yeri olan bu dövlətin beynəlxalq aləmdə de-yure, yəni beynəlxalq münasibətlərin bərabərhüquqlu subyekti kimi tanınmasına həmin yırtıcı qüvvələr yol vermədilər. 1920-ci ilin aprelində həmin yırtıcı imperialist güclərin maliyyə vəsaiti hesabına yaradılan Sovet Rusiyası Şimali Azərbaycanı işğal edərək AXC-ni süquta uğrattı.

70 illik Sovet işğalı dövründə Azərbaycan xalqı çoxsaylı məhrumiyyətlərə ilk növbədə insan və ərazi itkisinə məruz qaldı. 1920-ci ilin apelin 29-dan 1921-ci ilin avqustun 1-dək 48000 nəfər güllələndi, 1937-ci ildə 80000 nəfər repressiya və sürgünə məruz qaldı. 1941-1945-ci illər müharibəsi zamanı əhalisi 33318 nəfər olan Azərbaycan SSR-dən 709503 nəfər səfərbər olundu və onlardan 626000 nəfər geri qayıtmadı. Lakin ən vacib fakt odur ki, qələbəyə verdiyi müstəsna töhfə ilə erməni nasizminin xidmət etdiyi alman faşizminin məhv edilməsində həlledici rol oynadı.

Azərbaycan Müharibədən sonra keçmiş SSRİ-nin dağıdılmış ərazilərinin bərpasının əsas enerji təminatçısı oldu. SSRİ dövlətinin iqtisadi və hərbi potensialının artırılmasında xüsusi xidmətləri olan Azərbaycan xalqı yenidən erməni faşizminin ərazi iddiaları ilə üz-üzə qaldı və 1948-1953-cü illərdə erməni faşizminin təzyiqi altında öz tarixi torpaqlarından – Eranistan SSR ərazilərindən sürgün edilmək faktı qarşısında qaldı.

XX əsrin 60-cı illərinin sonunda Heydər Əliyevin Azərbaycan SSR-ə rəhbər seçilməsi Azərbaycan xalqında gələcəyə bir inam yaratdı. 70-80-ci illərdə Heydər Əliyev gələcək müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradılması üçün bütün istiqamətlərdə konkret işlər gördü və siyasi, iqtisadi və mədəni-mənəvi əsasların özülünü qoydu. Sovet imperiyasının süqutu ərafəsində Heydər Əliyev SSRİ dövlətinin siyasi rəhbərliyindən uzaqlaşdırıldı və Azərbaycan xalqı yenidən təcavüzkar erməni faşizmi ilə üz-büzə qaldı.

1990-cı il 20 yanvar faciəsi ilə üz-ləşən Azərbaycan xalqı imperiyanın caynağından qopmaq üçün milli azadlıq hərəkatına başladı və 1991-ci ilin oktyabrın 18-də dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi haqqında Konstitusiyaya Aktını qəbul etdi. Lakin müstəqilliyə aparan yol heç də hamar olmadı. RF-nın və Qərb ölkələrinin hərbi-siyasi yardımı ilə Azərbaycan Respublikasına təcavüz edən Ermənistan tərəfindən ölkə ərazisinin 20%-i işğal olundu. I Qarabağ müharibəsi kimi milli tariximizin qanlı səhifəsi olan 1991-1994-cü illərdə xalqımıza qarşı Xocalı soyqırımı kimi ağır cinayət törədildi və bu müharibədə xalqımız 30 min şəhid verdi, ölkənin 946 şəhər, kənd və qəsəbəsi yer üzündən silindi. Lakin bütün bu məhrumiyyətlərə baxmayaraq, Azərbaycan xalqı dövlət müstəqilliyini qoruyub saxlamaq və xilas olmaq üçün dünyamiqyaslı dövlət xadimi Heydər Əliyevə müraciət etdi.

1993-cü ilin iyunun 15-də Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri seçilməsi Azərbaycan xalqının tarixində yeni mərhələnin başlanğıcı oldu. 1993-cü ilin oktyabrın 3-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilən Heydər Əliyev 2003-cü ilə qədər müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsaslarını yaratdı, onun əbədiliyinin özülünü qoydu. 2001-ci ildə Azərbaycan xalqı dövlət müstəqilliyinin bərpasının 10, 2011-ci ildə isə 20 illiyini qeyd etdi.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Bu gün xalqımız bu bayramın 30 illiyini qeyd edir. 2003-cü ilin oktyabrında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilən İlham Əliyev dövlət müstəqiliyimizin bərpasının 30-cu ildönümünə hədiyyə olaraq, Azərbaycan xalqının ən böyük arzusunu: işğal altında olan torpaqlarımızı erməni işğalından azad etmək arzusunu Ali Baş Komandan olaraq yerinə yetirdi. Erməni faşizmi üzərində əldə edilən bu qələbə Azərbaycan xalqında onun dövlət müstəqilliyinin əbədi olacağına bir daha böyük inam yaratdı. **Ulu öndər Heydər Əliyevin dediyi kimi, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi dönməzdir və əbədidir.**

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

PLENAR SESSIYA

Dos. Yusif Yusifov – Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi sədrinin müavini

QURTULUŞDAN ZƏFƏRƏ: SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAF RƏSMİ STATİSTİKADA

İlk növbədə mən də Dövlət Statistika Komitəsinin rəhbərliyi və kollektivi adından hörmətli tədbir iştirakçılarını, hörmətli qonaqları və Ədalət müəlliminin şəxsində müəllimlərimizi Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasının 30-cu ildönümü münasibətilə təbrik edirəm!

Bugünkü tədbir Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasının 30-cü ildönümü münasibətilə ölkəmizdə keçirilən yüksək səviyyəli tədbirlərdən biridir və biz də hesab etdik ki, ölkəmizdə son 30 ildə baş vermiş sosial-iqtisadi proseslərin statistika dili ilə təhlil olunması və birlikdə müzakirəsi mühüm əhəmiyyət daşıya bilər. Bu məqsədlə makroiqtisadi göstəricilər, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri, eləcə də ekoloji, demoqrafik məsələlərlə bağlı məlumatların dinamikası təhlillərlə, inforqrafiklərlə, cədvəllərlə nümayiş olunacaq, tarixi həqiqətlər, bir sözlə qurtuluşdan zəfərədək olan dövr üzrə sosial-iqtisadi inkişaf rəsmi statistik rəqəmlərlə göstəriləcək.

Məlum olduğu kimi, 1991-ci ildə müstəqilliyini bərpa edərək bazar iqtisadiyyatı istiqamətində ilk addımlarını atan Azərbaycan Respublikası böyük iqtisadi və siyasi çətinliklərlə rastlaşmışdır. 1989-cu ildən başlanmış geriləmə prosesi müstəqilliyin ilk üç ilində daha da dərinləşmişdir. Qeyd etmək kifayətdir ki, 1989-1991-ci illərdə ümumi daxili məhsul istehsalı hər il orta hesabla 5,7 faiz azalırdısa, sonrakı üç il ərzində azalmanın sürəti 3,8 dəfə artmışdır.

Bu geriliyin səbəblərinin bir hissəsi iqtisadi və obyektiv amillərlə bağlı olmuşdursa, əsas hissəsi müstəqilliyin ilk illərində dövlət idarəçiliyində yol verilmiş kobud səhvlərin məntiqi nəticəsi idi. Məhz ölkədə ağır sosial-iqtisadi gərginliyin yüksək həddə çatdığı, ölkənin vətəndaş müharibəsi təhlükəsi ilə üz-üzə qaldığı vaxtda xalqımız ümummilli liderimiz Heydər Əliyevə üz tutdu. Ulu öndərin 1993-cü ilin iyun ayının 15-dən başlayan xilaskarlıq missiyası nəticəsində Azərbaycan dünyanın siyasi xəritəsindən silinmək təhlükəsindən qurtulmuş, onun müdrikliyi, uzaqgörənliyi, qətiyyəti, dövlət idarəçiliyi sahəsində zəngin təcrübə və istedadı sayəsində Azərbaycan tezliklə təlatümlərdən, sarsıntılardan uğurla çıxaraq, gələcəyə inamla baxan bir dövlətə çevrilmişdir. 1994-cü ildən vüsət alan sosial-iqtisadi islahatlar, qanunvericiliyin, vergi və bank sistemlərinin sürətlə dəyişən iqtisadi şəraitə uyğunlaşdırılması, bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə cavab verən yeni iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi bütün sahələrdə inkişaf mərhələsinin başlanmasına təkan vermişdir. Bu islahatlar hesabına Azərbaycanda bazar münasibətlərinə söykənən sosial yönümlü iqtisadiyyatın inkişafına nail olunmuş, ölkə əhalisinin həyat səviyyəsi yüksəldilmişdir. Müstəqilliyin ilk illərində baş vermiş iqtisadi tənəzzülün, vətəndaş müharibəsinin, Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğalçılıq siyasətinin qarşısının alınması, dövlətçilik ənənələrinin və sabitliyin bərpası məqsədilə Heydər Əliyevin

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

atdığı qətiyyətli addımlar qısa müddət ərzində hər bir vətəndaşın həyatında hiss olunmağa başlamışdır.

Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının təmin olunması ilə bağlı görülmüş ən əsas işlərdən biri və bu gün nəinki Azərbaycanda, eləcə də dünyada neft strategiyasının və siyasətinin formalaşdırılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması olmuşdur. İlk dəfə 8 ölkəni əhatə edən bu müqavilə növbəti illərdə 19 ölkəni təmsil edən 41 neft şirkəti ilə daha 26 sazişin imzalanmasına yol açmışdır. Bağlanmış müqavilələr hesabına ölkənin neft sektoru sürətlə inkişaf etdirilmiş, ölkəyə daxil olan vəsaitlər hesabına qeyri-neft sektorunun inkişafına və əhalinin sosial problemlərinin həllinə nail olunmuşdur.

Qeyd etdiklərimiz və son 17 ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən keyfiyyətə yeni müstəviyə keçirilmiş sosial-iqtisadi siyasət öz müsbət nəticəsini vermişdir. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı qəbul edilmiş və uğurla həyata keçirilmiş dövlət proqramlarında, habelə digər tədbirləri əhatə edən fərman və sərəncamlarda nəzərdə tutulmuş vəzifələrin icrası, qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi ölkədə qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafına, regionlarda sosial infrastruktur təminatının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, sahibkarlıq mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasına, investisiya qoyuluşunun artmasına, yeni müəssisələrin və iş yerlərinin açılmasına, nəticədə əhalinin məşğulluğunun artırılmasına və yoxsulluq səviyyəsinin azaldılmasına təkan vermişdir.

Yalnız 1996-cı ildən başlayaraq iqtisadi inkişafın ümumiləşdirici göstəricisi olan ümumi daxili məhsulun istehsalında ardıcıl yüksəlişə nail olunmuşdur. 1995-ci illə müqayisədə ümumi daxili məhsul istehsalı 6,2 dəfə, o cümlədən sənayedə 4,5 dəfə, kənd təsərrüfatında 2,9 dəfə, tikinti sektorunda 43,6 dəfə, nəqliyyat xidmətləri sahələrində 5,1 dəfə, rabitədə 44,5 dəfə, ticarətdə 10,3 dəfə artmışdır.

1995 - 2020-ci illərdə 2020-ci ilin yekunlarına görə isə əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM 282,1 manatdan 7262,8 manata və ya 4272,2 ABŞ dollarına çatmışdır. Bu göstərici Alıcılıq Qabiliyyəti Pariteti üzrə 14650,5 dollara bərabərdir.

SSRİ-nin tərkibində olarkən böyük sənaye potensialı olmuş ölkəmizdə müstəqillik bərpa olunduqdan sonrakı 5 il ərzində sənaye istehsalı orta hesabla hər il 19,0 faiz azalmışdır. Sonrakı illərdə isə sənaye istehsalı orta hesabla hər il 10,6 faiz artaraq nəinki 1991-ci ilin, hətta 1980-90-cı illərdə olan inkişaf səviyyəsini xeyli qabaqlamışdır.

Sənayenin qeyri-neft bölməsi üzrə son 10 ildə sənaye məhsulu istehsalı 2,2 dəfə və ya orta hesabla hər il 8,2 faiz artmışdır.

“Əsrin müqaviləsi” üzrə müvəffəqiyyətlə həyata keçirilmiş işlərdən sonra 1997-ci ilin noyabrında “Çıraq” yatağının ilk quyusundan, sonrakı illərdə isə “Azəri” yatağından və “Günəşli” yatağının dərin sulu hissəsindən neft, eləcə də “Şahdəniz” yatağından qaz hasil olunmuş, Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft ixrac kəməri, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri istismara verilmiş və ölkəmiz neftlə yanaşı, qazın da ixracatçısına çevrilmişdir. Bunlarla yanaşı, elektroenergetika sahəsinin də inkişafı ilə bağlı icra olunmuş nəhəng layihələr nəticəsində Azərbaycan nəinki öz enerji təhlükəsizliyini təmin etmiş, regionun, hətta Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində aparıcı tərəfdaşa çevrilmişdir.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Məlumat üçün bildirirəm ki, müstəqillik illərində Azərbaycanda 820,0 milyon ton neft, 493,3 milyard kub metr təbii qaz hasil olunmuşdur.

Ölkədə ictimai-siyasi sabitliyin bərqərar olması daxili və xarici investorlar üçün öz investisiyalarından məqsədyönlü istifadə etməyə əlverişli şərait yaratmış, 1993-2020-ci illərdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün əsas kapitalla bütün maliyyə mənbələrindən 229,8 milyard manat investisiya yatırılmış və həmin məbləğin 36,7 faizini xarici investorların vəsaiti təşkil etmişdir. Məhsul istehsalı sahələrinə diqqət daha da artırılmış və əsas kapitalla yönəldilmiş ümumi vəsaitin 60,9 faizi bu sahənin inkişafına sərf edilmişdir.

Azərbaycanın digər ölkələrin iqtisadiyyatlarına yönəltdiyi investisiyaların həcmi də artmışdır. Son 17 ildə Azərbaycanın digər ölkələrin iqtisadiyyatlarına qoyduğu investisiyaların ümumi həcmi 25,1 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Ölkə prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə uğurla həyata keçirilən məqsədyönlü iqtisadi siyasət, xüsusilə sahibkarlığın inkişafına göstərilən hərtərəfli qayğı bütövlükdə respublikanın sosial-iqtisadi həyatında mühüm rol oynamaqla yanaşı, regionların iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən kənd təsərrüfatının daha da inkişaf etdirilməsinə möhkəm zəmin yaratmış və son illərdə bu sahədə yüksək nailiyyətlər əldə edilmişdir. Sözün əsl mənasında, becərdiyi torpağın və əmlakın həqiqi sahibinə çevrilmiş Azərbaycan kəndlisi məhsul istehsalı sahəsində ilbəlil yüksək nəticələr əldə etmiş, 1993-cü ilə nisbətən kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 2,4 dəfə artmışdır. Ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılmasında mühüm nailiyyətlər qazanılmış, taxıl, kartof, tərəvəz, bostan məhsulları, habelə meyvə istehsalı sahəsində yüksək göstəricilər əldə edilmişdir.

2020-ci ildə 3,3 milyon tona yaxın taxıl, 1037,6 min ton kartof, 1738,9 min ton tərəvəz, 448,1 min ton bostan məhsulları, 1133,1 min ton meyvə və giləmeyvə istehsal edilmişdir. 2020-ci ildə 1993-cü ilə nisbətən taxıl istehsalı 2,8 dəfə, kartof istehsalı 6,8 dəfə, tərəvəz istehsalı 3,6 dəfə, bostan məhsulları istehsalı 9,6 dəfə, meyvə və giləmeyvə istehsalı 3,3 dəfə, şəkər çuğunduru istehsalı 16,1 dəfə, dən üçün günəbaxan istehsalı 47,8 dəfə artmışdır.

Heyvandarlıq məhsullarının istehsalı da dinamik olaraq artmaqda davam edir. 2020-ci ildə kəsilmiş çəkiddə 346,0 min ton ət, 2192,5 min ton süd, 1906,2 milyon ədəd yumurta və 16,1 min ton yun istehsal edilmiş və müqayisə edilən dövrdə kəsilmiş çəkiddə ət istehsalı 2,9 dəfə, süd istehsalı 2,7 dəfə, yumurta istehsalı 3,3 dəfə, yun istehsalı 1,7 dəfə artmışdır.

Şübhəsiz ki, bu nailiyyətlərin əldə olunmasında əsas rolu kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılara vergi güzəştlərinin tətbiqi, güzəştli kreditlər, subsidiyalar, aqrolizinq xidmətləri, geniş miqyaslı meliorasiya tədbirləri, nəhəng su anbarlarının inşası, regionlarda yol-nəqliyyat və digər infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi üçün yönəldilmiş irihəcmli investisiyalar bu sahənin inkişafını şərtləndirən əsas amillər olmuşdur.

Milli iqtisadiyyatın inkişafı, istehsal olunan məhsulların rəqabət qabiliyyətinin artması ölkənin idxal-ixrac balansında da mütərəqqi meyilləri gücləndirir, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi imkanlarını yüksəldir. Son illərin yekunları bir daha sübut etdi ki, dövlətin aqrar sektora dəstəyi öz müsbət nəticələrini verir və bu gün

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

ölkəmiz əhalinin əsas ərzaq məhsullarına olan tələbatını yerli məhsul istehsalı hesabına ödəyir.

Nəqliyyat sektoruna irihəcmli investisiyaların yönəldilməsi, nəqliyyatın hərəkət heyətinin yeniləşdirilməsi, körpülərin tikilməsi, yeni avtomobil yollarının çəkilişi, yenidən qurulması və həyata keçirilən digər işlər, transmilli layihələrin səmərəli fəaliyyəti sahənin inkişafına öz müsbət təsirini göstərmişdir. 2021-ci il yanvar ayının 1-i vəziyyətinə ölkədə mövcud avtomobillərin sayı 1473,6 min ədəd olmaqla, 2003-cü ilə nisbətən 962,1 min ədəd artmış və əsasən şəxsi avtomobillər hesabına olmuşdur. 2003-cü ildə hər 100 ailəyə 22 şəxsi minik avtomobili düşürdüsə, 2020-ci ildə bu göstərici 56-dək artmışdır.

Son 17 ildə nəqliyyat sektorunda yük daşınması 1,7 dəfə, sərnişin daşınması 1,3 dəfə artmışdır. Nəqliyyat fəaliyyətinin coğrafiyası daha da genişlənməmiş, ayrı-ayrı nəqliyyat növləri ilə beynəlxalq əlaqədə yük daşınmasının həcmi artmış, nəqliyyatın bütün növləri ilə bir ton yükün orta daşınma məsafəsi 203 km-dən 405 km-ə çatmışdır.

Nəqliyyat sahəsində aparılmış köklü islahatlar nəticəsində bu gün Azərbaycan dünyada lider dövlətlərdən birinə çevrilmişdir. Davos Ümumdünya İqtisadi Forumunun 2019-cu il hesabatına əsasən Azərbaycan 141 ölkə arasında “Dəmiryol xidmətlərinin səmərəliliyi” üzrə 11-ci, “Hava yolları xidmətlərinin səmərəliliyi” üzrə 12-ci, “Dəniz limanları xidmətlərinin səmərəliliyi” üzrə 25-ci, “Yolların keyfiyyəti” üzrə 27-ci yerdə qərarlaşıb.

Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyənin dəmiryollarını birləşdirən Bakı-Tbilisi-Qars dəmir-yol layihəsi reallaşaraq, 2017-ci ilin oktyabr ayından istifadəyə verilib. Bu, Asiya ilə Avropanı ən qısa yolla birləşdirən davamlı nəqliyyat dəhlizidir. Bundan başqa, Xəzərdə ən böyük liman olan yeni Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı tikilərək 2018-ci ilin may ayında istifadəyə verilmişdir.

Azərbaycanda hasil olunan neft və təbii qazın dünya bazarlarına nəql olunması üçün Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft ixrac kəməri və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz ixrac kəməri Avropada enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasına layiqli töhfələr vermişdir. Təqdirəlayiq haldır ki, Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan arasında enerji sahəsində əməkdaşlıq müstəqillik bərpa edildikdən sonra yaranmaqla son illər daha da intensivləşmiş, bu sahədə bir sıra uğurlara imza atılmışdır. İstismara verildiyi 2006-cı ildən başlayaraq 2020-ci ilin sonunadək Heydər Əliyev adına BTC neft ixrac kəməri ilə 475,4 milyon ton neft, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri ilə 87,9 milyard kubmetr qaz nəql edilmişdir. Eyni zamanda, BTC kəmərinin tranzit potensialından istifadə olunaraq, Türkmənistan və Qazaxıstan nefti də nəql edilmişdir. 2020-ci il ərzində magistral neft kəmərləri ilə 34,7 milyon ton və ya 2003-cü illə müqayisədə 3,1 dəfə çox neft, magistral qaz kəmərləri ilə 29,6 milyard kubmetr və ya 3,6 dəfə çox qaz nəql olunmuşdur.

Ötən əsrin həyata keçirilmiş ən iri transmilli layihələrindən biri tarixi “İpək yolu” nəqliyyat dəhlizidir. Avropa-Qafqaz-Asiya ölkələri arasında yüklərin qarşılıqlı olaraq faydalı və təhlükəsiz ötürülməsi sahəsində fəaliyyətə başlayan bu dəhliz artıq regional nəqliyyat dəhlizləri ilə rəqabət aparan dəhlizə çevrilmiş və ölkə iqtisadiyyatının inkişafında, yerüstü nəqliyyat infrastrukturunun formalaşmasına ciddi təsir edən amillərdən birinə çevrilmişdir.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Azərbaycanda informasiya cəmiyyətinə keçid və onun qurulması, elektron hökumətin formalaşdırılması və intellektual potensialın inkişafı sayəsində neft sektorundan sonra prioritet sahə hesab olunan informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahəsi ölkənin sosial-iqtisadi həyatına son illər daha ciddi nüfuz etmişdir.

Bu sahədə həyata keçirilən məqsədyönlü siyasət, dövlət proqramları və zəruri islahatlar nəticəsində Azərbaycanın ümumdünya elektron məkanına daha sürətli inteqrasiyası təmin edilmiş, elmi potensiala əsaslanan iqtisadiyyatın təşəkkülü, elektron hökumətin formalaşdırılması, informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmış, müasir texnologiyaların vətəndaşların gündəlik həyatının müxtəlif sahələrində tətbiqinə, milli internet resurslarının zənginləşdirilməsinə, ölkə əhalisinin əksər hissəsinin internet istifadəçilərinə çevrilməsinə nail olunmuşdur.

Bu sahədə həyata keçirilən məqsədyönlü siyasət, dövlət proqramları və zəruri islahatlar nəticəsində Azərbaycanın ümumdünya elektron məkanına daha sürətli inteqrasiyası təmin edilmiş, elmi potensiala əsaslanan iqtisadiyyatın təşəkkülü, elektron hökumətin formalaşdırılması, informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmış, müasir texnologiyaların vətəndaşların gündəlik həyatının müxtəlif sahələrində tətbiqinə, milli internet resurslarının zənginləşdirilməsinə, ölkə əhalisinin əksər hissəsinin internet istifadəçisinə çevrilməsinə nail olunmuşdur.

Telefon rabitəsi sahəsi də inkişaf etdirilmiş, bu məqsədlə hər il beynəlxalq standartlara uyğun və yüksək texniki göstəricilərə malik yeni avtomat telefon stansiyaları (ATS) quraşdırılmışdır. 2003-cü illə müqayisədə ölkədə ATS-lərin sayı 887 vahid artaraq 2038 vahid, ATS-lərin ümumi tutumu 823,9 min nömrə artaraq 1852,8 min nömrə, mənzillərdə olan sabit şəbəkə telefonlarının sayı 502,3 min nömrə artaraq 1369,7 min nömrə olmuşdur. 2020-ci ilin sonuna hər 100 ailədən 64-ü sabit şəbəkə telefonu ilə təmin edilmişdir.

Azərbaycanda informasiya cəmiyyətinə keçid və onun qurulması, elektron hökumətin formalaşdırılması və intellektual potensialın inkişafı sayəsində neft sektorundan sonra prioritet sahə hesab olunan informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahəsi ölkənin sosial-iqtisadi həyatına son illər daha ciddi nüfuz etmişdir. Müasir dövrdə və gələcək perspektivdə İKT-nin əhəmiyyəti ön plana keçir.

Bu sahədə həyata keçirilən məqsədyönlü siyasət, dövlət proqramları və zəruri islahatlar nəticəsində Azərbaycanın ümumdünya elektron məkanına daha sürətli inteqrasiyası təmin edilmiş, elmi potensiala əsaslanan iqtisadiyyatın təşəkkülü, elektron hökumətin formalaşdırılması, informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmış, müasir texnologiyaların vətəndaşların gündəlik həyatının müxtəlif sahələrində tətbiqinə, milli internet resurslarının zənginləşdirilməsinə, ölkə əhalisinin əksər hissəsinin internet istifadəçisinə çevrilməsinə nail olunmuşdur.

Qeyd olunanların nəticəsidir ki, 2020-ci ildə kompüterli olan ev təsərrüfatlarının ölkə üzrə xüsusi çəkisi 69,7 faiz, kompüterlərdən istifadə edənlərin xüsusi çəkisi isə 77,5 faiz təşkil etmişdir. Əhalinin hər 100 nəfərinə düşən kompüterlərin sayı 2005-ci illə müqayisədə 2020-ci ildə 10,1 dəfə artaraq orta hesabla 16,1 ədəd olmuşdur.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

2005-ci ildə əhalinin hər 100 nəfərinə düşən internet istifadəçilərinin sayı 8 nəfər idisə, 2020-ci ildə bu göstərici 85 nəfərə çatmışdır.

Milli iqtisadiyyatın bazar prinsipləri əsasında qurulmasının mühüm istiqamətlərindən biri ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadi sistemində inteqrasiyasının təmin edilməsidir. 1993-cü ilin ikinci yarısından başlayaraq, ölkədə makroiqtisadi səviyyədə iqtisadi sabitliyin bərqərar olması və xarici ticarətin liberallaşdırılması istiqamətlərində səmərəli və davamlı kompleks tədbirlərin reallaşdırılması milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiyasına əlverişli zəmin yaratmışdır.

1993-cü ildə 60 xarici ölkə ilə ticarət əlaqələri qurulmuşdusa, 2020-ci ildə 183 xarici dövlətlə idxal-ixrac əməliyyatları aparılmış, ticarət dövriyyəsinin həcmi 1993-cü illə müqayisədə 17,9 dəfə artaraq 1353,5 milyon ABŞ dollarından 2020-ci ildə 24,5 milyard ABŞ dollarına çatmışdır. Bu illər ərzində xarici ticarət əlaqələrinin strukturu da xeyli dəyişmişdir. İdxalın ümumi dəyərində respublikaya gətirilən ərzaq məhsullarının xüsusi çəkisi 1994-cü ildə 26,9 faiz, 1995-ci ildə 41,6 faiz olduğu halda, 2020-ci ildə bu göstərici azalaraq 15,5 faiz təşkil etmişdir. Ərzaq məhsullarının idxalının azalmasına səbəb ölkəmizdə uğurla aparılan aqrar islahatlar nəticəsində yerli ərzaq məhsullarının istehsalının ilbəl artması olmuşdur.

İqtisadiyyatın sürətlə inkişafı, dünya ölkələri arasında nüfuzunun yüksəlməsi ölkəmizə marağın artmasına səbəb olmuş, respublikamıza gələn əcnəbilərin sayının ildən-ildə çoxalmasına, bir sözlə, turizm fəaliyyətinin genişlənməsinə şərait yaratmışdır. 2019-cu ildə Azərbaycana gələn turistlərin sayı 2003-cü ilə nisbətən 5,0 dəfə artaraq 2,9 milyon nəfər olmuşdur ki, onların 40,6 faizi istirahət və əyləncə məqsədilə ölkəmizə səfər etmişdir.

Son on ildə ölkəmizdə müasir tələblərə cavab verən “Kempinski Badamdar”, “JW Marriot Abşeron”, “Four Seasons”, “Qafqaz Baku City Hotel and Rezidences”, “Alov qüllələri” Kompleksində “Fairmont Baku”, “Rixos Guba Azerbaijan Hotel”, “Şamaxı Palace Platinum by Rixos”, Şahdağ Qış-Yay Turizm Kompleksində “Park Chalet Şahdağ”, “Qafqaz Baku Sport Hotel”, “Bulvar Hotel”, “Qafqaz Tufandağ Mountain Resort”, “Duzdağ”, “Qalaaltı Otel and SPA”, “Xəzər Palace”, “Dinamo”, “Yurd” kimi mehmanxanalar tikilib istifadəyə verilmişdir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə ölkə iqtisadiyyatında aparılan islahatlar dövlət büdcəsinin gəlirlərinin ildən-ildə artmasını və 90-cı illərin əvvəlində yüksək olan büdcə kəsirinin azalmasını təmin etmişdir. 2020-ci ildə dövlət büdcəsinin bütün mənbələrdən daxil olan gəlirləri 1995-ci ilə nisbətən 82,3 dəfə artaraq 26,1 milyard manat, xərcləri isə 61,7 dəfə artaraq 26,4 milyard manata çatmışdır. Büdcə kəsirinin ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi 1995-ci ildəki 5,2 faizdən 2020-ci ildə 0,5 faizə enmişdir.

Əhalinin iqtisadi və sosial təminatının daha da yaxşılaşdırılması və ölkə iqtisadiyyatının sürətli inkişafının davam etdirilməsi məsələləri büdcə siyasətinin əsas istiqamətləri olaraq qalır. Belə ki, 1996-2020-ci illər ərzində dövlət büdcəsindən əhalinin sosial müdafiəsi və sosial təminatına çəkilən xərclər 85,3 dəfə, iqtisadiyyatın inkişafına yönəldilən vəsaitlər isə 87,7 dəfə artmışdır.

Əhalinin sosial vəziyyətinin getdikcə yaxşılaşması yoxsulluğun azalmasına da öz təsirini göstərmişdir. Yoxsulluq həddi ilbəl davamlı şəkildə 8,1 dəfə artırılaraq

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

2001-ci ildəki 24 manatdan 2020-ci ildə 194,9 manata çatdırılmış, buna baxmayaraq, yoxsulluq səviyyəsi bu müddətdə 6,4 dəfə azalaraq 49 faizdən 6,2 faizə enmişdir.

Son 30 il ərzində əhalinin real gəlirləri real ifadədə 3 dəfəyə yaxın artmışdır.

2021-ci il yanvar ayının 1-i vəziyyətinə iqtisadi fəal əhalinin sayı 5252,5 min nəfər, məşğul əhalinin sayı 4876,6 min nəfər olmuş və 1991-ci illə müqayisədə iqtisadi fəal əhali 40,6 faiz, məşğul əhalinin sayı isə 30,7 faiz artmış, ölkədə işsizlik səviyyəsi 7,2 faizə endirilmişdir.

Dövlət büdcəsindən təhsilin inkişafına ayrılan vəsait ilbəil artır. Belə ki, 2003-cü ildə bu sahəyə 234,8 milyon manat ayrılmışdırsa, 2020-ci ildə bu məbləğ 11,8 dəfə artmış və 2774,3 milyon manata çatmışdır.

2020/2021-ci tədris ilinin əvvəlinə Azərbaycanın təhsil sistemində 52 ali və 61 orta ixtisas təhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərmiş, onlarda müvafiq olaraq 198,7 min tələbə ali ixtisas və 60,0 min tələbə orta ixtisas təhsili alır. 2003/2004-cü tədris ili ilə müqayisədə ali təhsil müəssisələrinin kontingenti 64 faiz, orta ixtisas təhsil müəssisələrində isə müvafiq olaraq 12 faiz artmışdır.

2020/2021-ci tədris ilinin əvvəlinə Azərbaycanın təhsil sistemində 52 ali və 61 orta ixtisas təhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərmiş, onlarda müvafiq olaraq 198,7 min tələbə ali ixtisas və 60,0 min tələbə orta ixtisas təhsili alır. 2003/2004-cü tədris ili ilə müqayisədə ali təhsil müəssisələrinin kontingenti 64 faiz, orta ixtisas təhsil müəssisələrinin isə müvafiq olaraq 12 faiz artmışdır.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinə diqqət son illərdə xeyli artmış və ötən 5 ildə onların sayı 1722-dən 1825-ə yüksəlmişdir.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində təhsil alan şagirdlərin sayı da adekvat olaraq 9,3 min nəfər artmışdır.

Ölkənin bütün sosial sahələrində olduğu kimi, sürətli inkişaf prosesi idman və bədən tərbiyəsini də əhatə edir və bu sahədə qazanılan nailiyyətlər ilbəil artır. Müstəqillik dövründə ölkənin şəhər və rayonlarında 50-yə yaxın idman-olimpiya kompleksi tikilib istifadəyə verilmişdir. 2021-ci ilin əvvəlinə ölkədə idman qurğularının sayı 11,8 minə çatmış, bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olanların sayı isə müntəzəm olaraq artmaqdadır. Bunun nəticəsidir ki, idmançılarımızın beynəlxalq arenada uğurları ildən-ilə artır və Azərbaycan artıq dünyada idman ölkəsi kimi tanınır.

Azərbaycan bir çox beynəlxalq yarışlara ev sahibliyi edir və önəmli odur ki, ölkədə yaradılmış müasir idman infrastrukturu bu yarışların paytaxt Bakı ilə yanaşı, respublikanın digər bölgələrində də keçirilməsinə imkan verir. Azərbaycanda keçirilən Avropa, dünya çempionatları silsilə xarakter daşıyır. Hər il ölkədə bədii gimnastika, taekvando, güləş, boks, karate, futbol və s. bu kimi idman növləri üzrə dünya və qitə çempionatları, Olimpiya oyunlarının lisenziya turnirləri keçirilir. Ümumilikdə son 10 ildə Azərbaycanda 600-dək beynəlxalq yarış keçirilmişdir.

Bakıda son vaxtlar keçirilmiş I Avropa Oyunları, Şahmat Olimpiadası, IV İslam Həmrəyliyi Oyunları öz möhtəşəmliyi ilə dünya idman tarixində özünəməxsus yer tutmuşdur.

Futbol üzrə UEFA Avropa liqasının final qarşılaşmasının, Avropa çempionatının final mərhələsinin oyunlarının Bakıda keçirilməsi beynəlxalq yarışların təşkili sahəsində Azərbaycanın dünyada nüfuzunun artmasının bariz nümunəsidir.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindən biri də mədəniyyət ocaqlarının maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, tarixi-mədəni, ədəbi-bədii və elmi-fəlsəfi irsin qorunub saxlanmasıdır. Bu istiqamətdə bir çox dövlət proqramları qəbul edilmişdir. Bu gün Azərbaycanda 32 milyon kitab fondu olan 2922 kütləvi kitabxana, 2231 klub müəssisəsi, 240 muzey, 29 peşəkar teatr, 5 filarmoniya, 6 musiqi kollektivi, 5 konsert zalı və 351 mədəniyyət və istirahət parkı əhaliyə xidmət göstərir.

Mədəniyyət sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri də yeni mədəniyyət obyektlərinin tikintisidir. Heydər Əliyev Mərkəzi, Dövlət Bayrağı Meydanı, “Baku Crystal Hall” İdman-Konsert Kompleksi, Bakı Konqres Mərkəzi, Azərbaycan Milli Xalça Muzeyi, Beynəlxalq Muğam Mərkəzi və onlarla digər mədəniyyət obyektləri dünya mədəniyyət və memarlıq inciləri sırasında öz layiqli yerini tutmuşdur.

Ölkədə sosial yönümlü siyasətin həyata keçirilməsi səhiyyənin inkişaf etdirilməsinə və əhalinin sağlamlığının qorunması problemlərinin həll edilməsinə imkan yaradır. Dövlət büdcəsindən səhiyyə sahəsinə ayrılan vəsaitin məbləği ildən-ilə artır. Müstəqilliyin ilk 10 ili ərzində bu sahəyə cəmi 267,9 milyon manat ayrılmışdısa, təqribən 2020-ci ildə səhiyyə xərcləri bu məbləğdən 6,3 dəfə çox – 1687,6 milyon manat təşkil etmişdir.

Ötən müddət ərzində ayrı-ayrı yoluxucu xəstəliklərin azalmasına, bəzilərinin isə tam ləğv olunmasına nail olunmuşdur. Belə ki, 1991-ci ildə məxmərəklə xəstələnlərin sayı 1057 nəfər, malyariya ilə xəstələnlərin sayı 112 nəfər, qızılca ilə xəstələnlərin sayı 6122 nəfər olduğu halda, 2020-ci ildə bu səbəbdən xəstələnlər qeydə alınmamışdır.

2021-ci il yanvar ayının 1-i vəziyyətinə ölkədə 1228,8 min nəfər pensiyaçı qeydiyyatda olmuş, təyin olunmuş aylıq pensiyaların orta məbləği 302,2 manata çatmış və orta aylıq əmək- haqqının 42,7 faizini təşkil etmişdir. “Ünvanlı dövlət sosial yardımını haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq, 2006-cı il iyul ayının 1-dən başlayaraq, aztəminatlı ailələrə dövlət tərəfindən ünvanlı dövlət sosial yardımını verilir və 2021-ci il yanvar ayının 1-i vəziyyətinə 77,3 min ailənin 324,0 min nəfər üzvü ünvanlı dövlət sosial yardımını ilə əhatə olunmuşdur.

Əmək pensiyasının minimum məbləği 10,0 dəfə artmışdır.

Ətraf mühitin mühafizəsi, sağlam ekoloji mühitin yaradılması, təbii ehtiyatlardan səmərəli və xalqın rifahının yaxşılaşdırılması naminə istifadə, iqtisadiyyatın inkişafı ilə ətraf mühitin mühafizəsinin uzlaşdırılması məsələləri dövlətin ekoloji siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına yönələn irimiqyaslı dövlət proqramları, böyük həcmdə investisiyalar tələb edən çoxsaylı layihələr həyata keçirilmiş və bu sahəyə dair çox sayda qanunlar qəbul olunmuş, fərman və sərəncamlar imzalanmışdır. Bunlarla yanaşı, ölkəmiz ətraf mühit və təbiətdən istifadə ilə bağlı 20-dən çox beynəlxalq konvensiyaya və razılaşmaya qoşulmuşdur.

Son illər ətraf mühitin qorunmasına çəkilən xərclər artır. Dövlət büdcəsindən bu sahəyə yönəldilmiş vəsait 1993-cü ildəki 325,7 min manatdan 2020-ci ildə 240,0 milyon manata çatdırılmışdır.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

DİM-in 6-cı məqsədi hər yerdə hamı üçün təhlükəsiz və bərabər şəkildə içməli suya, sanitariya və gigiyena xidmətlərinə əlyətərliliyin təmin edilməsini, habelə su çatışmazlığının aradan qaldırılması və su çatışmazlığından əziyyət çəkən insanların sayının əhəmiyyətli dərəcədə azaldılması məqsədilə bütün sahələrdə içməli suyun dayanıqlı istifadə və təchizatının təmin edilməsini nəzərdə tutur və bu istiqamətdə ölkənin müxtəlif regionlarında müvafiq tədbirlər görülməklə əhalinin içməli su ilə təchizatı yaxşılaşdırılmışdır.

İnsan sağlamlığına və ətraf mühitə tullantıların zərərli təsirinin qarşısının alınması, onların təkrar xammal mənbələri kimi təsərrüfat dövrüyyəsinə cəlb edilməsi mühüm məsələlərdəndir. 2020-ci ildə ölkədə əmələ gəlmiş bərk məişət tullantılarından istifadə hesabına 200,6 milyon kVt saat elektrik enerjisi istehsal edilmişdir.

Bioloji müxtəlifliyin qorunub saxlanılmasında xüsusi mühafizə olunan ərazilərin rolu əvəzənməzdir. Ölkədə xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri şəbəkəsinin genişləndirilməsi, nəsli kəsilməkdə olan nadir bitki və heyvan növlərinin qorunub saxlanılması və ekoturizmin inkişaf etdirilməsi məqsədilə 2003-cü ildən başlayaraq Abşeron, Ağgöl, Şirvan, Akademik Həsən Əliyev adına Zəngəzur, Şahdağ, Hirkan, Göygöl və Samur-Yalama milli parkları, eləcə də Eldar şamı, Korçay, Bakı və Abşeron yarımadasının palçıq vulkanları qrupu dövlət qoruqları yaradılmışdır.

2021-ci ilin əvvəlinə flora və faunanın qorunub saxlanılması və təkrar istehsalı üçün ölkədə ümumi sahəsi 421,4 min hektar olan 10 milli park, 120,7 min hektar olan 10 dövlət təbiət qoruğu sahəsi və sahəsi 350,8 min hektar olan 24 dövlət təbiət yasaqlığı mövcud olmuşdur. Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri ölkə ərazisinin 10,3 faizini təşkil edir.

Prof. Əlican Babayev – “İqtisadi nəzəriyyə” kafedrasının müdiri

AZƏRBAYCANIN MİLLİ İQTİSADI İNKİŞAF MODELİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Dövlət müstəqilliyinin bərpasının 30-cu ildönümü ərəfəsində olan müstəqil Azərbaycanın iqtisadiyyatının bütün sahələri üzrə kompleks islahatlar həyata keçirərək pandemiya şəraitində müvazinətini qoruyub saxlaması və nəzərəcarpacaq nəticələrə imza atması ilk növbədə möhkəm bazisə söykənən inkişaf modeli ilə şərtlənir. Başqa sözlə, respublikamızın müstəqillik illərində nail olduğu inanılmaz iqtisadi nailiyyətlərin milli inkişaf modeli ilə bağlılığı bu gün aksiom kimi qəbul edilir.

Uğurlu antiböhran konsepsiyası

1993-cü ildə yeni ictimai-iqtisadi formasıyaya keçidin çətinliklərini yaşayan Azərbaycanın hansı iqtisadi modelə üstünlük verəcəyi ilə bağlı çoxlu fikirlər, təkliflər irəli sürülürdü. Fəqət, xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev hansısa dövlətin təcrübəsinin olduğu kimi milli iqtisadiyyata köçürülməsini düzgün saymayaraq, milli

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

resurslarla yanaşı, xalqın mentalitetini, tarixi ənənələrini, inkişaf yolunun özəlliklərini də ciddiylə nəzərə almışdır.

Əminliklə demək olar ki, Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli bir sıra cəhətlərinə görə başqalarına nəinki bənzəmir, həm də müəyyən üstünlükləri ilə seçilir. Bu modelin üstün tərəflərindən biri də onun sərbəst inkişaf etmək imkanındadır. Respublikamızda daxili investisiyalar xarici sərmayə qoyuluşlarını üstələyir, qlobal layihələr dövlət büdcəsi hesabına reallaşdırılır. Zəngin təbii sərvətlərə malik olması ölkə iqtisadiyyatının sərbəst inkişaf etmək imkanlarını təmin edir. Azərbaycanda təbii sərvətlərin çoxluğu və müxtəlifliyi, respublikanın son dərəcə əlverişli coğrafi mövqeyi, əhalinin yüksək təbii artımı, məşğulluq siyasətinin səmərəli təmin edilməsi milli iqtisadiyyatın hərtərəfli inkişafını zəruri edir.

Azərbaycanın qlobal böhrandan maksimum az itki ilə çıxan ölkələrdən olması, həm də ölkəmizin müstəqil iqtisadi siyasət yeritməsi ilə şərtlənir. Respublikamızın maliyyə təhlükəsizliyinin təmini baxımından beynəlxalq fond birjalarında, qiymətli kağızlar bazarında fəal iştiraka haqlı olaraq ehtiyatlı yanaşması maliyyə böhranının respublikamıza təsirini zəiflədən əsas amillər sırasındadır. Azərbaycanın dünya maliyyə institutlarına öz kapitalı, fond aktivləri və qiymətli kağızları ilə fəal inteqrasiya etməməsi də ölkəni qlobal böhrandan hidz edir. Dövlət başçısı İlham Əliyev Azərbaycanın qlobal böhrandan az ziyan çəkməsinin səbəblərinə toxunarkən, haqlı olaraq, respublikamızın milli maraqlara əsaslanan iqtisadi siyasət yeritdiyini xüsusilə önə çəkmişdir.

İnsan amilini önə çəkən sosial yönümlü siyasət

Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modelinin əsas xüsusiyyətlərindən biri də sosial yönümlüüyün üstünlük təşkil etməsidir. Bu baxımdan, respublikamızın inkişaf modeli İcveç modelinə nisbətən daha yaxındır. İsveç modelində sosial siyasət vacib yer tutur və işçi qüvvəsinin (əsasən yüksəkixtisaslı) təkrar istehsalı üçün qismən normal şəraitin yaradılmasını təmin etməklə, sosial gərginliyin azaldılmasında, sinfi antaqonizm və münaqişələrin neytrallaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

Bazar iqtisadiyyatı yolunu seçmiş istənilən dövlətin müstəqil yaşaması və inkişafı prosesində orta təbəqənin - iqtisadi inkişaf və sabitliyin təminatçısı sayılan sahibkarlar sinfinin müstəsna rolunu nəzərə alan ümummilli ilder Heydər Əliyev milli iqtisadi inkişaf modelinin reallaşdırılmasında özəl sektorun iştirakını vacib saymışdır. 1997-ci ildə qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığa dövlət köməyi proqramı (1997 - 2000-ci illər)” əhəmiyyətinə, aktuallığına və miqyasına görə milli sahibkarlığın inkişafında yeni mərhələnin başlanğıcı olmuş, bu sahədə dövlət siyasətinin başlıca prinsiplərini müəyyənləşdirmişdir.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin 10 sentyabr 2002-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafına dövlət qayğısı haqqında” və 28 sentyabr 2002-ci il tarixli “Sahibkarlığın inkişafına mane olan müdaxilələrin qarşısının alınması haqqında” fərmanlarında isə dövlət qurumları ilə sahibkarlıq subyektləri arasında dərin kök salmış və həllini gözləyən bir sıra ciddi problemlər tam açıqlığı ilə göstərilmiş, onların qarşısının alınması üçün kompleks islahatlar aparılmışdır. Bütün bu tədbirlərin nəticəsi kimi 1996 - 2003-cü illərdə Azərbaycanın bütün həyati əhəmiyyətli sahələrində dinamik inkişaf və tərəqqi təmin edilmiş, ümumi daxili məhsulda özəl sektorun xüsusi çəkisi 75 faizə yüksəlmişdir.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin xalqın rəyinə əsaslanmaqla gerçəkləşdirdiyi müdrik və uzaqgörən siyasət XXI əsrin başlanğıcında Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən layiqincə davam etdirilərək son 18 ildə Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi bölgədə və dünyada layiqli yerini tapmasını, regional liderliyini təmin etmişdir.

Ötən illərdə keçid dövrünü geridə qoyan respublikanın iqtisadi inkişafı son illərdə keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bu mərhələdə əsas məqsədlərdən biri də milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinə və dünya təsərrüfat sistemində səmərəli inteqrasiyasına nail olmaqla, uzunmüddətli perspektivdə ölkədə dinamik sosial-iqtisadi inkişafın davamlılığını təmin etməkdən ibarətdir. Son 18 ildə dövlət başçısının imzaladığı fərmanlarda, təsdiq etdiyi dövlət proqramlarında bu hədəfin reallaşması üçün yerinə yetirilməsi zəruri olan vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir.

Prezident səlahiyyətlərinin icrasına başladığı ilk gündən Azərbaycan hökumətinin daha çox diqqət yetirməli olduğu problemləri düzgün müəyyənləşdirən cənab İlham Əliyevin 24 noyabr 2003-cü il tarixli “Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında” ilk iqtisadi fərmanının əhəmiyyəti bu baxımdan xüsusi vurğulanmalıdır. İqtisadiyyatda mütərəqqi inkişaf meyillərinin daha da sürətləndirilməsi, bu prosesdə yüksək dinamizmin təmin olunması yollarının nəzəri-praktiki və konseptual əsaslarını özündə əks etdirən həmin fərman qarşıya qoyulmuş məqsədlərin reallaşdırılmasından ötrü çoxsaylı dövlət proqramlarının hazırlanmasında bir növ baza rolunu oynamışdır.

Hər bir ölkənin davamlı inkişafının mühüm göstəricilərindən biri də onun strateji valyuta ehtiyatlarının həcmidir. Bu baxımdan, ötən illərdə büdcənin artım dinamikası ölkədəki makroiqsadi sabitliyin mühüm göstəricisi kimi diqqət çəkir. Hazırda ölkəmizin strateji valyuta ehtiyatları 52 milyard ABŞ dollarına yüksəlmişdir. Pandemiyanın davam etməsinə baxmayaraq, ölkəmiz son 1 ildə də yüksək makroiqtisadi göstəricilərə imza atmış, regionda həyata keçirilən transmilli layihələrdə aparıcı rol oynamış, dövlət proqramlarını uğurla icra etmişdir. Əgər əvvəlki illərdə iqtisadi yüksəliş əsasən mədəncixarma sənayesi hesabına əldə edilirdisə, hazırda bu, qeyri-neft sektorunun inkişafı sayəsində baş verir.

Kənd təsərrüfatı sahəsində çalışan fermerlərin lazımı texnika, gübrə və toxum məhsulları ilə təmin edilməsinə kömək məqsədi ilə “Aqrolizinq” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin yaradılması, onun gəlir vergisindən azad edilməsi, güzəştli şərtlərlə yanacaq və motor yağları ilə təmini də sahibkarlığa göstərilən qayğının mühüm tərkib hissəsi kimi xüsusi vurğulanmalıdır.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 30 aprel 2007-ci il tarixdə imzaladığı “Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” fərman bu baxımdan mühüm sənədlərdən biri olmuşdur. Belə bir fərmanın imzalanması o dövrə qədər çoxpilləli biznesə başlamaq sahəsində mövcud problemlərin həlli, eyni zamanda süründürməçilik hallarının aradan qaldırılması sahəsində, sözün əsl mənasında, inqilabi dəyişikliklərə sözün əsl mənasında, inqilabi dəyişikliklərə yol açmışdır. Bu məqsədlə fərmanda vahid kodlaşdırmanın aparılması, biznes strukturlarının “bir pəncərə” - vahid qeydiyyat orqanı tərəfindən qeydə alınması məsələləri əksini tapmışdır.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Qeyri-neft sektoru Azərbaycanın inkişafında lokomotivə çevrilir

Investisiya layihələrinin güzəştli qaydada kreditləşdirilməsinin daha effektiv mexanizminin yaradılması sahibkarların maliyyə mənbələrinə çıxış imkanlarını asanlaşdırmışdır. Güzəştli kreditlərin istifadəsi qaydalarına edilmiş dəyişikliklər iri və uzunmüddətli investisiya layihələrinin, həmçinin kiçik sahibkarlığın güzəştli şərtlərlə maliyyələşdirilməsi imkanlarını genişləndirmiş, güzəştli kreditlər üzrə müddətin maksimum həddi 10 ilədək, məbləği isə 10 milyon manatadək artırılmışdır.

Son illər müəyyən çətinliklərə əzmlə sinə gərərək fəal antiböhran tədbirlərini reallaşdıran Azərbaycan bu gün bölgədə iqtisadi inkişaf və inteqrasiyanı təşviq edən lider dövlət statusunu qoruyub saxlayır. Realist siyasətçi kimi yeni dövrün çağırışlarını düzgün dəyərləndirən Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyevin, xüsusən də 2015-ci ilin əvvəlindən həyata keçirdiyi antiböhran tədbirləri sistem-liliyi və ardıcılığı ilə diqqəti çəkir. Antiböhran tədbirlərinin ana xəttini yenə də sahibkarlıq fəaliyyətinə mane olan süni maneələrin aradan qaldırılması və qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi məsələləri dayanır. Etiraf etməliyik ki, hazırda respublikamızda inkişaf dövrünü yaşayan qeyri-neft sektoru neft gəlirlərindən əldə olunan vəsaitləri təmin etmək iqtidarında deyil. Məhz buna görə də, dövlətimizin başçısı hesab edir ki, hazırkı dövrdə bir tərəfdən yaranmış vəziyyətin ölkəyə mənfi təsirinin qarşısını almaq üçün çevik tədbirlər həyata keçirilməli, digər tərəfdən də prioritet sahə hesab olunan qeyri-neft sektorunun daha sürətli inkişafını təmin etmək üçün əlavə təsirli mexanizmlər işə salınmalıdır.

Dövlət başçısı İlham Əliyevin son 18 ildə imzaladığı bir sıra dövlət proqramları qeyri-neft sektorunun möhkəmləndirilməsini, iqtisadiyyatın neftdən asılılıq dərəcəsinin azaldılmasını, infrastrukturun yeniləndirilməsini təmin edən kompleks sənədlər olmaqla yanaşı, bölgələrdə özəl sektorun və sahibkarlığın inkişafına təkan vermişdir. 2004-2008, 2009-2013, 2014-2018, 2019-2023-cü illəri əhatə edən regional inkişaf proqramları bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb etməklə, regionlarda intibah mərhələsinin əsasını qoymuş, sahibkarlığın yüksəlişinə zəmin yaratmışdır.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin uğurlu antiböhran strategiyası respublikamızı yaranmış yeni iqtisadi və siyasi şəraitə uyğun olaraq, neftdən asılı olmayan, ixracyönlü, dayanıqlı inkişafına etibarlı zəmin formalaşdırır. 2014-cü ilin ortalarından etibarən dünya iqtisadiyyatını iflic edən qlobal böhran dalğası qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrin həyata keçirilməsi prosesində Azərbaycana tormozlayıcı amil olmamışdır. Böhranın ən pik mərhələsi sayılan 2015-2016-cı illərdə respublikamız üçün müəyyən çətinliklər yaransa da, hökumətin həyata keçirdiyi qabaqlayıcı tədbirlər səmərə vermiş, nəticədə bir çox makroiqtisadi parametrlər üzrə inkişafa nail olunmuşdur.

Həyata keçirilmiş təşkilati-hüquqi, qanunverici və institusional islahatların ana xəttini sahibkarlar sinfinin dəstəklənməsi yolu ilə qeyri-neft sektorunun inkişafı və idxal-ixrac əməliyyatlarında balansın təmin edilməsi, ümumən makroiqtisadi dayanıqlılığın qorunması təşkil etmişdir. Bu məqsədlə son illərdə sahibkarlıq fəaliyyəti üçün lisenziya və icazələrin sayının və ödənilən rüsumların məbləğlərinin dəfələrlə azaldılması; icazələrin verilməsi prosedurlarının sadələşdirilməsi, o cümlədən bu sahədə elektron portalın yaradılması; sahibkarların hüquqlarının qorunması məqsədilə Apellyasiya Şuralarının yaradılması; ölkə ərazisindən tranzit

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

yüklərin daşınmasında “bir pəncərə” prinsipinin tətbiq olunması; ölkədə investisiyaların təşviqinin artırılması məqsədilə 7 il müddətində vergi və gömrük güzəştlərinin verilməsi; idxal-ixrac əməliyyatları zamanı gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi məqsədilə elektron gömrük xidmətlərinin daha da genişləndirilməsi; dövlət satınalmalarında təkmilləşdirmələrin aparılması, dövlət orqanlarında sahibkarların müraciətlərinin birbaşa cavablandırılmasını həyata keçirən, məlumatlandırma və məsləhət xidmətləri göstərən çağrı mərkəzlərinin yaradılması reallaşdırılmışdır.

Son 5 ildə iqtisadi islahatların elmi şəkildə həyata keçirilməsi məqsədilə yaradılmış mühüm qurumlar sırasında İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin, Maliyyə Sabitliyi Şurasının, Turizm Şurasının yaradılmasını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu qurumların yaradılmasında məqsəd ölkənin dayanıqlı iqtisadi inkişafının təmin edilməsi istiqamətində təhlil və tədqiqatlar aparmaq, analitik məlumatlar əsasında iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi üçün təkliflər, habelə orta və uzunmüddətli dövr üçün proqnozlar hazırlamaqdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında” fərmanı ilə keyfiyyətə yeni mərhələdə iqtisadi inkişafı stimullaşdırmaq və böhranın mənfi təsirlərini aradan qaldırmaq məqsədi daşıyır. Fərmanla iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişafına dair strateji yol xəritələrinin təsdiq olunması həm də global böhrandan çıxış yollarını özündə ehtiva edir. Konkret olaraq “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi” ölkəmizdə sahibkarlıq və biznes mühitinin yaxşılaşdırılması üçün yaxşı imkanlar açmışdır. Sahibkarlığın inkişafı məqsədilə həyata keçiriləcək kompleks tədbirlər sistemini özündə ehtiva edən bu sənəddə islahatların konkret istiqamətləri də əksini tapanmışdır.

2018-ci ildə keçirilmiş prezident seçkilərindən sonra aparılan sistem xarakterli islahatlar – hökumətin tərkibinin yenilənməsi, insan amilinin sosial-iqtisadi islahatların əsas prioritetinə çevrilməsi, ən əsası, 2020-ci ildə ərazilərimizin erməni işğalından azad edilməsi sosial-iqtisadi və innovativ inkişaf sahəsində yeni vəzifələr müəyyənləşdirmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 fevral 2020-ci il tarixli “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”in təsdiq edilməsi haqqında” sərəncam ilk növbədə “2021-2025-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası” layihəsinin hazırlanmasını nəzərdə tutur. Sərəncamla Strategiyanın hazırlanması prosesinə qabaqcıl beynəlxalq təşkilat və ixtisaslaşmış məsləhətçi şirkətlərin, aidiyyəti dövlət orqanlarının (qurumlarının), elmi təşkilatların, mütəxəssislərin və vətəndaş cəmiyyəti təsisatlarının cəlb olunması tapşırılmışdır.

Sərəncam bundan sonrakı 5 ildə ölkə qarşısındakı əsas hədəf və vəzifələrin açıq müzakirə və dinləmələr əsasında müəyyənləşdirilməsini, bu zaman cəmiyyətin sosial gözləntiləri və istəklərinin nəzərə alınmasına imkan verir. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” əsasında hökumət qarşısında 5 mühüm istiqamətdə islahat, layihə və tədbirlərin reallaşdırılması vəzifəsi müəyyənləşdirilmişdir:

- 1) *Dayanıqlı artan rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyat;*
- 2) *Dinamik, inkluziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət;*
- 3) *Rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı;*

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

- 4) *İşğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış;*
- 5) *Təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım” ölkəsi.*

“Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” adlı sənəd şəffaflığa xidmət edən tədbirlərin davam etdirilməsini vacib məsələ kimi müəyyən etmişdir. Qarşıdakı illərdə məhkəmə-hüquq sisteminin fəaliyyətində şəffaflığın artırılması, haqsız rəqabətin qarşısının alınması, dövlət investisiyaları və dövlət şirkətlərinin fəaliyyətinin iqtisadi səmərəsinin yüksəldilməsi, idarəetmədə müasir korporativ davranış mədəniyyətinin tətbiqinin genişləndirilməsi, korrupsiya ilə mübarizənin gücləndirilməsi, yeni çağırışlara cavab verən müasir dövlət qulluğu sistemi və etikasının formalaşdırılması məsələləri öz həllini tapmalıdır.

Yeni geosiyasi reallıq ölkənin iqtisadi inkişaf potensialını gücləndirib

Azərbaycan Vətən müharibəsində şanlı qələbə qazanmaqla, uzun illər ərzində qeyri-qanuni şəkildə istismar olunan ərazilərinin aqrar-sənaye, ekoloji, hidroloji potensialını bərpa etmək imkanı qazanmışdır. Münaqişənin uğurlu həlli Azərbaycanın dövlət büdcəsinə daxilolmaların zamanla artmasına, o cümlədən sosial-infrastruktur layihələrinə daha çox maliyyənin ayrılmasına, insanların rifah halının yüksəldilməsinə imkan verəcəkdir. Müharibənin başa çatması, regionda dayanıqlı sülhün əldə olunması Azərbaycana xarici investisiya axımını daha da gücləndirəcək, xüsusən də işğaldan azad edilmiş ərazilərdə biznes üçün əlverişli imkanlar açılacaqdır.

Azərbaycan özünün ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasına Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə quruyol əldə edəcəkdir. Bu, Naxçıvan MR-in blokadadan çıxması, onun iqtisadi potensialının güclənməsi, ümumən türk dünyasının yeni kommunikasiya-nəqliyyat imkanları qazanması deməkdir. Yaranmış yeni geosiyasi vəziyyət regionun əsas ölkələri – Rusiya, Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə, İran və Ermənistan arasında (3+3 formatda) yeni kommunikasiyaların formalaşdırılmasına yaxşı perspektivlər açmışdır.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə yol-nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı istiqamətində atılan addımlar – Füzuli-Şuşa yolunun inşası, eləcə də Füzuli, Zəngilan və Laçın rayonları ərazisində yeni beynəlxalq hava limanlarının təməlinin qoyulması regionun tranzit-kommunikasiya əhəmiyyətinin daha da yüksəldilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Reallaşdırılması nəzərdən keçirilən Horadiz-Ağbənd, Zəngilan-Naxçıvan və Naxçıvan-Türkiyə dəmiryol layihələri təkcə Azərbaycan üçün deyil, Rusiya, İran və Ermənistan üçün də mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Zəngəzur dəhlizi, eyni zamanda Rusiya Federasiyasının Türkiyəyə Gürcüstandan kənar yeni avtomobil və dəmiryol marşrutu əldə etməsinə imkan yaradacaqdır. Zəngəzur dəhlizinin reallaşması regionda yeni geosiyasi və geoiqtisadi reallıqlar yaratmaqla, din, dil, kök bağları eyni olan türkdilli ölkələri bir-birinə daha qırılmaz tellərlə bağlayacaqdır. Zəngəzurdan keçən nəqliyyat, kommunikasiya, infrastruktur layihələri, eyni zamanda ağır sosial-iqtisadi durumda olan Ermənistan üçün də əlavə imkanlar açacaqdır.

Horadiz-Ağbənd dəmiryol xəttinin inşasına başlamaqla Azərbaycan Zəngəzur dəhlizinin reallaşması istiqamətində praktiki işlərə start vermişdir. Ümumi uzunluğu 100 kilometr olan Horadiz-Ağbənd dəmiryol xətti strateji əhəmiyyətə malikdir. Bu dəmiryol infrastrukturunu Türkiyəyə qədər uzanacaq və Bakı-Tbilisi-Qars xəttindən sonra Azərbaycanı Türkiyə ilə birləşdirəcək ikinci dəmiryol şəbəkəsi olacaqdır.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin məlumatına əsasən, 2021-ci ilin birinci yarısında Azərbaycanda iqtisadi artım templəri beynəlxalq təşkilatların proqnozlarını xeyli dərəcədə üstələmişdir. Respublikamız 2021-ci ildə “Doing Business” hesabatında 34-cü yerdən 28-ci yerə, “İqtisadi azadlıq indeksi” hesabatında 44-cü yerdən 38-ci yerə, “Qlobal kibertəhlükəsizlik” hesabatında 55-ci yerdən 40-cı yerə yüksəlmişdir.

“Dünya İnvestisiya Hesabatı - 2020”-də göstərilir ki, Azərbaycan postsovet məkanında Rusiya və Qazaxıstanla birlikdə ən çox xarici sərmayə cəlb edən ölkələrin üçlüyündədir. Bu isə ilk növbədə biznes mühitinin liberallaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən islahatlarla şərtlənir. Dünyanın əsas iqtisadi beyin mərkəzlərindən sayılan İrs Fondunun hazırladığı “İqtisadi Azadlıq İndeksi 2021” hesabatında Azərbaycanın mövqeyi 6 pillə yaxşılaşaraq, 172 ölkə arasında 38-ci yerdə qərarlaşmışdır. Ölkəmiz iqtisadi azadlıq üzrə mümkün 100 balda 70,1 bal toplamışdır. Bu, Azərbaycanda iqtisadi fəaliyyət azadlığı üçün geniş imkanların olduğunu bir daha təsdiqləyir.

Təhlillər göstərir ki, ölkəmizdə sosial təminatın güclənməsi məqsədilə dövlət büdcəsindən ayrılan xərclərin miqdarı artan xətt üzrə inkişaf edir. Bu, bir daha təsdiqləyir ki, ölkədə həyata keçirilən iqtisadi siyasətin mahiyyətində duran əsas məqam məhz xalqın sosial rifahının daha da yaxşılaşdırılması fonunda Azərbaycanın daha qüdrətli ölkəyə çevrilməsidir. Bu, əslində, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin sosial-iqtisadi siyasətinin əsas məqsədidir.

Prof. Ümidvar Əliyev - “Nəzəri və praktiki iqtisadiyyat” kafedrasının müdiri

AZƏRBAYCANIN İQTİSADI MÜSTƏQİLLİYİNİN 30 İLİ: NƏİLİYYƏTLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR

SSRİ-nin süqutu ilə Azərbaycan Respublikasına çox bəsit struktura, köhnəlmiş texnologiyaya əsaslanan bir iqtisadiyyat miras qalmışdı. 90 faizi ittifaq təbəçiliyində olan sənaye müəssisələrimiz mərkəzi hakimiyyətin ögey münasibəti nəticəsində köhnəlmiş əsas fondlarla işlədiyindən, müstəqilliyimizin ilk illərindən demək olar ki, fəaliyyətlərini dayandırdılar. Ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrində XX əsrin 80-cı illərinin 40-50 faizi səviyyəsində məhsul istehsal olunurdu. Sənayemizin flaqmanı olan neft sənayesində çox ciddi geriləmələr var idi. Dünyanın aparıcı neft şirkətləri suyun 500-1000 metr dərinliyində neft hasil edə bildikləri halda, Azərbaycanda Xəzərin 150 metr dərinliyindən neft hasil etmək mümkün idi. Ölkəmizə müasir texnologiyaların gətirilməsinin nəticəsidir ki, artıq Xəzərin 1000 metrlik su dərinliyindən neft hasil etmək mümkün olmuşdur. Kənd təsərrüfatının aparıcı sahələri olan pambıqçılıqda da, üzümçülükdə də açınacaqlı vəziyyət hökm sürürdü. Belə bir iqtisadi durumda Azərbaycan suveren dövlətin milli iqtisadiyyatını formalaşdırmağa başlamışdır.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Azərbaycanın inzibati-amirlik iqtisadi sistemindən bazar iqtisadiyyatına transformasiyası

XVII əsrin sonlarından başlayaraq, bazar münasibətləri inkişaf edərək yeni iqtisadi sistemi formalaşdırmaqla Avropanın bir sıra ölkələrində ölkənin milli hüdudları daxilində təsərrüfat subyektləri arasındakı əlaqələrə mütəmadi xarakter verdi. Bazar təsərrüfat sisteminin xarakterik cəhətlərindən biri olan qiymət vasitəsilə resursların səmərəli bölgüsü mexanizminin yaradılmasının əsasını təşkil etmişdir. Ölkələrin milli hüdudlarında mövcud resurslarından səmərəli istifadə nəticə etibarilə milli maraqların ödənilməsinə əlverişli şərait yaratmışdır.

Bu gün də Avropa ölkələrində həyat səviyyəsi kifayət dərəcədə yüksəkdir. Müasir dünyada ilk baxışda bazar iqtisadiyyatı onun təbiətinə yad olan sosial problemləri önə çıxararaq həll edir. Almaniya iqtisadiyyatı sosial yönümlülüyü ilə fərqlənir. Milli iqtisadiyyatın yaranması və inkişafına qısa ekskurs cəmiyyətin obyektiv inkişaf qanununa əsaslandığı mərhələlər üçün xarakterikdir. Tarixən obyektiv iqtisadi inkişaf yolundan zorla saptırılan (inqilablar yolu ilə) bazar iqtisadiyyatına transformasiya və milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması kifayət dərəcədə fərqli prinsiplər əsasında reallaşmışdır. Uzun müddət inzibati-amirlik iqtisadi sistemində yaşayan ölkələrdə bazar münasibətlərinin iqtisadi alətləri (qiymətin əmələ gəlməsi, rəqabət, mənfəət, tələb-təklif mexanizminin işləməməsi və sair) deformasiyaya uğramış formada da olsa, fəaliyyət göstərmişdir.

SSRİ məkanında mövcud olan milli respublikaların coğrafi hüdudlarının bir hissəsi ölkənin xarici ölkələrlə dövlət sərhədi kimi müəyyənlanmış, qalan sərhədləri isə milli respublikalarla daxili sərhəd kimi formal olaraq şəffaf şəkildə mövcud olmuşdur. Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpası ilə daxili sərhədlərimizdə sovet dönəmində mövcud olan şəffaflıq müəyyən problemlər yaratmışdır. Rusiya Federasiyası və Gürcüstan Respublikası ilə, o cümlədən də Xəzər dənizində qonşu dövlətlərlə su sərhədlərimizin mübahisəli məsələləri qarşılıqlı razılıq əsasında tədricən həll edilsə də, Ermənistan Respublikası ilə qarşı tərəfin destruktiv mövqeyi nəticəsində (ölkəmizlə müharibə vəziyyətində olmaları nəticəsində) bu gün də öz həllini tapmamışdır.

Azərbaycan Respublikası suverenliyinin bərpası ilə ölkənin milli hüdudları çərçivəsində mövcud olan bütün sərvətinin yeganə mülkiyyətçisi olduğunu bəyan etdi, inzibati-amirlik iqtisadi sistemindən imtina edərək dövlət mülkiyyətinin dövlətsizləşdirilməsi və özəlləşdirilməsi yolu ilə bazar iqtisadiyyatına transformasiyanı özünə iqtisadi inkişaf yolu kimi müəyyənləşdirdi. Yeni iqtisadi sistemə transformasiyanın hüquqi bazasının və dövlətsizləşdirmə və özəlləşdirmə dövlət proqramlarının uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində ölkəmizdə milli iqtisadiyyat formalaşdırıldı.

Təbii ki, milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması müxtəlif mərhələlərdən keçmişdir. Hər bir mərhələ ölkənin mövcud iqtisadi durumundan irəli gələn xüsusiyyətləri özündə əks etdirir. Milli iqtisadiyyatın formalaşmasının ilkin mərhələsi kimi səciyyələnən keçid dövrü ölkəmizin çox ciddi sosial-iqtisadi problemlərlə üzləşdiyi mərhələ kimi xarakterizə olunur. İqtisadiyyatın bütün sahələrində geriləmə kəskin şəkildə müşahidə olunurdu, əmək qabiliyyətli əhəlinin demək olar ki, yarısı işsiz idi, işləyənlər də əsasən ticarətdə vasitəçilik ilə məşğul idilər, inflyasiya hiperinflyasiya

səviyyəsində idi. Digər tərəfdən də ölkəmiz Ermənistanla müharibə vəziyyətində idi, ölkəmizin ərazisinin bir hissəsi Ermənistan tərəfindən işğal edilmişdir. Belə bir mürəkkəb sosial-iqtisadi şəraitdə Azərbaycan Respublikası siyasi-iqtisadi islahatlara başladı. Bazar iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən özəl sektorun formalaşdırılması ilkin kapital formasında maliyyə resurslarının olmasını tələb edirdi. Keced dövrünün ilkin mərhələsi üçün maliyyə resurslarının cəlb olunmasının əsas mənbələrindən biri kimi özəlləşdirilmədən cəlb oluna biləcək maliyyə vəsaitləri nəzərdə tutulmuşdur. “Özəlləşdirmə haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu və özəlləşdirməyə dair dövlət proqramlarının tələblərinə uyğun olaraq, özəlləşdirilməsi nəzərdə tutulan dövlət əmlakının 65%-nin əvəzsiz, çəklə özəlləşdirilməsi, yerdə qalan 35%-in isə pulla özəlləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Pulla özəlləşdirmə gözlənilən səmərəni vermədi. Ölkə daxilində iqtisadi islahatların uğurla həyata keçirilməsini təmin edə biləcək maliyyə resursları yox səviyyəsində idi. Belə bir mənbənin əldə edilməsi yalnız dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya yolu ilə dünyanın aparıcı ölkələrinin neft şirkətlərini Azərbaycanın neft sənayesinə investisiya qoymağa cəlb etməklə mümkün oldu. Dünyanın aparıcı neft şirkətləri ilə 1994-ci ilin 20 sentyabrında bağlanan “Əsrin Müqaviləsi”nə uyğun olaraq, Azərbaycan iqtisadiyyatına 8 milyard ABŞ dolları investisiya qoyuldu. Bu müqaviləyə əsasən, 30 il ərzində 510 milyon ton neft çıxarılması proqnozlaşdırılmışdır ki, onun da 149 milyon tonu xərclərin ödənilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Müqavilə bağlanan müddətdən yaranan Birgə Əməliyyat Şirkətinin ilkin neftin ixracına başlaması dövrünə qədər keçən müddətdə dünya bazarında neftin qiymətinin 8 dəfəyə qədər yüksəlməsi nəzərdə tutulduğundan, daha az neft ixrac etməklə xərcləri ödəmək mümkün oldu. Mənfəət neftinin bölgüsündə ölkəmiz üstünlüyə malik olduğundan, Azərbaycan daha çox mənfəət əldə etdi. Əldə edilmiş gəlirlərdən səmərəli istifadə məqsədi ilə 1999-cu ildə ulu öndər Heydər Əliyevin sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu (ARDNF) yaradıldı. Neft gəlirləri təkcə neft sənayesinin deyil, bütövlükdə Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsində, Qarabağın işğaldan azad olunmasında əvəzsiz rol oynamışdır. Butun bunlar ulu öndər Heydər Əliyevin uzaqgörən neft strategiyası nəticəsində mümkün olmuşdur. İqtisadi həyatın bütün sahələrində, o cümlədən də neft sənayesində ulu öndərin uzaqgörən siyasəti prezident İlham Əliyev tərəfindən yeni şəraitə uyğun olaraq uğurla davam etdirilir. Belə ki, “Yeni əsrin müqaviləsi” adlanan dünyanın aparıcı neft şirkətləri ilə bağlanan müqavilələrin müddəti 2050-ci ilə qədər uzadılmışdır. Bu müqavilədə artıq Azərbaycan söz sahibi olaraq əsas investor qismində (40 milyard dollar) çıxış edir və mənfəət neftinin 75%-i Azərbaycana məxsusdur.

Ölkədə həyata keçirilən uğurlu sosial-iqtisadi siyasət nəticəsində 1995-1997-ci illərdən başlayaraq, milli iqtisadi inkişafımızın makroiqtisadi sabitliyinin təmin edilməsi ilə iqtisadi geriləmənin qarşısı alındı, ÜDM-də artım müşahidə olunmağa başladı. Məşğul əhalinin sayı əhəmiyyətli dərəcədə artdı, əhalinin gəlirləri nəzərəçar-pacaq dərəcədə yüksəldi, hiperinflasiya məhdudlaşdırıldı. “Əsrin müqaviləsi” adlanan neft müqavilələrinin reallaşmasının nəticəsi olaraq, Respublikamızda neft hasilatının kəskin artımı (10-12 milyon tondan 50 milyon tona qədər) və dünya bazarında xam neftin qiymətinin yüksək səviyyəsi 2007-2010-cu illərdə ölkəmizdə ÜDM-in artım tempinin çox yüksək səviyyədə olmasını səciyyələndirmişdir. Bu

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

proses 2014-cü ilə qədər davam etmişdir. Müstəqillik tariximizdə UDM-in istehsalı ən yüksək həddə - 72 milyard ABŞ dolları həcminə çatmışdır.

ÜDM-də neft və neft məhsullarının xüsusi çəkisinin yüksək olması iqtisadiyyatımızın neftdən asılılığını gücləndirmişdi. Dünya bazarında 2015-ci ildən başlayaraq, xam neftin qiymətinin kəskin şəkildə aşağı düşməsi həmin il milli valyutamızın iki dəfə devalvasiyaya uğraması ilə nəticələndi.

Dünya bazarında neft qiymətlərinin kəskin ucuzlaşması əldə olunan neft gəlirlərinin, həmçinin valyuta daxilolmalarının azalmasına səbəb olmuşdur. Bu da ölkədə milli valyutanın ucuzlaşması və dövlət büdcəsi xərclərinin təmin edilməməsi baxımından riskli hesab olunur. Məhz bu kontekstdən, Azərbaycanın dövlət strategiyasında enerji faktoru, milli təhlükəsizlik və sosial-iqtisadi inkişaf "üçlük zəncir" (triadic nexus) kimi çıxış edir və sözügedən üçlük zəncir iqtisadi potensialın təmin edilməsi üçün bir-birilə sıx şəkildə bağlıdır (1).

Son illər dövlət büdcəsi xərclərinin ödənilməsinin əhəmiyyətli hissəsi ARDNF-nin vəsaiti hesabına ödənilir. Qısa müddətdə iqtisadiyyatda neftdən asılılığı azaltmaq məqsədi ilə bir neçə dövlət proqramları qəbil edildi, bununla qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi və iqtisadiyyatın diversifikasiyası prioritet istiqamət kimi müəyyənləşdirildi. İxracatda neft və neft məhsullarının hələ də çox böyük xüsusi çəkiyə malik olmasına (neft və neft məhsulları 89%, o cümlədən xam neft 80%) baxmayaraq, qeyri-neft sənayesinin payı sürətlə artmaqdadır. Azərbaycanın 2021-ci ilin ilk 8 ayı üzrə ixracı 30,9% artaraq 13 milyard ABŞ dolları, qeyri-neft sektoru üzrə isə 37,1% artaraq 1,6 milyard ABŞ dolları səviyyəsinə çatıb. Qeyri-neft sektoru üzrə 8 aylıq ixrac 2017 və 2018-ci ilin illik ixrac səviyyəsinə bərabərdir. Kənd təsərrüfatı istehsalı da dövlət proqramlarına uyğun inkişaf etdirilir. Hal-hazırda ÜDM-də qeyri-neft sektorunun payı 65-70% civarındadır.

Azərbaycan iqtisadiyyatına Covid-19 pandemiyasının təsiri. Postcovid dövrü çağırışları

Azərbaycanın 30 illik müstəqillik yolunu təhlil edərkən son iki ildə, hətta dünyanın ABŞ, Avropa İttifaqı ölkələri və digər nəhəng dövlətlərinin iqtisadi inkişafına ciddi təsir edərək artım tempini ləngidən, iqtisadi geriləməyə səbəb olan Covid-19 pandemiyasının təsirinin nəzərə alınmaması doğru olmazdı. BMT-nin COVID 19 Krizinə Təcili Sosial-İqtisadi Müdaxilə Çərçivəsində “COVID-19 pandemiyası səhiyyə böhranından daha böyükdür: cəmiyyətlərə və iqtisadiyyatlara daha dərinə təsir etmə gücünə malikdir” fikirlərini bildirmişdir.

Dünya Bankı ötən il COVID-19 pandemiyasının yaratdığı iqtisadi daralmanın 2021-ci ildə 4 faiz artımla əvəzlənəcəyini proqnozlaşdırır. Lakin yenə də pandemiya-dan öncəki dövrlə müqayisədə 5 faiz aşağı olacağı göstərilib. Pandemiyanın vurduğu zərərdən sonra 2022-ci ildə iqtisadi böyümə 3,8 faizlə mülayimləşəcəyi bildirilir. Xüsusilə pandemiyanın investisiyalara və insan kapitalına təsiri inkişaf etməkdə olan bazarda və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə artım perspektivlərini pozacağı və əsas inkişaf hədəflərini geri salacağı gözlənilir. Koronavirus pandemiyasının (COVID-19) geniş miqyasda yayılmasının nəticəsi olaraq, onun qlobal səviyyədə yaratdığı iqtisadi problemlərin də miqyası böyüməkdədir.

Koronavirus pandemiyası dünya iqtisadiyyatına, ölkələr arasında ticarət dövriyyəsinə və digər əməkdaşlıq münasibətlərinə əsaslı şəkildə təsir edir. Xüsusilə

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

qlobal miqyasda iqtisadiyyatın bir çox sahələrində ləngimələrin və daralmaların olması, ümumilikdə iqtisadi aktivliyin azalması səbəbindən neftə olan tələbatın azalması nəticə etibarilə neft ölkələrinin iqtisadi-sosial vəziyyətinə mənfi təsir göstərir. Eyni zamanda pandemiyanın qarşısının alınması məqsədilə dövlətin tətbiq etdiyi karantin və izolyasiya tədbirləri ölkədə sahibkarlığın inkişafını ləngidir. Əsaslı maliyyə tədbirləri nəticəsində böhrana cavab olaraq bu günə qədər dünyada elan edilmiş və həyata keçirilmiş 6 trilyon dollarlıq birbaşa vergi və xərcləmə tədbirləri həyata keçirilmişdir (2020-ci ilin oktyabr tarixinə). Dünya ölkələrinin fiskal siyasəti 2020-ci ildə əks-tsiklik (countercyclical) oldu, 2021-ci ildə müəyyən dərəcədə konsolidasiya göstərəcək və 2022-ci ildə maliyyə qaydalarına (fiscal rules) qayıdacaqdır (2).

Azərbaycan Respublikasında qeyd olunan problemlərin aradan qaldırılması məqsədilə, habelə bir sıra sosial və iqtisadi layihələrin gerçəkləşməsi üçün qətiyyətli addımlar atılmışdır. Qlobal böhran dövründə xalqın sosial rifah halının yaxşılaşdırılması istiqamətində atılan addımlar dövlətin qüdrətinin göstəricisidir. Məhz pandemiya dövründə 5 milyona yaxın insanın (dövlət və özəl sektor) geniş sosial paketlə əhatə olunması bunun real təsdiqidir. Cari ildə ölkədə çox böyük sosial layihələrin həyata keçirilməsi (xüsusi ilə Qarabağın işğaldan azad olunmuş ərazilərində iri-həcmli investisiya tələb edən sosial-iqtisadi infrastrukturun formalaşdırılması) təsdiqləyir ki, dövlət qlobal böhran dövründə bu proqramların sayını daha da artırır. Artıq Füzulidə çox qısa müddətdə hava limanının, Zəngilanın Ağalı kəndində “Ağıllı kənd” layihəsinin, Şuşada iki otel kompleksinin, Füzuli-Şuşa “Zəfər yolu”nun əsasən tikilib istifadəyə verilməsi dediklərimizin əyani göstəricisidir. Neftin qiymətinin aşağı düşməsi ölkənin gəlirlərinə ciddi təsir göstərsə də, dövlət heç bir sosial layihəni ixtisara salmayıb.

Pandemiya ilə mübarizə dövründə dövlət iqtisadi sahədə biznesə dəstək məsələlərində də çox böyük addımlar atıb və qəbul edilən qərarlara, dövlət büdcəsinə edilən dəyişikliklərə əsasən deyə bilərik ki, bundan sonra da biznesə dəstək proqramlarının icra edilməsi planlaşdırılır. İlin əvvəlində nəzərdə tutulmuş layihələr, sahibkarlara güzəştli şərtlərlə kreditlərin, subsidiyaların verilməsi, vergi güzəştləri, kənd təsərrüfatının stimullaşdırılması, eyni zamanda pandemiya ilə əlaqədar görülmüş işlər dövlət siyasətini tam şəkildə əks etdirir. Xatırladaq ki, pandemiya dövründə fərdi (mikro) sahibkarlara dəstəyin davam etdirilməsi və yeni güzəştli kreditlərin tətbiq edilməsi üçün onlayn platforma fəaliyyət göstərir. Əlavə olaraq, mövcud kreditlərin faizlərinin ödənişlərinə dəstək proqramı icra olunmaqdadır.

Bununla yanaşı, cari ildə dövlət büdcəsinə dəyişiklik edildi. Bu dəyişikliklərə əsasən, büdcədə neftin qiyməti 55 dollar yox, 35 dollar səviyyəsində götürüldü. Yəni dövlət ilin sonuna qədər xərclərini bu rəqəm əsasında planlaşdıracaq.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev tərəfindən son 17 il ərzində həyata keçirilən siyasət nəticəsində elə bir möhkəm təməl yaranıb ki, dövlət istənilən böhranla əlaqədar düzgün addımlar atır və neftin qiyməti hətta 35 dollar səviyyəsində olsa belə, bütün sosial, iqtisadi öhdəlikləri yerinə yetirmək gücündədir. Qlobal böhrana baxmayaraq, ölkəmiz üçün lazım olan infrastruktur layihələrinin icrası davam etdiriləcək.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Azərbaycanın 30 illik müstəqillik illərini icmal şəkildə də olsa, təhlil etməklə ölkə iqtisadiyyatının müəllifin yanaşma mövqeyi və prinsipinə uyğun olaraq, güclü və zəif tərəflərini müəyyənləşdirmək mümkün olmuşdur. Şərəfli 30 illik tarixi inkişafımız iki mərhələdə - keçid dövrü və əsasən milli iqtisadiyyatın formalaşdığı mərhələ kimi araşdırılmışdır. Azərbaycanda keçid dövrünün 2008-ci ildə başa çatması ölkə prezidenti İlham Əliyev tərəfindən 2009-cu ildə Bakı Dövlət Universitetinin 90 illik yubiley tədbirlərində bəyan edilmişdir. Dövlətsizləşdirmə və özəlləşdirmə əsasən başa çatdırılmış, nəzərdə tutulan dövlət və özəl mülkiyyət formalarının nisbəti formalaşdırılmış, bazar iqtisadiyyatının əsasları yaradılmışdır, ÜDM-in əhəmiyyətli hissəsi (təxminən 83%-i) özəl sektorda istehsal olunur.

Keçid dövründən ötən müddətdə ölkə hüdudları daxilində təsərrüfat subyektləri arasında əlaqələr daha da mütəmadi xarakter almış, resurslardan səmərəli istifadə mexanizminin yaradılması, insan kapitalının inkişafının diqqət mərkəzinə gətirilməsi, sosial problemlərin həllinin xüsusilə önə çıxarılması nəticəsində əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, iqtisadi potensialımızın 30 il işğal altında olan ərazilərimizin qısa bir müddətdə (44 gün) işğaldan azad olunmasına imkan verməsi ölkəmizdə milli iqtisadiyyatın formalaşmasının əsas göstəriciləri kimi xarakterizə oluna bilər. Daxili resursların tədricən çevik hərəkətə gətirilməsi ilə milli iqtisadi inkişafa nail olunmasını, dünya iqtisadiyyatına səmərəli inteqrasiya nəticəsində dünya bazarından bərabərhüquqluluq prinsipi əsasında faydalanmaq imkanının əldə edilməsi, Avropanın bir sıra ölkələrinin və Türkiyə Respublikasının xam neftə və qaza olan tələbatının əsas təchizatçılarından birinə çevrilməsini, ölkənin iqtisadi hüdudlarının onun milli hüdudlarını aşb keçməsi nəticəsində bir sıra ölkələrdə əsas investorlardan birinə (Türkiyə Respublikası, Gürcüstan Respublikası, Rusiya Federasiyasında və sair ölkələrdə 1 milyard dollardan çox investisiya) çevrilməsini, sərbəstləşdirilmiş maliyyə vəsaitinin ölkənin təhlükəsizlik yastığını təmin edəcək səviyyədə (51 milyard dollar civarında) saxlanılmasının mümkünliyünü, digər ölkələrlə müqayisədə dövlət borcunun ÜDM-ə nisbətə çox aşağı səviyyədə olmasını, ixracın davamlı olaraq idxalı üstələməsini, daxili investisiyanın artımının tədricən xarici investisiyanı qabaqlamasını, neft gəlirlərini, bütövlükdə milli iqtisadiyyatın inkişafına və sosial problemlərin həllinə istiqamətləndirilməsini, qara qızılın insan kapitalının inkişafına yönəldilməsinin strateji istiqamət kimi götürülməsini, iqtisadi potensialımızdan səmərəli istifadə edərək 30 illik erməni işğalına son qoymağımızı, Şərq-Qərb, Şimal-Cənub nəqliyyat magistrallarının Azərbaycan ərazisindən daha əlverişli reallaşma imkanı və Zəngəzur dəhlizi vasitəsi ilə daha da genişlənməsi nəticəsində beynəlxalq dəyər zəncirinin yaranmasında iştirak imkanının genişlənməsini və s. Azərbaycan iqtisadiyyatının güclü tərəfləri kimi səciyyələndirmək olar.

İnhisarçılığın və haqsız rəqabət, bürokratik maneə təzahürlərinin mövcudluğu, təsərrüfat subyektəri tərəfindən milli maraqlara uyğun gəlməyən süni qiymət artımına yol verilməsi, iqtisadi diversifikasiyanın, istehsal - son məhsul tsiklinin arzu olunan səviyyədə olmaması, dövlət investisiyasının özəl investisiyaya nisbətə hələ də üstünlük təşkil etməsi, ixracın strukturunda xam neftin (80%), xam neft və neft məhsullarının 89% xüsusi çəkiyə malik olması, (2021-ci ilin yeddi ayı ərzində 11,4 milyard dollarlıq ixracın cəmi 1,4 milyard dolları qeyri-neft sektorunun payına

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

düşmüşdür), regionlarda emal sənayesinin və aqrosənayedə orta sahibkarlığının nisbətən zəif inkişafı, ÜDM-də payı 7%-ə yaxın olan aqrar sektorda məşğul əhalinin 40%-ə yaxınının çalışması (əmək məhsuldarlığının aşağı səviyyəsi) və digərləri ölkə iqtisadiyyatının zəif tərəfi kimi səciyyələnə bilər.

Ölkəmizin tarixinə 2017-ci il dərin islahatlar ili kimi daxil olmuşdur. Reallaşdırılan bu islahatlar nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatının sadalanan zəif tərəflərinin tədricən aradan qaldırılması mümkün olacaq.

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINA STATİSTİK BAXIŞ

i.e.d., professor Yaqubov Sakit Məmədi oğlu

“Riyaziyyat və statistika” kafedrası,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
sakit.yaqubov@gmail.com

i.ü.f.d., dosent Cavadov Ramiz Cavad oğlu

“İqtisadiyyat” kafedrası
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ramizjavad@gmail.com

Xülasə

Müstəqiliyin ilk illərindəki sosial-iqtisadi tənəzzüldən sonrakı dövrdə Azərbaycanın əmək bazarını xarakterizə edən sosial-iqtisadi göstəricilərin təhlilinə əsasən 2020-ci ildə ölkədə iqtisadi fəal əhalinin sayı 1995-ci illə müqayisədə 44,3%, 2003-cü illə müqayisədə 20,1%, məşğul əhalinin sayı isə müvafiq olaraq 35% və 22,8% artmışdır. 2003-cü illə müqayisədə 2020-ci ildə əmək bazarında işsizlərin sayı 6,8 faiz azalmışdır. İş yerlərinin yaradılması istiqamətində aparılan islahatların nəticəsi olaraq, işsizlik səviyyəsi 2003-cü illə müqayisədə 2020-ci ildə 4,6 faiz bəndi qədər aşağı enmişdir. Müstəqillik dövrümüzdə uğurla reallaşdırılan sosial-iqtisadi islahatların səmərəli nəticələrindən biri də yoxsulluq səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı enməsidir. 3 sayılı cədvəlin məlumatlarının təhlili göstərir ki, 2001-ci illə müqayisədə 2019-cu ildə yoxsulluq səviyyəsində yaşayan əhalinin xüsusi çəkisi 49%-dən 4,8%-ə enmişdir. 1995-2020-ci illərdə, bütövlükdə sənaye istehsalının orta illik artım tempi 12,95% təşkil etmiş və müqayisə olunan dövrdə sənaye istehsalının həcmi 21 dəfə böyümüşdür. 2003-2020-ci illərdə qeyri-dövlət sektorunda yaradılan sənaye məhsulunun orta illik artım sürəti 14,7% təşkil edərək 10,3 dəfə artım baş vermişdir. İslahatlar dövründə emal sənayesinin həcmi 11,2 dəfə artmış və orta illik artım sürəti 10% təşkil etmişdir. 1995-ci illə müqayisədə Azərbaycanda adambaşına düşən ÜDM göstəricisinin həcmi 13,8 dəfə artaraq, 2020-ci ildə hər nəfərə 4272,2 dollar təşkil etmişdir.

Açar sözlər: müstəqillik, yoxsulluq, həyat səviyyəsi, göstərici, zəfər.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Giriş

XX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq, beynəlxalq aləmdə baş verən qlobal siyasi, iqtisadi və sosial dəyişikliklərin fonunda Sovetlər İmperiyasının daxilində və Avropanın sosialist prinsipləri ilə idarə olunan ölkələrində siyasi, iqtisadi və sosial zəmində çaxnaşmalar baş verməyə başladı. İqtisadiyyatda baş verən geriləmələr, əmək məhsuldarlığının aşağı düşməsi, bir çox ərzaq və sənaye məhsullarının qıtlığı fonunda keçmiş SSRİ ərazisində ciddi sosial-iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi zərurəti yaranmışdı. Diktatura şəraitində idarə olunan cəmiyyətdə “yenidənqurma” islahatlarına başlanılması, söz azadlığına imkan yaradılması, sərbəst toplaşma imkanlarının verilməsi cəmiyyət üzvlərinə mövcud sosial-iqtisadi böhranla bağlı öz fikirlərini və etirazlarını bildirməyə imkan yaratdı. Həmin dövrdə Azərbaycan da SSRİ imperiyasının bir hissəsi olaraq, mövcud sosial-iqtisadi problemlərin içində boğulurdu. Bununla yanaşı, 20-ci yüzilliyin 80-ci illərinin sonu 90-cı illərinin əvvəlləri mənfur ermənilərin Azərbaycanın tarixi dədə-baba torpaqları olan Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistanla birləşdirilməsi iddalarını ortaya atdılar, Zəngəzur və Göyçə mahalı ərazilərində yaşayan 300 mindən çox azərbaycanlı zörlə öz ata-baba yurdlarından qovuldu və qaçqın vəziyyətinə düşdü. Ermənilərin Dağlıq Qarabağda yaşayan azərbaycanlı əhalisinə silahlı təzyiqləri problemin dərinləşməsinə və qanlı münaqişəyə çevrilməsinə gətirib çıxartdı. Nəticədə 1990-1994-cü illər ərzində Azərbaycanın Sovetlər Birliyi dövründə mövcud olmuş ərzisinin 20%-i erməni hərbi birləşmələri və onların havadarlarının dəstəyi ilə işğal edilmiş və bu vəziyyət 2020-ci ilin sentyabrın 27-dək davam etmişdir.

1918-ci ildə qurulmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti cəmi 23 ay yaşadı. İkinci tarixi imkan bir də 70 il sonra yarandı. Sovet imperiyasının dağılması Azərbaycan xalqına öz milli müstəqilliyini bərpa etmək imkanı verdi. 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyasında “Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı” qəbul olundu. Bu mühüm tarixi sənədlə xalqımız uzun illərdən bəri həsrətində olduğu azadlığına qovuşdu.

Sosial-iqtisadi inkişafa statistik baxış

1994-cü il sentyabrın 20-də Bakıda Gülüstan sarayında Xəzərin Azərbaycan sektorundakı “Azəri”, “Çıraq”, “Günəşli” yataqlarının dərin su qatlarındakı neftin birgə işlənməsi haqqında dəyəri 7,4 mlrd dollar olan müqavilə imzalandı. Müqavilə öz tarixi, siyasi və beynəlxalq əhəmiyyətinə görə “Əsrin müqaviləsi” adlanmış və bu müqavilədə dünyanın 8 ölkəsinin (Azərbaycan, ABŞ, Böyük Britaniya, Rusiya, Türkiyə, Norveç, Yaponiya və Səudiyyə Ərəbistanı) 13 ən məşhur neft şirkəti (Amoco, BP, McDermott, UNOCAL, ARDNŞ, Lukoil, Statoil, Exxon, Türkiyə Petrolları, Pennzoil, ITOCHU, Ramco, Delta) iştirak etmişdir. Müqavilədə Böyük Britaniyanın “British Petroleum” (qoyulacaq investisiyanın 17,12 faizi) və “Ramco” (2,08 faizi), ABŞ-ın “Amoco” (17,01 faiz), “UNOCAL” (11,2 faiz), “Pennzoil” (9,81 faiz), “McDermott” (2,45 faiz), Rusiyanın “Lukoil” (10,0 faiz), Norveçin “Statoil” (8,56 faiz), Türkiyənin “Türk petrolları şirkəti”nin (1,75 faiz) və Azərbaycan Neft Şirkətinin isə 20 faiz payı var idi. Bununla da “Yeni neft strategiyası” və doktrinası uğurla həyata keçirilməyə başlandı. “Əsrin müqaviləsi” Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən təsdiq edildi və 12 dekabr 1994-cü ildə qüvvəyə mindi. İlk

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

dəfə hesablanmış çıxarılabilir neft ehtiyatı 511 milyon ton olmuş, sonralar qiymətləndirici quyuların nəticələrinə görə bu ehtiyat 730 milyon tona çatmışdır və bununla əlaqədar yataqların işlənməsinə tələb olunan sərmayə xərcləri 11,5 milyard ABŞ dolları qəbul edilmişdir; ümumi təmiz gəlirdən Azərbaycanın payına 80%, sərmayəçilərin payına 20% düşür.

Azərbaycanda 1993-1995-ci illərdə Prezident Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən qətiyyətli və məqsədyönlü tədbirlər ölkədə əvvəllər baş alıb gedən özbaşınalıqlara və xaosla son qoymuş, ictimai-siyasi sabitliyi təmin etmiş, ölkənin hərtərəfli sosial-iqtisadi inkişafı və beynəlxalq iqtisadi sistemə inteqrasiyası üçün əlverişli şərait yaratmışdır. 1995-ci ildən başlayaraq ardıcıl aparılan islahatlar nəticəsində iqtisadiyyatın inkişafında ciddi irəliləyiş əldə edilmiş, bir çox sahələrdə, xüsusilə makroiqtisadi göstəricilərin artımında yüksək nəticələrə nail olunmuş, iqtisadi potensialın formalaşmasında həlledici rol oynayan sahibkarlığın təməli qoyulmuş və onun inkişafında əhəmiyyətli uğurlar qazanılmış, əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılması, sosial müdafiəyə ehtiyacı olan insanlara dövlət qayğısının artırılması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. 1995-2000-ci illərdə ümumi daxili məhsul 60 faiz, kapital qoyuluşu 2,8 dəfə, orta aylıq əməkhaqqı 2,2 dəfə artmışdır. Bu dövrdə dövlət büdcəsinin kəsiri 2 faizdən, inflyasiyanın səviyyəsi isə 2,5 faizdən çox olmamışdır. Ümumi daxili məhsulda özəl bölmənin payı 1998-ci ildəki 59,5 faizdən 2003-cü ildə 73 faizə, o cümlədən sənayedə 26 faizdən 54 faizə çatmışdır.

Ölkədə aparılan uğurlu neft strategiyası nəticəsində ildən-ilə artan neft gəlirlərindən daha səmərəli istifadə etmək üçün Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu yaradılmışdır. 2003-cü ilin sonunadək bu Fond 800 milyon dollardan çox vəsait toplanmışdır və ondan ölkə üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən sosial-iqtisadi layihələrin reallaşmasına istifadə edilmişdir. Bütün bunlar, mövcud imkanlardan daha səmərəli istifadə etməklə, Azərbaycanın iqtisadi cəhətdən güclü dövlətə çevrilməsi, onun dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiyası və bu sistemdə özünə layiq yer tutması, ölkədə sosial problemlərin həlli və əhalinin güzəranının daha da yaxşılaşdırılması üçün etibarlı zəmin yaratmışdır.

2003-2021-ci illər ərzində Möhtərəm Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında sosial-iqtisadi və hərbi-siyasi sahələrdə “ZƏFƏRƏ” aparan və Azərbaycan torpaqlarının mənfi düşməndən azad edilməsi ilə nəticələnən uğurlu islahatlar həyata keçirilmiş və bu gün də uğurla davam etdirilir.

Müstəqilliyin ilk illərində sovetlər birliyinin dağılması və iqtisadi əlaqələrin pozulması, bir milyona yaxın soydaşımızın qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə düşməsi sosial-iqtisadi sahədə tənəzzülü dərinləşdirmişdir. Ümumdünya Bankının ekspertləri tərəfindən 1995-ci ilin avqustundan 1996-cı ilin yanvarına kimi aşağıdakı sorğular keçirilmişdir: 91-ci qrupda Qrup Sorğusu (QS), qeyri-hökumət Sorğusu (QHS) və Azərbaycanda həyat səviyyəsi Sorğusu (AHSS). Bu sorğuların nəticələri öz əksini Ümumdünya Bankının məruzəsində tapmışdır. Bu sənədə əsasən 1995-ci ildə yoxsulluq səviyyəsi üzrə vəziyyət belə olmuşdur:

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Cədvəl 1

1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun quruluşu (faizlə)

Göstəricilər	yoxsullar	o cümlədən çox yoxsullar	yoxsul olmayanlar
Azərbaycan üzrə bütövlükdə ailə təsərrüfatı	61,5	20,4	38,5
Bakıda ailə təsərrüfatı	59,6	19,6	40,4
Qaçqınların və məcburi köçkünlərin ailə təsərrüfatı	74,5	37,5	25,5

Yoxsulluğun aradan qaldırılması və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi ölkə rəhbərliyinin daim diqqət mərkəzində olmuş və əsas prioritetlərdən biri hesab edilmişdir. Yoxsulluğun aradan qaldırılmasının əsas yollarından biri də dinamik sürətlə artan iqtisadi-fəal əhalinin səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsidir. 2003-cü ildən başlayaraq, əhalinin səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsi və işsizliyin azaldılması istiqamətində davamlı islahatlar həyata keçirilmişdir.

Cədvəl 2

1995-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əmək bazarının quruluş və dinamikası

Göstərici	1995	2000	2003	2010	2015	2020
İqtisadi fəal əhalinin sayı (min nəfər)	3 641,3	4 370,2	4 373,5	4 587,4	4 915,3	5 252,5
Məşğul əhalinin sayı (min nəfər)	3 613,0	3 855,5	3 972,6	4 329,1	4 671,6	4 876,6
o cümlədən mülkiyyət növləri üzrə: dövlət (min nəfər)	2 027,2	1 278,2	1 180,0	1 142,7	1 176,1	1 123,2
qeyri-dövlət (min nəfər)	1 585,8	2 577,3	2 792,6	3 186,4	3 495,5	3 753,4
İşsiz əhalinin sayı (min nəfər)	0,0	514,7	400,9	258,3	243,7	375,9
İqtisadiyyatda muzzla işləyənlərin sayı (min nəfər)	1 572,0	1 217,8	1 226,6	1 382,9	1 502,5	1 698,7

Əmək bazarını xarakterizə edən sosial-iqtisadi göstəricilərin təhlilinə əsasən 2020-ci ildə ölkədə iqtisadi fəal əhalinin sayı 1995-ci illə müqayisədə 44,3%, 2003-cü illə müqayisədə 20,1%, məşğul əhalinin sayı isə müvafiq olaraq 35% və 22,8% artmışdır. 2003-cü illə müqayisədə 2020-ci ildə əmək bazarında işsizlərin sayı 6,8

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

faiz azalmışdır. İş yerlərinin yaradılması istiqamətində aparılan islahatların nəticəsi olaraq, işsizlik səviyyəsi 2003-cü illə müqayisədə 2020-ci ildə 4,6 faiz bəndi qədər aşağı enmişdir. Məşğulluğun quruluşunun statistik təhlili göstərir ki, 1995-ci ildə məşğul əhalinin 56,1%-i dövlət sektorunun, 43,9%-i isə özəl sektorun payına düşürdüsə, 2020-ci ildə müvafiq göstəricilər 23%, 77% təşkil etməklə özəl sektorun xeyrinə dəyişilmişdir ki, bu da müstəqillik illərində özəl sektorun inkişafına xüsusi diqqət ayrıldığını göstərir (cədvəl 2).

Cədvəl 3

2001-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında Yoxsulluq həddinin və yoxsulluq səviyyəsinin dinamikası

	2001	2005	2010	2015	2019	2020
Yoxsulluq həddi, manat	24,0	42,6	98,7	135,6	185,5	194,9
Yoxsulluq səviyyəsi, faizlə	49,0	29,3	9,1	4,9	4,8	6,2

Müstəqillik dövrümüzdə uğurla reallaşdırılan sosial-iqtisadi islahatların səmərəli nəticələrindən biri də yoxsulluq səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı enməsidir. 3 sayılı cədvəlin məlumatlarının təhlili göstərir ki, 2001-ci illə müqayisədə 2019-cu ildə yoxsulluq səviyyəsində yaşayan əhalinin xüsusi çəkisi 49%-dən 4,8%-ə enmişdir. Covid-19 Pandemiyası sosial-itisadi həyatımıza mənfi təsirlərini göstərməkdə davam edir ki, bunun da nəticəsi olaraq, yoxsulluq səviyyəsi 2020-ci ildə 6,2 faizədək yüksəlmişdir (cədvəl 3). Hazırda yoxsulluq səviyyəsinin azaldılması və minimuma endirilməsi prioritet məsələlərdən biridir.

Cədvəl 4

1995-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında Sənaye məhsulunun quruluş və dinamikası

Göstəricilər	1995	2000	2003	2005	2010	2015	2020
Bütün sənaye	1771,2	3639,0	4982,1	9308,8	27978,2	26369,4	37269,9
dövlət sektoru	1673,8	1879,4	2153,0	2736,5	5574,9	6228,0	8101,7
qeyri-dövlət sektoru	97,4	1760,0	2829,1	6572,3	22403,3	20141,4	29168,2
Mədəncıxar ma sənayesi	346,5	1625,8	2346,6	5672,7	20862,5	16362,3	22836,3
Emal sənayesi	1051,6	1550,7	2219,1	3073,1	5735,7	7880,4	11848,3

1995-2020-ci illərdə, bütövlükdə sənaye istehsalının orta illik artım tempi 12,95% təşkil etmiş və müqayisə olunan dövrdə sənaye istehsalının həcmi 21 dəfə böyümüşdür. 2003-2020-ci illərdə qeyri-dövlət sektorunda yaradılan sənaye məhsulunun orta illik artım sürəti 14,7% təşkil edərək 10,3 dəfə artım baş vermişdir.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

İslahatlar dövründə emal sənayesinin həcmi 11,2 dəfə artmış və orta illik artım sürəti 10% təşkil etmişdir (cədvəl 4).

Cədvəl 5

1995-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında makroiqtisadi göstəricilərin dinamikası

	Cəmi		Adambaşına		1\$= manat
	milyon manatla	milyon dollarla	manatla	dollarla	
1995	2133,8	2415,2	282,1	310,3	0,8835
2000	4718,1	5272,8	593,2	662,9	0,8948
2005	12522,5	13238,7	1494,3	1579,8	0,9459
2010	42465,0	52909,3	4753,0	5922,0	0,8026
2015	54380,0	52996,8	5706,6	5561,5	1,0261
2020*	72432,2	42607,2	7262,8	4272,2	1,7000

5 sayılı cədvəldə əks olunan makroiqtisadi göstəricilərin dinamikasının təhlili göstərir ki, 1995-ci illə müqayisədə ölkədə istehsal edilən ÜDM-in dollar ifadəsində həcmində orta illik artımı 12,2% olmaqla və 17,6 dəfə artaraq, 2020-ci ildə 42,6 mlrd dollar təşkil etmişdir. Beynəlxalq müqayisələrdə həyat səviyyəsinin indikatorlarından biri kimi adam başına düşən ÜDM göstəricisindən istifadə olunur. 1995-ci illə müqayisədə Azərbaycanda adambaşına düşən ÜDM göstəricisinin həcmi 13,8 dəfə artaraq, 2020-ci ildə hər nəfərə 4272,2 dollar təşkil etmişdir.

Nəticə

Müstəqilliyin ilk illərində (1991-1994) obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən ölkədə sosial-iqtisadi tənəzzülün dərinləşməsinə baxmayaraq, 1995-ci ildən başlayaraq, təməli Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş və sonrakı dövrdə Cənab Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında müvəffəqiyyətlə reallaşdırılan sosial-iqtisadi islahatlar ölkə həyatının bütün sahələrində dinamik inkişafı nəticələnməmişdir. Müstəqillik illərində iqtisadi sahədə əldə olunan uğurlar ölkənin müdafiə potensialını təkmiləşdirməyə və gücləndirməyə zəruri imkan yaratdı ki, bu da 2020-ci ilin sentyabr-noyabr aylarında 44-günlük Vətən müharibəsində düşmən tapdağında olan ərazilərin azad edilməsi və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası ilə nəticələnən “ZƏFƏR”ə imza atmağa imkan verdi.

Ədəbiyyat

1. R.J.Javadov “Statistical analysis of employment and unemployment in Azerbaijan”-37th International Scientific Conference on Economic and Social Development, -2019

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

2. R.J.Javadov “Sustainable development as an objective necessity for the development of the non-oil sector of Azerbaijan”- 50th International Scientific Conference on Economic and Social Development – Chelyabinsk, 13-14 February 2020

3. <https://www.stat.gov.az>

4. <https://az.wikipedia.org/wiki/Az>

5. <https://files.preslib.az/site/10il/gl1.pdf>

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ YOL İNFRASTRUKTURUNA TƏTBİQ EDİLƏN İSLAHATLARIN TƏHLİLİ

i.e.d., prof. Həsənli Yadulla Həmdulla oğlu

İqtisadi Araşdırmalar Elmi Tədqiqat İnstitutu, UNEC
yadulla59@mail.ru

Səfərova Arzu Məhəbbət qızı

İqtisadi Araşdırmalar Elmi-Tədqiqat İnstitutu, UNEC
arzu_safarova@unec.edu.az

Xülasə

İşdə yol infrastrukturunun yaxşılaşdırılmasının sosial-iqtisadi inkişafa təsiri göstərilmiş, müstəqillik illərində yol infrastrukturunu sahasında aparılmış islahatlar və görülmüş işlərin təhlili verilmişdir. Azərbaycanın mövcud yollarının uzunluğunun müstəqillikdən əvvəlki, daha doğrusu Azərbaycanın keçmiş Sövetlər Birliyinin tərkibində olduğu dövrdəki yolların uzunluğu ilə müqayisəsi aparılmışdır. Həmçinin Azərbaycanın yol infrastrukturunu xarakterizə edən göstəricilərin beynəlxalq müqayisəsi aparılaraq təhlillər verilmişdir. Müstəqillik illərində nəqliyyat investisiya qoyuluşları, körpü və asfalt-beton örtüyünün uzunluğunun dinamikasının qrafiki təsviri verilmiş, yol infrastrukturunu xarakterizə edən əsas göstəricilərin ona təsir edən amillərdən asılılığının ekonometrik modellərlə qiymətləndirilmiş və alınmış nəticələr təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: müstəqillik, islahatlar, yol infrastrukturunu, yük daşımaları, ekonometrik model.

Giriş

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra geniş şəkildə islahatlar, o cümlədən nəqliyyat sahəsində, o cümlədən yol infrastrukturunun yaxşılaşdırılması istiqamətində islahatlar aparılmışdır. Ümumiyyətlə, nəqliyyat sahəsi iqtisadiyyatın inkişafında aparıcı rola malikdir. Yol infrastrukturunun yaxşılaşdırılması sosial-iqtisadi inkişafa təkan vermiş olur. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində yol infrastrukturunu və nəqliyyat loqistikasının müasir texnologiyalar əsasında, yollar (dəmiryol xətləri, avtomobil yolları və s.) salınması və bərpası həyata keçirilir.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Əksər ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, avtomobil yollarının təmiri və istismar xərclərinə qənaət edilməsi nəqliyyat xidmətlərinin qiymətinin artmasında özünü göstərir, bu isə mal və məhsulun qiymətinin artması deməkdir. Mükəmməl yol səthlərinin salınması isə sürətin artması və dayanma müddətinin azalması səbəbindən yanacaq istehlakının azalmasına və daşınmalarda məhsuldarlığın artmasına qətirib çıxardır. Həm də yüksək keyfiyyətli yol təmiri yol təhlükəsizliyinin artmasını təmin edir. Müəyyən keyfiyyət parametrlərinin normativlərinə cavab verən bir səthə malik olan yollarda Yol Nəqliyyat Hadisələri qətiyyənlənmur [8].

Məlumdur ki, Azərbaycan 70 ilə yaxın müddətdə keçmiş SSRİ-nin tərkibində olmuşdur. Həmin dövrlərdə daxili avtomobil yolları SSRİ avtomobil yolları şəbəkəsinin tərkibində idi. Yolların salınması və bərpası Moskvanın normativ sənədləri əsasında hazırlanan cari və perspektiv planlar çərçivəsində maliyyələşdirilirdi. Mərkəzin razılığı olmadan hər hansı böyük körpü və yüksək kateqoriyalı avtomobil yolunun tikintisinə icazə verilmirdi. Həmin dövrlərdə, daha doğrusu 1940-cı ilin axırında Azərbaycan yollarının ümumi uzunluğu 11024 km təşkil edirdi. Bundan cəmi 49 km asfalt-beton, 14 km qara çınqıl örtüklü, 3000 km isə bərk örtüklü idi. 1961-1970 illərində Azərbaycan avtomobil yollarının 13400 km-ni bərk örtüklü yollar təşkil edirdi. Hazırda (2020-ci ilin sonuna) isə Azərbaycanın bərk örtüklü yollarının uzunluğu 49965 km təşkil edir və bu 1940-cı illə müqayisədə 16 dəfə, 1970-ci il ilə müqayisədə 3,7 dəfə çoxdur.

Qeyd edək ki, geniş və effektiv şəkildə yol infrastrukturunda islahatların aparılmasında Ermənistanla aparılan Qarabağ müharibəsi xeyli maneələr yaratmışdır. Belə ki, 30 ilə yaxın bir dövrdə, yəni 1991-ci ildən etibarən Azərbaycanın Müstəqilliyinin bərpası ilə birgə ölkənin 20%-dək torpağı Ermənistan silahlı güvvələri tərəfindən işğal olunmuşdur. İşğal olunmuş torpaqlarda 2670 kilometr avtomobil yolu, ümumi uzunluğu 3224 p/m olan 110 irili-xırdalı körpülər və çoxlu sayda yol texnikası düşmən tərəfindən talan edilmişdir. Digər tərəfdən, müstəqilliyin ilk illərində maliyyə vəsaitinin çatışmazlığından avtomobil yollarının tikintisi, təmiri və saxlanması istiqamətində aparılan işlər əsasən mövcud yolların təmirindən ibarət olmuşdur. Sonrakı illərdə, xüsusilə Ermənistanla 44 günlük müharibə nəticəsində işğal olunmuş ərazilərin geri qaytarılmasından sonra yol infrastrukturunun inkişafında nəzərə çaracaq dərəcədə irəliləyişlər baş vermiş və verməkdə davam edir [2].

30 ilin islahatları

Son 30 il, yəni Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasından keçən bir dövr ərzində paytaxt Bakıda və rayonlarda yol infrastrukturunun yaradılması ilə bağlı mühüm islahatlar aparılıb. Belə ki, Respublikanın yol təsərrüfatında ilk islahatlardan biri ölkə Prezidentinin 16 fevral 1994-cü il tarixli fərmanı ilə “Dövlət yol fondu”nun yaradılması haqqında qanunun təsdiq etdirilməsidir [5]. Nəqliyyatla bağlı müxtəlif vergi yığımlarını nəzərdə tutan “Dövlət Yol Fondu”nun yaradılması ilə magistral yolların, böyük körpülərin bərpasına, mövcud yolların, körpülərin təmir olunmasına başlandı. 31 may 1996-cı il tarixdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq Avtomobil Marşrutlarının 15 noyabr 1975-ci il tarixli Avropa razılaşdırılmasına qoşulması haqqında qanunu imzaladı [7]. Bu razılaşdırılmaya qoşulan hər bir Dövlət razılaşdırılmanın bütün şərtlərinə əməl olunmasını öz üzərinə götürür, öz

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

ölkəsi daxilində beynəlxalq avtomobil yollarının sxemini hazırlayıb razılaşdırılmaq və təsdiq olunmaq üçün BMT-nin nəqliyyat üzrə Avropa İqtisadi Komissiyasına təqdim edir, bu yolların müvafiq beynəlxalq nömrəsi və indeksini əldə edir.

1998-ci ilin aprel ayında Cenevrə şəhərində BMT-nin Avropa İqtisadi Komissiyasının Daxili nəqliyyat üzrə Komitənin sessiyasında görüş keçirilmişdir. Bu görüşdə Azərbaycan da daxil olmaqla, bütünlüklə Avropa dövlətlərində beynəlxalq avtomobil yolları marşrutlarının problemlərinə baxılmış, onlar razılaşdırılaraq, Avropa sistemi üzrə beynəlxalq avtomobil yolları marşrutuna keçirilməsi, onlara müvafiq beynəlxalq indeks və nömrələrin verilməsi müəyyənləşdirilmişdir. Faktiki olaraq Komissiya tərəfindən Avropa beynəlxalq avtomobil yol marşrutu sisteminə daxil edilən yeni E-70 avtomobil yolunun marşrutu bütünlüklə Qədim İpək yolunun üstünə düşdüyündən, “Böyük İpək Yolu” müasir beynəlxalq avtomobil magistralı kimi təkrar olundu. Həmin ilin sentyabr ayının “Böyük İpək Yolu”nun bərpası üzrə beynəlxalq konfransda imzalanan sənədlər və Bakı bəyannaməsinin böyük siyasi və iqtisadi əhəmiyyət kəsb etməklə, Avropa-Qafqaz-Asiya dəhlizində yerləşən ölkələrin inkişafına, onların təbii ehtiyatlarının dünya bazarına çıxarılmasına, iqtisadi potensiallarından daha səmərəli istifadə olunmasına, ölkələrarası ticarət və iqtisadi əməkdaşlığın genişləndirilməsinə zəmin yaratmış oldu [6]. Beləliklə, Azərbaycan tarixi İpək Yolunun bərpa edilməsinə öz töhfəsini verməklə, əsas inkişaf trayektoriyalarının müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynayıb. Dəhlizin Azərbaycan ərazisində əsas magistralı hesab edilən və uzunluğu 508 kilometr olan Bakı-Ələt-Qazax-Gürcüstan dövlət sərhədi avtomobil yolu birinci texniki dərəcəyə uyğun yenidən qurulub.

Bir sözlə, Böyük İpək Yolunun bərpası çərçivəsində avtomobil nəqliyyatının inkişafı ilə bağlı görülən işlər Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafına, onun xarici iqtisadi əlaqələrinin artmasına və dövlət müstəqilliyimizin möhkəmlənməsinə təkan verir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 10 mart 2000-ci il tarixli 299 sayılı fərmanı ilə “Azərbaycan avtomobil yolları haqqında” qanunu qüvvəyə mindi [1]. Bu Qanun Azərbaycan Respublikasında avtomobil yollarının və onlarla əlaqədar mühəndis qurğularının layihələndirilməsi, tikilməsi, istifadəsi, saxlanması və inkişaf etdirilməsinin, habelə yol təsərrüfatının idarə edilməsinin hüquqi, texniki-iqtisadi və təşkilati prinsiplərinin ümumi əsaslarını müəyyənləşdirir və yol təsərrüfatı subyektləri arasında yaranan əsas münasibətləri tənzimləyirdi.

2003-cü il 10 iyun tarixli 880 sayılı fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Nəqliyyat Nazirliyi haqqında Əsasnamə təsdiq edilib və nazirlik fəaliyyətə başlamışdır [3]. Dəmir yolu, su, avtomobil, mülki hava nəqliyyatı və avtomobil yolları sahələrində vahid dövlət siyasətini formalaşdırmaq bu nazirliyə tapşırılmışdır.

2007-ci ildə Nəqliyyat Nazirliyinin tabeliyində “Azəryolservis” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti yaradıldı. Bundan sonra magistral yolların beynəlxalq standartlara uyğun yenidən qurulması, avtomobil yollarının istismarı, tikintisi və təmiri, eyni zamanda, yolların qorunması, təhlükəsizliyi və ətrafının yaşıllaşdırılması istiqamətində ciddi dönüş yarandı. 2016-cı ildə isə Prezident İlham Əliyevin fərmanı ilə “Azəryolservis” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin adı dəyişdirilərək “Azəravtoyol” Açıq Səhmdar

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Cəmiyyəti adlandırıldı və növbəti 2017-ci il 19 dekabr tarixli fərmanı ilə bu qurum Azərbaycan Avtomobil Yolları Dövlət Agentliyi adlandırıldı [2].

Yol təsərrüfatında mövcud problemlərin kompleks həllini, regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə əlaqədar yerli əhəmiyyətli avtomobil yollarının tikintisini və təmirini nəzərdə tutan AR Prezidenti İlham Əliyevin 2005-ci ildə imzaladığı sərəncama əsasən, “Azərbaycan Respublikasının avtomobil yolları şəbəkəsinin 2006-2015-ci illər üzrə yeniləşdirilməsinə və inkişafına dair Dövlət Proqramı” və 27 dekabr 2018-ci ildə imzaladığı sərəncama əsasən, “Azərbaycan Respublikasında yol hərəkətinin təhlükəsizliyinə dair 2019–2023-cü illər üçün Dövlət Proqramı” qəbul edilmişdir [4].

1. Beynəlxalq müqayisə və təhlil

2006-2019-cu illərin statistik məlumatlarına əsaslanaraq, Azərbaycan yol infrastrukturunun keyfiyyətinə görə Dünya İqtisadi Forumunun hazırladığı “Qlobal rəqabət qabiliyyətlilik indeksi”nin “Yol infrastrukturunun keyfiyyəti” göstəricisində bir sıra Avropa ölkələrini qabaqlayıb - Türkiyə (32-ci yer), Böyük Britaniya (34-cü yer), Litva (38-cü yer), İtaliya (55-ci yer) və 141 ölkə arasında isə 24-cü yerdə qərarlaşıb. Asiya qitəsində 10-cu, MDB məkanında isə 1-ci yerdə olmaqla ən yüksək nəticə göstərib:

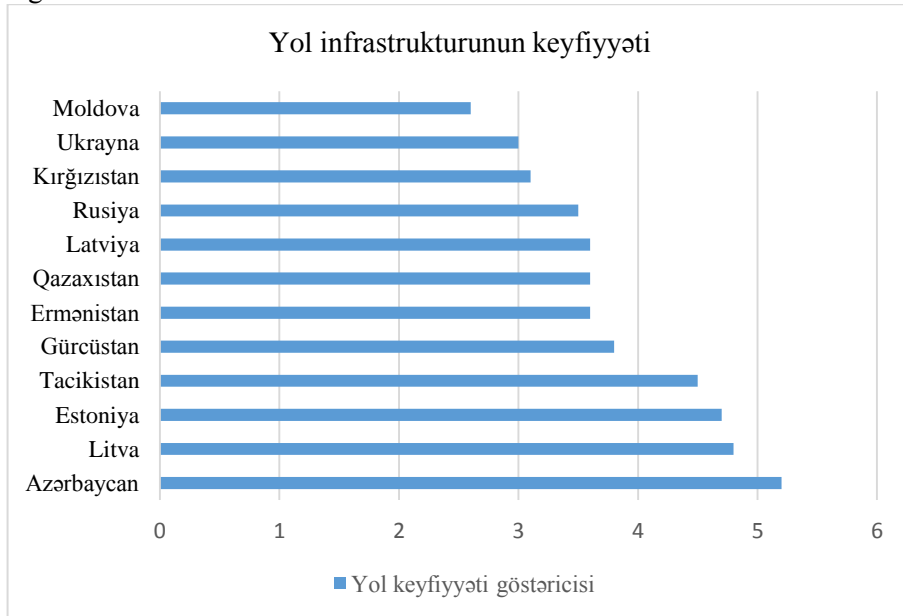

Diagram 1. MDB ölkələri və Gürcüstanın yol infrastrukturunun keyfiyyəti göstəriciləri reytingi

Mənbə: https://ru.theglobaleconomy.com/Azerbaijan/roads_quality/

Azərbaycanın yüksək reytingi qazanması 2007-ci ildən yol infrastrukturunun inkişafı məqsədilə yaradılan ayrıca idarəedici qurumun (“Azəryolservis” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti) fəaliyyətinin nəticəsidir.

2. Statistik məlumatlar və onların empirik təhlili

Nəqliyyatda əsas kapitala qoyulan investisiyaların artması yeni müasir yol infrastrukturunun qurulması ilə müşahidə olunur. Müstəqillik illəri ərzində

Nəqliyyat sahəsinə qoyulmuş investisiyaların, avtomobil nəqliyyatında yük daşımaların, asfalt-beton yol örtüklərinin və körpü uzunluğunun, Yol Nəqliyyat yüklərinin avtomobil yolları ilə daha rahat şəkildə daşınmasına və bununla da yükdaşımanın artmasına səbəb oldu. Yükdaşımanın artması bu sahədən gələn gəlirlərin, dövlət büdcəsinə daxil olan vəsaitin həcmnin artmasına və nəticədə dövlət büdcəsinin inkişafına gətirib çıxartdı. Diagram 2-də görüldüyü kimi avtomobil nəqliyyatında yük daşımaların həcmi ildən-ilə artmaqda davam edir.

Hadisələrinin (YNH) sayının qrafik təsviri Diagram 2-də verilmişdir:

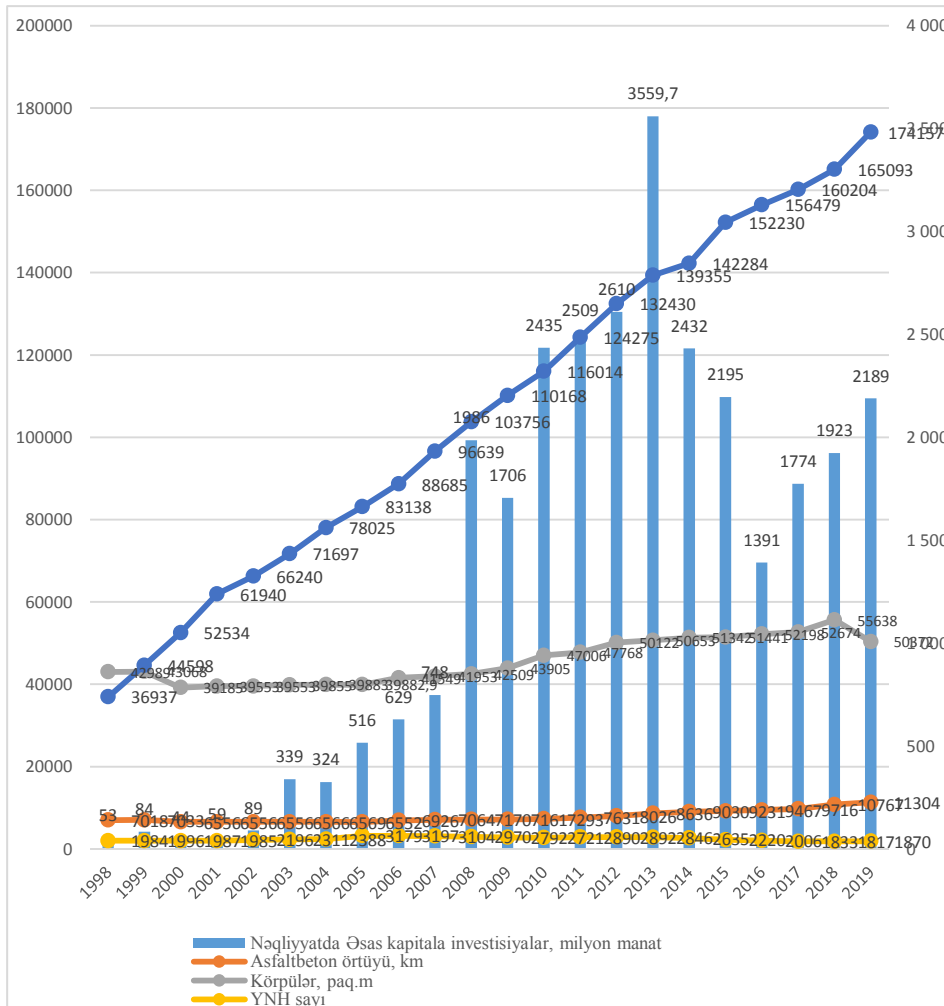

Diagram 2. Müstəqillik illərində nəqliyyat investisiya qoyuluşları, körpü və asfalt-beton örtüyünün uzunluğu

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Qrafikdən görüldüyü kimi, 2003-ci və 2008-ci illərdə nəqliyyat sahəsində əsas kapitala investisiyaların həcmi əvvəlki il ilə nisbətə 280% və 166% təşkil edərək ən böyük artım tempi müşahidə olunur. Ən yüksək investisiya qoyuluşu isə 2013-cü ildə müşahidə olunur. Məhz həmin illər məqalənin 1-ci paragrafında haqqında bəhz edilən Nəqliyyat sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı islahatlarla seçilir.

Avtomobil yollarının yenilənməsi, yenilənməylə paralel olaraq, yollarda sürətin artması, təbii ki, birbaşa olaraq, istər daxili və beynəlxalq, istərsə də tranzit

Bundan başqa, statistikaya görə 1998-ci ildən 2006-cı ilədək YNH sayı artaraq pik həddinə çatmışdır. Və məhz növbəti, 2007-ci ildən başlayaraq, YNH sayı sürətlə azalmağa başlamışdır. “Azərbaycan Respublikasının avtomobil yolları şəbəkəsinin 2006-2015-ci illər üzrə yeniləşdirilməsinə və inkişafına dair Dövlət Proqramı” nın bu nəticədə mühüm təsirini qeyd etmək olar.

Yol infrastrukturunun yenilənməsi ilə bağlı son illərdə görülən işlərə nəzər salanda görürük ki, avtomobil yollarının texniki dərəcələri, həmçinin saat ərzindəki ən böyük perspektiv hərəkət şiddətinin qiymətlərinə uyğun olan I texniki dərəcəli avtomobil yollarının uzunluğu 2019-cu ilin sonunadək 1020,4 kilometr təşkil edib. Baxmayaraq ki, bu göstərici 2015-ci ildə 461 kilometr təşkil edirdi.

3. Ekonometrik modelləşmə və alınmış nəticələrin təhlili

Müstəqillik illəri ərzində (1998-2019-cı illərin məlumatlarına əsasən) yol infrastrukturunun keyfiyyətinin artırılmasına, başqa sözlə, nəqliyyata qoyulan investisiyanın asfalt-beton örtüyünün salınmasının nə qədər təsir edəcəyi ekonometrik modelləşdirilmə ilə müəyyən edilmişdir. Bu təsirin reqressiya tənliyi aşağıdakı kimi alınmışdır (ekonometrik modellər EViews Tətbiqi Proqram Paketində realizə edilmişdir):

$$\text{LOG}(\text{ASFALTBETON}) = 0.107 * \text{LOG}(\text{INVESTISIYA}(-1)) + 8.25 + [\text{AR}(9) = -0.81166335469, \text{UNCOND}]$$

$$R^2 = 0,81; \text{St.error LOG}(\text{INVESTISIYA}(-1)) = 0,015$$

$$\text{St.error}(8,25) = 8,249$$

Burada, ASFALTBETON - asfalt-beton örtüyünün uzunluğu (km); INVESTISIYA – nəqliyyat sahəsinin əsas kapitalına qoyulan investisiyanın həcmi (mln man); R^2 - determinasiya əmsalını göstərir. LOG ilə natural əsasda ($e=2.72$) loqarifmə işarə edilmişdir.

Modelin statistik xarakteristikaları göstərir ki, model adekvatdır.

Nəticə olaraq model göstərir ki, cari ildə nəqliyyat sahəsinin əsas kapitalına qoyulan investisiyanın 1%-nin artması növbəti ildə asfalt-beton örtüklü yolların uzunluğunu 0,1% artırır. Digər sözlə desək, hər 1 milyon manat nəqliyyat sahəsinin əsas kapitalına investisiya növbəti ildə 6 km yüksək keyfiyyətli yol örtüyünün salınmasına səbəb olub.

Bundan başqa, 1998-2019-cı illər üçün körpülərin salınmasına (KORPU_UZUNLUGU) nəqliyyata qoyulan investisiyanın nə qədər təsir edəcəyi ekonometrik modelləşdirilmə ilə müəyyən edilmişdir. Bu təsirin reqressiya tənliyi aşağıdakı kimi alınmışdır:

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

$$\begin{aligned} \text{LOG(KORPU\_UZUNLUGU)} &= 0.06 * \text{LOG(INVESTISIYA(-1))} + 10.34 + \\ &[\text{AR}(10)=-0.821107093192, \text{UNCOND}] \\ R^2 &= 0,79; \text{St.error}(\text{LOG(INVESTISIYA(-1)))} = 0,01 \\ \text{St.error}(10,34) &= 0,07 \end{aligned}$$

Modelin statistik xarakteristikaları göstərir ki, model adekvatdır.

Nəticə olaraq model göstərir ki, cari ildə nəqliyyat sahəsinin əsas kapitalına qoyulan investisiyanın 1%-nin artması növbəti ildə körpü uzunluğunu 0,06% artırır. Digər sözlə, hər 1 milyon manat nəqliyyatda qoyulan investisiya növbəti ildə 21 m körpünün salınması ilə nəticələnir.

Həmçinin, 1998-2019-cı illər üçün yüksək keyfiyyətli yolların salınmasının avtomobil nəqliyyatı ilə yük daşınmasının həcminə təsiri qiymətləndirilmişdir. Bu təsirin regressiya tənliyi aşağıdakı kimi alınmışdır:

$$\begin{aligned} \text{LOG(YUK\_DASINMASI)} &= 2.35 * \text{LOG(ASFALTBETON)} - 9.55 + [\text{AR}(10)=- \\ &0.68225724637, \text{UNCOND}] \\ R^2 &= 0,79; \text{St.error}(\text{LOG(ASFALTBETON)}) = 0,565 \\ \text{St.error}(-9.55) &= 5,064 \end{aligned}$$

Modelin statistik xarakteristikaları göstərir ki, model adekvatdır.

Nəticə olaraq model göstərir ki, asfalt-beton örtüklü yolların uzunluğunun 1% artması yük daşınması həcmi 2,35% artırır.

Digər sözlərlə desək, hər 100 km respublika və yerli əhəmiyyətli asfalt-beton örtüklü yolların salınması yükdaşımaların həcmi 7604 min ton artırır.

Nəticə

Müstəqillik illəri ərzində (1994-cü ildən başlayaraq) yüksək səviyyəli yol infrastrukturunun salınmasında, nəqliyyatda təhlükəsizliyin təmin edilməsində, **beynəlxalq avtomobil yolları marşrutuna** daxil olmaqda görülmüş genişmiqyaslı islahatlar regionların inkişafında, bu isə öz növbəsində qeyri-neft sektorunun inkişafında (kənd təsərrüfatı sahəsi, turizm və s.) böyük rol oynadı. Ekonometrik modeldə alınmış nəticələrə əsasən, hər 100 km respublika və yerli əhəmiyyətli asfalt-beton örtüklü yolların salınması yükdaşımaların həcmi 7604 min ton artırır.

Tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, ümumillikdə nəqliyyata qoyulmuş investisiyaların yol infrastrukturunun yaxşılaşdırılmasında böyük təsiri vardır: hər 1 milyon manat nəqliyyatda qoyulan investisiya növbəti ildə 21 m körpünün və 6 km yüksək keyfiyyətli yol örtüyünün salınmasına səbəb olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, 2020-ci ilin noyabr ayında işğal altında qalmış ərazilərin qaytarılması ilə, yol infrastrukturunun statistik rəqəmləri bundan sonra daha da artacaq. 30 ilə yaxın dövrdə bu rəqəmlər yalnız ölkənin 80%-ni əhatə edirdi. Bundan başqa, 10 noyabr 2020-ci ilin üçtərəfli Bəyannaməsinə əsasən, nəqliyyat dəhlizlərinin açılması ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi və integrativ proseslərin sürətlənməsi məqsədilə yol infrastrukturuna daha çox kapital qoyuluşuna, daha çox nəqliyyat qovşaqlarının tikintisinə gətirib çıxaracaq.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Ədəbiyyat siyahısı

1. “Avtomobil yolları haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu (<http://www.e-qanun.az/framework/607>)
2. Azərbaycan yollarının tarixi (<http://www.aayda.gov.az/az/pages/38>);
3. Azərbaycan Respublikasının Nəqliyyat Nazirliyi haqqında Əsasnamə (<http://www.e-qanun.az/framework/2071>)
4. “Azərbaycan Respublikasında yol hərəkətinin təhlükəsizliyinə dair 2019–2023-cü illər üçün Dövlət Proqramı” (<http://www.e-qanun.az/framework/41118>)
5. “Dövlət yol fondu” haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (<http://www.e-qanun.az/framework/9777>);
6. Bakı bəyənnaməsi (https://az.wikipedia.org/wiki/Bak%C4%B1_B%C9%99yannam%C9%99si);
7. Beynəlxalq avtomagistrallar haqqında Avropa Sazişinə qoşulmaq barədə Azərbaycan Respublikasının qanunu (<http://www.e-qanun.az/framework/4107>);
8. Лукачевский Ньургун Иннокентьевич, Борисов Алексей Иванович Особенности влияния качества дорог на расход топлива и стоимость перевозки грузов // Московский экономический журнал. 2018. №5 (3) (<https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-vliyaniya-kachestva-dorog-na-rashod-topliva-i-stoimost-perevozki-gruzov>) (дата обращения: 13.08.2021).

İQTİSADİ POTENSİALDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏ VƏ İNSTİTUSİONAL İSLAHATLAR

i.e.n., dosent Əliyev Məhəmməd Ələkbər oğlu
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti(UNEC)
aliyevmahammad1955@gmail.com; biznes.kafedra@mail.ru

Xülasə

Dövlət müstəqilliyinin bərpası Azərbaycanda bütöv, yeni iqtisadi sistemin yaradılmasını radikal islahatların vacib vəzifəsinə çevirmişdir. Yeni olan bu sistemdə müstəqil fəaliyyətin təmin olunması, dünya təcrübəsinin müsbət tərəflərinin nəzərə alınmasını tələb etdiyindən, islahatların ikinci vəzifəsi kimi təsərrüfat mexanizminin bazar prinsiplərinə uyğunlaşdırılması zərurəti yaranmışdır. Keçən əsrin axırlarında dövlət müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan tarix üçün çox qısa zaman kəsiyində xaoslu siyasi və sosial-iqtisadi vəziyyətdən bu gün hər birimizin hal-hazırda şahidi olduğu dinamik inkişaf mərhələsinə qədər şərəfli və çətin yol keçmişdir. Müstəqilliyimizin ilk illərində ciddi problemlərlə üz-üzə olan ölkə iqtisadiyyatında sonrakı illərdə davamlı makroiqtisadi sabitliyin, ərzaq, enerji və ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi Azərbaycanın inkişaf modelinin böyük

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

müvəffəqiyyətlər üzərində kökləndiyini, uğurlu yüksəlişə yol açdığını real faktlar əsasında nümayiş etdirir.

Xüsusən Dünya Bankının “Doing Business” proqramı çərçivəsində Azərbaycan ən islahatçı ölkələr sırasında ön pillələrdə qərarlaşması bunun bariz nümunəsidir.

Açar sözlər: institusional, tərəfdaş, investisiya, biznes, sahibkar.

Son illərdə Azərbaycanda müşahidə olunan yüksəliş və tərəqqi, iqtisadiyyatın sürətli artım tempi respublikada həyata keçirilən uğurlu islahatların nəticəsi olmaqla həm də sahibkarlığa göstərilən yüksək diqqət və qayğının təzahürüdür.

Xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır ki, ölkədə sahibkarlığın daha da yaxşı inkişafı üçün biznes mühitinin daim yaxşılaşdırılması müvafiq qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, yerli və xarici investisiyaların, müasir texnologiyaların, idarəetmə təcrübəsinin cəlb edilməsi və bu yolla yüksək keyfiyyətli, rəqabətli məhsulların istehsal edilməsi Prezident İlham Əliyevin müəyyən etdiyi iqtisadi inkişaf strategiyasının prioritetlərindəndir. Eyni zamanda sahibkarlığa dövlət himayəsinin sistemli şəkildə həyata keçirilməsi sahibkarlara dəstək tədbirlərinin səmərəsinin yüksəldilməsi, bu sahədə mühüm nailiyyətlərin əldə edilməsinə səbəb olub.

Bu faktorun təsdiqləyən amil sahibkarlara böyük dəstək olmuş yeni agentliyin yaradılmasıdır. “Dövlət sahibkarlar üçün ən yaxşı tərəfdaşdır” deyən Azərbaycan Prezidenti hələ bir neçə il öncə hər bir sahə üzrə konkret proqramların, planların və böyük maliyyə resurslarının olduğunu söyləyəndə, məhz belə layihələri nəzərdə tuturdu. İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində Kiçik və Orta biznesin İnkişafı Agentliyinin fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında imzaladığı fərman da deyilənləri təsdiqləyir. Agentliyin əsas məqsədi kiçik və orta sahibkarların dostuna çevrilməsi və eyni zamanda, sahibkarlığın hüquqi təminatının gücləndirilməsi, regionlarda sahibkarlığın inkişafına əlverişli şərait yaradılması əsasında dayanıqlı inkişafın təmin edilməsidir. Kiçik və Orta sahibkarlıq – dövlətin iqtisadi qüdrətini artıran başlıca amildir. Ancaq təəssüflər olsun ki, bəzi məmurlar buna doğrudan da maneçilik törədirlər. Dövlət başçısı çıxışlarında sahibkarlara qarşı yönəlmiş o çirkin əllərin kəsilməsini sərt halda bildirdi. Biz çox yaxşı bilirik ki, inkişaf etmiş ölkələrdə ümumi daxili məhsulda əsas rolu kiçik və orta sahibkarlar oynayır. Bizdə isə hələ ki, belə deyil. Biz də çalışmalıyıq ki, istedadlı, biznesə meyili, həvəsi olan hər bir insan bizneslə məşğul ola bilsin, məmur təzyiqindən, müdaxiləsindən azad olsun. Sahibkarlara yönəlmiş o çirkin əllər gərək kəsilsin. Biz onlara imkan verməliyik ki, onlar rahat işləsinlər. Vergidən başqa heç bir ödəniş ola bilməz.

Doğrudur, hazırda ölkəmizdə müxtəlif dövlət orqanları öz səlahiyyətləri çərçivəsində kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə müxtəlif xidmətlər, xüsusilə məsləhət xidməti, satış və digər istiqamətlər üzrə dəstək göstərirlər. Bununla belə, beynəlxalq təcrübəyə əsasən, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə belə xidmətlərin vahid mərkəzdən göstərilməsi onların həmin xidmətlərdən daha səmərəli istifadəsinə və beləliklə, inkişafına yaxşı imkan yaradır. Buna görə də, Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyinin yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dövlət başçısının son 17 ildə qeyri-neft sektorunun sahibkarlığın inkişafı istiqamətində həyata keçirdiyi tədbirlər ardıcılığı, səmərəliliyi və sistemliliyi ilə diqqəti cəlb edir. Məhz dövlət – sahibkar münasibətlərinin uğurlu nəticəsidir ki, Azərbaycan ən islahatçı ölkələr arasında 10-cu yerdə dayanır. Prezident İlham Əliyev

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

çıxışlarında da bu məsələyə xüsusi önəm verdiyini və yüksək nəticə əldə olunduğunu bildirib. Biznes mühitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində çox ciddi addımlar atılıb. Dünya Bankının “Doinq Buisness” proqramı çərçivəsində Azərbaycan 10 ən islahatçı ölkə kimi tanınır. Ölkəmiz 32 pillə irəliləmiş və hazırda 25-ci yerdədir. Əlbəttə ki, bu, ölkəmizə investisiyaların cəlb edilməsi üçün müsbət rol oynayır və bundan sonra da oynayacaqdır. Bütün beynəlxalq maliyyə qurumları Azərbaycanın bu sahədəki fəaliyyətini müsbət qiymətləndirir. Güzəştli şərtlərlə verilən kreditlərin həcmi 2019-cu ildə 170 milyon manat səviyyəsindədir. Həyata keçirilən islahatlar, sahibkarlığın inkişafı ölkə iqtisadiyyatına mühüm töhfə verir. Bunun nəticəsidir ki, 2019-cu ilin 6 ayında ölkə iqtisadiyyatı 2.4, qeyri-neft sektoru 3.2% artıb. Ən böyük uğurlar qeyri-neft sektorunda xüsusi çəkisi olan qeyri-neft sənayesindədir. Burada artım 15.7 faizə yüksəlib. Digər rekorda isə kənd təsərrüfatında nail olunub. Belə ki, ilin birinci yarısında kənd təsərrüfatında 13% artım müşahidə edilib. Bitkiçilikdə isə bu rəqəm 25%-dir. Bunun sayəsində qeyri-neft ixracı ölkə üzrə 15 faizə yüksəlib.

Qeyd etmək lazımdır ki, 2018-ci ildə müvəkkil kredit təşkilatları vasitəsilə ümumi dəyəri 617,8 milyon manat olan 999 investisiya layihəsinin maliyyələşdirilməsinə 160,2 milyon manat güzəştli kredit verilib. Bu kreditlərdən istifadə etməklə investisiya layihələrinin reallaşdırılması 9000-dək yeni iş yerlərinin açılmasına imkan yaratmışdır. Kreditlərin 64.3 faizi regionların, 35.7 faizi isə Bakının qəsəbələrinin payına düşüb. Güzəştli kreditlərin 70.3 faizi aqrar sektorun, 29.7 faizi müxtəlif sənaye məhsullarının istehsalı və emalı sahələrinin inkişafına yönəldilib. 2018-ci ildə Sahibkarlığın İnkişafı Fondu tərəfindən maliyyələşdirilən 35 istehsal, emal və infrastruktur müəssisəsi fəaliyyətə başlayıb. Bir faktı da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, indiyədək layihələrinin ümumi dəyəri 5 milyard manatdan çox olan 36 minədək sahibkara 2,3 milyard manat güzəştli kredit verilib.

Həyata keçirilən sistemli təşviq tədbirləri sahibkarlığın inkişafına dəstək verir. Belə ki, ölkədə sahibkarların internet resurslarına çıxışının genişləndirilməsi, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində son illər dərinləşdirilmiş islahatlar aparılır. Sahibkarlar həm birbaşa, həm də dolay yolla güzəşt, təşviq proqramlarından istifadə etmək imkanına malikdirlər. Onların güzəştli kreditlərə çıxış imkanları var, bu da sahibkarların kredit resurslarına olan tələbatının ödənilməsi baxımından çox vacibdir. Bu, onlara həmin kreditlərdən faydalanaraq öz bizneslərini qurmaq və genişləndirmək imkanını verir.

Təhlillər göstərir ki, “Güzəştli kreditlərin” həcmi mütəmadi çoxalır və Sahibkarlığın İnkişafı Fondu tərəfindən ayrılan vəsaitin həcmində də hər il artım müşahidə olunur. Sahibkarların güzəştli kreditlə yanaşı, həm də təşviq sənədlərindən istifadə imkanı var. Son dövrlər dövlət tərəfindən sahibkarlara 300-dən çox investisiya təşviqi sənədi verilib. Bu sənədi almış sahibkarlar çox fərqli güzəştlərdən faydalanırlar. Onlara həm gəlir və mənfəət vergisindən 50%, həm də digər vergi güzəştləri tətbiq edilir, ölkəyə texnologiya idxal edən zaman əlavə dəyər vergisindən azad olunurlar. Güzəştlərin tətbiqi sahibkarlara vergi formasında ödəniləcək vəsaitləri öz sərəncamlarında saxlamağa imkan verir. Bu da onlar üçün əlavə dövlət dəstəyi kimi xarakterizə olunmalıdır.

Son dövrlər investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması fonunda sahibkarlıq subyektlərində yoxlamaların 2021-ci il yanvarın 1-dək dayandırılması ilə bağlı yeni qərar

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

verildi. Bu da sahibkarlara müdaxiləni minimumlaşdırır. Vergi Məcəlləsindəki son dəyişikliklər isə sahibkarların çox fərqli güzəştlərdən istifadə etmələrinə imkan yaradır. Belə ki, yeni formalaşan startaplar mənfəət vergisindən 3 il müddətinə azad olacaq. Sahibkarlar üçün həyata keçirilən sistemli təşviq tədbirləri sahibkarlığın inkişafına dəstək verir. Təkcə onu qeyd etmək yerinə düşər ki, regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramında dövlət bu istiqamətdə 17 milyard manat vəsait ayıracaq.

Bir sözlə, bütün bu nailiyyətlər onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycanda sahibkarların, iş adamlarının etibarlı himayədarına çevrilmiş cənab İlham Əliyevin reallaşdırdığı məqsədyönlü siyasət hesabına özəl sektor yeni inkişaf dönməsinə qədəm qoymaqla, sahibkarlığın inkişafına diqqət daha da artırılıbdır. Məhz elə buna görədir ki, qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün həyata keçirilən iqtisadi strategiya uğurla davam etdirilir. Bütün bunlar dövlət – özəl biznes tərəfdaşlığının yüksək səviyyədə qurulmasından xəbər verir.

Bütün bu faktorlar Azərbaycanı sosial dövlətə çevirmişdir. Prezident İlham Əliyev qarşıya sosial sferanı dünyanın qabaqcıl ölkələrindəki səviyyəyə çatdırmaqla bağlı mühüm vəzifə qoyub. Bu hədəfə çatmaq üçün ölkəmizdə bilavasitə insanların həyat şəraitinin daha da yaxşılaşdırılmasına, onların gəlir imkanlarının mütəmadi qaydada artırılmasına, müxtəlif xidmətlərin əlçatanlığının təmin olunmasına hesablanan islahatlar aparılır, hüquqi baza möhkəmləndirilir, eyni zamanda praktiki müstəvidə çoxsaylı tədbirlər reallaşdırılır. Həyata keçirilən çoxsaylı və ardıcıl siyasətin nəticəsidir ki, son 16 ildə Azərbaycan insan inkişafı indeksini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmağa nail olub və MDB-də lider mövqeyə yüksəlib. BMT-nin bəyan etdiyi Minilliyin İnkişaf Məqsədlərinə qoşulan respublikamızda hazırda işsizlik 5% səviyyəsindədir ki, bu da bütün dünya üzrə ən yaxşı göstəricilərdən hesab olunur. 2019-cu ilin oktyabr ayının 15-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin yanında keçirilən iqtisadi müşavirədəki nitqində dövlət başçısı respublikada reallaşdırılan sosial siyasətin birmənalı olduğunu xüsusi olaraq diqqətə çatdırıb. Bu haqda fikirlərini ifadə edən dövlət başçısı deyib: “Bizim sosial siyasətimiz birmənalıdır. Dəfələrlə demişəm ki, siyasətimizin mərkəzində Azərbaycan vətəndaşı dayanır. Hesab edirəm ki, Azərbaycan sosial müdafiə sahəsində dünya miqyasında nümunəvi ölkədir”. Bilirsiniz ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev hələ 2018-ci ilin sonlarında bəyan etmişdi ki, qarşıdan gələn dövrdə əhalinin sosial durumunun daha da yüksəldilməsi prioritet təşkil edəcək. Praqmatik siyasətçi olan Prezident İlham Əliyevin verdiyi vədlər yüksək səviyyədə yerinə yetirilir. Belə ki, Azərbaycanın dövlət başçısı 2019-cu ildə iki böyük sosial islahat paketi təsdiqləyib. Reallaşdırılan sosial islahatlar bir tərəfdən Azərbaycan Prezidentinin həyata keçirdiyi siyasətin səmərəliliyini, yüksək praktiki nəticələr verdiyini təsdiqləyirsə, digər tərəfdən də dövlətimizin gücünü nümayiş etdirir. Elan olunan və iki mərhələdə də həyata keçirilən sosial islahatların maliyyə yükü kifayət qədər böyükdür.

Ümumiyyətlə, hər iki sosial paketin dəyəri 2019-cu il üçün 2,3 milyard manat, 2020-ci il üçün 3,0 milyard manatdır. Bu il ərzində əməkhaqqları, pensiyalar, sosial müavinətlər və digər sosial ödənişlər əhəmiyyətli dərəcədə artıb. Bütün bunlar isə əhalinin rifah halının yüksəlməsinə xidmət edir. Zaman dəyişir və hər dövr qarşıya yeni tələblər, yeni çağırışlar qoyur. Müasirləşməni strateji hədəf kimi müəyyənləşdirən Azərbaycan dövləti də öz siyasətini məhz zamanın dəyişən tələblə-

rinə uyğun qurur. Dövlətimizin başçısı ölkəmizin bundan sonrakı perspektivləri ilə bağlı qarşıda yeni mühüm vəzifələr durduğunu bildirib. Ölkəmizin indiyə qədərki inkişafından, qazanılan uğurlardan məmnunluğunu ifadə edən Prezident İlham Əliyev eyni zamanda imkanların daha geniş olduğunu nəzərə çatdırıb. Dövlət başçısı bütün sahələrdə şəffaflığın təmin edilməsi, neqativ halların aradan qaldırılması, rüşvətxorluğa və korrupsiyaya qarşı mübarizənin daha da gücləndirilməsi, kadr islahatlarının davam etdirilməsi, gənclərin yüksək vəzifələrə irəli çəkilməsi ilə bağlı verdiyi tapşırıqlar xüsusilə aktualdır. Çox güclü siyasi iradə ortaya qoyulub. Biz Azərbaycanı müasir, yüksək sürətlə inkişaf edən, şəffaflığı öz siyasətində bayraq edən ölkə kimi görmək istəyirik və buna nail olacağıq.

Azərbaycan iqtisadi potensialı kifayət qədər böyük olan ölkədir. Təkcə iqtisadi potensiala arxayın olmaqla respublikanın perspektiv inkişafını təmin etmək mümkün deyil. İnkişafın ardıcılığının təmin olunması böyük dərəcədə idarəetmə mexanizminin optimal qurulmasından, kadrların düzgün seçilib yerləşdirilməsindən asılıdır. Hal-hazırda aktiv fazaya daxil olan institusional islahatlar da məhz idarəetmədə səmərəliliyi və çevikliyi artırmağa hesablanıb. Struktur islahatları ilə bağlı mühüm qərarlar qəbul edilib və bu istiqamətdə işlər daha aktiv fazaya daxil olub. Ardıcılıqla aparılan struktur islahatları dövlət idarəetməsini iqtisadi inkişafın yeni mərhələsinə uyğunlaşdırır. İdarəetmə və iqtisadi inkişaf arasında tarazlıq, qarşılıqlı əlaqə və bir-birini tamamlama kimi prinsiplər qorunur:

- iqtisadi vəziyyət, milli valyutanın sabitliyi, inflyasiyanın və alıcılıq qabiliyyətinin səviyyəsi;
- siyasi vəziyyət, cəmiyyətin və dövlətin inkişafının sabitliyi;
- hüquqi mühit (qüvvədə olan hüquqi normalar, sahibkarların məsuliyyəti, sahibkarlığın dövlət tənzimlənməsi və dəstəyi metodları, ticarət layihələrinin kredit verilməsinin sistemi və s.);
- sivil bazar iqtisadiyyatının mövcudluğu, rəqabət və inhisarçılıq;
- vergi qoyma sistemi, vergilərin ixtisarı, artımı, yığımlar, ödənişlər, vergi paylarının ölçüləri;
- sosial vəziyyət, əhalinin alıcılıq qabiliyyəti və işsizliyin səviyyəsi;
- elmi-texniki səviyyə, sahibkarlığın müəyyən formaları ilə məşğul olmaq üçün əhalinin təhsil səviyyəsi;
- fəaliyyətin müəyyən növlərinin inkişafı üçün lazım olan xammal resurslarının mövcudluğu, təbii, coğrafi şərait və s.

Ulu öndərin müəyyən etdiyi və onun rəhbərliyi ilə uğurla həyata keçirilən iqtisadi inkişafın əsası təşkil edən sahibkarlığın inkişafı strategiyası özəl bölmənin inkişafına yönəlmiş tədbirlərin sistemliyi, dövlət tənzimlənməsinin liberallaşdırılması, dövlət-sahibkar münasibətlərinin institusionalaşdırılması ilə xarakterizə edilir. “Sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, sərbəst iqtisadiyyata yol verilməsi, bazar iqtisadiyyatının yaradılması bizim strateji yolumuzdur” deyən Heydər Əliyev ölkənin gələcək iqtisadi inkişafının məhz özəl sektorla bağlı olduğunu vurğulayırdı. Qəbul olunmuş dövlət proqramlarının bu sahənin inkişafında xüsusi rolu oldu, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı iqtisadi siyasətin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrildi. Bazar iqtisadiyyatı yolunu seçmiş istənilən dövlətin müstəqil yaşaması və inkişafı prosesində orta təbəqənin – iqtisadi inkişaf və sabitliyin təminatçısı sayılan

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

sahibkarlar sinfinin rolu müstəsnaadır. Hazırda Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycanın hərtərəfli inkişafında yeni mərhələ yaranır. Dövlət başçısının həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətin əsas xarakterik xüsusiyyətləri onun sosial yönümlü olması, habelə bütün problemlərin həllində iqtisadi aspektin mövcudluğunun ön plana çəkilməsidir. Dövlət proqramlarının, fərman və sərəncamların icrası ölkədə gedən iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsini uğurla təmin edir, tərəqqi prosesində özəl sektorun payını və rolunu artırmaqla sahibkarlığın inkişafına güclü təkan verir. Xüsusilə ölkənin bütün regionlarının tarazlı inkişafının təmin olunması Azərbaycanın daxili siyasətinin prioritetlərindən birini təşkil edir. Bu istiqamətdə qarşıya qoyulan hədəflərə çatmaq üçün 2014-cü ildən bəri Prezident İlham Əliyevin müvafiq fərmanları ilə təsdiqlənən regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair üç Dövlət Proqramı uğurla reallaşdırılıb. Prezident İlham Əliyevin 29 yanvar 2019-cu il tarixində imzaladığı növbəti Fərmanla “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” təsdiqlənib və hazırda bu proqramın da icrası yüksək səviyyədə təmin edilir.

Regionların inkişafının davamlı olaraq diqqət mərkəzində saxlanılması və bəhs olunan Dövlət Proqramlarının icrasının yüksək səviyyədə təmin edilməsi ölkənin bütün bölgələrində müsbət reallıqların yaranması ilə nəticələnib. Ölkə iqtisadiyyatında sahibkarların artan rolunu, məşğulluğun təmin olunmasında sahibkarlığın inkişafının müstəsna əhəmiyyətini nəzərə alaraq, habelə cəmiyyətdə sahibkarlığa dəstək əhval-ruhiyyəsinin artırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamına əsasən, aprelin 25-i Azərbaycanda “Sahibkar günü” kimi təsis edilmişdir.

Prezident İlham Əliyev tərəfindən müəyyənləşdirilmiş iqtisadi inkişaf strategiyası nəinki ölkəmizin inkişafında müstəsna rol oynayır, hətta bir model olaraq keçid iqtisadiyyatı ölkələrinin iqtisadi inkişafı baxımından nümunəyə çevrilməkdədir.

2003-2018-ci illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatı heyvətəməz uğurlar qazanıb. Bunu aşağıdakı rəqəmlərdən də görmək olar: 2003-2018-ci illərdə Azərbaycanın iqtisadi göstəriciləri

İqtisadi göstəricilər 2003-cü il 2018-ci il Fərq

1. ÜDM (milyard manat) 7.15 79.8 + 11.2 dəfə (realartım)
2. Adambaşına ÜDM (manat) 872.7 812.2 +9.3 dəfə
3. Büdcənin gəlirləri (milyard manat) 1.2 22.5 + 18.8 dəfə
4. İşsizlik səviyyəsi % 9.2 4.9 -1.9 dəfə
5. Yoxsulluq səviyyəsi % 44.7 5.1 -8.8 dəfə
6. Xarici valyuta şəklində ehtiyatlar (milyard ABŞ dolları)1.6 44.9 +28.1 dəfə
7. Əhalinin gəlirləri (milyard manat) 5.7 53.7 +9.4 dəfə
8. Adambaşına gəlir (manat) 700.7 5467.0 +7.8 dəfə
9. Qeyri-neft sektorunda ÜDM (milyard manat)4.5 46.9 +2.8 dəfə(real artım)
10. Xarici ticarətin həcmi (milyard ABŞ dolları)5.92 31.8 +6.1 dəfə
11. İqtisadiyyata investisiyalar (milyard manat) 4.25 25.88 +6.1 dəfə
12. Orta aylıq əməkhaqqı (manat) 77.4 544.6 +7 dəfə.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Yatırılan investisiyalar hesabına bu gün Azərbaycan şaxələndirilmiş iqtisadiyyat sisteminə malikdir. Bu sahədə ciddi nailiyyətlər qazanılıb.

Respublika iqtisadiyyatında sabitliyi təmin etməyin mühüm şərtlərindən biri keçmiş ittifaqa daxil olan suveren dövlətlərdə meydana gəlmiş iqtisadi əlaqələrini tamamilə yeni, qarşılıqlı faydalılıq əsasında saxlamaq və ölkədə yaranmış dövlət - kiçik biznes tərəfdaşlığını daha da inkişaf etdirməkdir. Bəzən yaranmış bu obyektiv zərurəti inkar edərək belə bir xülya ilə özümüzə təskinlik veririk ki, guya qarşıya çıxacaq çətilikləri təbii sərvətlərimiz, xüsusən də bir sıra yerli xammal növlərinin kompleks emalı əsasında geniş istehsal sahələri yaratmaq hesabına aradan qaldıra bilərik. Məsələ ondadır ki, zəngin təbii sərvətlərimizdən yüksək tərəqqimiz üçün istədiyimiz kimi istifadənin sahmana salınması yolu hələ bir qədər uzundur. Bunun üçün həm müəyyən vaxt, həm də xeyli vəsait lazımdır. İndi isə vəziyyətdən çıxışın ən yaxın vəzifələri həll olunmalıdır.

Ədəbiyyat

1.<https://president.az/articles/35624>

2.<https://apa.az/az/xeber/sahibkarliq/WEF-2021-ci-ild-Dunya-Iqtisadi-Forumu-Davosda-kecirilmyck-607036>

3.<https://www.respublica-news.az/news/dunya-iqtisadi-forumunun-baki-toplantisi-davamlı-iqtisadi-inkisaf-genis-regional-emekdasliq>

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINA MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ QOYULAN İNVESTİSİYALARIN TƏHLİLİ VƏ AUDİT QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

İ.e.d., professor Hacıyev Fazil Şöhlət oğlu

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

fazilhaciyev@yahoo.com

Əliyeva Aytac Fazil qızı

magistr, Azərbaycan Universiteti

haciyeva.a.f@gmail.com

Xülasə

Azərbaycan iqtisadiyyatına müstəqillik illərində qoyulan investisiyalar daim dövlətin diqqət mərkəzindədir. Belə ki, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanda son illərdə qeyri-neft sektorunun inkişafının təmin olunması, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin şaxələndirilməsi, ölkəmizin ixrac potensialının artırılması, xarici investisiyanın cəlb edilməsi, biznes və investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması istiqamətində bir sıra önəmli layihələr icra olunub. Çünki dövlət müəssisələrinə ayrılan sərmayələrin səmərəli istifadəsinə də nəzarət gücləndirilib. Eyni zamanda ölkədə investisiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasına, sənaye istehsalının artırılmasına, qeyri-neft sektorunun inkişaf

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

etdirilməsinə ciddi önəm verir. Bu istiqamətdə qarşıya qoyulan əsas hədəflər sərmayə qoyuluşlarının artırılması, sahibkarların ixrac potensialının gücləndirilməsi investisiya imkanlarının genişləndirilməsi, potensial tərəfdaşların tapılması və birgə əməkdaşlıq layihələrinin həyata keçirilməsidir. Pandemiyanın dünyada yaratdığı böyük iqtisadi və maliyyə çətinliklərinə baxmayaraq, hazırda Azərbaycanda bu proseslər uğurla davam edir.

Açar sözlər: bazar iqtisadiyyatı, investisiya qoyuluşları, investisiya mühiti, investisiya qoyuluşlarının təhlili, investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi.

Müstəqillik illərində ölkədə xarici investisiya qoyuluşu diqqət mərkəzində saxlanılmaqla yanaşı, dövlət müəssisələrinə ayrılan sərmayələrin səmərəli istifadəsinə də nəzarət gücləndirilib. Belə ki, dövlət müəssisələrinin maliyyə sağlamlığını və dayanıqlığını yaxşılaşdırmaq, maliyyə resurslarının, habelə xarici borcların cəlb olunmasını səmərəli meyarlar əsasında idarə etmək məqsədi ilə Prezident İlham Əliyevin müvafiq sərəncamına əsasən Azərbaycan İnvestisiya Holdingi yaradılıb.

Bu, dövlət müəssisələrinin profisitinin artırılmasına, onların büdcədən asılılıqlarının azaldılmasına, azad bazar münasibətlərinin hərtərəfli inkişafına, özəl mülkiyyətin genişlənməsinə, daha sağlam prinsiplərə söykənən idarəçiliyə əsaslanmaqla iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsinə hesablanan mühüm bir qərardır. Başqa sözlə, Azərbaycan İnvestisiya Holdinginin yaradılması ilə ölkədə vahid idarəetmə modeli işə düşür və bununla da dövlət şirkətlərinin maliyyə durumlarının yaxşılaşdırılması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlanılır.

Azərbaycan Prezidenti tərəfindən aparılan islahatların məntiqi davamı olan Azərbaycan İnvestisiya Holdinginin yaradılması respublikada yerli və xarici investisiyaların sağlam təməllər üzərində reallaşdırılmasına da öz müsbət təsirini göstərəcək. Çünki bu gün Azərbaycana investisiya yatırmaqda maraqlı olan iri şirkətlər var. Pandemiya ilə bağlı layihələrin sürəti hazırda bir qədər zəifləsə də, postpandemiya dövründə onların Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında rolu, şübhəsiz ki, güclənəcək. Ən əsası isə xarici investisiyaların fəal şəkildə iqtisadiyyata cəlb edilməsi sürətlənəcək.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra iqtisadiyyata qoyulan investisiyalar ilbəlilə ölkədə investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması üçün vergi və gömrük islahatları davam etdirilib, onlayn vahid ixrac ərizəsi, “Yaşıl dəhliz”, elektron məhkəmə, elektron satınalma, tikintidə “bir pəncərə”, biznesə başlama, elektrik enerjisinə çıxış, kreditlərə əlçatanlıq, müqavilələrin icrası və əmlakın qeydiyyatı sahələrində mühüm tədbirlər həyata keçirilib. Bütün bu sistemli yeniliklər isə ölkəmizin Dünya Bankının “Doing Business 2020” reytingində ilk iyirmiliyə daxil olub. Dünya Bankı ekspertlərinin fikrincə, respublikamızın belə bir müsbət nəticə əldə etməsi Azərbaycanda 4 sahədə (daşınmaz əmlakın qeydiyyatı, kreditlərin alınması, minoritar investorların müdafiəsi, müqavilə intizamı) bizneslə məşğul olmağın daha da asanlaşması ilə bağlıdır.

Azərbaycana investisiya qoyuluşuna marağın getdikcə artması, həm də ölkəmizin siyasi cəhətdən sabit olması, milli, dini və irqi tolerantlığı baxımından seçilməsi ilə bağlıdır. Bununla bərabər, respublika hökuməti tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi siyasət aparılan islahatlar nəticəsində ölkədə güclü iqtisadi

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

potensial mövcuddur. Yaradılan əlverişli biznes və investisiya mühiti, Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə etibarlı tərəfdaş kimi tanınması, regionda əlverişli mövqeyə malik mühüm tranzit mərkəz olması, insan kapitalının inkişafı da ölkəmizin investisiya qoyuluşu baxımından cəlbediciliyini artırır. Eyni zamanda, Azərbaycan beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn öhdəliklərini tam şəkildə və vaxtında yerinə yetirir. Ölkəmizin təşəbbüskar olduğu transmilli layihələr bu gün Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

Göründüyü kimi, hökumət ölkədə investisiya fəaliyyətinin genişləndirilməsinə, biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasına, sənaye istehsalının artırılmasına, qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsinə ciddi önəm verir. Bu istiqamətdə qarşıya qoyulan əsas hədəflər sərmayə qoyuluşlarının artırılması, sahibkarların ixrac potensialının gücləndirilməsi, investisiya imkanlarının genişləndirilməsi, potensial tərəfdaşların tapılması və birgə əməkdaşlıq layihələrinin həyata keçirilməsidir.

Azərbaycanın dünya miqyasında sabit iqtisadiyyata malik dövlət kimi tanınması, beynəlxalq birliyin etibarlı tərəfdaşı olması ölkəmizə investisiya axınını şərtləndirib. Bu məsələdə hökumət tərəfindən “açıq qapı” siyasətinin reallaşdırılması da stimullaşdırıcı rol oynayıb. Bu, öz ifadəsini investorların hüquq və mənafələrinin qorunmasında, mülkiyyətin toxunulmazlığında, yerli və xarici sahibkarlara bərabər şəraitin yaradılmasında daha qabarıq büruzə verib. “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” “Xarici investisiyaların qorunması haqqında”, “Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların dayandırılması haqqında” qanunların və bir sıra normativ sənədlərin qəbulu məhz bu məqsədi daşıyıb. Bundan savayı, Azərbaycan hökuməti ilə xarici dövlətlər arasında investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması ilə bağlı çox sayda saziş imzalanıb. Avropa İttifaqının 20-dən çox üzv ölkəsi ilə respublikamız arasında ikiqat vergitutma aradan qaldırılıb.

Ölkədə investisiya imkanlarının genişlənməsinin nəticəsidir ki, Dövlət Statistika Komitəsinin cari ilin yanvar-iyun ayları üzrə açıqladığı rəqəmlərə görə sənayedə qeyri-dövlət sektorunun payı 81,9 faiz olub. Ümumi istehsalın 90,7 faizi sənaye məhsullarının istehsalı 9,3 faizi isə sənaye xarakterli xidmətlərinin göstərilməsi hesabına yaradılıb. Bu dövrdə ölkənin iqtisadi və sosial sahələrinin inkişafı üçün bütün maliyyə mənbələrindən əsas kapitəla 5 milyard 919,4 milyon manat vəsait yönəldilib. Ümumi sərmayənin 34,6 faizi dövlət, 65,4 faizi qeyri-dövlət sektorunun sərmayədarları tərəfindən qoyulub. Daxili mənbələrdən əsas kapitəla yönəldilən vəsaitin dəyəri isə sərmayələrin 61 faizini təşkil edib [10].

Azərbaycan investisiya imkanları da ötən 10 il ərzində xeyli genişləniib. Çünki Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə respublikada qeyri-neft sektorunun inkişafının təmin olunması, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin şaxələndirilməsi, ölkəmizin ixrac potensialının artırılması, xarici investisiyanın cəlb edilməsi, biznes və investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması istiqamətində bir sıra önəmli layihələr icra olunub.

Ölkədə investisiya potensialının gücləndirilməsinin nəticəsidir ki, ötən 10 il ərzində iqtisadiyyata 211,2 milyard ABŞ dolları həcmində investisiya qoyulub. O cümlədən daxili investisiya 110,3 milyard ABŞ dolları təşkil edib. Qoyulmuş investisiyaların 130 milyard ABŞ dollarından çoxu qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəldilmişdir [10].

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Müstəqillik illərində iqtisadiyyata qoyulan investisiyalar hazırda işğaldan azad edilmiş ərazilərə də yönəldilmişdir. Belə ki, dövlətimizin başçısının təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə “yaşıl enerji” zonası, eləcə də “ağıllı kənd” layihələrinin reallaşdırılması istiqamətlərində ilk addımlar Vətən müharibəsinin parlaq qələbəmizlə başa çatmasından dərhal sonra atılıb. Ötən il dekabrın 23-də Prezident İlham Əliyev Zəngilan, Qubadlı və Laçın rayonlarına səfəri çərçivəsində Güləbird SES-in açılışı, eləcə də Ağalı kəndində tətbiq olunacaq ilk “ağıllı kənd” layihəsinin hazırlanması ilə bağlı çıxışında bu barədə ətraflı məlumat verib, eyni zamanda, bu mühüm işin müasir dünya standartları səviyyəsində reallaşdırılacağını diqqətə çatdırıb.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin təsdiqlədiyi “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafadair Milli Prioritetlər”də də qlobal iqlim dəyişikliklərinin miqyasının azaldılması, təmiz ətraf mühitin təmin olunması və Azərbaycanın “yaşıl enerji” ölkəsinə çevrilməsi kimi məsələlər yaxın onilliyin əsas strateji istiqaməti kimi göstərilib.

Dövlətimizin başçısı bunun üçün böyük imkanların, habelə kifayət qədər geniş həcmdə su resurslarının mövcudluğunu vurğulayıb. Ölkə rəhbəri, həmçinin xarici tərəfdaşları, investorları bu layihələrin gerçəkləşdirilməsinə cəlb etməyin, yerli şirkətlərə şərait yaratmağın önəmi barədə xarici və yerli investorların marağı getdikcə artır.

Müstəqillik illərində Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulan investisiyalar ilbəlil əhəmiyyətsiz dərəcədə artır. Belə ki, günəş və külək enerjisi potensialın səmərəli istifadəsini təmin etmək üçün 2030-cu ilə qədər elektrik enerjisi istehsalında bərpa olunan enerji mənbələrinin payının 30 faizə çatdırılması mühüm vəzifə olaraq müəyyənləşdirilib. Həmçinin 2030-cu ilədək təqribən 1500 meqavat həcmində yeni gücün istifadəyə verilməsi nəzərdə tutulub. Bu vəzifənin məhz özəl investisiyalar hesabına reallaşdırılması planlaşdırılıb.

Belə ki, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı ilə birlikdə enerji mənbələrindən istifadə sahəsində özəl investisiya hesabına kiçikhəcmli layihələrin həyata keçirilməsinə başlanılması planlaşdırılıb.

Bununla yanaşı, bu sahədə pilot layihələrin də həyata keçirilməsinə başlanılıb. Ötən il dekabrın 29-da Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı “ACWA POWER” şirkəti ilə 240 meqavat gücündə külək elektrik stansiyasının tikintisi ilə bağlı müqavilələr imzalanıb. Layihənin reallaşdırılmasına ümumilikdə 300 milyon ABŞ dolları həcmində investisiya qoyuluşu, il ərzində isə 1 milyard kilovat saata yaxın elektrik enerjisinin istehsalı nəzərdə tutulub.

Hazırda dünya iqtisadiyyatının koronavirus pandemiyası üzündən çətinlik çəkdiyi bir dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici sərmayə qoyuluşu da davam edir. Belə ki, hesabat dövründə xarici müəssisə və təşkilatlar tərəfindən əsas kapitalla 2 milyard 309,1 milyon manat vəsait yönəldilib. Xarici ölkələr və beynəlxalq təşkilatların vəsaiti hesabına əsas kapitalla qoyulan vəsaitin 2 milyard 37,3 milyon manat Birləşmiş Krallıq, ABŞ, Türkiyə, Yaponiya, İsveçrə, Norveç, Virgin adaları, Malayziya, Almaniya, Fransa, Yunanistan, Rusiya, Belarusiya, Ukrayna və İran sərmayədarlarına məxsus olub [7].

Dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişaf şəraitində Azərbaycanda investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasının diqqət mərkəzində saxlanılmasının nəticəsidir ki, prioritet vəzifə kimi qarşıya qoyulan iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri olan qeyri-neft sənayesində sürətli inkişaf nəzərə çarpır. Son

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

illər müasir texnologiyanın və qabaqcıl təcrübənin tətbiqi sayəsində ölkəmizdə sənayeləşmə sürətlə inkişaf edir, metallurgiya, maşınqayırma, kimya, inşaat materiallarının istehsalı, qida və digər ənənəvi sənaye sahələri genişlənir, yeni sənaye sahələri yaradılır, respublikamızda sənaye məhsulları üzrə özünütəminatmə səviyyəsi getdikcə yüksəlir.

Pandemiyanın dünyada yaratdığı böyük iqtisadi və maliyyə çətinliklərinə baxmayaraq, respublikamızda qeyri-neft sektorunun inkişafına yönələn bu proseslər hazırda uğurla davam etdirilir. Ələt Azad İqtisadi zonasının yaradılması da bunun bariz nümunəsidir.

Ölkədə aparılan iqtisadi islahatların əsasında bu layihənin icrası Azərbaycanın böyük iqtisadi dividendlər qazandırmaqla yanaşı ölkəmizin regionda mövqelərini daha da gücləndirəcək. Şərqi-Qərbi və Şimal-Cənub tranzit nəqliyyat dəhlizlərində mühüm rol oynayan respublikamızın strateji əhəmiyyətini daha da artıracaq. Bununla bərabər, dövlət gəlirlərinin və büdcəyə daxil olan vəsaitin artmasını, yeni investisiyaların cəlbini sürətləndirəcək.

Azərbaycan İqtisadiyyatına müstəqillik illərində qoyulan istər yerli, istərsə də xarici investisiyalar deməyə əsas verir ki, Azərbaycanın əldə etdiyi uğurlu nəticələr, inkişaf göstəricilərinin davamlı olaraq yüksəlməsi həyata keçirilən siyasətin, aparılan islahatların real həyatda təsdiqini əks etdirir. Sosial-iqtisadi nailiyyətlərin davamlılığı və dayanıqlığı inkişaf üçün etibarlı zəmin yaradır. Təsadüfi deyildir ki, hazırda dünyada gedən siyasi-iqtisadi böhran fonunda Prezident İlham Əliyevin çevik, pragmatik siyasəti sayəsində Azərbaycan xarici iqtisadi təsirləri neytrallaşdırıb, nəzərdə tutulan bütün sosial-iqtisadi proqramlar tam icra edilib, iqtisadiyyatımız artıb. Bütün bunlara nail olunmasında isə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, neftdən asılılığın minimuma endirilməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi tədbirləri xüsusi önəm kəsb edir.

Göründüyü kimi, müstəqillik illərində milli iqtisadiyyatın formalaşmasına yönəldilən istər yerli, istərsə də xarici sərmayələrin səmərəli və məqsədli istifadəsi, onların cəlb edilməsinin stimullaşdırılması, ölkənin gələcək davamlı inkişafının, dünya iqtisadiyyatında və inteqrasiyasında əsaslı mövqe tutmasında tam təminatçısı olacaqdır.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə almaqla, istər yerli, istərsə də xarici investisiyaların zəruri hüquqi mühitin daha da zənginləşdirilməsi, təkmilləşdirilməsi, onun mütərəqqi dünya səviyyəsinə uyğunlaşdırılması Azərbaycan iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşları imkanını daha da inkişaf etdirə bilər və ölkənin qloballaşma proseslərində fəal iştirakına kömək ola bilər.

Ümumiyyətlə, Prezident İlham Əliyevin “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”in təsdiq edilməsi haqqında sərəncamda qeyd edilir ki, müstəqillik illərində investisiya qoyuluşlarında əldə edilən iqtisadi üstünlüklər hər şeydən öncə şaxələnməmiş iqtisadi inkişafın və xalqın rifahı üçün tam istifadə olunmasına geniş şərait yaradacaqdır [1].

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” 2021 Bakı.
2. Abbasov İ.M. “Audit” Dərslik. 2007 Bakı.s 320

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

3. Əliyev R, Məmmədov M, Novruzov N. 2005 İntestisiyanın maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi. Dərslik s.355 Bakı.
4. Hacıyev F.Ş.2021 “Audit” Dərslik. s.489 Bakı.
5. Hacıyev F.Ş.2018 “Auditdə iqtisadi təhlil”. Dərslik s.410 Bakı.
6. Hacıyev F.Ş.2020 “İdarəetmə təhlili” Dərslik s.320 Bakı.
7. Xalq qəzeti 06 Fevral 2021-ci il.
8. “İntestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. S.37 Bakı
9. Respublika qəzeti 09 Fevral 2021-ci il.
10. <https://www.stat.gov.az/>
11. <https://www.audit.gov.az>

HEYDƏR ƏLİYEV İRSİ MÜSTƏQİL AZƏRBAYCANIN TƏRƏQQİSİNİN MÜKƏMMƏL STRATEJİ PROQRAMI KİMİ

i.e.d., prof. Quliyeva Şəfa Tofiq qızı
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Shafa_Guliyeva@unec.edu.az

Xülasə

Müstəqil Azərbaycanın bugünkü inkişafı dahi şəxsiyyət Heydər Əliyev tərəfindən hazırlanmış mükəmməl strateji proqramdır. Ümumilli Lider Heydər Əliyevin mövqeyi və ideyaları xalq tərəfindən qəbul və təsdiq edilən həqiqət konsepsiyasıdır. Bu onunla əlaqədardır ki, Azərbaycan tarixinin müdriklik zəkəsindən qaynaqlanan Ulu Öndər ideyaları milli mentalitetimizin bütün atributlarını və prioritet məsələlərini sistemli şəkildə əhatə edir. Heydər Əliyev şəxsiyyəti ümum-xalq zəkası ilə ayrılmaz bir vəhdət təşkil edir. Ümumilli Lider Heydər Əliyevin irəli sürdüyü milli ideya Azərbaycanın tarixi ənənələrini və müasir dəyərləri özündə ehtiva edən yeni inkişaf strategiyasının təməlini təşkil etmişdir. Bu strategiyanın əsas təməlini təşkil edən ictimai-siyasi sabitliyin hökm sürdüyü, iqtisadiyyatı inkişaf edən, əhəlinin etibarlı sosial müdafiəsini təmin edən, ərazi bütövlüyünü bərpa edən müstəqil Azərbaycan bütün sahələrdə uğurlara imza atır.

Açar sözlər: Heydər Əliyev irsi, iqtisadi inkişaf strategiyası, iqtisadi və siyasi müstəqillik.

Azərbaycanın bugünkü inkişafı Ümumilli Lider Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi siyasi kursun ardıcıl davamının nəticəsidir. Ulu Öndər Heydər Əliyev Azərbaycanın müstəqilliyinin təmin edilməsi uğrunda dövlətin ideya əsaslarını, strateji inkişaf istiqamətlərini konkret olaraq, böyük uzaqgörənliklə düzgün müəyyənləşdirmişdir. Ümumilli Lider Heydər Əliyevin milli inkişaf konsepsiyası ölkəmizdə dövlət quruculuğu prosesinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün şərait yaratmışdır. Ulu Öndər Heydər Əliyev ölkə iqtisadiyyatının inkişafını dövlət quruculuğunun mühüm tərkib hissəsi kimi dəyərləndirirdi. Azərbaycan dövlətinin

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

banisi və dövlətçiliyimizin memarı Ümumilli Lider Heydər Əliyevin strategiyası Azərbaycanın ardıcıl olaraq bütün sahələrdə davamlı qələbələr qazanmasına hesablanmışdır. Heydər Əliyevin iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi istiqamətində baxışlarını səciyyələndirən ən vacib xüsusiyyət - islahatların həyata keçirilməsi istiqamətlərinin düzgün proqnozlaşdırılması idi.

Müasir dövrdə Azərbaycan beynəlxalq miqyasda öz müstəqil və ədalətli mövqeyi, regional və daxili iqtisadi gücü, effektiv idarəetməsi, sosial bazar iqtisadiyyatı konsepsiyası, müzəffər ordusu ilə tanınan qalib bir ölkədir. Əldə etdiyimiz bütün uğurların səbəbi Heydər Əliyev yoluna və siyasətinə sadiqliyimiz, onun dövlətçilik prinsiplərini həyatımızın başlıca amalı kimi dəyərləndirməyimizdir. Milli ideyanı milli gerçəkliyə və tarixi taleyə çevirən əsas qüvvə kimi hər zaman liderlik amili çıxış etmişdir. Ulu Öndər Heydər Əliyevin şəxsində Azərbaycan xalqının Ümumilli Lideri azərbaycanlıların müstəqillik kimi əsas milli ideyalarının reallaşdırılmasına səbəb oldu. Ulu Öndər Heydər Əliyev yaxşı bilirdi ki, siyasəti, ədalətli mövqeyi, etibarlılığı ilə bütün dünyada tanınan Azərbaycanda strateji hədəflərə çatmaq üçün möhkəm iqtisadi dayaqların qurulması zəruridir. Yeni təsərrüfatçılıq formalarının meydana gəlməsi, sahibkarlığın inkişafı, təşəbbüskarlığın genişləndirilməsinə imkan verən iqtisadi islahatlar Heydər Əliyev tərəfindən bazar iqtisadiyyatına gedən yolda əsas vasitə kimi qiymətləndirilmişdir. Sahibkarlığın ümumi islahatlar sistemində yerinin düzgün müəyyənəşdirilməsi, sahibkarlıq fəaliyyəti üçün zəruri şərait yaradılması, dövlət tərəfindən maliyyə və hüquqi cəhətdən dəstəklənməsinin əsası məhz Ulu Öndər tərəfindən qoyulmuşdur. Heydər Əliyevin iqtisadi inkişaf strategiyası çərçivəsində həyata keçirilən iqtisadi islahatlar Azərbaycan dövlətçiliyinin iqtisadi və sosial dayaqlarının güclü təməllər üzərində möhkəmləndirdi. Azərbaycan xalqının Ümumilli Lideri Heydər Əliyev tərəfindən müəyyən edilmiş demokratik dövlət quruculuğu və bazar prinsiplərinə əsaslanan sosial-iqtisadi inkişaf siyasəti bu gün Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Bu siyasətin nəticəsində ölkənin iqtisadi qüdrətinin daha da artırılması, qeyri-neft sektorunun və sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, xalqın rifah halının yaxşılaşdırılması istiqamətində mühüm nailiyyətlər əldə edilmişdir.

Müstəqillik illərində Azərbaycanda böyük şəxsiyyət Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə doğru və müasir strategiya, möhkəm siyasi iradə, xalqın dəstəyi sayəsində milli maraqları qorumaq və möhkəmləndirmək mümkün oldu. Ulu Öndər Heydər Əliyevin açdığı və Prezident İlham Əliyevin tamamlayıb zənginləşdirdiyi zəfər yolu ilə güclü olan müstəqil Azərbaycan hər bir azərbaycanlının qürur simvoluna çevrilmişdir.

Milli dövlətçiliyimizin qurucusu, Ümumilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının böyük oğlu, görkəmli dövlət xadimi, xilaskarlıq missiyasını həyata keçirmiş qüdrətli şəxsiyyət, dövlət müstəqilliyinin banisi olaraq, cəmiyyət həyatının bütün sahələrini əhatə edən əvəzsiz xidmətləri ilə adını Azərbaycan dövlətinin tarixinə əbədi olaraq həkk etmişdir. Tariximizin parlaq siması, böyük şəxsiyyət olan Heydər Əliyevin siyasi portreti Azərbaycan xalqının dövlətçilik təfəkkürünün, müasir ictimai-siyasi fikrin ən vacib keyfiyyətlərinin canlı təəcəssümüdür.

Ulu Öndər Heydər Əliyev doğru olaraq, dövlətin iqtisadi dayaqlarının güclü olmasını başlıca şərt kimi dəyərləndirərək qeyd edirdi ki, “İqtisadiyyatı güclü olan

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

ölkə hər şeyə qadirdir” [1]. Ümumilli Lider Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik illərində hər zaman Azərbaycan iqtisadi inkişafın çiçəklənən dövrünü yaşamışdır. Ulu Öndər Heydər Əliyev öz müdrik siyasəti, tarixi uzaqgörənliyi sayəsində milli dövlətçilik ideyasının gerçəkləşdirilməsinə, müasir Azərbaycan dövlətinin qurulmasına və xalqımızın müstəqillik arzusuna çatmasına nail olmuşdur.

XX əsrin II yarısından etibarən mənsub olduğu xalqın tarixi müqəddaratında həlledici rol oynayan Ulu Öndər Heydər Əliyev hələ sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan xalqının milli mənafehlərinin qoruyub saxlanması və inkişaf etdirilməsi üçün böyük addımlar atmışdır. Azərbaycanda Sovet İttifaqının ən sərt dövrlərində Heydər Əliyevin özünəməxsus siyasətlə azərbaycançılıq istiqamətində həyata keçirdiyi tədbirlər gələcək dövlət müstəqilliyinin təməl sütunlarına çevrilmişdir.

Azərbaycana rəhbərlik etdiyi birinci dövrdən (1969-1982-ci illər) Ümumilli Lider Heydər Əliyev milli ruhun dirçəlişi istiqamətində əzmlə fəaliyyət göstərmişdir. Ulu Öndərin söyi ilə SSRİ hökuməti Azərbaycanla əlaqədar intensiv inkişaf və hərtərəfli yüksəlişi nəzərdə tutan mühüm qərarlar qəbul etmişdir. Həmin dövrdə Azərbaycanın sənaye sahəsi ilə yanaşı, kənd təsərrüfatında da iqtisadi inkişaf müşayiət olunurdu. Azərbaycan SSR kənd təsərrüfatında, xüsusilə də pambıq yığımında, üzüm və texniki bitkilərin becərilməsində ön sıralarda qərarlaşmış mövqeyini qoruyub saxlayırdı. Ulu Öndər Heydər Əliyevin fəaliyyəti dövründə Azərbaycan üzümün, tərəvəzin, tütünün, çayın ən böyük istehsalçısı olmuşdur. Nəticədə bu göstəricilər insanların maddi rifah halının yaxşılaşmasına müsbət təsir edərək əhalinin yaşam səviyyəsini yüksəltmişdir. Azərbaycan xalqı üçün tarixi əhəmiyyət daşıyan bu mühüm qərarlar 1969-1982-ci illər arası və gələcək perspektivdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının əsas istiqamətləri üzrə kompleks məsələlərin həlli üçün zəmin yaratmışdır. Həmin dövrdə Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən davamlı olaraq uğurlara imza atılmış, nəticədə Azərbaycan SSR-in ən inkişaf etmiş respublikaları sırasında layiqli yer tutmuşdur. Heydər Əliyev 1993-cü ildə yenidən hakimiyyətə gələndə onun böyük zəhmət hesabına inkişaf etdirdiyi iqtisadiyyat tamamilə dağılmış, Azərbaycan öz müstəqilliyini itirmək təhlükəsi ilə üz-üzə qalmış, ölkəmiz iqtisadi cəhətdən xarici ölkələrdən tamamilə ilə asılı vəziyyətə düşmüşdü. Ulu Öndər çevik siyasəti ilə ölkəmizdə tez bir zamanda sabitliyi təmin edərək dövlətçiliyi qoruyub saxladı və inkişaf etdirdi. Azərbaycan xalqının və dövlətin xilasını kimi dəyərləndirilən 15 iyun 1993-cü il tarixi Ümumilli Lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə ölkəmizin ictimai-siyasi və mədəni həyatında tarixi hadisəyə çevrildi. Ümumilli Lider qeyd etmişdir: “Azərbaycan xalqının birliyi yeni, demokratik, heç kəsdən asılı olmayan dövlət qurulması yolu ilə təmin oluna bilər. Xalqın müqəddəratı hər şeydən üstün olmalıdır. Azərbaycan xalqı birləşməli, öz müqəddəs doğma torpağını göz bəbəyi kimi qorunmalıdır. Azərbaycan Respublikası iqtisadi və siyasi müstəqillik yolu ilə getməli, tam istiqlaliyyət uğrunda mübarizə aparmalıdır” [2].

Ümumilli Liderin Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə gəlişi ölkəmiz, millətimiz üçün çox mürəkkəb dövrlərə təsadüf etmişdir. Müdrik rəhbər və uzaqgörən siyasətçi olan Heydər Əliyev hər dəfə mövcud problemləri müvəffəqiyyətlə həll edərək, xalqın ona bəslədiyi ümidləri doğrultmuş, qətiyyət nümunəsi

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

göstərərək Azərbaycan xalqının gələcək taleyi ilə bağlı məsələlərdə böyük fədakarlıqla prinsiplial vətənpərvərlik mövqeyini nümayiş etdirmişdir.

İdarəçilik fəlsəfəsi özünəməxsus fərqli xüsusiyyətlərlə xarakterik olan Ulu Öndər Heydər Əliyevin rəhbərlik strategiyası hər zaman milli müstəqilliyə etibarlı zəmin formalaşdıraraq amillərlə zəngin olmuşdur. Ümumilli Lider Heydər Əliyevin nadir idarəçilik keyfiyyətləri, xarizmatik liderlik cəhətləri milli ideyanın yüksəlişinin təmin edilməsində xüsusi rol oynamışdır. Böyük Şəxsiyyət Heydər Əliyevin idarəçilik prinsiplərinin ən mühüm xüsusiyyəti Azərbaycanın bütün sahələr üzrə kompleks inkişafı ilə bağlı olmuşdur. İqtisadi müstəqilliyi siyasi müstəqilliyin əsasında duran başlıca amil kimi dəyərləndirən Ulu Öndər ölkənin iqtisadi potensialının realizasiyasında daim uğurlara imza atmışdır.

Ümumilli Lider Heydər Əliyev sosial-iqtisadi siyasətin istiqamətlərini kompleks müəyyənləşdirərək qeyd edirdi ki, “Azərbaycan Respublikasının iqtisadi-siyasəti bazar islahatlarının ardıcıl və sahmanlı aparılmasına əsaslanır. Bu islahatların başlıca istiqamətini dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi, şəxsi və kollektiv sahibkarlıq təşəbbüsünün inkişaf etdirilməsi, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi və iqtisadi dirçəlişin sürətləndirilməsi təşkil edir” [3].

Ümumilli Lider Heydər Əliyevin ən böyük arzularından biri Dağlıq Qarabağ münafişesinin ədalətli həlli, zəbt olunmuş torpaqlarımızın erməni işğalından azad edilməsi, soydaşlarımızın ata-baba yurdlarına qayıtmaları idi. Ulu Öndər bunun üçün var qüvvəsi ilə çalışırdı və bu istiqamətdə çox böyük işlər görə bildi. Heydər Əliyev dəfələrlə qeyd edirdi ki, “Dağlıq Qarabağ məsələsi Azərbaycanın müstəsna səlahiyyətinə daxildir və onu Azərbaycan Respublikası özü həll etməlidir” [4]. “Çıxış yolu birdir, Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsidir. Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın tərkibində olub və gələcəkdə də daim olmalıdır və Dağlıq Qarabağda vəziyyəti ancaq bu şərtlə həll etmək olar. Bunun başqa yolu yoxdur” [5].

Xalqın çağırışı ilə ölkəmizdə vətəndaş müharibəsi təhlükəsi yarandığı, siyasi böhran yaşandığı, Ermənistan təcavüzü gücləndiyi bir vaxtda Ulu Öndər hakimiyyətə qayıtdı. Ümumilli Lider Heydər Əliyevin birinci hakimiyyət dövrü Azərbaycan dövlətçiliyinin gələcək müstəqilliyinin siyasi, iqtisadi əsaslarının formalaşdırılmasına istiqamətləndirilmiş idi. Ulu Öndərin ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdışı isə əsl qurtuluş oldu, milli müstəqil dövlətimizin qorunması və möhkəmləndirilməsi baxımından həlledici rol oynadı.

Ümumilli Lider Heydər Əliyev hakimiyyətə möhtəşəm Qayıdışı ilə Azərbaycanı məhv olmaq təhlükəsindən xilas etdi, ölkəmizi türk dünyasının qabaqcıl məmləkətlərindən birinə çevirdi. Heydər Əliyevin fəaliyyətində hər zaman türk dünyasının qüvvələrini birləşdirmək və beynəlxalq nüfuzunu gücləndirmək ideyaları və söyləri xüsusi yer tuturdu. Ulu Öndər qeyd edirdi ki, “Azərbaycan türk diyarıdır, Azərbaycanlılar türklərdir” [6].

Müasir Azərbaycan dövlətinin qurucusu, xalqının və dövlətinin inkişafı naminə əvəzsiz işlər görmüş Ümumilli Lider Heydər Əliyev hər zaman qürur hissi ilə xatırlayacağımız dahi bir şəxsiyyətdir. Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının və dövlətinin tələyüklü problemlərini həll edən dahi tarixi şəxsiyyət olmaqla yanaşı, həm də tarixi yaradan bir şəxsiyyətdir. Azərbaycan tarixinin ən ağır zamanında - 1993-cü ilin iyun ayından etibarən ikinci dəfə respublika rəhbərliyinə qayıdan Ulu

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Öndər bu dövrdən başlayaraq, ölkədə baş verən proseslərin və həyata keçirilən islahatların bütün istiqamətlərinin təşkilatçısı olmuşdur. İslahatların həyata keçirilməsində hər bir sahəyə məxsus olan spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alan Ümumilli Lider bu islahatların son nəticə etibarilə sosial yönümlü olmasının hədəf kimi seçilməsini xüsusilə zəruri hesab edirdi. Bu yanaşma eyni zamanda Azərbaycanda həyata keçirilən islahatların əsas meyarı kimi istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi və bu əsasda xalqın həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində özünü büruzə verən sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı modelinə üstünlük verilməsini bir daha sübut edir. Ulu öndərin iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi istiqamətində baxışlarını səciyyələndirən ən vacib xüsusiyyət – islahatların həyata keçirilməsinin istiqamətlərini düzgün proqnozlaşdırmaqdan ibarət idi. Yeni təsərrüfatçılıq formalarının meydana gəlməsi, kiçik sahibkarlığın inkişafı, təşəbbüskarlığın genişləndirilməsinə imkan verən iqtisadi islahatlar Heydər Əliyev tərəfindən bazar iqtisadiyyatına gedən yolda əsas vasitə kimi dəyərləndirilmişdir. Sahibkarlığın ümumi islahatlar sistemində yerinin düzgün müəyyənləşdirilməsi, sahibkarlıq fəaliyyəti üçün zəruri şərait yaradılması, dövlət tərəfindən maliyyə və hüquqi cəhətdən dəstəklənməsinin əsası məhz Ulu Öndər tərəfindən qoyulmuşdur.

Dövlət idarəçiliyi sahəsində zəngin təcrübəyə malik olan Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar geniş beynəlxalq dəstək aldı. Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankı ilə sıx əməkdaşlıq şəraitində hazırlanmış proqrama uyğun olaraq, iqtisadiyyatın liberallaşmasına istiqamətlənən islahatların həyata keçirilməsi nəticəsində ölkəyə tezliklə makroiqtisadi səviyyədə maliyyə sabitliyinin təmin edilməsinə nail olundu. Eyni zamanda demokratik prinsiplər əsasında vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu prosesi həyata keçirilməyə başlandı. Ümumi lider Heydər Əliyevin müdrik daxili və xarici siyasəti Azərbaycanın müstəqilliyin əbədi yolu ilə inamla irəliləməsi üçün əsaslı zəmin yaratdı. 2000-ci ildən başlayaraq, Azərbaycan iqtisadiyyatının bütün sahələri davamlı inkişaf yoluna çıxdı, işsizliyin və yoxsulluğun səviyyəsi aşağı düşdü. Heydər Əliyev, xüsusilə də Azərbaycanın qeyri-neft sektorunda böyük imkanların hamısından istifadə olunmasını, iqtisadiyyatın bütün sahələrinin inkişafı əsasında əhalinin rifahının yüksəlməsini, işsizliyin və yoxsulluğun azaldılmasını əsas strateji vəzifələr kimi müəyyənləşdirdi [7]. Ulu Öndər Heydər Əliyev 2003-cü il noyabr ayının 17-də Respublika hökumətinin ilk iclasında qeyd edirdi ki, “Biz müstəqil Azərbaycanı 10 ildə yaradılmış möhkəm təməl üzərində zəngin və qüdrətli dövlətə çevirəcəyik” [8]. Ümummilli Lider “Azərbaycan Respublikasında sosial iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında” 24 noyabr 2003-cü il tarixli fərmanında Azərbaycanda irəliyə doğru inkişafın strategiyasını müəyyən etdi [9].

Məlumdur ki, Azərbaycanda 1993-cü ilin iyun ayına qədər səriştəsiz siyasi hakimiyyətlərin bacarıqsız idarəçiliyi səbəbindən xalqımızın müstəqillik arzuları gerçəkləşə bilməmiş, ölkəmiz yenidən müstəqilliyini itirmək təhlükəsi ilə qarşı-qarşıya qalmışdı. İqtisadi böhranın daha da dərinləşməsi, ölkəmizdə mövcud olan anarxiya və talançılıq dövlət müstəqilliyinin getdikdə daha da boğurdu. Digər tərəfdən isə Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğalçılıq siyasəti daha da genişləndirdi. Belə bir şəraitdə Azərbaycan xalqı ölkəmizin xilaskarlıq missiyasını Ulu Öndər Heydər Əliyevə həvalə etdi. Milli Qurtuluş Günü Azərbaycan dövlətçiliyinin xilasını

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

tarixi kimi əbədi olaraq xalqın yaddaşına həkk olundu. Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, “Azərbaycan Respublikası müstəqil olmalıdır, suverenliyini təmin etməlidir. Ərazi toxunulmazlığını və siyasi, iqtisadi suverenliyini təmin etməlidir və mən buna böyük ümid bəsləyirəm. Belə hesab edirəm ki, buna nail olmaq Azərbaycan xalqının özünün ixtiyarındadır” [10]. Ümummilli Liderin hakimiyyətə qayıdışı ictimai şüurda ölkəmizin müstəqilliyinin təminatı kimi yadda qaldı. 15 iyun 1993-cü il Azərbaycanın müasir tarixinin dönüş nöqtəsi kimi, xalq tərəfindən ictimai-siyasi sabitliyin təmin olunması kimi dəyərləndirilir. 1993-cü il oktyabrın 3-də ümumxalq səsverməsi nəticəsində Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildikdən sonra ölkəmizin demokratiya yolu ilə gedəcəyini bəyan edərək ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı strateji inkişaf paradigmlərini müəyyənləşdirdi. Onun birbaşa rəhbərliyi altında müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası işlənib hazırlandı və ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edildi. Təcrübəli dövlət xadimi olan Heydər Əliyev dövlət quruculuğu sahəsində ardıcıl siyasət yeridərək, ölkədə insan hüquq və azadlıqlarının başlıca prinsiplərinin bərqərar olması üçün möhkəm zəmin yaratdı. Ulu Öndər Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, “Müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmlənməsi hər şeydən əvvəl Respublikada qanunların toxunulmazlığından, qanunun aliliyindən asılıdır. Totalitarizmdən tamamilə xilas olmaq yalnız demokratiyanın ardıcıl inkişafı, siyasi plüralizm, insan azadlığı şəraitində mümkündür. Söhbət söz, vicdan, din, təşəbbüskarlıq və sahibkarlıq, mülkiyyətçilik, seçib-seçilmək azadlığından gedir. Azərbaycanda yaşayan hər bir vətəndaş milliyyətindən, dinindən, dilindən, siyasi əqidəsindən asılı olmayaraq, bu demokratik azadlıqlara və hüquqlara malik olmalıdır” [11]. Ümummilli Liderin Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə xilaskar missiyalı qayıdışı xalqın milli dövlətçiliyinə və sabahkı günə inamını özünə qaytardı, ölkə həyatının bütün sahələrinə nüfuz etmiş böhranı aradan qaldırdı, Qarabağ cəbhəsindəki uğursuzluqların qarşısı alındı, vətəndəki sülhü təmin etdi. 1994-cü ilin sentyabrında “Əsrin müqaviləsi” adlandırılan neft müqaviləsinin imzalanması müstəqil Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq arenada strateji əhəmiyyət kəsb edən möhtəşəm qələbəsi idi. 1998-ci il oktyabrın 11-də Ulu Öndər yenidən yekdilliklə Azərbaycan Respublikası Prezidenti seçildi. Bu bir daha Ümummilli Liderə olan sonsuz inamı, etimadı və məhəbbəti sübut etdi. Ulu Öndər Heydər Əliyev fəaliyyətinin 1993-2003-cü illərində xalqımıza yeni, firavan və müstəqilliyi daha da möhkəmləndirilmiş Azərbaycan bəxş etdi. Məhz bu səbəbdən həmin illər şərəfli bir ömrün qızıl salnaməsi kimi xalqın yaddaşında əbədi qaldı. Ölkəmizin bugünkü yüksək inkişafı və tərəqqisi Ümummilli Lider Heydər Əliyev ideyalarından güc alır və bu həmişə yaşar ideyalara daim istinad edir. Başqa sözlə desək, Heydər Əliyevin müəllifi olduğu ideyalar bəşəri məzmun daşdığına görə bugünkü uğur və nailiyyətlərimiz də həmin mənbələrə söykənir. Bu baxımdan, Heydər Əliyevin yaratdığı zəngin irs bugünkü Azərbaycanın hərtərəfli inkişafının başlıca prioritet istiqaməti və gələcək tərəqqisinin strateji proqramıdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin qətiyyətli əzmi sayəsində Azərbaycanda demokratik dövlət yaradılması üçün yeni iqtisadi sistemin formalaşması, iqtisadiyyat sahəsində demokratik islahatların həyata keçirilməsi zərurəti ön plana çəkildi, bazar iqtisadiyyatının formalaşması üçün müvafiq hüquqi baza yaradıldı. Özəlləşdirmə,

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

sahibkarlığın inkişafı, maliyyə sisteminin yenidən qurulması, liberallaşdırma, rəqabətin inkişafı, əhalinin sosial müdafiəsini təmin edən mühüm qanunvericilik aktları qəbul edildi.

1993-2003-cü illərdə Azərbaycanda həyata keçirilən siyasət iqtisadi islahatların və inkişafın Azərbaycan modelinin formalaşmasına zəmin yaratmışdır. Ulu Öndərin iqtisadi irsinə əsaslanan bu modelin əsas xüsusiyyətləri iqtisadi inkişafın obyektiv qanunauyğunluqlarını nəzərə alan strateji qərarların qəbul edilməsi, inkişaf üzrə müəyyən edilən istiqamətlərin sahəvi proqramlarla əlaqələndirilməsi, sosial yönümlülük, beynəlxalq təcrübəyə arxalanma, milli mentalitetin nəzərə alınmasıdır.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin iqtisadi irsinin tədqiqi nəzəri-konseptual cəhətdən xüsusi əhəmiyyətli bir sıra ümumiləşdirmələrlə əlaqədardır: iqtisadi sistemin inkişafının, bütövlükdə ictimai sistemin inkişafı ilə kompleks halda həyata keçirilməsi, ümummilli mənafeələrinin dolğun şəkildə öyrənilməsi, iqtisadi sistemin sosial strukturunun milli-mental dəyərlər sisteminə uyğunluğu, dövlət müstəqilliyinin və milli təhlükəsizliyin qorunub saxlanması.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin mükəmməl əsəri olan Azərbaycan modeli ilk növbədə ölkə vətəndaşlarının sosial rifahı səviyyəsinin yüksəldilməsinə istiqamətlənmişdir. Respublikanın milli iqtisadi inkişaf modelində başlıca xüsusiyyətlərindən birini isə sosial yönümlülük təşkil etmişdir. İstehsal sahibkarlığının inkişafı, yeni müəssisələrin açılması yolu ilə işsizlik probleminin həlli ilə əhalinin sosial müdafiə tədbirlərinin gücləndirilməsi Azərbaycanda Ulu Öndərin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən sosial yönümlü iqtisadi siyasətin ana xəttini təşkil etmişdir. Xalqımızın dünya siyasi arenasına bəxş etdiyi nadir şəxsiyyət olan Ümummilli Lider Heydər Əliyev müstəqil respublikamızın milli inkişaf modelinin banisidir. Dövlət mülkiyyətinin xalqın mənafeyinə uyğun formada özəlləşdirilməsi sərbəst bazar rəqabəti prinsiplərinin formalaşdırılmasına, milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiyasına, insanların şüurunda və həyat tərzində pozitiv dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb oldu. Ulu Öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən struktur islahatları Azərbaycanda iqtisadiyyatın bütün sahələrinin sürətli inkişafına imkan verdi.

Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi islahatlar, Azərbaycan iqtisadiyyatının gücləndirilməsi istiqamətində reallaşdırdığı genişmiqyaslı quruculuq işləri ölkəmizin beynəlxalq miqyasda güclü mövqə tutmasına səbəb oldu. Ulu Öndərin həyata keçirdiyi islahatlar Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modelinin formalaşmasına və islahatların vətəndaşların mənafeyinə uyğun şəkildə həyata keçirilməsinə etibarlı zəmin yaratdı. Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə (1993-2003) ÜDM 1,7 dəfə, büdcə gəlirləri 3,9 dəfə, ölkənin valyuta ehtiyatları 85 dəfə, sənaye məhsulunun həcmi 22,4 faiz, kənd təsərrüfatı istehsalı 52,8 faiz, xarici ticarət dövriyyəsi 4 dəfə, iqtisadiyyatda məşğul olanların orta aylıq əməkhaqqı 6,2 dəfə artdı. İnflyasiya səviyyəsi 2–3 faizədək azaldı. Dahi rəhbərin liderliyi dövründə iqtisadiyyata bütün maliyyə mənbələri hesabına 20 milyard dollar həcimində investisiya qoyuldu. 1993-2003-cü illər Azərbaycanda sabitlik və inkişaf dövrü oldu. Həmin dövrdə Ümummilli Liderin sosial-iqtisadi strategiyasına uyğun olaraq, iqtisadi sahələrin tənzimlənməsi ilə bağlı 30-a yaxın dövlət proqramı təsdiq edildi, 70-dən artıq qanun qəbul edildi, 100-dən çox fərman və sərəncam imzalandı. Heydər Əliyevin ərsəyə

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

gətirdiyi neft konsepsiyası Azərbaycanın uzunmüddətli uğurlu sosial-iqtisadi inkişafının təməlini qoydu. “Əsrin müqaviləsi” Azərbaycanın geosiyasi mövqelərini möhkəmləndirdi, iqtisadiyyatın sürətli inkişafına və əhalinin sosial rifahının yaxşılaşdırılmasına təkan verdi. Heydər Əliyevin neft strategiyası Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına əzmlə inteqrasiya etməsinə şərait yaratdı, xarici investisiyaların cəlb edilməsi ölkəmizi maliyyə çatışmazlığından xilas etdi, həmin dövrdə dünyanın bir çox aparıcı neft şirkətləri ilə sazişlər imzalandı.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin inkişaf strategiyası həmişə yaşar, uzaqgörən və əbədidir. 2003-cü ilin prezident seçkiləri ərəfəsində Azərbaycan xalqına tarixi müraciətdə Ulu Öndər demişdi: “Mənim hələ tamamlanmamış çox perspektivli planlarım var. İnanıram ki, mənim axıra çatdıra bilmədiyim taleyüklü məsələləri, planları, işləri sizin köməyiniz və dəstəyinizlə İlham Əliyev başa çatdıra biləcəkdir”.

Bütün varlığı ilə Azərbaycana bağlı olan böyük şəxsiyyət, görkəmli dövlət xadimi, dahi lider Heydər Əliyev öz həyatını, zəngin dövlətçilik təcrübəsini Azərbaycanın xoşbəxt gələcəyinə, onun beynəlxalq miqyasda inkişaf etmiş dövlətlər səviyyəsinə yüksəlməsinə həsr etmişdir. Ulu Öndərin xalqımız qarşısında tarixi xidmətlərindən biri də davamlı inkişaf yoluna qədəm qoymuş Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin daha da gücləndirilməsinə xidmət edən layiqli davamçısını yetişdirməsidir. Böyük türk dünyasının görkəmli dövlət xadimi olan Heydər Əliyevi Azərbaycan xalqının tarixi şərəfli bir irsi kimi davam etdirmək hər bir azərbaycanlının mənəvi borcudur. Bu gün yüksək təfəkkür, zəngin dövlətçilik təcrübəsinə malik, pragmatik lider Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə qazanılmış nailiyyətlər Heydər Əliyev irsini tamamlayır və dayanıqlı inkişafa doğru aparır.

Azərbaycanın Heydər Əliyev tərəfindən təməli qoyulan dövlət müstəqilliyinin təmin olunmasına xidmət edən siyasi və iqtisadi inkişaf konsepsiyası Ali Baş Komandan Prezident İlham Əliyev tərəfindən yeni geosiyasi şəraitdə yüksək bacarıqla həyata keçirilir. Fəxarətlə deyə bilərik ki, Prezident İlham Əliyevin apardığı xarici və daxili siyasət Ümummilli Lider Heydər Əliyev kursunun layiqli və ardıcıl davamıdır. Bu siyasətin təməlinə Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunması, iqtisadiyyatının inkişafı və xalqın maddi rifah halının yaxşılaşdırılması durur. Prezident İlham Əliyev 2003-cü ildə xalqa verdiyi vədə sadıq qalaraq, öz fəaliyyəti ilə hər bir Azərbaycan vətəndaşının layiqli Prezidenti olduğunu sübut etmişdir.

Azərbaycan xalqı üçün 2020-ci ilin payızı tarixinin ən şərəfli dövrlərindən biri hesab edilir. 44 günlük müharibə dövrü ərəzində Ali Baş Komandan Prezident İlham Əliyevin strateji rəhbərliyi ilə Şanlı Azərbaycan Ordusu işğal altında olan torpaqlarımızı azad edərək, xalqın uzunmüddətli həsrətinə son qoymuşdur. Rəşadətli Azərbaycan Ordusunun Prezident İlham Əliyevin mükəmməl hərbi strategiyasının nəticəsi olan bu Şanlı Qələbəsinin mənəvi töhfəsi olan ruh yüksəkliyi Azərbaycan cəmiyyətində xalqın özgüvəninə yüksəlməsi, qamətinin dikəlməsi, onun qalib obrazı və xarakterinin formalaşması üçün müstəsna rol oynamışdır. Bu gün müasir Azərbaycan dövlətinin memarı, xalqının və dövlətinin müstəqilliyi naminə böyük işlər görmüş, ürəyi daima xalqın səadəti uğrunda döyünən Ulu Öndər Heydər Əliyevin ruhu, əlbəttə ki, şaddır. Ümummilli Liderin xilaskarı olduğu müstəqil Azərbaycanın ərəzi bütövlüyü Ali Baş Komandan Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə bərpa edilmiş, Qarabağ əbədi azadlığına qovuşmuşdur. Bu Böyük

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Qələbə Ümummilli Liderin möhtəşəm siyasətinin layiqli davamı olmaqla onun əbədiliyini bir daha sübut edir.

Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonların işğal altında olan ərazilərinin azad edilməsindən dərhal sonra həmin ərazilərdə bərpa və yenidənqurma işlərinin həyata keçirilməsi məsələsi gündəmə gəlmişdir. İşğaldan azad edilmiş torpaqların bərpası və inkişafı konsepsiyası Prezident İlham Əliyevin tapşırıqlarına uyğun hazırlanmışdır. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası və inkişafı ilə bağlı kompleks yanaşmanı təmin etmək üçün dörd mərhələdə fəaliyyətin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. İlk mərhələdə idarəetmə və təhlükəsizlik, infrastruktur məsələlərinin həllini, növbəti mərhələlərdə isə sosial xidmətlərin fəaliyyətini, iqtisadiyyatın yenidən qurulması və inkişafı məsələsini özündə ehtiva edir [12].

Ali Baş Komandan Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Heydər Əliyevin vaxtilə həyata keçirdiyi məqsədyönlü tədbirlər Azərbaycanın müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, dövlətimizin və xalqımızın tərəqqisi istiqamətində məharətlə davam etdirilir. Tarixi zəfərlə başa çatmış Vətən müharibəsində Qarabağın Ermənistanın 30 illik işğalından azad edilməsi Ulu Öndər Heydər Əliyevin sadıq davamçısı, böyük sərkərdəlik məharətinə, güclü iradəyə, qətiyyətli əzmə malik Ali Baş komandan Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə müzəffər Azərbaycan ordusunun döyüş meydanında əldə etdiyi rəşadətli qələbələrlə yanaşı, həm də diplomatiya meydanında da müvəffəqiyyətli zəfərlərlə şərtlənir. Başqa sözlə, İkinci Qarabağ müharibəsində əldə edilən zəfər hərbi-diplomatik qələbə kimi tarixdə qalacaqdır. Ümummilli Liderin layiqli davamçısı İlham Əliyev həm ata vəsiyyətini yerinə yetirmiş övlad, həm də Onun memarı olduğu dövlətin rəhbəri, qüdrətli Ordunun Ali Baş komandanı kimi Heydər Əliyev uralığının parlaq təcəssümüdür. Qədirbilən xalqımız Ulu Öndər Heydər Əliyevin əziz xatirəsini daim yüksək tutur və onun ruhu qarşısında baş əyir. Heydər Əliyev bizə sivil dəyərlərə əsaslanan, milli mənəvi dəyərləri yaratmağa qadir olan bir ölkə miras qoymuşdur. Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycanın müstəqilliyini uca tutaraq qeyd edirdi: “Bizim əsas məqsədimiz ondan ibarət olubdur ki, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini möhkəmləndirək və inkişaf etdirək. Biz bunu etmişik və artıq Azərbaycanda dövlət müstəqilliyi sarsılmazdır, dönməzdir və əbədidir.” Ulu Öndər Heydər Əliyevin müstəqillik ideyasını Ali Baş Komandan Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi və xalqın dəstəyi ilə hər zaman yaşayır və uğurla inkişaf edir.

Ədəbiyyat

1. Xalq qəzeti, Bakı, 13 dekabr 2021;
2. Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyasında çıxışı (7 mart, 1991-ci il);
3. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. II kitab, 1997, səh 242;
4. Rusiya Federasiyası, Qazaxıstan, Azərbaycan və Ermənistan rəhbərlərinin sentyabrın 23-də Jeleznovotsk şəhərində imzaladıqları rəsmi məlumatla əlaqədar Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin bəyənəti (1 oktyabr, 1991-ci il);
5. Heydər Əliyevlə müsahibə, “Dönüş qəzeti” (23, 25, 28 avqust 1990-cı il);
6. Heydər Əliyevin Türkiyəyə səfəri zamanı, Türkiyənin Baş Naziri Süleyman Dəmirəllə rəsmi görüşündə çıxışı (23 mart 1992-ci il);

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

7. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin “Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı”nın təqdimat mərasimində nitqi, “Dirçəliş-XXI əsr” jurnalı, 2002, oktyabr, 56 nömrəli səh. 53-59;

8. Heydər Əliyevin Respublika hökumətinin ilk iclasında çıxışı (17 noyabr, 2003-cü il);

9. Heydər Əliyevin “Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında” fərmanı (24 noyabr 2003-cü il);

10. Heydər Əliyevlə müsahibə (avqust 1990);

11. Heydər Əliyevin Azərbaycan ziyalılarının müraciətinə cavabı (24 oktyabr, 1992-ci il).

12. İlham Əliyevin sədrliyi ilə 2020-ci ilin yekunlarına həsr olunmuş videoformatda müşavirə keçirilib, 6 yanvar 2021.

AZƏRBAYCANDA İNFORMASIYA VƏ KOMMUNİKASIYA TEKNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ SƏVİYYƏSİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ MƏQSƏDİLƏ RƏQƏMSAL BACARIQLARIN ARTIRILMASI YOLLARI

Qasimov Əliğa Ələsgər oğlu

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),

e-mail: gasimovaliaga@gmail.com

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi ölkəmizdə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) istifadənin yüksəldilməsi məqsədilə rəqəmsal bacarıqların artırılması yollarının müəyyənləşdirilməsidir. Hazırkı şəraitdə dünyanın hər bir ölkəsində çoxlu sayda faydalara nail olmaq məqsədilə İKT vasitələrindən geniş istifadəyə çalışılır. Bir sıra tədqiqatlara əsasən bu istiqamətdə müəyyən çətinliklər mövcuddur. Həmin çətinliklərdən biri zəruri bacarıqların azlığıdır. Hər bir ölkədə rəqəmsal bacarıqları artırmaqla iqtisadiyyatın bütün sahələrində, o cümlədən insanların gündəlik həyatlarında İKT-nin tətbiqini genişləndirmək və bununla da çoxlu sayda faydalara nail olmaq mümkündür. Məqalədə rəqəmsal bacarıqların istifadə məqsədləri, rəqəmsal bacarıqların artırılmasının ölkə iqtisadiyyatına və insanların iqtisadi rifahına təsir imkanları, bu bacarıqların artırılması məqsədilə icrası zəruri olan tədbirlərin müəyyənləşdirilməsinə çalışılmışdır.

***Açar sözlər:** rəqəmsal bacarıqlar, İKT, biznes qurumları, istehlakçılar.*

İKT-dən istifadənin mahiyyəti və Azərbaycanda mövcud durum

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) inkişafı bir çox sahələrə olduğu kimi iqtisadiyyata da öz təsirini göstərmişdir. Belə ki, rəqəmsal biznes və elektron kommersiyadan istifadə istehlakçıların və istehsalçıların çoxlu sayda müxtəlif faydalar əldə etməsinə səbəb olur. İstehlakçılar və biznes qurumlarının İKT-dən geniş istifadəsi bir sıra amillərdən asılıdır. Bu amillərə İKT vasitələrinin əldə edilməsi məqsədilə zəruri maliyyə imkanlarının olması, istehlakçıların və

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

biznes qurumlarının İKT-dən istifadə nəticəsində əldə edəcəkləri faydalar haqqında lazımi bilgiyə malik olması, İKT vasitələri qiymətlərinin münasibliyi və rəqəmsal bacarıqların lazımi səviyyədə mövcudluğunu nümunə göstərmək olar [1]. Bu amillər içərisində ölkədə rəqəmsal bacarıqların yüksək səviyyədə olması daha önəmli hesab olunur. Çünki İKT vasitələrindən istifadə biznes fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edir və eyni zamanda istehlakçıların bu texnologiyalardan yararlanması çoxlu sayda faydalar əldə etmələrini təmin etmiş olur.

Ümumiyyətlə, rəqəmsal bacarıqlar dedikdə, biznesin idarə edilməsi prosesində, istehsalın təşkilində, marketing və maliyyə fəaliyyətində, satış yönümlü və alış yönümlü fəaliyyətlərin icrasında, habelə fərdi insanların biznes və hökumət qurumları ilə əlaqələrinin yaradılmasında, əmtəə və xidmətlərin əldə edilməsində və başqa informasiya yönümlü məqsədlər üçün istifadə olunan bacarıqlar nəzərdə tutulur. Bura eyni zamanda müxtəlif məqsədlər üçün kompüter proqramlarının yazılması da daxil edilir.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra İKT-dən istifadənin artırılması istiqamətində çoxlu sayda strategiyalar və dövlət proqramlarının icrası nəticəsində böyük irəliləyişlər əldə edilmişdir. Ölkəmizdə İKT-dən istifadə səviyyəsinin hazırkı durumunu müəyyənləşdirmək üçün bir sıra göstəricilər üzrə müqayisəli təhlil aparmaq faydalı olardı. Bu məqsədlə respublikamıza aid olan müvafiq göstəriciləri dünya, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr üzrə ortalama rəqəmlərlə müqayisə aparmağı məqsəduyğun hesab edirik.

Cədvəl 1

Mobil telefon və mobil şəbəkəli internet istifadəçiləri səviyyəsi

İllər	2005	2010	2015	2017	2018	2019
Mobil telefon istifadəçiləri (hər yüz nəfərə):						
Dünyada	33,9	76,6	97,3	102,7	104,9	107,8
İnkişaf etmiş ölkələrdə	82,9	113,3	124,5	126,3	128,5	131,8
İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə	22,9	68,5	91,6	97,9	100,1	103,0
Azərbaycanda	26,3	100,8	111,2	102,9	103,9	107,0
Mobil şəbəkəli internet istifadəçiləri (hər yüz nəfərə):						
Dünyada		11,5	44,6	62,8	69,5	74,2
İnkişaf etmiş ölkələrdə		44,7	89,2	108,7	116,6	123,9
İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə		4,5	35,4	53,5	60,1	64,3
Azərbaycanda		5,0	60,9	56,7	59,6	62,1

Mənbə: Beynəlxalq Telekomunikasiya İttifaqının statistik məlumatları [10].

Cədvəl 1-də mobil telefon istifadəçiləri və mobil şəbəkəli internet istifadəçiləri göstəriciləri üzrə Azərbaycan, dünya, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr üzrə 2005-2019-cu illəri əhatə edən ortalama statistik rəqəmlər verilmişdir. Statistik rəqəmlərdən aydın olur ki, ölkəmizdə 2005-ci ildə hər yüz nəfərə mobil telefon

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

istifadəçiləri 26,3 olsa da, 2019-cu ildə artaraq 107-ə çatmışdır. Bu rəqəm dünya üzrə ortalama rəqəmlə eyni səviyyədə olsa da, inkişaf etməkdə olan ölkələrdən azacıq yüksəkdir, lakin inkişaf etmiş ölkələrdən aşağıdır. Mobil şəbəkəli internet istifadəçiləri isə 2010-cu ildə ölkəmizdə 5 olduğu halda, 2019-cu ildə artaraq 62,1 olmuşdur. Bu rəqəm dünya, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdən aşağı səviyyədədir.

Cədvəl 2

Əhalinin internetdən istifadə səviyyəsi

İllər	2005	2010	2015	2017	2018	2019
İnternetdən istifadə etmiş əhalinin ölkə üzrə bütün əhalinin sayında xüsusi çəkisi, faizlə:						
Dünyada	16,8	29,3	41,1	46,3	49,0	51,4
İnkişaf etmiş ölkələrdə	52,8	66,5	76,8	81,9	84,9	86,7
İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə	8,1	21,1	33,7	39,1	41,9	44,4
Azərbaycanda	8,03	46,0	77,0	79,0	79,8	81,1
Sabit şəbəkəli internet istifadəçiləri (hər yüz nəfərə):						
Dünyada	3,4	7,6	11,4	13,6	14,0	14,8
İnkişaf etmiş ölkələrdə	12,3	23,5	29,5	31,5	32,2	33,2
İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə	1,3	4,2	7,6	9,9	10,3	11,1
Azərbaycanda	0,03	5,26	19,7	18,3	19,0	19,3

Mənbə: Beynəlxalq Telekomunikasiya İttifaqının statistik məlumatları [10].

Cədvəl 2-də hər yüz nəfərə internet istifadəçiləri verilmişdir. Cədvəl məlumatlarından aydın olur ki, Azərbaycanda 2005-ci ildə internetdən istifadə etmiş insanların bütün əhalinin sayında xüsusi çəkisi 8,03% olmuşdur ki, 2019-cu ildə bu rəqəm artaraq 81,1%-ə çatmışdır. Həmin rəqəm dünya və inkişaf etməkdə olan ölkələr üzrə ortalama yüksəkdir, inkişaf etmiş ölkələrdən isə cüzi miqdarda aşağıdır. Əhalinin hər yüz nəfərinə sabit şəbəkəli internet istifadəçiləri üzrə statistik rəqəmlərə nəzər yetirdikdə 2005-2019-cu illərdə çox böyük irəliləyişin əldə edildiyini görə bilərik və 2019-cu ildə ölkəmizdə bu göstərici üzrə dünya və inkişaf etməkdə olan ölkələrdəki ortalama rəqəmdən yüksəkdir, lakin inkişaf etmiş ölkələrdən gözəçarpan dərəcədə aşağıdır.

Cədvəl 3

Ev təsərrüfatlarının kompüter və internet istifadə səviyyəsi

İllər	2005	2010	2015	2017	2018	2019
Kompüterli olan ev təsərrüfatlarının bütün ev təsərrüfatlarında çəkisi:						
Dünyada	27,3	37,3	44,8	46,4	47,0	47,1
İnkişaf etmiş ölkələrdə	55,3	71,1	77,8	79,2	79,2	79,0
İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə	15,6	24,7	33,0	34,9	35,9	36,1
Azərbaycanda	7,3	30,3	62,4	63,8	64,1	65,0
Evdə internetə çıxışı olan ev təsərrüfatlarının bütün ev təsərrüfatlarında çəkisi:						

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Dünyada	19,6	32,9	47,9	53,4	55,7	57,4
İnkişaf etmiş ölkələrdə	44,9	66,3	80,1	83,1	84,5	85,2
İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə	9,0	20,3	36,5	43,0	45,8	47,8
Azərbaycanda	16,6	45,1	76,7	77,8	78,2	79,1

Mənbə: Beynəlxalq Telekommunikasiya İttifaqının statistik məlumatları [10].

Cədvəl 3-də ev təsərrüfatlarının kompüter və internet səviyyəsi verilmişdir. Cədvəl məlumatlarından əldə olunur ki, respublikamızda hər iki göstərici üzrə böyük artım əldə edilmişdir və hazırkı dövrdə dünya və inkişaf etməkdə olan ölkələrdəki ortalama rəqəmdən artıqına nail olunmuşdur. Lakin inkişaf etmiş ölkələrdən aşağı səviyyədədir.

Cədvəl 4

Müəssisələrin kompüter və internet istifadə səviyyəsi

	2005	2010	2015	2017	2018	2019
Azərbaycanda kompüterdən istifadə etmiş müəssisələrin ölkədə fəaliyyət göstərən bütün müəssisələrin ümumi sayında xüsusi çəkisi, faizlə	20,5	47,3	63,1	66,9	67,2	62,8
Azərbaycanda internetə çıxışı olan müəssisələrin bütün müəssisələrin sayında xüsusi çəkisi, faizlə	3,8	27,9	48,0	52,5	52,9	51,5

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi.

Cədvəl 4-də ölkəmizdə qeyd edilən dövr ərzində müəssisələrin kompüter və internet istifadə səviyyəsi verilmişdir. Hər iki göstərici üzrə böyük artım əldə edilmişdir, lakin bildirmək lazımdır ki, dünyanın bir sıra ölkələrindən hələ də aşağı səviyyədədir.

Statistik rəqəmlərin təhlilindən belə qənaətə gəlmək olar ki, respublikamızda 2005-2019-cu illər ərzində İKT vasitələrindən istifadə səviyyəsi istiqamətində böyük dəyişikliklər baş vermiş və gözəçarpan artım əldə edilmişdir. Lakin hələ də artıma ehtiyac var və xüsusilə də e-biznesin inkişafına zəmin yaradan əhalinin və müəssisələrin internet vasitəsilə alış etmək səviyyəsini, internetdən biznes məqsədləri üçün istifadəni əlavə etsək müəyyən çatışmazlığın olduğunu müşahidə edə bilərik.

Rəqəmsal bacarıqların artımından yaranan faydalar

Qeyd etmək lazımdır ki, İKT vasitələrindən istifadə bacarığının olması rəqəmsal iqtisadiyyatda iştirakın əsas təminatçısıdır. İKT-dən geniş istifadəyə səbəb olan rəqəmsal bacarıqlar makro- səviyyədə dinamik və rəqəbətli iqtisadiyyatla əlaqədar olduğu halda, mikrosəviyyədə isə hər bir insanın sosial-iqtisadi rifahının artımına səbəb olur. Rəqəmsal bacarıqların insanların fərdi səviyyədə sosial-iqtisadi rifahının yüksəlməsinə hansı yollarla təsir etdiyini aşağıdakı kimi izah etmək olar [6]. Belə ki, internetin dünya üzrə geniş yayılması və ondan istifadənin artması insanların gündəlik həyatlarında geniş informasiya bazalarına çıxış imkanlarının

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

yanması, daha sürətli və səmərəli əlaqələrin qurulması, e-kommersiya, e-təhsil, e-səhiyyə və e-hökumət xidmətlərindən yararlanmaqla bir çox faydalar əldə etməsinə səbəb olmuşdur. Bundan başqa, İKT xərclərinin azalması və istifadə imkanlarının artmasından daha çox funksiyaları reallaşdırmaq mümkündür. Mövcud şəraitdə bir çox mobil telefonlar və planşetlərlə fərdi kompüterlərin və noutbukların funksiyalarını icra etmək olar. Həmin aparatların alış qiymətləri və təmir xərcləri aşağı səviyyədə olmasına rəğmən, çoxlu sayda funksiyalara malikdir. Eyni zamanda bildirmək lazımdır ki, dünyanın əksər ölkələrində, xüsusilə də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi transformasiyanın həyata keçirilməsi nəticəsində rəqəmsal bacarıqlara tələb artmışdır. İnsanların yüksək səviyyəli rəqəmsal bacarıqlara malik olması daha gəlirli sahələrdə əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmalarına şərait yaradır [6].

Beynəlxalq səviyyədə aparılmış tədqiqatların nəticələrinə əsasən müəssisələrdə rəqəmsal bacarıqlardan aşağıda qeyd edilən fəaliyyətlərin icrası məqsədilə istifadə edilir [3]:

- əməliyyatların gücləndirilməsi. Bildiyimiz kimi öz fəaliyyətlərində davamlı olaraq səmərəlilik və effektivliklərini artıran müəssisələr rəqabətdə uğur əldə edirlər. Müəssisələrin İKT vasitələrindən geniş şəkildə istifadə etmələri onların qeyd edilən faydalara nail olmalarını təmin edir;

- yeni məhsulların təklifi və yeni biznes modellərindən istifadə. Müəssisələr rəqəmsal bacarıqlardan yararlanmaqla müasir texnologiyalardan effektiv istifadə nəticəsində müştərilərə yeni məhsullar təklif edə və öz fəaliyyətlərində yeni biznes modellərdən faydalana bilirlər;

- müştərilər və təchizatçılarla daha geniş əlaqələrin yaradılması. Müəssisələr təchizat zənciri menecmenti vasitəsilə müştərilər və təchizatçılarla əlaqələrin yaranmasını təmin edir. Bu məqsədlə İKT vasitələrindən geniş istifadə qeyd edilən əlaqələrin daha effektiv və səmərəli şəkildə qurulmasına şərait yarada bilər;

- daha səmərəli qərarların qəbul edilməsi. Bildiyimiz kimi qərar qəbul etmədə səmərəliliyin və effektivliyin artımı zəruri informasiyaların mövcudluğu şəraitində mümkündür. Hazırkı şəraitdə çoxlu sayda informasiyaların emal edilərək çeşidlənməsi, bir-biri ilə əlaqələndirilməsi və lazımı qərarların qəbul edilməsi müasir tipli İKT avadanlıqlarından istifadəni tələb edir;

- rəqabət üstünlüyünün yaradılması. Mövcud kəskin rəqabət şəraitində müəssisələrin uğur qazanmasını təmin edən əsas amillərdən biri rəqabət üstünlüyünün mövcudluğu və onun qorunub saxlanmasıdır. İKT vasitələrindən istifadə nəticəsində müəssisələrin ümumi xərcləri azalır, təklif etdiyi əmtəə və xidmətlərin keyfiyyəti yüksəlir ki, bu da rəqabət üstünlüyünün yaranmasını təmin edən amillərdəndir [2].

Göründüyü kimi rəqəmsal bacarıqların artırılması biznes qurumlarının çoxlu sayda fayda əldə etməsinə səbəb olur. Bu səbəbdən də ölkəmizdə İKT bacarıqlarının artırılması yollarının müəyyənləşdirilməsi aktual məsələ hesab olunur. Bütün qeyd etdiyimiz məsələlərdən aydın olur ki, rəqəmsal bacarıqların artırılması insanların və müəssisələrin çoxlu sayda fayda əldə etməsinə səbəb ola bilər.

Azərbaycanda rəqəmsal bacarıqların mövcud səviyyəsini qiymətləndirmək məqsədilə dünyanın bəzi ölkələri ilə aparılmış müqayisələr nəticəsində aydın olur ki, respublikamızda bu istiqamətdə əsas problem baza bacarıqlarında deyil, daha dərin istiqamətlərdədir. Belə ki, ölkəmizdə gənc nəsil və yaşlılar arasında baza bacarıqları

olan faylların üzünün çıxarılması və göndərilməsinə görə bir çox xarici ölkələrdən heç də geri qalmır (2018-ci ildə gənc nəsil və yaşlıların 67%-i bu bacarıqlara malik olmuşdur). Lakin ölkəmizdə gənc nəsil və yaşlılar arasında yeni İKT avadanlıqlarının quraşdırılması bacarıqları 15% olduğu halda, əksər inkişaf etmiş ölkələrdə bu rəqəm 35%-dən artıq olmuşdur. Eyni zamanda respublikamızda xüsusi dillər ilə kompüter proqramlarının yazılması 0.8% olduğu halda, inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində bu rəqəm 4%-dən artıq olmuşdur. Bundan əlavə, ölkəmizdə kompüter proqramlarının quraşdırılması 9% (inkişaf etmiş ölkələrdə 40-65% arasında) olmuşdur ki, analoji rəqəm bir çox ölkələrdə 10%-dən artıq qeydə alınmışdır [9]. Qeyd etdiyimiz bu problemlər ölkəmizdə rəqəmsal bacarıqların artıma ehtiyac olduğunu sübuta yetirir. Habelə vurğulamaq lazımdır ki, Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən verilən statistik məlumatlara əsasən, 2019-cu ildə Azərbaycanda internetdən istifadə etməyən insanların qeyd etdikləri çətinliklər arasında İKT avadanlıqlarının baha olması birinci səbəb olsa da, bu sahədə anlayışın olmaması ikinci böyük səbəbdir.

Rəqəmsal bacarıqların artırılması yolları

Bəzi beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən ölkədə rəqəmsal bacarıqların artırılması məqsədilə müxtəlif tövsiyələr irəli sürülmüşdür. Bu tövsiyələrdən istifadə etməklə bütün ölkələrdə rəqəmsal bacarıqların inkişafını təmin etmək mümkündür. Həmin tövsiyələrin bəziləri aşağıdakılardan ibarətdir[5]:

- ölkədə İKT vasitələrinə əlçatanlığın gücləndirilməsi siyasəti ilə paralel olaraq, rəqəmsal bacarıqların artırılmasının dəstəklənməsi. Hazırkı durumda əksər ölkələrdə daha çox İKT vasitələrinin əldə edilməsinə və İKT infrastrukturunun gücləndirilməsinə üstünlük verilir, rəqəmsal bacarıqların artırılmasına isə lazımi diqqət göstərilir;

- rəqəmsal bacarıqların artırılması ilə əlaqədar müvafiq tədbirlərin və təlimlərin inkişafı. Rəqəmsal bacarıqların artırılması ilə bağlı olaraq birinci növbədə lazımi siyasət layihələndirilməli və rəqəmsal bacarıqların ümumi mahiyyəti izah edilməlidir. Rəqəmsal bacarıqlar sahəsində daha çox təsir gücünə malik olan məsələlərə üstünlük verilməlidir;

- gələcək dünyamızda vacib olacaq rəqəmsal bacarıqların müəyyənləşdirilməsi. Rəqəmsal bacarıqlar ilə əlaqədar hazırkı şəraitdə icra edilən tədbirlər və əldə edilən biliklər gələcək nəzərə alınmaqla reallaşdırılmalı və gələcəkdə önəmli olacaq istiqamətlər əhatə olunmalıdır;

- rəqəmsal bacarıqlar ilə əlaqədar diapozonun müəyyənləşdirilməsi. Hazırkı şəraitdə tədris mərkəzlərində əsasən peşə fəaliyyətinin ehtiyaclarına uyğun texniki bacarıqlar tədris olunur. Yaxşı olardı ki, rəqəmsal bacarıqlar ilə əlaqədar təhsil proqramlarında bütün insanların fərdi istifadəsi (gündəlik evdə istifadə olunan) və peşə yönümlü fəaliyyətlərini əhatə edən (müxtəlif peşə fəaliyyətlərində zəruri olan) rəqəmsal bacarıqların tədrisi təşkil olunsun;

- ali məktəblərdə, peşə təhsili və həyat boyu öyrənmə mərkəzlərində İKT yönümlü tədris fəaliyyətlərinin genişləndirilməsi. Bu hədəfə nail olmaq məqsədilə İKT yönümlü sahələrdə təhsil alan tələbələrə maliyyə yardımının göstərilməsi, İKT yönümlü özəl tədris mərkəzlərinin inkişaf etdirilməsi, həyat boyu öyrənmə və təlim proqramlarının sayının artırılması və əlaqədar təlimlərin təşkili məqsədilə ali təhsil

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

məktəbləri ilə sənaye müəssisələri arasında əməkdaşlığın genişləndirilməsi kimi tədbirləri reallaşdırmaq olar;

- İKT yönümlü tədrisin keyfiyyətinin artırılması. Bu məqsədlə aşağıdakıların reallaşdırılması məqsədəuyğundur: tədris ilə məşğul olan müəllimlərin peşə bacarıqlarının artırılması məqsədilə təlim proqramlarının genişləndirilməsi; müəllimlərin praktiki biliklərinin gücləndirilməsi məqsədilə sənaye müəssisələrində təcrübə proqramlarının təşkili;

- ölkədə rəqəmsal bacarıqlara tələbin proqnozlaşdırılması. Bu məqsədlə İKT sahəsində karyera bələdçisinin hazırlanması, habelə ərazi, kompetensiya və səviyyə baxımından gələcək üçün rəqəmsal bacarıqların müəyyənləşdirilməsi, təlim mərkəzlərinə tələb ediləcək bacarıqlar barəsində məlumatların ötürülməsi kimi tədbirlər reallaşdırılmalıdır.

Nəticə və təkliflər

Respublikamızda müstəqillik dönməində yürüdülmə müvafiq siyasət və həyata keçirilən çoxsaylı tədbirlər nəticəsində bütün sahələrdə olduđu kimi İKT-nin əldə edilməsi və istifadəsi baxımından böyük irəliləyişlər əldə edilmişdir. Lakin dünyanın bir sıra ölkələri ilə müqayisədə hələ də bəzi çatışmazlıqların olduğunu müşahidə edə bilirik. Bu çatışmazlıqlara İKT avadanlıqları qiymətlərinin yüksəkliyi, İKT-nin insanların və müəssisələrin fəaliyyətində təsir gücü haqqında lazımi məlumatlığın yoxluğu və müvafiq istiqamətdə bacarıqlı insanların azlığı kimi problemləri qeyd etmək olar. Fikrimizcə Azərbaycanda rəqəmsal bacarıqların artırılması ilə İKT vasitələrindən istifadənin genişlənməsini sürətləndirmək mümkündür. Bu istiqamətdə bir sıra beynəlxalq təşkilatların təkliflərinə və inkişaf etmiş ölkələrin təcrübələrinə əsasən aşağıdakı tədbirlərin reallaşdırılması məqsədəuyğun olardı:

- ölkədə müxtəlif sektorlar və regionlar üzrə rəqəmsal bacarıqlara olan tələbin qiymətləndirilməsi. Bu istiqamətdə ilk öncə sektorların və regionların rəqəmsal bacarıqlara olan tələbin miqdarı və səviyyəsi müəyyənləşdirilməlidir;

- bütün səviyyələrdə olan tədris mərkəzlərində İKT üzrə müəllimlərin peşəkarlıqlarının artırılması məqsədilə davamlı təlim və təkmilləşdirmə proqramlarının təşkili. Orta, ali və peşə məktəblərində İKT istiqamətində tədris ilə məşğul olan müəllimlərin peşəkarlıq və müasir tipli texnologiyalar haqqında məlumatlıqlarını artırmaq üçün dövlət tərəfindən, yaxud da dövlətin maliyyə dəstəyi ilə özəl sektor tərəfindən mütəmadi olaraq təşkil olunan təlim proqramlarına cəlb edilməsi məqsədəuyğundur;

- İKT yönümlü müəllimlərin sənayedə praktiki biliklər əldə etmələrini genişləndirmək. Tədris mərkəzlərində İKT istiqaməti üzrə tədris edən müəllimlərin biznes sektorunda istifadə edilən İKT avadanlıqları və kompüter proqramları haqqında biliklərinin genişləndirilməsi məqsədilə sənayeyə cəlb edilməsi tədris prosesində praktiki biliklərin öyrədilməsinə lazımi şərait yaratmış olar;

- respublikamızda İKT istiqamətində həyat boyu öyrənmə və yenidən təlim kurslarının formalaşması və inkişafı. Ölkəmizdə əhalinin rəqəmsal bacarıqlarının artırılması məqsədilə dövlət tərəfindən həyat boyu öyrənmə və təlim kurslarının formalaşması və inkişafı mövcud çatışmazlığın aradan qaldırılmasına mühüm təsir etmiş olar;

- işçi qüvvəsinin rəqəmsal bacarıqlarının artırılması üçün müvafiq təlimlərin təşkili məqsədilə biznes strukturlarına maliyyə yardımlarının edilməsi. Dövlət bu

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

istiqamətdə vergi güzəştləri və subsidiyalar tətbiq etməklə biznes strukturlarının maliyyə əlçatanlığını artırmış olar;

- biznes qurumları ilə tədris mərkəzləri arasında işçi heyətin mobilliyinin sadələşdirilməsi. Hazırkı şəraitdə bəzi müəllimlərin praktiki biliklərinin azlığı və biznes qurumları işçilərinin elmi biliklərinin zəifliyi müəyyən çətinliklərin yaranmasına səbəb olur. Hər iki qurum əməkdaşlarının qarşılıqlı səfərlərinin təşkili müsbət nəticənin əldə edilməsində önəmli hesab olunur;

- rəqəmsal bacarıqlar istiqamətində karyera bələdçisinin yaradılması. Rəqəmsal bacarıqlar əldə etmək istəyənlərin düzgün seçim etmələrini təmin etmək məqsədilə karyera bələdçisi müsbət nəticənin əldə edilməsində və bu sahəyə tələb axınına şərait yaradar;

- tədris və təlim mərkəzlərinin ölkədə tələb olunan rəqəmsal bacarıqlar haqqında lazımi informasiyalarla təmin edilməsi. Tədris mərkəzlərinin hazırkı dövrdə tələb olunan sahələr üzrə dəqiq informasiyalarla təmin edilməsi hazırlanan mütəxəssislərin tez bir zamanda işlə təmin edilməsində, onların rifah hallarının yaxşılaşmasına səbəb ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Alyoubi A. Adel. 2015. “E-commerce in developing countries and how to develop them during the introduction of modern systems”. ELSEVIER, Procedia Computer Science 65, 479 – 483.

2. Cikdem Sahin, 2012. “Competitiveness of e-commerce companies: an integrated approach”, International Journal of e-business and e-government studies, Vol 4, No 1, İSSN:2146-0744.

3. Denise Leahy and Dudley Dolan. “The skills challenge for e-business”.

http://www.scholze-simmel.at/it_star/ws5/leahy_dolan.pdf

4. İTU Publications. 2020. “Digital skills assessment Guidebook”. 1-88. <https://academy.itu.int/main-activities/research-publications/digital-skills-insights/digital-skills-assessment-guidebook>

5. İTU Publications. 2018. “Digital skills toolkit”. 1-88. http://www.itu.int/pub/D-PHCB-CAP_BLD.02-2018

6. İTU Publications. 2018. “Measuring the information society report, Volume 1 and 2”. 1-204. <https://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Documents/publications/misr2018/MISR-2018-Vol-1-E.pdf>

7. UNCTAD. 2017. “Information economy report 2017: Digitalization, trade and development”. 1-130. https://unctad.org/system/files/official-document/ier2017_en.pdf

8. UNCTAD. 2019. “Digital economy report 2019. Value creation and capture: implications for developing countries”. 1-194.

https://unctad.org/system/files/official-document/der2019_en.pdf

9. <http://tcg.uis.unesco.org/4-4-1-proportion-of-youth-and-adults-with-information-and-communications-technology-ict-skills-by-type-of-skill/>

10. Beynəlxalq Telekommunikasiya İttifaqının statistik məlumatları (<https://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Pages/stat/default.aspx>)

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PENSİYA TƏMİNATI SİSTEMİNİN İNKİŞAFI: RETROSPEKTİV BAXIŞ

i.e.n. Hüseynov Rəşad Aktiv oğlu

UNEC nəzdində İqtisadi Araşdırmalar Elmi-Tədqiqat İnstitutu, şöbə müdiri
rashadhuseynov2013@gmail.com

Xülasə

Məqalədə müstəqillik illərində respublikamızda pensiya təminatı sisteminin inkişafı məsələləri retrospektiv baxış fonunda nəzərdən keçirilmişdir. Bu məqsədlə, ilk öncə dünya ölkələrində tətbiq edilən pensiya təminatı sistemlərinin xüsusiyyətlərinə diqqət yetirilmiş, ölkəmizdə pensiya təminatının inkişafı, o cümlədən normativ-hüquqi bazanın yeni münasibətlər sisteminin tələblərinə uyğun formalaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən islahatlar və onların nəticələri inkişaf mərhələləri üzrə sistemləşdirilmişdir. Bu islahatların nəticələri ilə bağlı ölkəmizdə pensiyaların atrım dinamikası təhlil edilmiş, pensiya təminatı sistemində əsas institusional təsisat olan Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun gəlirlərinin formalaşması məsələlərinə diqqət yetirilmiş və təhlillər aparılmışdır. Məqalədə sistemli yanaşma, ümumiləşdirmə, müqayisəli təhlil və statistik təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: pensiya təminatı, yığım pensiya sistemi, bölüşdürücü pensiya sistemi, sosial sığorta, fərdi uçot.

Hər hansı bir ölkə, cəmiyyət gəlirlərin qeyri-bərabərliyi, yoxsulluq, əhalinin təbəqələşməsi, aztəminatlılıq və digər sosial, iqtisadi, demoqrafik xarakterli risklərdən mütəlak şəkildə sığortalanmamışdır. Sözün həqiqi mənasında, bu risklərlə üzlaşməmək və ya onların tamamilə aradan qaldırılması imkanları olduqca məhduddur. Bu mənada istənilən ölkədə iqtisadi sabitliyin təmin edilməsində, onun əhalisinin, xüsusilə də yaşlı və sosial cəhətdən daha zəif əhali təbəqəsinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsində pensiya təminatı sisteminin rolu olduqca böyükdür.

Müasir cəmiyyətdə pensiya təminatı hər bir ölkədə sosial təminat sisteminin ən mühüm altsistemlərindən biri kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Pensiya təminatı, bir tərəfdən hər bir ölkədə əhalinin çox geniş bir hissəsini əhatə edir. Digər tərəfdən də sosial təminatın bu növü məhz pensiyaçıların əksəriyyətinin əsas gəlir mənbəyini təşkil edir. Ona görə də pensiya təminatı iqtisadi sistem çərçivəsində bir sıra funksiyaları yerinə yetirməklə, ölkədə yoxsulluğun azaldılması, gəlirlərin səviyyəsindəki qeyri-bərabərliyin minimuma endirilməsi, cəmiyyət üçün mümkün iqtisadi, sosial, siyasi və demoqrafik risklərin təsirlərinin azaldılması, neytrallaşdırılması baxımından kifayət qədər geniş təsir imkanlarına malikdir. İstənilən pensiya sistemi modeli ölkə əhalisinin, xüsusilə də yaşlı əhali təbəqəsinin gəlirlərinin baza səviyyəsinə təminat verməklə, ölkədə yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılmasında əsas mexanizmlərdən birinə çevrilə bilər. Pensiya təminatı, həm də əmək qabiliyyətini itirmiş vətəndaşların sosial müdafiəsinin təşkilində əsas sosial təminat növü kimi əhəmiyyətlidir. Bu mənada pensiya təminatının inkişafı, bu sahədə sistemli islahatların həyata keçirilməsi hər bir dövlətin sosial siyasətinin əsas prioritetləri sırasında yer alır.

Ümumiyyətlə, dünya ölkələrində tətbiq edilən pensiya təminatı sistemləri iki prinsipə əsaslanaraq təşkil edilir. Bunlardan birincisi, nəsillərin həmrəyliyi

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

prinsipinə əsaslanan bölüşdürücü pensiya təminatı sistemidir. Bu sistem işləyən əhalinin icbari qaydada ödədiyi pensiya yığımları hesabına hal-hazırkı pensiyaçıların pensiya xərclərinin maliyyələşdirilməsinə əsaslanır. Hal-hazırda işləyən əhalinin pensiya təminatına isə gələcək əmək qabiliyyətli və məşğul əhalinin sosial öhdəliyi kimi yanaşılır. Bu ardıcılıqla cəmiyyət miqyasında pensiya təminatı məsələləri bir-birini əvəzləyən nəsillərin sosial öhdəliyi fonunda həll edilir.

Pensiya təminatı məsələlərində tətbiq edilən ikinci sistem əmək qabiliyyətli insanların bütün əmək fəaliyyətləri boyunca fərdi qaydada ödədikləri və onların hesablarında toplanan yığım vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilən yığım pensiya sistemidir. Məhz pensiya təminatı sisteminin gələcək maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsinə zərurətin artması sistemdə yığım komponentinin tətbiqini aktuallaşdırır və xüsusilə son onilliklər ərzində yığım pensiya sisteminin inkişafı bu sahədəki problemlərin həlli mexanizmlərindən biri kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Bu proses maliyyə vəsaitlərinin toplanması mexanizmlərinin fəaliyyətini sürətləndirməklə, bir tərəfdən dövlət büdcəsinin maliyyə yükünün azaldılması, digər tərəfdən də ölkədə iqtisadi artımın investisiya potensialının gücləndirilməsi, sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi, onun maliyyə təminatının artırılması baxımından geniş imkanlar yaradır. Nəticədə ölkədə sosial-iqtisadi inkişafı təmin edəcək daha sağlam mühit yaranır və uzunmüddətli dövr üçün potensial imkanlar açılır. Bu gün inkişaf etmiş ölkələrdə məhz pensiya fondları qiymətli kağızlar bazarının əsas investorlarından biri olaraq çıxış edirlər. Bu bazarın zəif inkişaf etməsi isə yığım pensiya sisteminin tətbiqini çətinləşdirir.

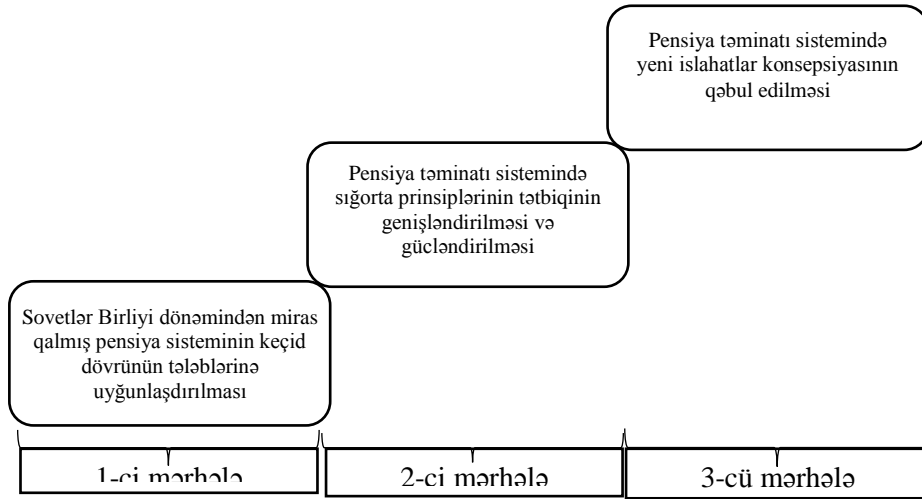
Ölkəmizdə müstəqilliyin ilk illərində transformasiya prosesləri fonunda yaranmış vəziyyət sosial-iqtisadi sistemdə, ictimai həyatda genişmiqyaslı islahatların həyata keçirilməsinə zərurəti reallaşdırırdı. Bu dövrdə respublikamızda digər sahələrlə yanaşı, sosial müdafiə və sosial təminat sisteminin formalaşması mürəkkəb proseslərlə müşahidə edilirdi. Keçid dövrünün yaratdığı çətinliklərdən irəli gələn resurs çatışmazlığı, eləcə də hüquqi, informasiya, sosial, iqtisadi bazanın zəif olması islahatların sosial-iqtisadi, ictimai effektivliyini yüksəlməsində çətinliklər törədirdi. Eyni zamanda sosial sahədə həyata keçirilən siyasət üçün müəyyən qədər systemsizlik, xaotiklik xarakterik idi. Həyata keçirilən tədbirlər qısamüddətli vəzifələrin həllini nəzərdə tutmaqla, transformasiya proseslərinin cəmiyyətdə doğurduğu gərginliyi neytrallaşdırmağa istiqamətləndirilirdi. Bu islahatlarda liberal meyillərlə yanaşı, paternalist meyillər də müəyyən dərəcədə üstünlük təşkil edirdi. Həm də dövlət əhalini transformasiya prosesinin mənfi təsirlərindən qorumaq üçün minimum təminat məsələlərinə diqqət yetirirdi. Baxmayaraq ki, dərin iqtisadi böhran şəraitində transformasiya proseslərini bir o qədər də asan dəf etmək mümkün deyildi, həmin dövrdə bu proseslərin mənfi təsirlərinin minimuma endirilməsi istiqamətində ciddi addımlar atılırdı. Bu dövrdə sosial problemlərin həlli, ümumilikdə sosial sferanın inkişafı məqsədilə dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin də həcmi bir o qədər yüksək deyildi.

Bu mərhələdə əhalinin sosial müdafiəsi və sosial təminatı sahəsində struktur, hüquqi, institusional və digər islahatlar həyata keçirilir, normativ-hüquqi sənədlərin qəbulu diqqət mərkəzində saxlanılırdı. Belə ki, 1991-ci il 25 may tarixində qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstəqilliyinin əsasları haqqında” Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Qanununun 5-ci bölməsində respublikamızda

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

yaradılan sosial təminatların əsas prinsipləri, o cümlədən peşə seçiminin sərbəstliyi, əhalinin məşğulluğu, ixtisaslı tibbi yardıma əlyətərlik, işsizlikdən müdafiə, əhalinin gəlirlərinin indeksləşdirilməsi, zəhmətkeşlərin sağlam və təhlükəsiz şəraitdə işləmək hüquqlarının təmin edilməsi kimi bir çox məsələlər təsbit edilmişdir [1]. Həmin ilin 18 oktyabr tarixində qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı”nda isə sosial sahələr üzrə Azərbaycan dövlətinin üzərinə düşən konkret vəzifələr açıqlanmış və ayrı-ayrı təminatlar üzrə öhdəliklər göstərilmişdir [2].

Ümumilikdə ölkəmizin müstəqilliyinin bərpaşından keçən dövr ərzində respublikamızda pensiya təminatı sistemində həyata keçirilən islahatlar fonunda onun inkişafı proseslərinə diqqət yetirdikdə bu inkişafı 3 mərhələyə ayırmaq olar.

Şəkil 1. Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin inkişaf mərhələləri

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Qeyd edilən dövrdə respublikamızda pensiya sisteminin bazar münasibətlərinə keçid dövrünün tələblərinə uyğunlaşdırılması bu sahədə mövcud qanunvericilik aktlarında, normativ-hüquqi sənədlərdə, qanunlarda düzəlişlərin edilməsi, həmin sənədlərə əlavələrin edilməsi ilə xarakterik olmuşdur. Məhz müstəqilliyin ilk 8-10 ili sovet dövründən miras qalmış pensiya sistemindəki bir çox uyğunsuzluqların aradan qaldırılması istiqamətində normativ bazanın təkmilləşdirilməsi fonunda fəaliyyətin həyata keçirilməsi ilə xarakterizə olunur. İlk diqqət yetirilən məsələlərdən biri pensiyaların hesablanması ilə bağlı vahid bir mexanizmin yaradılması olmuşdur. Belə ki, 1992-ci il yanvar ayının 1-dən bütün növ pensiyaların hesablanması vahid norma çərçivəsində, yəni vahid istehlak büdcəsi dəyəri əsasında hesablanırdı. Sonradan isə burada minimum əməkhaqqı əsas götürülməklə, 1994-cü ildə “Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında” qanununa edilən dəyişikliklər əsasında minimum əməkhaqqı məbləğindən asılı olaraq, pensiyaların hesablanması qaydaları tətbiq edilmişdir [17].

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Ümummilli lider Heydər Əliyevin respublikamızın siyasi idarəçiliyinə yenidən qayıdışından sonra ölkə əhalisinin sosial müdafiə və təminat məsələləri dövlətin sosial siyasətinin əsas prioritetləri sırasında xüsusi yer almışdır. 1995-ci ildə ümumxalq referendumu əsasında qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında sosial təminat vətəndaşın sosial hüquqlarından biri olaraq təsbit edilmişdir. Bununla, həm də cəmiyyət üzvlərinin sosial təminat hüququna zəmin yaradan sosial risklər də ön plana çəkilirdi. Bu, həm də qarşıdakı illərdə pensiya təminatı hüququnun həyata keçirilməsinin əsas təşkilati-hüquqi formalarından biri olan məcburi dövlət pensiya sığortasının yaradılmasının konstitusiya əsaslarını formalaşdırırdı.

1997-ci il 13 iyun tarixində “Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında” Qanuna dəyişiklik və əlavələr edilməsi barədə qanunun qəbul edilməsi və 13 avqust 1997-ci ildə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarının qəbul edilməsi ilə pensiyaların respublika üzrə orta aylıq əməkhaqqının məbləğinə müvafiq olaraq hesablanması həyata keçirildi. Bu əlavə və dəyişikliklər, həm də 1993-cü ilə qədər və sonrakı illərdə pensiyaya çıxan insanların pensiyasının hesablanması mexanizmlərini müəyyən etdi. Eyni zamanda yaşa görə pensiyaların təyin olunması üçün yaş həddinin mərhələlərlə artırılması müəyyən edilərək, 1997-ci il avqustun 1-dən başlayaraq 2000-ci il avqustun 1-dək hər il altı ay artırıldı. Bundan əlavə qanunvericiliyə edilən əlavə və düzəlişlər işləyən pensiyaçılara pensiyanın 50 faiz ödənilməsinə nəzərdə tuturdu [18].

Ölkəmizin pensiya təminatı sisteminin inkişafı, onun bazar prinsipləri əsasında yenidən qurulması və inkişaf etmiş cəmiyyətlərdəki mövcud sistemlərə uyğunlaşdırılması istiqamətində köklü islahatların həyata keçirilməsi baxımından ümummilli lider Heydər Əliyevin 17 iyul 2001-ci il tarixli sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatı Konsepsiyası”nın qəbul edilməsi gələcək inkişaf prosesləri üçün ciddi konseptual əsaslar yaratmış oldu [11]. Bu konsepsiyanın qəbulundan sonra respublikamızda pensiya təminatının inkişafının təmin edilməsi istiqamətində bir sıra qanunlar qəbul edilib və qanunvericilik aktlarında dəyişikliklər həyata keçirilmişdir. Bu konsepsiya ölkəmizin pensiya təminatı sahəsində yeni dövrün tələblərinə cavab verən qanunvericilik bazasının formalaşdırılmasını əsaslandırmaqla, bu sahədə əsas məsələlərdən biri olan fərdi uçotun yaradılması, pensiyaların fərdi uçot sənədləri əsasında hesablanması və pensiyaların müəyyənləşdirilməsi sahəsində avtomatlaşdırılmış sistemin hazırlanması və tətbiqinə keçidi şərtləndirirdi.

Məhz “Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatı Konsepsiyası”nın qəbul edilməsindən sonrakı illər respublikamızın pensiya təminatı sistemində sığorta prinsiplərinin tətbiqinin genişləndirilməsi və gücləndirilməsi istiqamətində fəaliyyətlə xarakterizə olunur. Belə ki, lik illərdə “Dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbul edilməsi və “Azərbaycan Respublikasında dövlət pensiya sisteminin təkmilləşdirilməsi tədbirləri”nin təsdiqlənməsi ilə respublikamızda məcburi dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçotun normativ-hüquqi bazanın yaradılması təmin edildi. Bununla, həm də fərdi uçotun və pensiyaların, eləcə də pensiyalara əlavə olunan müavinətlərin təyin olunması, maliyyələşdirilməsi və ödənişinə nəzarətin həyata keçirilməsinin vahid

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

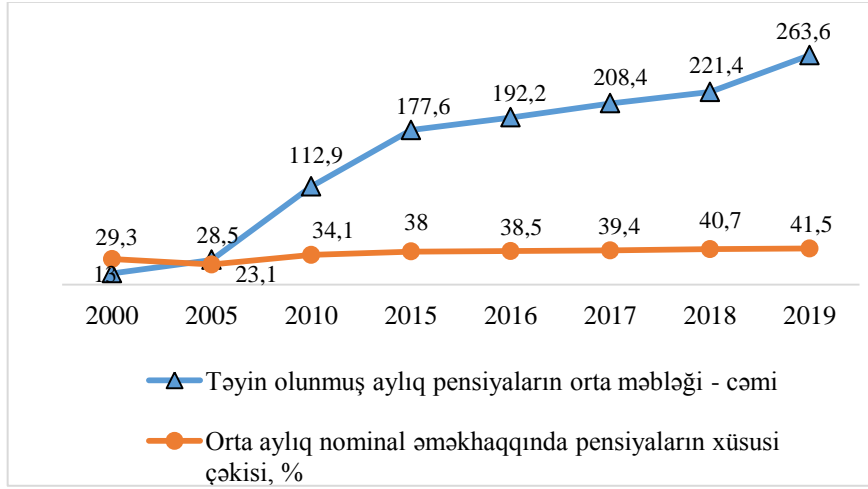
sığorta-pensiya idarəetməsi strukturu formalaşdırıldı [12, 13].

Ölkəmizin pensiya təminatı sistemində həyata keçirilən islahatlar sosial sığorta prinsiplərinə əsaslanan sistemə keçilməsi istiqamətində ilkin bazanı formalaşdırılmasına zəmin yaratdı. 2006-cı ilədək respublikamızın pensiya təminatı sistemində 2 növ pensiyalar, əmək və sosial pensiyalar, eləcə də pensiyalara əlavələr və müavinətlər (güzəştlər) tətbiq edilirdisə, 1 yanvar 2006-cı ildə “Əmək pensiyaları haqqında” və “Sosial müavinətlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunlarının qəbul edilməsi respublikamızın pensiya təminatı sistemində ciddi dəyişikliklər yaratmaqla, sığorta-pensiya və sosial yardım sistemlərinin bir-birindən ayrılmasına və baza, sığorta və yığım hissələrindən ibarət olan üç komponentli əmək pensiyası təminatı sisteminin yaradılmasını təmin etdi. “Əmək pensiyaları haqqında” Qanunun qəbul edilməsi pensiya təminatında fərdi uçot sisteminin qurulması proseslərinin həyata keçirilməsini gerçəkləşdirmiş oldu və məcburi-dövlət sosial sığortasına əsaslanan vahid pensiya təminatı sisteminin yaradılması üçün şərtlər təmin edildi. Bu proseslər eyni zamanda pensiya təminatı sistemində müasir texnologiyaların, innovasiyaların tətbiqi fonunda pensiyaların hesablanması, vəsaitlərin yığılı, butovlukdə, pensiyaların müəyyən edilməsi sahəsində sistemin avtomatlaşdırılması proseslərinin başlanğıcını qoydu [14, 17].

Pensiya təminatı sisteminin inkişafında növbəti addımlar bu sahədə fəaliyyətin daha da gücləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi, fərdi uçotun inkişaf etdirilməsi, yığım komponentinin tətbiqinin sürətləndirilməsi, sığorta-pensiya sisteminin fəaliyyətində aktuar modellərin tətbiqi və onun genişləndirilməsinə istiqamətlənmişdir. Bu məqsədlərin reallaşdırılması üçün “2009-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında sığorta-pensiya sisteminin inkişafına dair Dövlət Proqramı” və “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun qüvvəyə mindiyi günədək qüvvədə olmuş qanunvericilik üzrə təyin edilmiş əmək pensiyalarının yenidən hesablanması Qaydalarının qəbul edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Pensiya sisteminin inkişafının bu mərhələsində əsas məsələlərdən biri də bu sahədə yeni qanunun qəbul edilməsinədək olan dövrdə mövcud uyğunsuzluğun aradan qaldırılması olmuşdur. Bu məqsədin reallaşdırılması üçün 2006-cı il yanvarın 1-dək yaşa görə pensiyaya çıxmış şəxslərin əmək pensiyaları, pensiya təyin edilən tarixə nəzərə alınmış iş stajının hər ili üçün 1,94 manat (il tamam olmadıqda isə bu məbləğ natamam ildəki iş stajı aylarının sayına mütənasib olaraq hesablanmaqla) sığorta hissəsi müəyyən edilmişdir [21, 21].

Ümumiyyətlə, müstəqilliyimizin bərpasından keçən dövr ərzində həyata keçirilən islahatların müsbət nəticəsi olaraq ölkəmizdə pensiyaların həm orta aylıq məbləği, həm də orta aylıq əmək haqqında xüsusi çəkisi də artmışdır. Son illərdə pensiyaların orta aylıq əmək haqqında xüsusi çəkisi BƏT tərəfindən tövsiyə edilən 40%-lik həddi keçmişdir.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

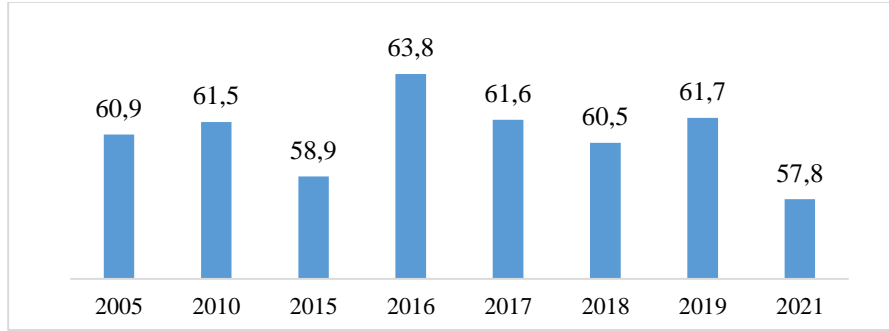

Şəkil 2. Ölkə üzrə pensiyaların orta aylıq məbləğinin artım dinamikası
Mənbə: [23]. Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Respublikamızda pensiya təminatı sisteminin inkişafının üçüncü mərhələsi yeni islahatlar konsepsiyasının qəbul edilməsini şərtləndirirdi. Məhz bu məqsədlə 04 noyabr 2014-cü il tarixində qəbul edilmiş “2014-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin islahatı” Konsepsiyası bir çox strateji əhəmiyyətli məsələləri özündə ehtiva edirdi. Bu konsepsiyada ölkəmizdə pensiya təminatının uzunmüddətli inkişaf dövrü baxımından dayanıqlı maliyyə təminatının yaradılması, pensiya məbləği ilə ödənilən sığorta haqqı arasında mütənasibliyin təmin edilməsi məsələləri qarşıya məqsəd olaraq qoyulmuşdur [22].

Doğrudur, son 20 ildən artıq bir müddətdə respublikamızın pensiya təminatı sistemində həyata keçirilən islahatların müsbət nəticəsi olaraq, məcburi dövlət sosial sığortasına əsaslanan vahid pensiya təminatı sisteminin formalaşdırılması istiqamətində ciddi irəliləyişlər olsa da, hələ də bu sistemdə bir sıra həlli vacib olan problemlər qalmaqdadır. Respublikamızda pensiya təminatı sistemindən qeyri-sığorta xarakterli ödəmələrin həyata keçirilməsi, eləcə də sığorta olunanların sayı ilə bağlı problemlər pensiya xərclərinin artması fonunda bu xərclərin qarşılınması məqsədilə dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin həcmində də artırılmasını şərtləndirən cəhətlərdən biri olaraq çıxış edir. Məhz bunun nəticəsidir ki, respublikamızda yeni əmək pensiyası təminatı sisteminin yaradılmasından keçən 15 il ərzində pensiya xərclərinin maliyyələşdirilməsi məqsədilə dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin (dotasiyaların) həcmi 9,7 dəfədən çox artmışdır. 2006-cı ildə bu məqsədlə ayrılan vəsaitin həcmi 167 mln manat olduğu halda, Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun 2021-ci il büdcəsinin gəlirlərində bu vəsaitin həcmi 1631,5 mln manatdan çox olmuşdur. Bu vəsaitin həcmində davamlı artım müşahidə edilmişdir. Onu da qeyd edək ki, dövlət büdcəsindən fonda ayrılan dotasiyalarla yanaşı, fondun gəlirlərinin formalaşmasında büdcə təşkilatlarından ayrılan vəsaitlərin həcmi də üstünlük təşkil etmişdir. Ümumilikdə dövlət büdcəsinə aid vəsaitlərinin Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun gəlirlərinin formalaşmasında payı 60%-ə yaxın olmuşdur.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Şəkil 3. DSMF-nin gəlirlərinin formalaşmasında dövlət büdcəsi vəsaitlərinin payı, %

Mənbə: [3-10]. Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Onu da qeyd edək ki, respublikamızda məcburi dövlət sosial sığortasına cəlb olunanların öhdəlikləri sığorta haqlarının yarısı məhz əmək pensiyalarının baza hissəsinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilməsi pensiya sisteminin maliyyə təminatına mənfi təsir göstərən aillərdən biri olmuşdur. Ancaq 2017-ci il 1 iyul tarixindən etibarən respublikamızın pensiya təminatı sistemində həyata keçirilən dəyişikliklərlə bağlı yaşa görə və əlilliyə görə əmək pensiyalarının baza hissəsi ləğv edilmişdir, ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası isə yalnız sığorta hissəsindən ibarətdir [15].

Doğrudur, DSMF-nin gəlirlərində məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə daxilolmaların strukturunda digər sığorta edənlərin payı 2007-2021-ci illərdə 55-64% arasında dəyişsə də, muzzla işləyənlərin sayı üzrə fərqli nisbət özünü göstərir. 2005-ci ildə məşğul əhəlinin ümumi sayında muzzla işləyənlərin payı 32%-ə yaxın olduğu halda, 2020-ci ildə bu nisbət 34,8% təşkil etmişdir. Bu müddətdə ölkə iqtisadiyyatında muzzla işləyənlərin mütləq sayında isə 31%-ə yaxın artım, məşğul əhəlinin sayında isə 20%-dən bir qədər çox artım olmuşdur. Bu, belə bir fikir irəli sürməyə əsas verir ki, muzzla işləyənlərin də əksəriyyət hissəsini dövlət müəssisələrində, büdcə təşkilatlarında çalışanlar təşkil edir.

Bu vəziyyətin yaranmasında başlıca səbəblərdən biri işəgötürən və işçi arasında əmək münasibətlərinin rəsmiləşdirilməsi və bundan irəli gələrək əməyin ödənişi sahəsində olan problemlərdir. Ancaq son illərdə respublikamızda işəgötürənlə işçi arasında əmək münasibətlərinin rəsmiləşdirilməsinə stimulyarayan çevik mexanizmlərin tətbiqinə şərait yaranmışdır. Məhz 2020-ci ildən başlayaraq bu gün də davam etməkdə olan Covid-19 pandemiyası bu prosesin daha da intensivləşməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, pandemiya dövründə işləmək əhəliyə ayrılan vəsaiti yalnız işsiz kimi qeydiyyatda olanlar və əmək müqaviləsi bağlayaraq işləyənlər aldığı üçün ölkədə əmək münasibətlərinin rəsmiləşdirilməsində müəyyən dərəcədə intensivlik müşahidə edilmişdir.

Digər tərəfdən, bu gün respublikamızda işəgötürənlə işçi arasında pensiya sığortası haqqının nisbəti 22:3 faiz nisbətindədir ki, burada da əsas yük məhz işəgötürənin üzərinə düşür və sığorta olunanların gələcək pensiya təminatında onların özlərinin iştirakını məhdudlaşdırır, sahibkarları isə uzaqlaşdırır. Bu da

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

respublikamızda pensiya təminatı sistemində sığorta yükünün təkmilləşdirilməsi məsələsini ortaya çıxarır.

Məhz qeyd etdiyimiz problemlər respublikamızda orta və uzunmüddətli dövr üçün pensiya təminatı sisteminin maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsinin strateji əhəmiyyətini gücləndirir. Bu proses pensiya sisteminin gələcəkdə ödəmə potensialının gücləndirilməsini təmin etməklə yanaşı, həm də könüllü yığım komponentinin fəallaşdırılması və qeyri-dövlət pensiya institutlarının inkişaf etdirilməsinin zəruriliyini şərtləndirir.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstəqilliyinin əsasları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Qanunu. <http://www.e-qanun.az/framework/6506>
2. “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiyası Aktı”. <http://www.e-qanun.az/framework/6693>
3. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun 2005-ci il büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <http://www.e-qanun.az/framework/5521>
4. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun 2010-cu il büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <http://www.e-qanun.az/framework/18865>
5. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun 2015-ci il büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <http://www.e-qanun.az/framework/28929>
6. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun 2016-cı il büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <http://www.e-qanun.az/framework/31526>
7. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun 2017-ci il büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <https://novator.az/2016/12/29/dsmf-nin-2017-ci-il-budc-si/>
8. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun 2018-ci il büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <https://report.az/daxili-siyaset/dsmf-nin-2018-ci-il-budcesi-tesdiqlenib/>
9. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun 2019-cu il büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <https://report.az/maliyye-xeberleri/dsmf-nin-2019-cu-il-ucun-gelir-ve-xercleri-aciqlanib/>
10. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun 2021-ci il büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <http://www.e-qanun.az/framework/46591>
11. “Azərbaycan Respublikasında Pensiya İslahatı Konsepsiyasının təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. <http://www.e-qanun.az/framework/4412>
12. “Azərbaycan Respublikasında dövlət pensiya sisteminin təkmilləşdirilməsi tədbirləri” haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. <http://www.e-qanun.az/framework/2235>

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

13. “Dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu. <http://www.e-qanun.az/framework/2842>

14. “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <http://www.e-qanun.az/framework/11566>

15. “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişikliklər edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <http://www.e-qanun.az/framework/35345>

16. “Hərbi qulluqçuların pensiya təminatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <http://www.e-qanun.az/framework/7081>

17. “Sosial müavinətlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <http://www.e-qanun.az/framework/11508>

18. “Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <http://www.e-qanun.az/framework/7739>

19. “Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa dəyişikliklər və əlavələr edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <http://www.e-qanun.az/framework/4004>

20. “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun qüvvəyə mindiyi gündə qüvvədə olmuş qanunvericilik üzrə təyin edilmiş əmək pensiyalarının yenidən hesablanması Qaydaları. <http://www.e-qanun.az/framework/22887>

21. “2009-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında sığorta-pensiya sisteminin inkişafına dair Dövlət Proqramı”. <http://www.e-qanun.az/framework/15995>

22. “2014-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin islahatı” Konsepsiyası. <http://www.e-qanun.az/framework/28572>

23. stat.gov.az

AZƏRBAYCANDA MAŞINQAYIRMANIN İNKİŞAFI

r.f.d. Mustafayeva Esmira Musaifovna, Əlirzayeva Ləman Yaşar

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

m_esmira@unec.edu.az, lyaman.allakhverdiyeva@mail.ru

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın müstəqillik qazanmasından sonra, maşınqayırma sənayesində yaranan yeniliklər və inkişaf sahələri araşdırılmışdır. Məqsəd maşınqayırma müəssisələrinin yenidən qurulması mexanizminin təkmilləşdirilməsi, müasir avadanlıqların təşkilinin metodoloji əsaslarını araşdırmaqdır. Azərbaycanda sənayenin sektor strukturunun təkmilləşdirilməsi, ölkə əhalisinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı yüksək hədəfə çatmağın əsas şərtlərindən biridir. Bu məqsədə çatmaq həm daxili, həm də xarici bazarda yerli mal və xidmət istehsalının

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına kömək etməklə yanaşı, həm də yüksək emal və əhalinin məşğulluğu ilə məhsul istehsal edən sənaye sahələrinin payının artırılması ilə müəyyən edilir. Texnoloji sıçrayışa əsaslanan və bilik tələb edən sənaye sahələrinin inkişafı, inteqrasiya və qloballaşma prosesinin güclənməsi ən vacib strateji vəzifədir ki, Azərbaycan da öz növbəsində müstəqil ölkə olaraq, daim bu inkişafa doğru irəliləməkdədir.

Açar sözlər: maşınqayırma, müstəqillik, inkişaf, sənaye sahələri, strateji vəzifə.

Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı dağıldıqdan sonra 1991-ci il 18 oktyabrda Azərbaycan yenidən öz müstəqilliyinə qovuşdu. Müstəqillik elan edildikdən sonra ilk illərdə Azərbaycanda xaos və anarxiya hökm sürdü. Yalnız Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra ölkədə nizam bərqərar olundu və hüquqi müstəqil dövlət quruculuğu başladı. Heydər Əliyevin siyasəti nəticəsində 1993-cü ilin ortalarından başlayaraq Azərbaycanda hakimiyyətin formalaşmasında zorakılıq və güc tətbiq edilməsi kimi təhlükəli meyillərə birdəfəlik son qoyuldu [5].

Dövlət quruculuğu sahəsində qanunçuluq, dövlət intizamının möhkəmləndirilməsi, idarəçilik və rəhbərlik mexanizmlərinin bərpası, Azərbaycan dövlətçiliyinin təməl prinsiplərinin təsbit olunduğu milli qanunvericilik bazasının yaradılması və s. ilə nəticələnmişdir. Bu proses tədricən Azərbaycanı Cənubi Qafqaz regionunda dinamik inkişaf edən bir ölkəyə çevirdi. Heydər Əliyevin siyasətinin başlıca istiqamətlərini müxtəlif mülkiyyət formaları əsasında yaradılan iqtisadi sistem bazar iqtisadiyyatına keçid və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya təşkil etmişdir [8].

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı, neft və qaz hasilatı məhsulları, neft və qaz hasilatı ilə bağlı xidmətlər, dağ-mədən sənayesinin məhsulları, qida sənayesinin məhsulları (tütün məmulatları daxil olmaqla), toxuculuq sənayesinin məhsulları, dəri məmulatları və ayaqqabı, neftayırma məhsulları, kimya sənayesinin məhsulu (neft məhsullarının emalı istisna olmaqla), rezin və plastik kütlədən hazırlanan məmulatlar, metallurgiya sənayesinin məhsulu və metal məmulatları, maşın və avadanlıqlar və bir çox başqa iqtisadi fəaliyyət sahələri sürətlə inkişaf etməyə başladı.

Sözgüdən inkişaf maşınqayırma sahəsindən də yan keçmədi. Belə ki, “Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” adlı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri”nin təsdiqi və bundan irəli gələn məsələlər” haqqında 2016-cı il 16 mart tarixli 1897 sayılı Sərəncamı qüvvəyə minmişdi.

Azərbaycanın sənayeləşmə tarixi 1970-ci illərə təsadüf edir. Çünki ölkəmizdə postindustrial cəmiyyət qurmaq modeli ulu öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Azərbaycanın ümummilli liderinin hakimiyyəti dövründə respublikamızda güclü sənaye iqtisadiyyatının əsası qoyuldu. Daha doğrusu, neft kimi formalaşan maşınqayırma 1970-1980-ci illərdə hərtərəfli inkişaf etmiş və nəticədə bir sıra vacib sahələri əhatə edən maşınqayırma sənayesi kompleksinə çevrilmişdir. Yüksək əmək və elm məhsuldarlığı olan bu sənaye bir vaxtlar 160-a yaxın müəssisə və təşkilatı, 110 mindən çox işçi və mütəxəssisi birləşdirmiş və minlərlə məhsul istehsal edə bilirdi [7].

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Maşınqayırma keçmiş SSRİ dövründə respublika iqtisadiyyatının aparıcı sahələrindən biri idi. Bu sektor müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatında da xüsusi yer tutur. Beləliklə, əvvəllər neft maşınqayırma sənayesində ümumilikdə üstünlük təşkil edirdisə, indi ölkəmizdə maşınqayırma ağır sənayenin əsas istiqamətlərindən biri kimi inkişaf edir. Azərbaycanın erkən istehsal mərkəzi kimi inkişaf etməsi nəticəsində ölkənin maşınqayırma sənayesi keçmiş Sovet İttifaqının ağır sənayesinin onurçası kimi tanınırdı. Bildiyiniz kimi, sovet dövründə Bunyad Sərdarov adına Bakı Maşınqayırma Zavodu (keçmiş L.Şmidt), Bakı Maye Transformator Zavodu və Birlik əhəmiyyətli Bakı Məişət Kondisionerləri Zavodu kimi iri sənaye müəssisələri fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycan Keçmiş SSRİ -nin Neft Sənayesi Kompleksinin maşın və avadanlıqları Bakıda istehsal olunurdu.

Ümumiyyətlə, mühəndislik kompleksinə enerji, elektrik mühəndisliyi, radioelektronika, alət istehsalı, kənd təsərrüfatı, maşınqayırma, nəqliyyat və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan digər sahələr daxildir. Maşınqayırma, ağır sənaye kompleksi olaraq milli iqtisadiyyat üçün alətlər, istehlak malları və müdafiə məhsulları istehsal edən bir sənayedir. Ümumilikdə maşınqayırma, milli iqtisadiyyatın texniki dəstəyi, insanların maddi rifahının yaxşılaşdırılması və istehsalda əmək məhsuldarlığının artırılması ilə dövlətin müdafiə qabiliyyətinin gücləndirilməsi üçün bir baza rolunu oynayır.

1991-ci ilin oktyabrında Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra ulu öndər Heydər Əliyev imzaladığı sərəncam və fərmanlarla maşınqayırma da daxil olmaqla bütün sahələrin inkişafına təkan verdi [6].

Azərbaycanın maşınqayırma sənayesi hal-hazırda 26 ixtisaslaşmış sahə və istehsalı özündə birləşdirir. Onun tərkibinə Respublikanın böyük sahəsi olan neftmaşınqayırma sənayesi və həmçinin 70-ci illərdə sürətlə inkişaf etməyə başlayan elektron, kənd təsərrüfatı, maşınqayırma, avtomobil, dəzgahqayırma sənayesi, cihazqayırma və s. sənaye sahələri təşkil edilmişdir.

Birliyin dağılması nəticəsində sənaye və bölgələrdə əməkdaşlıq əlaqələri kəsildi. Texnoloji zəncirin bir çox əlaqəsi pozuldu. Müəssisədə maliyyə çatışmazlığı səbəbindən idxalın dəyişdirilməsi kifayət etmədi. SSRİ dövründə bir çox sənayelərdə enişlər oldu, lakin müstəqillik qazandıqdan dərhal sonra maşınqayırma sənayesi ölkədə yaranmış dərin iqtisadi böhranın dağıdıcı təsirinə ən çox məruz qalan sahə oldu. Rusiya bazarı üçün ixtisaslaşmış hesab edilən bu sahə iqtisadi əlaqələrin kəsilməsindən sonra iflic vəziyyətinə düşdü.

Ölkəmizin maşınqayırma sənayesi sahəsində müasir dövrdə elə vacib tapşırıqlar dayanır ki, onların həlli mülkiyyət və idarəçilik üsullarının, istehsalın təşkilinin daha da təkmilləşdirilməsini, hər bir alt sahənin inkişaf strategiyasına ciddi diqqət yetirilməsinin önəmli olduğunu bir daha sübut edir.

Maşınqayırma, artan bazar payı və rəqabət şərtləri ilə dünyanın ən sürətlə inkişaf edən sektorlarından biridir. Bu səbəbdən də sektorun davamlı inkişafını və bərpasını təmin etmək iqtisadi miqyasda əhəmiyyətli bir faktordur. Respublikanın milli iqtisadiyyatının inkişafının vacib istiqamətlərindən biri istehsal potensialından səmərəli istifadə edilməsidir [4]. Qabaqcıl texnologiyaların istifadəsinə əsaslanan istehsal müəssisələrinin sürətlə yenilənməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu, yeni məhsulların buraxılmasına və yüksək iqtisadi və sosial faydalara şərait yaradır. Bu

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

məsələlər həm də maşınqayırma texniki avadanlıqlar əsasında istehsalın sürətlə inkişaf etdirilməsinə imkan verir ki, bu da respublika iqtisadiyyatının ümumi gedişatına müsbət təsir göstərir.

Azərbaycanın maşınqayırma kompleksinin inkişafının bu aspektləri respublikanın Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutunun baş elmi işçisi, iqtisad elmləri namizədi R.P.Sultanovanın böyük marağına səbəb oldu. Uzun illərin zəhməti nəticəsində R.P.Sultanova "Azərbaycan maşınqayırma kompleksində səmərəli istehsal potensialına malikdir" adlı monoqrafik əsər yazmışdır [3].

Bu, böyük miqdarda faktiki material əsasında yazılmış və yeni iqtisadi şəraitdə Azərbaycan Respublikasının maşınqayırma kompleksi müəssisələrində istehsal səmərəliliyinin artırılmasının əsas istiqamətlərini göstərən ilk kitab idi.

Monoqrafiyada istehsal potensialının metodoloji məsələləri, iqtisadi təhlil, Azərbaycanın maşınqayırma kompleksinin istehsal gücündən istifadə dəyəri, onun inkişafının 10 əsas istiqaməti və idarəetmənin təşkilati formaları öz əksini tapmışdır.

Kitab həm də sənayenin texniki bazasının keyfiyyətə yaxşılaşdırılmasını və istehsalın davamlı inkişafını təmin etməsini əks etdirirdi.

Hazırda ölkəmizdə maşınqayırma sənayenin əhəmiyyətli bir qolu və milli gəlir mənbəyi olaraq ümumi iqtisadi miqyasda xüsusi yer tutur. Belə ki, müəssisələrin özəlləşdirilməsi, sənayesinə yönəldilən investisiyaların qoyulması, mühim əhəmiyyətə malik müəssisələrin maddi-texniki bazasının yaradılması, yeni istehsal sahələrinin sektorun yenilənməsini, bazara uyğun fəaliyyət göstərməsinə səbəb olmuşdur.

Müstəqilliyin əldə edilməsi nəticəsində Azərbaycanda sənayeləşmə prosesi daha sürətlə gedir. Hesabat dövründə əsas vəsaitlərin və əsas kapitalla qoyulan investisiyaların həcmi artmış və dinamik yüksəliş müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2016-cı ildə sənaye sektoruna əsas kapitalla qoyulan investisiyalar 2003-cü illə müqayisədə 2,2 dəfə artaraq 7 milyard manatdan çox olmuşdur ki, bu da iqtisadiyyata əsas kapitalla qoyulan ümumi investisiyanın 39,6% -ni təşkil edir.

Son illərdə maşınqayırma sektorunda həyata keçirilən sənayeləşmə tədbirlərinin nailiyyətləri ilə yanaşı, sənaye diversifikasiyasının miqyası genişlənmiş, yeni istehsal gücləri işə salınmış, müasir texnologiyalar əsasında rəqabət qabiliyyətli müəssisələr yaradılmışdır.

Son illərdə ölkədə maşınqayırma, avadanlıq istehsalı, alət istehsalı və tikinti materialları sahəsində qeyri-neft sənayesinin əsas sahələrini tənzimləyən yeni rəqabət qabiliyyətli müəssisələr yaradılmışdır. Bu müəssisələrə nümunə olaraq Naxçıvanda avtomobil, Mingəçevirdə elektron avadanlıqlar, Sumqayıtda günəş panellər, Hacıqabulda seramik plitələr istehsalı, Gəncədə traktor və kənd təsərrüfatı texnikası, Qaradağda maşınqayırma sektoruna dair metal konstruksiyalar müəssisələri qurulmasını və.s qeyd etmək olar.

Azərbaycanın müasir inkişaf mərhələsində maşınqayırma müəssisələrinin innovasiya siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsi ölkədə mövcud olan elmi və texniki potensial, sənayenin inkişafı və resurs imkanları nəzərə alınaraq sosial - iqtisadi inkişafın ümumi strategiyası çərçivəsində həyata keçirilməlidir. Aşağıdakı vacib siyasət prinsiplərini xarakterizə etmək olar:

- Yaradıcı iqtisadi inkişaf modelinin üstünlüklərinin tanınması;

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

- Elmi -texniki potensialın səmərəli inkişafı və iqtisadi siyasətin məqsədlərinə uyğun olaraq dəyişilməsi.

- Sənaye sektorunda investorların maraqlarının təmin edilməsi, gəlir mənbəyi kimi əqli mülkiyyətin formalaşdırılması.

- İnnovasiyanın iqtisadi inkişafın vacib amilinə çevrilməsini təmin etmək üçün dövlət tərəfindən iqtisadi hüquqi şərtlərin və iqtisadi mexanizmlərin tənzimlənməsi.

- Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün sahibkarlıq subyektləri üçün bərabər şərait yaradaraq innovasiya və sahibkarlığın artırılması üçün bazar mexanizmlərindən maksimum istifadə.

Azərbaycan müstəqilliyini qazandıqdan sonra uzun və uğurlu yol keçib. Məlumdur ki, bir sənayenin quruluşu əsasən üç vacib göstərici ilə xarakterizə olunur - istehsalın həcmi, əsas sənaye istehsal aktivlərinin orta illik dəyəri və müəyyən bir sənayedə işləyən işçilərin orta sayı.

Bütövlükdə iqtisadiyyatın və xüsusən sənayenin quruluşuna həlledici təsir göstərən əhəmiyyətli bir göstərici sənaye istehsalının həcmidir (Cədvəl 1) [10].

Sənaye istehsalının sektoral quruluşu

(faizlə)

İllər	2003	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Bütün sənaye	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Hasilat sənayesi	56,9	67,4	72,1	75,8	78,4	76,7	78,9	80,5	78,8	77,2
Neft və qaz hasilatı	53,7	63,8	69,7	73,8	76,7	74,5	76,4	78,0	76,2	74,1
Emal sənayesi	33,1	25,9	23,3	18,9	16,6	17,3	15,9	14,3	15,3	16,5
Qida sənayesi	4,1	3,6	2,6	2,5	2,3	2,7	2,2	2,6	2,0	2,4
Yüngül sənaye	0,9	0,7	0,6	0,4	0,3	0,3	0,3	0,4	0,4	0,4
Meşə və ağac emalı	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Poliqrafik	0,4	0,3	0,2	0,1	0,16	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2
Neft emalı	15,4	9,9	12,4	9,8	8,3	8,6	8,2	7,4	7,3	7,6
Kimyəvi	3,6	2,7	1,5	1,2	0,1	0,9	0,7	0,8	0,8	0,8
Əczaçılıq	0,02	0,01	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,01	0,01	0,01
Tikinti materialları sənayesi	1,6	1,6	1,1	1,2	1,2	1,7	1,7	0,8	1,0	1,2
Metallur- giya	2,6	2,0	2,4	1,3	1,2	0,4	0,5	0,6	1,1	0,9
Maşın-qayırma	4,2	4,8	2,3	2,2	2,0	2,2	2,0	1,9	2,3	2,7
Mebel	0,13	0,2	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	0,14	0,13	0,14
Enerji mühəndisliyi	9,1	5,7	3,9	4,7	4,4	5,4	4,6	4,7	5,3	5,6
Su təchiz-zatı, tullan-tıların təmiz-lənməsi və təkrar emalı	0,9	1,0	0,7	0,6	0,6	0,6	0,6	0,5	0,6	0,7

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Cədvəl müvafiq dövr üçün Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin materialları əsasında tərtib edilmişdir. Təhlillərin göstərdiyi kimi, son 10 il ərzində sənayedə köklü struktur dəyişiklikləri olmuşdur.

Eyni zamanda mənfi tendensiyalar da müşahidə olunur. Beləliklə, 2003-cü ildə maşınqayırmanın payı 4,2% idisə, sonrakı illərdə azaldı və 2013-cü ildə 2,7% oldu. Qeyd edək ki, maşınqayırma kimi vacib bir sənayenin payının azalması digər sənaye sahələrinin istehsalının azalmasına təsir edir, çünki maşınqayırma və metal emalı məhsullarına həmişə böyük tələbat olub və maşınqayırma ilə bitişik sənaye sahələrinin inkişafına öz töhfəsini verib.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyevin ardıcıl və sistemli sosial-iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsi nəticəsində ölkəmizdə ağır sənaye son onilliklərdə sürətlə inkişaf etmişdir [2].

Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycan Respublikasının ümumilikdə 1.7 milyon hektar torpaqları işğal olunmuşdur. Bu torpaqların əksəriyyəti müxtəlif növ kənd təsərrüfatı məhsullarının becərilməsi üçün yararlıdır. İşğal edilmiş ərazilərdə 155 müxtəlif növdə faydalı qazıntı yataqları, o cümlədən: 5 qızıl, 19 üzvlük daşı, 10 mişar daşı, 4 sement xammalı, 13 müxtəlif növ tikinti daşları, 6 civə, 2 mis, 1 qurğuşun və sink, 1 soda istehsalı üçün xammal, 21 pemza və vulkan külü, 10 gil, 9 qum-çınqıl, 5 tikinti qumu, 9 gips, 1 perlit, 1 obsidian, 3 vermikulit, 14 əlvan və bəzək daşları (əqiq, yəşəm, oniks, cad, pefritoid və s.) yataqları yerləşir.

İşğaldan azad edilmiş bölgələrdə maşınqayırma sektorunun da yaradılması və inkişafı üçün yaxşı imkanlar var. Azərbaycan bütövlükdə maşınqayırma sahəsində imkanları genişləndirməyə və istifadə olunan texnologiyaları modernləşdirməyə çalışır. İndiyə qədər Azərbaycanda bu sənayenin əhəmiyyətli bir inkişafı olmuşdur ki, bu da digər Xəzəryanı ölkələrdən: İran, Qazaxıstan, Rusiya və Türkmənistandan ölkəmizin neft və qaz avadanlıqlarına olan böyük tələbatı ilə təsdiqlənir [9].

Bu gün ölkədə beynəlxalq miqyasda tanınmış standartlara uyğun olaraq geniş çeşiddə metal məhsulları istehsal edən və bununla da özlərini neft və qaz avadanlığı tədarükçüsü kimi tanıyan şirkətlər var.

Qeyd edək ki, 2020 -ci ildə Azərbaycanda 352,2 milyon manatlıq maşın və avadanlıqlar, avtomobillər, qoşqular və yarımqoşqular istehsal edilib [1].

2019-cu illə müqayisədə maşın və avadanlıqların istehsalı 35,7 faiz, digər nəqliyyat vasitələrinin istehsalı 47 faiz artmışdır. Bu artım günü-gündən daha da yüksələrək iqtisadiyyatımızı zirvələrə doğru aparacaqdır.

Ədəbiyyat

1. “AR-nin maşınqayırma sənayesinin inkişaf proqramı”, Bakı, 2002.
2. “2015-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafı” Dövlət Proqramı. Bakı, 2015.
3. Бююккиши Н.Б. Машиностроение нуждается в государственной поддержке. Consulting Business. Деловой журнал Азербайджана – август-сентябрь 2001. стр. 54-55.
4. Борисов В., Жигин А., Абрамов М. Машиностроение: инновации и конкурентоспособность. // Экономист-2000, № 8, стр. 38-42.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

5. Государственный комитет статистики Азербайджанской Республики. Промышленность Азербайджана [Текст]. – Баку: Сада, 2006–2010 гг.
6. Гусейнов Т.А. Научно-технический прогресс и эффективность машиностроения. Баку. Азернешр, 1986, 176 с.
7. Инновационная экономика /Под ред. Дынкина А. А., Иванова Н.И., М.: Наука, 2001, стр.294
8. Статистические показатели Азербайджана [Текст]. Баку: Сада, 2008. 6. www.azneftkimyamash.net.
9. Уткин Ф.И. Мировой порядок XXI века. -М.: Изд-во Эксмо, 2012. 512 стр.
10. Promoting innovations in developing countries: a conceptual framework, Jean-Eric Aubert, World Bank Institute, July 2004.

AZƏRBAYCANDA REGIONAL SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFI – İQTİSADI MÜSTƏQİLLİYİN MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİNİN MÜHÜM İSTİQAMƏTİDİR

i.e.d., prof. Manafov Qabil Nadir oğlu

ADİU (UNEC)

email: g.manafov@unec.edu.az

Xülasə

Məqalə ölkəmizin iqtisadi müstəqilliyinin mühüm aspekti kimi Azərbaycan regionlarının gələcək inkişafı kontekstində regional sahibkarlığın sosial-iqtisadi inkişafı üzrə müasir çağırışlara cavab verən təkmil strategiyanın formalaşdırılması və inkişafı məsələlərinə həsr olunub. Tədqiqat zamanı Azərbaycan Respublikasının müstəqillik dövrünün statistik məlumatlarından müqayisəli təhlil və ümumiləşdirmə metodları istifadə olunmuşdur.

Araşdırmalar göstərir ki, ölkənin iqtisadi müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi baxımından regional sahibkarlığın daha da inkişaf etdirilməsinə ehtiyac var, çünki Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərinin iqtisadi dövriyyəyə cəlb olunması əsasında iqtisadi rayonların iqtisadiyyatının yenidən formalaşdırılması və inkişafı yaxın və orta perspektivdə, bütövlükdə ölkənin ərzaqla tam təmin edilməsinə, heyvandarlıq, emal sənayesi və tikinti sahələrində layihələrin həyata keçirilməsi üçün yerli və xarici investorların cəlb edilməsinə, ölkənin ixrac potensialının artırılmasına imkan verəcək. Bu vəzifələrin həllində mühüm rol oynayan regional sahibkarlığın inkişafı isə müvafiq dövlət siyasəti, təkmil normativ-hüquqi baza, kiçik və orta sahibkarlığa maliyyə dəstəyi olmadan mümkün deyil.

Açar sözlər: regional sahibkarlıq, dövlət, kiçik və orta biznes, sosial-iqtisadi inkişaf, strategiya.

Giriş

Bu gün sahibkarlıq müasir Azərbaycanda daxili iqtisadi siyasətin əsas obyektlərindən biri olmaqla ölkənin iqtisadi müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsinə,

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

onun davamlı və dayanıqlı iqtisadiyyatının formalaşmasına və inkişafına xidmət edir. Azərbaycanın iqtisadi rayonlarında sahibkarlığın inkişafındakı əsas vəzifələrdən biri biznesin inkişafı üçün yeni imkanların axtarılması, sahibkarlıq subyektlərinin innovativ fəaliyyətə əlçatanlığı və onların buna cəlb edilməsi, öz gələcək inkişafı naminə müxtəlif mənbələrdən iqtisadi resurslar cəlb etmək və onlardan səmərəli istifadə etmək bacarığıdır.

Hazırda iqtisadi rayonlarda olan iqtisadi potensialdan yetərinə və səmərəli şəkildə istifadə edərək onların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyələrini yüksəltmək ölkədə həyata keçirilən iqtisadi islahatların strateji istiqamətlərinin əsaslarından biri kimi müəyyən olunmuşdur. Regional sahibkarlığın inkişafı ölkənin ayrı-ayrı bölgələrinin öz qarşısına qoyduğu sosial-iqtisadi hədəflərə çatmağın əsas amilidir.

Bu səbəbdən 2004-2008, 2009-2013-cü, 2014-2018-ci illərdə icra edilmiş və hazırda icrası davam edən 2019-2023-cü illər üzrə AR regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının Dövlət Proqramlarında regionlarda iqtisadi tərəqqinin regional nöqtəyindən tarazlığının təmin olunması, əhalinin sosial rifahı, habelə yaşam səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılması, ölkə iqtisadiyyatının, əsasən qeyri-neft sektorunun dinamik tərəqqisinə yönəlmiş tədbirlərin ardıcıl, eləcə də əlaqəli şəkildə görülməsi dövlət əhəmiyyətli vacib məsələlər kimi öz əksini tapmışdır [1; 2; 3; 4].

Regional sahibkarlığın inkişafının vəzifələri və perspektivləri

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiqlənmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”də “dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət” adlanan prioritetlər sırasında 2.3 bəndi paytaxt və regionların tarazlı inkişafı kimi qeyd edilmişdir [5]. Burada göstərilir ki, ölkənin regionlarında iqtisadi fəallığın daha da artırılması məqsədilə mövcud iş qüvvəsi, habelə bütün iqtisadi resurslar tam olaraq iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməli, regionların sürətli inkişafında insanların keyfiyyətli iqtisadi imkanlar və fiziki infrastruktur üzrə əlçatanlıq təmin olunmalı, ölkənin bölgələri paytaxtla müqayisə edilə biləcək səviyyədə yaşayış standartları ilə təmin olunmalıdır. Sənəddə bunun nəticəsi olaraq, regionların milli gəlirdə payının artırılmasına nail olunacağı vurğulanır.

Müstəqil Azərbaycanın inkişafı strategiyasında biznes mühitini davamlı olaraq yaxşılaşdırmaq sahibkarlığın inkişafının prioritet istiqamətlərindən sayılır. Respublika prezidenti İlham Əliyev tərəfindən aparılan “Ölkəmizin inkişafı sahibkarlığın inkişafından asılıdır” kursunun məntiqi davamına uyğun olaraq, bu aspektdə sistemli və ardıcıl tədbirlər reallaşdırılmış, qanunvericilik bazasında təkmilləşdirmə aparılmış, inzibati prosedurların sadələşdirilməsi, vergi yükü azaldılması, sahibkarlığa sistemli dövlət dəstəyi tədbirlərinin həyata keçirilməsi təmin edilmişdir. Təkcə iqtisadi müstəqilliyimizin son 17 ili ərzində, yəni Prezident İ.Əliyevin ölkəyə rəhbərlik etdiyi dövrdə layihələrinin ümumi məbləği 4 milyard manatdan artıq olan 34 mindən çox sahibkara 2 milyard manatdan artıq güzəştli kreditlər verilmişdir. Həmin kreditlərdən istifadə olunmaqla investisiya layihələrinin reallaşdırılması 154 minə yaxın yeni iş yeri açmağa imkan vermişdir. Verilmiş güzəştli kreditlərin bir milyard manatı büdcə, bir milyard manatı geri qaytarılmış vəsaitlər hesabına olmuşdur. Güzəştli kreditlərin 70 faizi aqrar sektorun, 30%-i ayrı-

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

ayrı sənaye və digər sahələrin inkişafı istiqamətinə yönəldilmişdir. Verilmiş kreditlərin 75.4%-i regionların, 24.6 faizi isə Bakı qəsəbələrin payına düşür [6].

Son dövrlərdə Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun (SİF) fəaliyyəti əsasən regionlarda investisiya yatırımlarının maliyyələşdirilməsinə yönəldilib və bu son nəticədə iqtisadi fəallıqla, investisiyaların artımı ilə yanaşı, yeni iş yerlərinin yaradılmasına da müsbət təsir göstərmişdir. Bundan əlavə, SİF-in məlumatlarına görə, 2002-2019-cu illər ərzində verilən güzəştli kreditlərin 26.2%-i Bakı şəhərinin, 73.8%-i isə regionların payına düşür [6]. Aran iqtisadi rayonu 24.9%-lə regionlar arasında ən yüksək paya malikdir. Bakı şəhəri üzrə verilmiş kreditlərin məbləği ümumi payda 26.2% çəkiyə malik olsa da, bu göstərici layihə sayı olaraq 6.9% təşkil edir [6].

Göründüyü kimi regionlarda sahibkarlığın, o cümlədən kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı sabit və davamlı iqtisadi inkişaf strategiyasının prioritetlərindən biridir.

Hazırda Azərbaycanda iqtisadi subyektlərin təxminən 99%-i mikro, kiçik və orta sahibkarlıqdır və bunlar ölkənin müxtəlif bölgələrində fəaliyyət göstərir. Ölkənin Dövlət Statistika Komitəsinin 2021-ci il yanvarın 1-nə olan məlumata görə, qeydiyyatdan keçmiş müəssisələrin 92,1%-i mikromüəssisələr, 5,3% -i kiçik, 2,1% -i orta müəssisələrdir [6]. 1 yanvar 2021-ci il tarixinə hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün qeydiyyatdan keçmiş fərdi sahibkarların sayı bir milyon nəfəri keçmişdir. Onlar əsasən ticarət, kənd təsərrüfatı, xidmət, tikinti, emal sənayesi, nəqliyyat və digər sahibkarlıq növləri ilə məşğuldurlar, bu gün ölkədə bir sıra qurumlar sahibkarlara müxtəlif dəstək və xidmətlər göstərirlər.

Sahibkarlığa dəstək layihəsi çərçivəsində, xüsusi ilə Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi (KOBİA) biznes mühitini təhlil etmək və sahibkarlığın inkişaf tendensiyalarını öyrənmək üçün dövlət-özəl tərəfdaşlığı çərçivəsində mütəmadi olaraq sorğular və müzakirələr təşkil edir. Biznes mühitinin ətraflı təhlili nəticəsində agentlik əsas fəaliyyət istiqamətlərini və strateji gündəmi müəyyənləşdirir. Bu baxımdan, KOBİ-lərin maliyyə resurslarına, bilik və innovasiyalara, satış bazarlarına çıxışının dəstəklənməsi, həmçinin sahibkarların maraqlarının qorunması və onlara göstərilən xidmətlərin yaxşılaşdırılması üçün sistemli tədbirlər görülür. Beləliklə KOBİA KOBİ-ləri daxili bazarın tədqiqatı ilə, təhsil, elm, tədqiqat və dəstək layihələrinin maliyyələşdirilməsi, satış imkanlarının genişləndirilməsi, bilik və bacarıqların artırılması üçün pulsuz təlim və məsləhət xidmətləri, sosial sahibkarlığa dəstəklə təmin edir.

Bununla yanaşı, ölkənin 24 şəhər və rayonunda fəaliyyət göstərən “KOBİ-nin Dostu” şəbəkəsi vasitəsilə kiçik və orta sahibkarlığın maraqlarının müdafiəsi, biznes təşəbbüslərinin dəstəklənməsi və məlumatlandırılması həyata keçirilir. Sahibkarlıq KOBİ-lərin bilik və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi Bakı, Sumqayıt, Xaçmaz, Şəki və Yevlaxda fəaliyyət göstərən KOBİ İnkişaf Mərkəzləri tərəfindən təmin edilir.

Xüsusilə pandemiya böhranı dövründə kiçik və orta sahibkarlığa əlavə dəstək verilməsi ilə əlaqədar olaraq, agentlik tərəfindən bir sıra layihələr həyata keçirilmişdir.

Onu da qeyd edək ki, KOBİ-lərin təhsil, elmi, tədqiqat və dəstək layihələrinin maliyyələşdirilməsinə 2021-ci ildə başlanılmışdır. Bunun üçün dövlətin dəstəyi ilə müsabiqə təşkil edilmiş və yaxın gələcəkdə maliyyələşdiriləcək layihələr

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

açıqlanacaq. Müsabiqə çərçivəsində maliyyələşdirilən hər bir layihə üçün 20 min manata qədər vəsait ayrılacaq.

2021-ci ildən başlayaraq mikro və kiçik müəssisələrə Startup sertifikatları verilir. Startup sertifikatı KOBİ-ləri Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq, üç il müddətinə gəlir vergisindən və innovativ fəaliyyətdən əldə olunan gəlir vergisindən azad edir.

Bundan əlavə, pərakəndə satış şəbəkələrində KOBİ məhsullarının satışını genişləndirmək, qeyri-neft məhsullarının istehsalını stimullaşdırmaq və idxalı əvəz edən yeni sənaye sahələrini yaratmaq üçün yeni mexanizm hazırlanmışdır. Bu mexanizm pərakəndə satış şəbəkələrində mikro və kiçik müəssisələrin məhsullarının satışını təşkil etmək xərclərinin bir hissəsinin dövlət hesabına ödənilməsinə tənzimləyəcək.

KOBİ-lər üçün satış imkanlarını genişləndirmək və məhsul, xidmətlərini tanıtmək üçün önümüzdəki aylarda onlayn satış platformasının işə salınması da planlaşdırılır. Müasir təşkilati və iqtisadi model olan klasterləşmə sahəsində KOBİ-lərə institusional dəstək də nəzərdə tutulur. Beləliklə KOBİA KOB klaster şirkətinə və KOM klaster iştirakçılara bir sıra vergilərdən azad edəcək sertifikat verəcək. Hazırda klasterləşmə üçün müvafiq qanunvericilik bazasının formalaşdırılması üçün tədbirlər görülür.

Araşdırmalar göstərir ki, bu gün Azərbaycanda regional sahibkarlığın əsas problemi mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin ölkə daxilində qeyri-bərabər paylanmasıdır. Praktiki olaraq bütün bölgələrdə kiçik biznesin təxminən 50%-i rayon mərkəzlərində cəmləşmişdir. Orta hesabla hər 1000 əhaliyə 26 mikromüəssisə, 0,6 kiçik müəssisə, 0,3 orta müəssisə düşür. Elə sahələr var ki, qeydiyyatdan keçmiş hüquqi şəxslərin sayı 10-u, fərdi sahibkarların isə 100 nəfəri keçmir [6].

Sahibkarlıq subyektlərinin respublika bölgələrində yerləşdirilməsinin təhlili göstərdi ki, onların əksəriyyəti Bakı şəhəri (47,9%), Aran (13,8%), Gəncə-Qazax (9,2%) və Abşeron (8,4%) bölgələrində cəmləşmişdir [6]. Bu, Bakı şəhərinin, eləcə də sadalanan iqtisadi rayonların inkişaf etmiş sənaye və sosial infraqurum malik olması, istehsal imkanları və ixtisaslı kadrların öz ərazisində cəmləşməsi ilə əlaqədardır.

Fikrimizcə, bölgələrdə kiçik sahibkarlığın nisbətən zəif inkişaf etməsinin əsas səbəbləri aşağıdakılardır:

- yavaş özəlləşdirmə və vəsaitlər üzərində sərəncam verilməsinin mürəkkəb proseduru səmərəsiz istifadə olunan vəsaitlərə və istifadə olunan mənbələrə daxil olmağı çətinləşdirir;

- kiçik biznesin dəstəklənməsi üçün kifayət qədər aktiv və peşəkar infraqurum çatışmaması;

- əhəlinin sahibkarlıq fəaliyyətinin aşağı olması;

- kiçik və orta sahibkarlığa dəstək proqramı və bu biznes növü üçün kredit vermə proqramı kimi görülən tədbirlər də yetərli deyil, bu layihələrin həyata keçirilməsində problemlər və s.

Xüsusi ilə regionlarda fəaliyyət göstərən kiçik müəssisələri dəstəkləmək üçün mövcud biznes inkubatorlarının, elm və texnologiya parklarının və digər müvafiq qurumların bu sahədə fəaliyyətlərinin gücləndirilməsinə ehtiyac vardır.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Kreditlə bağlı da bir sıra problemlər var. Məsələn, müəyyən etmək lazımdır ki, alınan kreditlər hesabına neçə iş yeri açıldı və bu kreditləşmə iqtisadiyyatın inkişafına nə qədər kömək etdi. Yaxud, məsələn, kiçik və orta sahibkarlara verilən kreditlər hesabına iqtisadi artım göstəriciləri necə dəyişdi? Ölkədə KOBİ-lərin dəstəklənməsi məsələləri tək bir mərkəzdən həll edilmir və kreditlərin çoxu kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə deyil, iri holdinqlərə verilir.

Ümumiyyətlə isə qanunvericilik və təcrübə baxımından, kiçik və orta sahibkarlığı dəstəkləmək üçün kifayət qədər alət və mexanizmlər mövcuddur, lakin bu dəstəyin, bu vasitələrin tətbiqində bir sıra zəif cəhətlər var.

Məlumdur ki, pandemiya dövründə kiçik və orta sahibkarlıq sektoru daha çox zərbə aldı və hazırda bu məsələdə qabaqleyici tədbirlərin də gecikdirildiyi müşahidə edilir.

Göstərilən dövrdə bir sıra vergi güzəştləri qəbul edildi, lakin bunlar müvəqqəti və birdəfəlik həllər idi və sistemli şəkildə baş vermədi. Bundan əlavə, dayanmış və ya bağlanmış işlərə və iqtisadi fəaliyyətə görə kompensasiya məsələsində müəyyən çətinliklər yarandı və verilən kompensasiya minimal idi.

Bütün bunlar təkə pandemiya dövründə deyil, hər an, kiçik və orta sahibkarlığın fundamental dəstək üçün xüsusi yanaşmaya ehtiyac duyduğunun göstəricisinə çevrilir. Bu həll yolları kimi, fikrimizcə, vergilər, gömrük rüsumları və digər sahələrdə əlavə stimullaşdırıcı tədbirlər, həmçinin daha uzun müddətə və daha aşağı faizlə kredit verilməsi olmalıdır.

Kiçik və orta sahibkarlıq sektorunun davamlı inkişaf etməsi üçün dövlətlə özəl sektor arasında əməkdaşlığın qurulması üçün sistemli addımlar atılmalı və dövlət investisiya layihələrinə böyük sərmayələrlə yanaşı, kiçik və orta sahibkarların cəlb edilməsi zəruridir ki, bu da əlavə iş yerlərinin açılması və iqtisadi fəallığın genişləndirilməsinin vacib amili kimi çıxış edir.

Deyilənlərdən belə bir qəmətə gəlmək olar ki, regionda sahibkarlığın inkişaf strategiyası çərçivəsində qeyd olunmuş vəzifələrin reallaşdırılması üçün effektiv mexanizmlər işləyib hazırlamaq ayrı-ayrı sahələrin səmərəli inkişafının təmin olunmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sahibkarlığın inkişaf strategiyası indiki reallıqda regionun və onun fərqli struktur vahidlərinin qarşısına qoyulmuş əsas uzunmüddətli ümumi və maliyyələşmə məqsədlərinin icrası mexanizmini qarşılıyır [7, s. 14].

Sahibkarlığın inkişaf strategiyasını mənimsəməklə, bütövlükdə hökumətin hazırladığı siyasət tədbirlərini keyfiyyətcə artırmaq, sahibkar subyektlərin inkişafı yolu ilə dövlətin regionda reallaşdırdığı tədbirlər (məsələn, infrastrukturun inkişafı, kadrların hazırlanması və s.) arasında əlaqələr qurmaq imkanı yaranır. Misal olaraq göstərmək olar ki, regionun nisbətən uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişaf proqramını tərtib etmək üçün biznes subyektləri üzrə ortamüddətli investisiya yönümlü planlar əldə olunur, onların investisiya, eləcə də istehsal planlarının sahələrarası uyğunluq nöqtəyi-nəzərindən təhlili müşahidə edilir, regionun sosial-iqtisadi inkişafı üzrə dar yerlər aşkara çıxarılırsa, bu məsələnin həlli ilə əlaqəli tədbirlər reallaşdırılır və bu cür tədbirlərin və sosial-iqtisadi inkişaf hədəflərinin əks olunduğu son plan hazırlanaraq nəşr etdirilir [8, s. 101].

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Azərbaycan bölgələrinin sosial-iqtisadi idarəetmə sistemində aparılan təhlil göstərir ki, burada əsas əhəmiyyətli məsələlərdən biri regional iqtisadi potensialın reallaşdırılması üçün zəruri olan dəqiq müəyyənləşdirilmiş sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasına ehtiyac vardır. Tədqiqata əsaslanaraq, analitik metodlardan istifadə etməklə Azərbaycanın regionlarında sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının hazırlanması mexanizminin, habelə TACIS EES-in Avropa ekspert xidmətlərinin tədqiqat qrupunun hazırladığı metodologiyanın tətbiqini məqsəduyğun hesab edirik [9]. Bu metodologiyaya və araşdırmamıza əsaslanaraq, layihələndirmə mərhələlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- regionun iqtisadi-institusional auditini aparmaq;
- regionun iqtisadiyyatının sahələri üzrə inkişafının mövcud vəziyyətinin təhlilini həyata keçirmək;
- regionun inkişafı üzrə başlıca aspektlərin SWOT təhlilini aparmaq;
- strategiyanın yönləndirildiyi “kritik” uğur amillərini üzə çıxarmaq;
- baza məqsədlərini açıqlamaq;
- strateji imkanlar dəstini hazırlamaqla onları SWOT təhlili yolu ilə qiymətləndirmək;
- daha əlverişli strateji yanaşmanı müəyyənləşdirmək;
- strateji yanaşmanı dürüst ifadə etmək;
- bazanın hər bir məqsədinə uyğun əsas hərəkət proqramlarını hazırlamaq.

Fikrimizcə, bu metodikaya əsasən reallaşdırılan tədqiqatın nəticəsi region iqtisadiyyatının kompleks inkişafına dəstək olmaqla əsas uğur amillərini aşkarlamağa imkan yarada bilər.

Sonda, xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Qarabağ regionunda, eləcə də ona bitişik 7 rayonda ölkə iqtisadiyyatı qarşısında əlavə dəyərin yaradılması, həmçinin istehsal potensialının artırılması imkanlarından effektiv istifadə edilməsi kimi strateji vəzifələr dayanır. Bunun üçün işğaldan azad olunmuş ərazilərdə dirçəliş və bərpa işlərinin maksimal dərəcədə nizamlı formada reallaşdırılmasının prinsip və meyarları qiymətləndirilməli və hazırkı şəraitə uyğun şəkildə təkmilləşdirilməlidir.

Odur ki, öz torpaqlarımıza sahib çıxmaqla bərabər, onların sürətli şəkildə inkişafına nail olmaq, infrastrukturunu daha tez bərpa etmək, sosial-iqtisadi inkişaf prosesləri üzrə tarazlığı təmin etmək istiqamətində zəruri tədbirləri maksimum reallaşdırmalıyıq. Bu aspektdən yanaşdıqda, dövlətin regional siyasətində yeni mərhələnin başladığı qeyd edilməli və şübhəsiz ki, belə olduğu hallarda, əhəmiyyətli regional inkişaf mexanizmlərinin yenilənməsi, xüsusən də Qarabağ regionunun dirçəldilməsi prosesləri üzrə müasir hədəflərə adekvat olan fəaliyyət modelləri və mexanizmləri işlənib hazırlanmalı və reallaşdırılmalıdır.

Bu isə ölkədə, onun regionlarında, xüsusilə də işğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə sahibkarlığın inkişafı, respublikanın bölgələrində biznes mühitinin əlverişli şərtlərlə yaradılması baxımından vacib hesab olunur. Regionların iqtisadi fəaliyyət strukturunun təhlilinin yekunu olaraq göstərmək olar ki, burada iqtisadiyyatın çoxşaxəliliyinin qarşılınması üçün yetərli həcmdə güclü resurs potensialı mövcuddur.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Nəticə

Ölkənin ayrı-ayrı bölgələrinin inkişafı və yenidən qurulması, o cümlədən işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası onların regional xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla daha təkmil və dərinlən öyrənilməli, əsaslandırılmalı və uyğun layihələr, proqramlar əsasında reallaşdırılmalıdır. Bunun üçün bir qrup amillərin xüsusi olaraq diqqət mərkəzində saxlanılmasına və ilk növbədə hökumətin optimal işğalsonrakı siyasətinin formalaşdırılmasına ehtiyac vardır. Bununla yanaşı, postmünaqişə ərazilərinin bərpası və dirçəldilməsi üzrə layihələr işlənilməli, müvafiq dövlət orqanları tərəfindən əlaqələndirilərək razılaşdırılmalı, məcburi köçkünlərin böyük qaydısının təşkili üçün ərazilərin hazırlıq mərhələləri, habelə qrafiki tərtib olunmalı, adekvat tədbirlər görülməli, regionlarda institusional baza formalaşdırılmalı, eyni zamanda regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə maliyyə təminatı mexanizmləri və investisiyaların cəlbi mühiti yaradılmalı, bu yönümdə beynəlxalq əməkdaşlıq strategiyası, xarici investisiyaların cəlbi üzrə daha effektiv mexanizmlər işlənib hazırlanmalı, işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və inkişafı proseslərinə cəlb edilmiş yerli və xarici şirkətlər, sahibkarlıq subyektləri üzrə istehsal-satış fəaliyyətlərində şəffaf və stimullaşdırıcı biznes mühitinin təmin olunmasına yönəlik tədbirlər görülməlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər). / – Bakı: “Nurlar”, 2004, 160 s.
2. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 aprel 2009-cu il tarixli 80 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
3. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı. / – Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 fevral 2014-cü il tarixli 118 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. Bakı: 2014, –151 s.
4. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı. / – Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 29 yanvar 2019-cu il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir, №500.
5. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. / – Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir: [Elektron resurs] / URL: <https://president.az/articles/50474>.
6. Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun illik hesabatı 2020. [Elektron resurs] / URL:http://edf.gov.az/uploads/Statistik_melumatlar/Ilirik_hesabatlar/%C4%B0llik%20Hesabat%202020.pdf.
7. Sadıqov, E.M. İnvestisiyaların maliyyələşdirilməsinin səmərəliyinin yüksəldilməsi. / İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoteferatı. / – Bakı, 2013. – 26 s.
8. Булочников, П.А., Лавров В.В. Повышение конкурентоспособности регионов как основа эффективного социально-экономического развития // Известия СПбГЭУ. 2019. №5-1 (119). – с. 99-105.
9. TACIS policy advice - European Expertise Service: [Electronic resources] /URL: <https://cordis.europa.eu/article/id/6799-tacis-policy-advice-european-expertise-service>.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

AĞDAM RAYONUNDA MƏŞGULLUĞUN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ

AİLƏ BİZNESİNİN İMKANLARI

Musayev Yusif Ehtiram oğlu

doktorant, UNEC KİM Əsaslı kitabxanasının müdir müavini
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC)
e-mail: yusif.musayev@unec.edu.az

Xülasə

Ailə biznesi dünya iqtisadiyyatında və elmi tədqiqatlarda trend mövzulardan biri hesab olunur və ölkələrin məşğulluq, ÜDM kimi makroiqtisadi göstəricilərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Bu araşdırmanın əsas məqsədi Ağdam rayonunda inşa edilən “Ağıllı şəhər” kontekstində əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi ilə əlaqədar ailə biznesi imkanlarının təhlilindən ibarətdir. Bu məqsədlə, mövzunu əhatə edən elmi ədəbiyyatlar incələnmiş, ailə biznesinin bir sıra aspektləri və sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunmasında onun rolu araşdırılmışdır. Həmçinin Ağdamda ailə biznesi perspektivləri ilə bağlı təkliflər təqdim edilmişdir.

Məqalənin yazılması zamanı əsas tədqiqat metodları kimi analiz və statistik təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdud cəhəti ondan ibarətdir ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi-sosial infrastruktur olmadığına və rallaşdırılan “Ağıllı şəhər” layihəsi respublikamızda ilk olduğuna görə yerli informasiya resurslarına çıxış imkanları, demək olar ki, mövcud deyildir.

Açar sözlər: Ağdam, ağıllı şəhər, ailə biznesi, məşğulluq.

Giriş

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin müdrik siyasi rəhbərliyi və Azərbaycan ordusunun rəşadət ilə 44 günlük vətən müharibəsi nəticəsində torpaqların işğaldan azad olunması Azərbaycanın tarixində yeni bir səhifə açmışdır. Mövcud reallıqlar bölgədə yeni konfigurasiya formalaşdırmaqla bərabər, hökumət üçün yeni hədəflər də müəyyənləşdirmişdir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzura böyük qayıdışın həyata keçirilməsini yaxınlaşdıran nəhəng infrastruktur layihələrinin sürətlə gerçəkləşdirilməsi, o cümlədən Ağdamda “Ağıllı şəhər” proyektinin tətbiqi burada məskunlaşacaq əhalinin məşğulluq problemlərinin həllini də aktual edir.

İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin icraçı direktoru Vüsal Qasımlıya görə, Qarabağın dirçəldilməsində dövlət sərmayələri katalizator rolunu oynayacaqdır və qeyri-dövlət sərmayələrinin cəlb edilməsi üçün əsaslar yaradacaqdır. Artıq Türkiyə, İtaliya, Böyük Britaniya, Pakistan, İsrail kimi dövlətlərdən Qarabağın bərpasına sərmayə axını başlayır. Qarabağda dağ-mədən sənayesi, metallurjiya, yaradıcı sənaye, yeyinti sənayesi, trikotaj, turizm, aqrar və yaşıl enerji kimi sahələrin böyük inkişaf potensialı vardır [10]. Ümumilikdə götürdükdə, müstəqillik illərində Azərbaycan Respublikasında milli iqtisadiyyatın diversifikasiyası, regionların sosial-iqtisadi inkişafı məqsədilə qeyri-neft sektoruna əsaslanan müxtəlif sahələrin tərəqqisini hədəfləyən strateji yol xəritələri və dövlət proqramları

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

qəbul edilmişdir. Hazırda Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının ölkə iqtisadiyyatına transformasiyası və bölgənin iqtisadi potensialından səmərəli istifadə edilməklə əhalinin məskunlaşdırılması, eləcə də onların məşğulluğunun təmin edilməsi əsas prioritetlər sırasında görünməkdədir. Reallaşdırılan böyük infrastruktur layihələri, o cümlədən avtomobil və dəmiryolların çəkilməsi, enerji infrastrukturunun yenidən qurulması, beynəlxalq hava limanlarının tikilməsi, Zəngəzur dəhlizinin yaradılması istiqamətində Azərbaycan dövlətinin qətiyyətli mövqeyi və regionda bütün kommunikasiyaların açılması gözləntiləri işğaldan azad olunmuş ərazilərin iqtisadi potensialının artmasına və ölkə iqtisadiyyatına böyük töhfələr verməsinə zəmin yaradır. Bütün bunlar isə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə əlverişli biznes və sahibkarlıq mühitinin formalaşmasını da sürətləndirir. Sözsüz ki, bu faktorlar sonrakı mərhələdə işğaldan azad olunmuş ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafına yeni impulslar verəcəkdir.

2 fevral 2021-ci ildə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”də 5 əsas hədəfdən birini də **“işğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış”ın təmin edilməsi təşkil edir**. Milli prioritetlərdə işğaldan azad edilmiş ərazilərə böyük qayıdışın həyata keçirilməsi üçün etibarlı məskunlaşma sisteminin formalaşdırılması və yüksək həyat standartlarının tətbiqi yolu ilə bölgənin Azərbaycanın sosial-iqtisadi cəhətdən ən inkişaf etmiş ərazilərindən birinə çevrilməsi qarşıya məqsəd kimi qoyulmuşdur [1]. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün hökumət ərazilərin bərpasında qabaqcıl dünya təcrübəsini, o cümlədən “Ağıllı kənd” və “Ağıllı şəhər” layihələrini tətbiq edir.

“Ağıllı kənd” və “Ağıllı şəhər” təcrübəsi

Beynəlxalq miqyasda “Ağıllı kənd” və “Ağıllı şəhər” konsepsiyalarını fəal şəkildə təbliğ edən təsisatlardan biri Avropa Birliyidir. Konsepsiyalar yeni texnologiyaların, xüsusən də internetin geniş tətbiqi ucqar ərazilərin və kəndlərin tənəzzülünə qarşı qlobal strategiyaların vacib komponentləri kimi qəbul olunur. Bu niyyətlə də Avropa Birliyi bölgələrin inkişafdan geri qalmasının qarşısını almaq üçün bir sıra birlik ölkələrində yaşayış məntəqələrinin yaradılmasında ağıllı vasitələrdən istifadə təcrübəsini dəstəkləyir. Bu istiqamətdə müsbət təcrübələr Polşa, İsveç və digər Avropa ölkələrində mövcuddur. Avropa ölkələri artıq intellektual cəmiyyətlərə çevrilmişdir və baş verən transformasiyalar qlobal texnoloji yeniliklərdən asılıdır. Layihələrin tətbiqi nəticəsində məsafə anlayışı xeyli dərəcədə əhəmiyyətini itirir və davamlı proseslər nəticəsində mal və xidmətlər, xüsusən də ictimai xidmətlər daha əlçatan olur. Bununla da, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı qlobal dünyada bir çox problemlərin həlli üçün bir fürsət kimi qiymətləndirilir [7].

Azərbaycan Respublikasının Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının bərpasının aktiv fazasında əsas diqqət çəkən məsələlərdən biri də “Ağıllı kənd” və “Ağıllı şəhər” konsepsiyalarının tətbiq olunması ilə bağlıdır. Belə ki, Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda yerləşən Zəngilanın rayonunun Ağalı kəndində icra edilən ilk “Ağıllı kənd” layihəsi işğaldan azad edilmiş ərazilərin sosial mənzərəsini müəyyənləşdirir və qaçqın və məcburi köçkünlərin tezliklə bu ərazilərə qayıdacağından xəbər verir [15, 3]. Eləcə də Qarabağ iqtisadi rayonuna daxil olan Ağdam şəhərinin baş planı hazırlanarkən “Ağıllı şəhər” konsepsiyası əsas götürülmüşdür və

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

rayonda “Ağıllı kənd”, “Ağıllı şəhər” layihələri icra olunur ki, bu da Ağdamın ən müasir və inkişaf etmiş şəhərlərindən birinə çevrilməsinə səbəb olacaqdır [14]. Qarabağda müasir şəhərsalma standartlarına cavab verən meqapolisin yaradılması burada məskunlaşacaq sakinlərin məşğulluq problemlərinin də həllini aktual məsələlərdən biri edir. Bəllidir ki, şəhərin baş planında sənaye parkı və sahibkarlar üçün digər imkanların yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Bununla belə, qabaqcıl dünya ölkələrinin iqtisadiyyatlarında böyük paya sahib olan ailə biznesi imkanlarından istifadə Ağdamda insanların davamlı məşğulluğunda və rayonun sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynaya bilər.

Ailə biznesinin rolu

Ailə şirkətləri hər yerdə fəaliyyət göstərir. Statistika göstərir ki, ailə firmaları dünya üzrə bizneslərin əksəriyyətini əhatə edir və hər bir xalqın sosial-iqtisadi tərəqqisində əhəmiyyətli rol oynayır [8]. Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının məlumatına əsasən, bir çox ölkələrdə ailə biznesi ümumi müəssisələrin 70%-dən çoxunu əhatə edir, iqtisadiyyatın böyüməsində və işçi qüvvəsinin məşğulluğunda əsas rol oynayır [9]. Daha önəmli bir amil ondan ibarətdir ki, ailə müəssisələri gəlirləri artırmaq və iqtisadi fəaliyyət üçün vacib bir biznes infrastrukturunu yaradır və bu da öz növbəsində orta təbəqənin inkişafını sürətləndirir.

Elmi ədəbiyyatlarda ailə biznesinin hamı tərəfindən qəbul edilən vahid konsepsiyası olmasa da, ən çox işlənən yanaşmalardan birinə görə ailə sahibkarlığı üç meyarla əsaslanır.

1. Biznesin idarə olunmasında ailənin iştirakı;
2. Ailənin biznesdə kapital payına sahib olması;
3. Biznesin növbəti nəsillə ötürülməsi mümkünlüyü.

Bu konsepsiyaya əsasən, ailənin biznes sahibi olması və idarəçilikdə iştirakı şirkətin performans və innovasiya prosesinin beynəlmilləl xarakter almasından irəli gələn artmış qeyri-müəyyənlik və mürəkkəbliyin mənfi təsirlərini azalda bilər. Eyni zamanda, qeyri-ailə nümunələri ilə müqayisədə ailə sahibkarları beynəlmilləşmənin faydalarını daha yaxşı əldə edə bilərlər. Bundan əlavə, ailə şirkətləri digərlərindən bir sıra cəhətlərinə, o cümlədən ölçülərinə, faydalarına, böyümə imkanlarına və təmsil etdikləri industriyalara görə də fərqlənirlər [18]. Ailə biznesinin özünəməxsus xüsusiyyətləri onun şəhər mühitlərində məşğulluq problemlərinin həllində effektiv vasitələrdən biri olmasını təmin edir.

Şəhərlərdə yeni iş yerlərinin yaradılmasına tələbi formalaşdıran bir neçə amillər mövcuddur ki, bunlara aşağıdakıları daxil etmək olar.

1. Əhalinin sıxlığı.

Əhalinin sıxlığı nə qədər yüksək olarsa, rəqəmsal platformalar da bir o qədər daha yaxşı işləyir. Şəhər sıxlığı həm tələb, həm də təklif tərəfindən yüksək nəticənin reallaşdırılmasına imkan verir.

2. Şəhər iqtisadiyyatında xidmət sektorunun genişlənməsi.

Şəhər iqtisadiyyatı emal və istehsal industriyasından xidmət sektoruna keçidi sürətləndirir və cəmiyyətin inkişafına təkan verir. Beləliklə də, yeni iş yerlərinin yaradılmasına tələbi stimullaşdırır.

3. Maaşlı məşğulluğun çatışmazlığı.

Əmək bazarının strukturunda mövcud olan dəyişikliklər, xüsusilə də aşağı ixtisaslı işçilər üçün yaşanan çətinliklər bu qəbildən olan işçi qüvvəsinin məşğulluq problemlərini çoxaldır. Bu mənzərə şəhərlərdə daha güclü şəkildə özünü göstərir, çünki şəhər yerləri kənd ərazilərindən daha cazibədar olduğu üçün iş axtaran yoxsul insanları özünə cəlb edir.

4. Yeni iş istəklərinin meydana çıxması.

Hazırda dünya əmək bazarında daha müstəqil və daha çevik iş formalarına artan tələbatın yarandığının şahidi oluruq. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, artıq insanlar tək fəaliyyət sahəsi ilə qənaətlənmirlər və bir neçə iş və peşə sahəsinə sahib olmağa can atırlar. Açıqlanan informasiyalar mövcud vəziyyəti qiymətləndirməyə imkan verir və hesablamalara görə, göstərilən kateqoriya üzrə insanların 15%-i artıq iş tapmaq üçün rəqəmsal platformalardan istifadə edir [12]. Ailə biznesi ailə firmaları üçün yerli və qlobal aspektləri birləşdirən kompleks dinamikanı başa düşmək üçün ideal bir kontekstdir [16]. Qloballaşma, rəqəmsal texnologiyalar, sosial və ekoloji narahatlıqlar ailə şirkətlərinin yerli və beynəlxalq fəaliyyətinə təsir göstərir. Ailə firmaları məhsul və xidmətlərini xarici bazara çıxararkən yerli və qlobal mühitlər arasında parçalanır, eyni zamanda daxili bazarda möhkəmlənmiş görünür [4]. Çox vaxt ailə firmalarının fəaliyyət göstərdikləri bölgə ilə güclü bir bağlılığın olduğu düşünülür [6]. Beləliklə ailə firmalarının yerli köklərinin həm biznes, həm də ailə səviyyəsində strateji baxışlara necə təsir etdiyini və ailə firmalarının yerli köklərini və regional bağlılığını üstün performansla nəticələnən rəqabət üstünlüyünə necə çevirə biləcəyini daha yaxşı başa düşməyə ehtiyac vardır.

Ailə biznesi xeyli hallarda ailənin özü olaraq da qəbul edilir və ailənin nüfuzu firmanın imicindən çətinliklə seçilir [19]. Bundan əlavə, ailə biznesləri gender bərabərliyi, müxtəliflik və əlverişli iş mühitinin yaradılması da daxil olmaqla öz cəmiyyətlərində inklüziv dəyərləri təşviq edərək sosial inteqrasiyada əsas rol oynayır [5]. Bununla belə, ailə firmaları ilə milli iqtisadiyyat və sosial-iqtisadi inkişaf arasında sıx bağlılıq olmasına baxmayaraq, tədqiq olunan mövzuda demək olar ki, çox az empirik araşdırmalar mövcuddur.

Ağdamda ailə biznesi perspektivləri

Ailə biznesinin bir çox üstün cəhətərə malik olması və sosial-iqtisadi inkişafın davamlı xarakter daşmasına müsbət təsiri sahibkarlığın bu növünün Ağdamda məşğulluğun təmin edilməsində səmərəli alətlərdən biri kimi istifadə olmasını şərtləndirir.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı 2020-ci ildə açıqladığı son statistik məlumatlarda Ağdam rayonu üzrə “Əmək bazarı” göstəricisi işğal illərini əhatə etməsinə baxmayaraq, onun nəzərdən keçirilməsi rayonun əmək resursları və məşğulluq məsələləri haqqında müəyyən təsəvvürün formalaşmasına kömək edir.

Cədvəldən [19] görüldüyü kimi, Ağdam rayonu üzrə iqtisadi fəal əhalinin sayı illər üzrə artmaqda davam edir və 2019-cu ildə 99 min nəfər təşkil etmişdir. Son iki ildə bu istiqamətdə ehtimal olunan inkişaf meyillərini, eləcə də rayonun işğalda olan böyük hissəsinin azad edilməsindən sonra iqtisadi potensialının güclənməsini nəzərə aldıqda əhalinin aktivliyinin də xeyli dərəcədə yüksələcəyini güman etmək olar. Göstəricini təhlil edərkən iqtisadiyyatda muzzla işləyənlərin 14 min nəfər oldu-ğunu

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

görürük ki, onların da hamısını daimi məşğul əhali kimi qəbul etmək olmaz. Həmçinin də işsiz statusu verilmiş şəxslərin sayı 1822 nəfərdən ibarətdir. Bütün bunlarla bərabər, müasir şəhərin salınacağını, bununla da qaçqın və məcburi köçkünlərin məskunlaşdırılacağını nəzərə alsaq, Ağdam rayonunda əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsində yeni yanaşmaların tətbiq edilməsinə ehtiyac yarandığını deyə bilərik.

Doğrudur, rayonda yeni iş yerlərinin açılması planlaşdırılır və “Ağdamda təşkil ediləcək sənaye mərkəzində ilkin müraciətlər əsasında 33 kiçik istehsal və xidmət müəssisəsi, iri sənaye və qida sənayesi müəssisələri fəaliyyət göstərəcək.

Cədvəl 1

Ağdam rayonu üzrə əmək bazarı

	2010	2015	2016	2017	2018	2019
İqtisadi fəal əhalinin sayı, min nəfər	-	95.1	96.9	98.1	98.4	99.0
Məşğul əhalinin sayı, min nəfər	84.8	90.1	91.7	93.0	93.4	94.1
İqtisadiyyatda muzzla işləyənlərin sayı, min nəfər	15.2	15.9	14.7	13.0	13.1	14.0
Orta aylıq nominal əməkhaqqı, manat	181.1	227.4	234.9	235.0	278.3	333.6
Dövlət məşğulluq agentliyinin yerli qurumlarında işsiz statusu verilmiş şəxslər, nəfər	2370	614	677	756	720	1822*
onlardan işsizliyə görə müavinət alanlar, nəfər	-	7	29	54	2**	-

* Qeydiyyatda alınmış işsiz şəxslərin sayı

** İşsizlikdən sığorta ödənişi alanlar

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

Hazırda Ailə Biznesinə Asan Dəstək publik hüquqi şəxs (ABAD) ilə Azərbaycan Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi Ağdamda yeni bir müştərək layihə gerçəkləşdirir. Birgə layihənin əsas məqsədi fermerlər üçün əlverişli biznes şəraiti yaratmaqla müasir kəsim üsullarının tətbiqini və istehlakçıların sağlam ət və ət məhsulları ilə təmin olunmasını həyata keçirməkdir. Yeni qəssabxanalar heyvandan insana keçən xəstəliklərin yayılmasının qarşısının alınmasına xidmət edəcəkdir. Sahibkarlara dəstək proqramı çərçivəsində Qida Təhlükəsizliyi İnstitutu öz hesabına yeni kəsim məntəqələrinin tikilməsini yerinə yetirəcəkdir.

ABAD isə ailə biznesləri ilə iş təcrübəsinə əsaslanmaqla layihə iştirakçılarının seçimi ilə məşğul olacaq, onların potensialını və biznes idarəetmə bacarıqlarını qiymətləndirəcək, eləcə də qəssablar üçün təlimlər təşkil edəcəkdir [2]. Ağdamda daha çox insanların ailə biznesinə əlçatanlığını artıracaq vasitələrdən biri də öz investisiya layihələrinə dəstək məqsədilə ABAD, Azərbaycan Beynəlxalq Bankı və Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyi arasında birgə əməkdaşlığa dair niyyət protokolu imzalanmasıdır. Bu sənədə görə, müştərilərə güzəştli kreditlərin verilməsi, aqrar məhsulların qablaşdırılması və satışının təşkili, istehsal və marketinq

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

sahələrində yeni təcrübələrin əldə edilməsi, logistika, nəqliyyat, sertifikatlaşdırma, ekspert dəstəyi və təcrübə mübadiləsi istiqamətlərində dəstək veriləcəkdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ABAD tərəfindən kənd təsərrüfatı və sənətkarlıq məhsullarının istehsalı və satışına dəstək nümayiş etdirilir. Ağdamda aqrar sektorda təbii bal, mürəbbələr, süd məhsulları, kompot, quru meyvələr, tərəvəz məhsulları, içkilər, sənətkarlıqda xalçaçılıq, milli örtüklər, zərgərlik, bəzək əşyaları, dəri məhsulları, dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrinin hazırlanması və s. böyük potensial mövcuddur. Rayonda yerli əhalinin Qarabağın sənətkarlıq, milli mətbəx və mədəniyyət nümunələrinin daşıyıcısı olmaqla, adıçəkilən məhsulların istehsalında özünəməxsus yüksək əhəmiyyətə malik olduğunu nəzərə alsaq, bu istiqamətlər üzrə ailə biznesləri böyük rəqabət üstünlüyünə malik olmaqla müəyyən məhsulların xarici bazarlara ixracını da reallaşdırma bilər. Bununla belə, Ağdamda “Ağıllı şəhər” layihəsinin reallaşdırılması burada xidmət sektorlarının inkişafını da stimullaşdıracaqdır və bu sektorda ailə biznesi imkanları genişlənəcəkdir.

Nəticə və təkliflər

Müvafiq sahədə elmi ədəbiyyatların və dünya təcrübəsinin araşdırılması nəticə olaraq onu deməyə əsas verir ki, qloballaşan dünyada ağıllı şəhərlərin artması ilə rəqəmsal platformalar üzərindən həyata keçirilən fəaliyyət və iş növlərinə tələbat sürətlə artmaqdadır. Bu tip yeni məşğulluq formaları ilə bağlı təşviqlər daha çox şəhər mühitində reallaşdırılır və belə xidmətlərin səviyyəsi və çeşidlərinin genişlənməsi əhalinin sıxlığına da təsir edir. Belə nəticəyə gəlinir ki, reallaşdırılan yeni layihələr Ağdamda sosial-iqtisadi inkişaf üçün güclü impulslar yaradır. Bununla belə, “Ağıllı şəhər”in Azərbaycanda ilk layihə olduğunu və məşğulluq problemlərinin yarana biləcəyini ehtimal edərək aşağıdakı təkliflərin nəzərə alınmasını məqsəduyğun hesab edirik.

1. Dövlət tərəfindən ailə biznesinin stimullaşdırılması məqsədilə geniş güzəştli kredit paketlərinin təklif olunması;
2. Ailə biznesi ilə məşğul olacaq insanlar üçün peşə təhsili kurslarının yaradılması;
3. “Ağıllı şəhər”də ailə sahibkarlığı üçün pilot biznes subyektlərinin təşkil edilməsi;
4. Ailə sahibkarlığına əsaslanan kənd turizminin inkişafı məqsədilə xüsusi layihənin hazırlanması.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”in təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. E-qanun. 2021.
2. “Easy Support to Family Business” public legal entity (ABAD). (2020). New abattoirs are about to be established in the liberated areas. Available online: <https://abad.gov.az/post/163?locale=en>
3. Apa. (2021). Azərbaycanda Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu yaradılıb. Available online: <https://apa.az/az/xeber/resmi-xeber/azerbaycanda-serqi-zengezur-iqtisadi-rayonu-yaradilib-651586>
4. Baù, M., Block, J., Discua Cruz, A., & Naldi, L. (2021). Bridging locality and internationalization –A research agenda on the sustainable development of family firms. *Entrepreneurship & Regional Development*, 1-16.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

5. Berrone, P., C. Cruz, and L. R. Gomez-Mejia. 2012. “Socioemotional Wealth in Family Firms: Theoretical Dimensions, Assessment Approaches, and Agenda for Future Research.” *Family Business Review* 25 (3): 258–279.
6. Bird, M., and K. Wennberg. 2014. “Regional Influences on the Prevalence of Family Vs. Non-Family Start-Ups.” *Journal of Business Venturing* 29 (3): 421–436.
7. ENRD. Smart Villages: Revitalising Rural Services. *EU Rural Rev.* 2018, 26.
8. Howorth, C., & Robinson, N. (2020). *Family Business*. New York, NY: Routledge.
9. IFC. Family Business Governance. Available online: https://www.ifc.org/wps/wcm/connect/topics_ext_content/ifc_external_corporate_site/ifc+cg/topics/family+business+governance
10. Interfax. (2021). Vusal Qasımlı: The construction boom in Karabakh can revive the entire economy. Available online: <http://interfax.az/view/828350>
11. İkisahil. (2021). Ağdam Şərqi Avropanın ən gözəl və “ağıllı” şəhəri olacaq. Available online: <https://ikisahil.az/post/246005-agdam-sherqi-avropanin-en-gozel-ve-agilli-sheheri-olacaq>
12. Ménascé, D., Vincent, C. E., & Martin Moreau, M. (2017). Smart Cities and new forms of employment. *Field Actions Science Reports*. The journal of field actions, (Special Issue 16), 16-21.
13. Musayev, Y. (2021). DEVELOPMENT OF FAMILY BUSINESSES IN KARABAKH REGION OF AZERBAIJAN: NEW OPPORTUNITIES AND PROSPECTS. *Economic and Social Development: Book of Proceedings*, 449-458.
14. President. (2021). İlham Əliyev Ağdam şəhərinin bərpasının təməl daşının qoyulması mərasimində iştirak edib, rayon ictimaiyyətinin nümayəndələri ilə görüşüb. Available online: <https://president.az/articles/51777>
15. Report. (2021). Zəngilanın Ağalı kənd sakinləri “Ağıllı kənd”də aparılan işlərlə tanış olub. <https://report.az/ask/zengilanin-agali-kend-sakinleri-agilli-kend-de-aparilan-islerle-tanis-olub/>
16. Sharma, P., and S. Sharma. 2021. *Pioneering Family Firms’ Sustainable Development Strategies*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing.
17. Stat. (2020). Azərbaycanın regionları. <https://www.stat.gov.az/source/regions/>
18. Tsao, S. M., & Lien, W. H. (2013). Family management and internationalization: The impact on firm performance and innovation. *Management International Review*, 53(2), 189-213.
19. Zellweger, T. M., and R. S. Nason. 2008. “A Stakeholder Perspective on Family Firm Performance.” *Family Business Review* 21 (3): 203–216.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

AZƏRBAYCANDA REGIONLARIN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFI: PROBLEMLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR

Rzayev Rafail Zeynal oğlu
İqtisadi Araşdırmalar Elmi Tədqiqat İnstitutu, UNEC
rrzabeyli@rambler.ru

Xülasə

Dünya təcrübəsi göstərir ki, hər hansı bir ölkədə davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi ölkə regionlarının iqtisadi potensialından tam və səmərəli istifadə əsasında onların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyələrinin yüksəldilməsini və bu sahədə regionlararası fərqlərin minimuma endirilməsini nəzərdə tutur. Eyni zamanda ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi, davamlı inkişafı və rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması regionların inkişafından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Məhz buna görə də, regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsi Azərbaycanda reallaşdırılan iqtisadi siyasətin ən mühüm istiqamətlərindən birini təşkil edir.

Ölkəmizin regionlarının davamlı sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsi hər bir regionun özünəməxsus inkişaf xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını, müvafiq regional iqtisadi inkişaf strategiyasının işlənməsini və bu strategiyanın reallaşdırılması üçün effektiv, düşünülmüş tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir.

Zəfərlə nəticələnən 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində uzun illər işğal altında olan ərazilərin işğaldan azad edilməsi regional inkişaf problemlərinin aktuallığını daha da artırdı.

Açar sözlər: regional inkişaf, regional siyasət.

XX əsrdən başlayaraq hökumətlər tərəfindən regional inkişafa diqqət artmağa başladı ki, bununla da sosial-iqtisadi siyasətin bir istiqaməti kimi regional siyasət meydana gəldi. Bu hal regional iqtisadiyyatın yeni, müstəqil bir elm kimi formalaşmasını şərtləndirdi.

Regional inkişaf haqqında nəzəri baxışlar olduqca rəngarəngdir.

Regional inkişaf probleminin tədqiqinə klassik yanaşmanın baniləri arasında Y.Tyunen, V.Kristaller, A.Leş, A.Veber və digərlərinin də adları çəkilə bilər [4].

Y.Tyunen hesab edirdi ki, gəlirlərə və xərclərə təsir edən ən mühüm amil məkan amilidir. Onun fikrincə, yerləşmə məkanı müəssisələrin ixtisaslaşmasına böyük təsir göstərir. Öz növbəsində, Y.Tyunen müəssisələrin ixtisaslaşması ilə məkan amilinin asılılığını aşkar etmişdir. Belə ki, o, məkan amillərinin istehsal xərcləri və mənfəətin miqyasına təsir etdiyini sübut etmişdir.

V.Kristaller Almaniya misalında apardığı tədqiqatlar əsasında “mərkəz və periferiyalar (əyalətlər)” nəzəriyyəsini irəli sürmüşdür. Onun fikrincə, məkan amilləri arasında yerləşdirilən obyekt deyil, yerləşdirilmə məkanı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu əsasda, o, şəhərin və aqlomerasiyaların milli iqtisadiyyatın ərazi strukturunun formalaşmasında rolunu müəyyənləşdirir. O, şəhərlərin mahiyyətini tədqiq edərək, nəyə görə onların yaşayış məntəqələri arasında xüsusi mövqeyi olmasının səbəblərini araşdırmışdır. V.Kristallərə görə, mühit, infrastruktur, şəhərin əhaliyə göstərdiyi xidmətlər istehsal amillərinin orada yerləşməsinin əsas amilləri hesab olunurdu.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

A.Leş də təxminən eyni ideyaları təbliğ edirdi. O, ilk dəfə ərazinin rayonlaşdırılmasının optimal abstrakt modelini yaratmışdır. Bu modeldə hər bir rayon altıküncü fiqur kimi təsvir olunur, fiqurun mərkəzində isə rayon mərkəzləri təsvir edilmişdir. Bu altıküncü rayonlar isə öz növbəsində bir-biri ilə birləşdirilirdi, beləliklə də iqtisadi landşaftın yaradılmasının yeni konsepsiyası təklif edilirdi.

S.Pollardin (1981-ci il) “regional inkişaf və tarixi təhlil” nəzəriyyəsində regionun iqtisadi inkişaf səviyyəsini bir-biri ilə qarşılıqlı bağlılığı olan aşağıdakı amillərlə əsaslandırır [7]:

- əvvəldən mövcud olan iqtisadi-fiziki-coğrafi amillər (tarixən iqtisadi obyektlər - limanlar, istehsal müəssisələri çayların mənsəbində yerləşdirilirdi);

- iqtisadi-texnoloji amillər (müxtəlif ərazilərdə istehsal xərclərinin ölçüsünü müəyyənləşdirir);

- demoqrafik amillər (əhalinin sayı və artım sürəti).

A.Hirşman, Q.Mürdal, L.Rodvinin irəli sürdüyü “qeyri-tarazlı inkişaf” ideyası uzun müddət regional inkişaf nəzəriyyəsi və praktikasında güclü mövqeyə malik olmuşdur [3, 6].

Hirşman hesab edirdi ki, tarazlı inkişafdan fərqli olaraq, bütün güclərin daha kiçik, lakin ən səmərəli sahədə cəmlənməsi lazımdır. Bu zaman inkişaf dinamik sahədən daha az inkişaf etmiş sahələrə yayılacaq [3].

Hirşmanın bu ideyası yalnız o halda özünü doğruldur ki, belə inkişaf mərkəzi əks effektlə periferiyaların daha da gerilməsinə səbəb olmasın. Bu da bir çox hallarda qeyri-mümkündür.

Mürdal isə yaradılmış inkişaf nüvəsinin iqtisadi potensialının gec-tez digər sahələrə sirayət edəcəyini və beləliklə də, onların inkişafına səbəb olacağını qeyd edirdi [4]. O, bu fikrini “əks axın” və “yayılma effekti” ilə əsaslandırır. Burada “əks axın” əhalinin, ticarət və işgüzar fəallığın bu nüvəyə doğru istiqamətlənməsinə səbəb olur, bu da öz növbəsində ərazinin bu nüvədən (adətən, sənaye mərkəzi olan şəhərlər) asılılığını şərtləndirir. Əslində, bu nəzəriyyə regional inkişafa qeyri-iqtisadi amillərin təsiri və vacibliyini qeyd etməklə, bu istiqamətin əsasını qoymuşdur. “Yayılma effekti” isə geridə qalmış kənd ərazilərində (periferiyalar) kənd təsərrüfatı və xammal satışı bazarlarının yaradılmasını və onun köməyi ilə innovasiyaların periferiyaya ötürülməsini təmin edir.

1966-cı ildə Fridman Venesuelanın materiallarının sistemləşdirilməsi və L.Rodvinin nəzəriyyəsi əsasında “mərkəz-əyalət” modelini işləyib hazırlamışdır. Onun fikrincə, regional inkişaf siyasətinin əsasında urbanizasiya mərkəzlərinin inkişaf etdirilməsi ideyası durmalıdır. Lakin Fridmana görə, bu ideyanın uğurlu tətbiqi üçün bir sıra çətin suallara düzgün cavablar tapılmalıdır: ilkin olaraq transformasiyanı haradan başlamaq lazımdır? Bunun üçün hansı kriterilərə əsaslanmaq lazımdır? [4].

Bu modelə görə, regional inkişafda uğur qazanmaq üçün regionun özü daxilinə “əsas rayonlar”, “aralıq ərazilər”, resurslarla bol olan rayonlar və problemli ərazilərin hər biri üçün spesifik inkişaf modelləri hazırlamaq lazımdır. İnkişaf prosesi güclü potensialı olan “əsas rayonlar”da başlayır, öz ətrafında kommunikasiya sistemi formalaşdırır və davamlı innovasiya impulsları regionda daha zəif mövqeyə malik ərazilərə yayılmağa başlayır. Beləliklə “əsas rayonlar” innovasiya mərkəzləri

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

rolunu oynayır və periferiyaların inkişafı onların iqtisadi potensialının reallaşdırılmasından asılı olur. Lakin bu zaman inkişafın ilk dövrlərində meydana çıxan “mərkəz-periferiya” münaqişəsi, sosial və siyasi gərginlik mərkəzin, bununla da, regionun inkişafını ləngidə bilər.

C.Lasuen Fridmanın ideyalarını daha da inkişaf etdirərək “iyerarxik yayılma modeli”nə ekzogen amilləri də daxil etdi və beləliklə də problemə daha qlobal kontekstdə yanaşdı. O, regionda ixrac yönümlü istehsalların yerləşdirilməsi ideyasını irəli sürürdü [5]. Beləliklə də regionda ixrac vasitəsi ilə beynəlxalq çıxış təmin olunurdu.

Müasir dövrdə regional inkişaf əlaqədar nəzəri-metodoloji araşdırmalarda davamlı (iqtisadi-sosial-ekoloji) inkişaf modeli istiqamətinə daha çox üstünlük verilir.

Professor K.Flora (Virjiniya ştatı Universiteti, ABŞ) davamlı inkişaf anlayışına 3 əsaslı prinsip: iqtisadi cəhətdən mövcud olma qabiliyyəti, ətraf mühitin təmizliyi (“sağlamlıq”) və həyat keyfiyyətini daxil edir [1].

Ölkənin davamlı inkişafının təmin edilməsi bu istiqamətdə nəzəri müddələrin dərinədən öyrənilməsinə və ayrı-ayrı regionların özünəməxsus xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla bu regionlar üçün elmi cəhətdən əsaslandırılmış adekvat sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarının işlənməsi və reallaşdırılmasını tələb edir.

Ölkəmizdə 30 il əvvəl müstəqillik əldə olunduqdan sonra ilk illərdə iqtisadi və hərbi-siyasi problemlər iqtisadi tənəzzülə səbəb olmuşdu ki, bu şəraitdə obyektiv səbəblərdən regional inkişaf məsələlərinə lazımi diqqət ayrılmırdı. Ancaq 1995-ci ildən yuxarıda göstərilən problemlər həll olunduqdan sonra regional inkişaf daim ölkə rəhbərliyinin diqqət mərkəzində olmuşdur.

2004-cü ildən başlayaraq regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə ardıcıl olaraq dörd illik xüsusi dövlət proqramları işlənilib reallaşdırılmağa başlandı. İlk belə proqram Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 11 fevral tarixli 24 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)” oldu ki, bu proqramın məqsədi fərmanda “qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafı, ölkə regionlarının tarazlı inkişafının təmin edilməsi, regionlarda kommunal xidmət və sosial infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılması, yeni iş yerlərinin və müəssisələrin yaradılması nəticəsində əhəlinin məşğulluq səviyyəsinin artırılması və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi” kimi ifadə olunurdu.

Daha sonra Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 14 aprel tarixli 80 nömrəli Fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” təsdiq edildi. Proqramın məqsədi ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafının sürətləndirilməsinə, iqtisadiyyatın diversifikasiyasına, tarazlı regional və davamlı sosial-iqtisadi inkişafa, əhəlinin həyat səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılmasına nail olunması məqsədilə 2004-cü ildən başlanılmış tədbirlərin davam etdirilməsi kimi müəyyən edilmişdi.

Üçüncü belə proqram Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 fevral 2014-cü il tarixli 118 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” oldu. Proqramın məqsədi ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafı, iqtisadiyyatın diversifikasiyası, regionların sürətli inkişafı istiqamətində tədbirlərin davam etdiril-

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

məsi, xüsusilə kəndlərin inkişafı ilə bağlı infrastrukturun və sosial xidmətlərin daha da yaxşılaşdırılmasından ibarət olmuşdur.

Dövlət proqramlarının icra olunduğu 2004–2018-ci illər ərzində ümumi daxili məhsul 3,3 dəfə, o cümlədən qeyri-neft sektoru üzrə 2,8 dəfə, sənaye üzrə 2,6 dəfə, kənd təsərrüfatı üzrə 1,7 dəfə artmışdır.

Bu üç proqramın reallaşdırılması gedişində ölkə üzrə işsizlik 44,7%-dən 5,1%-ə düşmüş, nominal aylıq əməkhaqqı 77,4 manatdan 540 manata qalxmışdır. 2004-2018-ci illər ərzində 41679-u regionlarda olmaqla 103460 yeni müəssisə yaradılmışdır. Bu müddətdə regionlar üzrə 1555994, ölkə üzrə cəmi 2150856 yeni iş yerləri açılmışdır ki, bu yerlərin 70%-dən çoxu daimi iş yerləri olmuşdur.

2019-cu ildə Azərbaycan Respublikasında regionların davamlı və tarazlı inkişafının təmin olunması, o cümlədən yerlərdə dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanan rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyat, yüksək standartlara cavab verən sosial rifah, təbii resursların səmərəli istifadəsi və ətraf mühitin etibarlı mühafizəsini təmin edən ekoloji təhlükəsizlik sisteminin formalaşdırılmasına imkan verən əlverişli mühit yaradılması məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 yanvar 2019 tarixli 500 nömrəli fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” qəbul olundu.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu proqramın reallaşdırılması gedişində çox mühüm hadisə baş verdi – 2020-ci ilin sentyabr-noyabr aylarında 44 günlük Vətən müharibəsinin gedişində Azərbaycan ordusu 30 ilə yaxın düşmən işğalı altında olan ərazilərinin böyük hissəsini işğaldan azad etdi. Bununla ölkəmizdə yalnız yeni hərbi-siyasi yox, həm də iqtisadi situasiya yaranmış oldu. Zəfərlə nəticələnən müharibə nəticəsində 10000 kvadrat kilometrədən artıq ərazi işğaldan azad olundu ki, indi bu ərazilərin ölkə iqtisadiyyatına reintegrasiyası kimi mürəkkəb və şərəfli bir vəzifə meydana çıxmışdı.

Hazırda işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpaı, gələcək inkişafının təmin olunması, zəruri infrastrukturun yaradılması və əhalinin doğma torpaqlarına qayıdışı istiqamətində genişmiqyaslı tədbirlər həyata keçirilir. Qarşıda həmin ərazilərin zəngin iqtisadi potensialından, təbii sərvətlərindən və geniş turizm imkanlarından səmərəli istifadə etməklə onların balanslı inkişafının təmin edilməsi üçün nəzərdə tutulan bütün işlərin vahid proqram əsasında aparılması məqsədi dayanır.

Məhz bunları nəzərə alaraq ölkə prezidenti tərəfindən 2021-ci il iyulun 7-də “Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında” fərman imzalanıb. Bu fərmanla 1991-ci ildən tətbiq olunan bölgü dəyişdirilərək 10 iqtisadi rayon əvəzinə 14 iqtisadi rayon yaradılır.

Əvvəlki bölgüyə görə Azərbaycanın iqtisadi rayonları aşağıdakı kimi idi:

1. Abşeron iqtisadi rayonu;
2. Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu;
3. Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu;
4. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu;
5. Aran iqtisadi rayonu;
6. Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu;
7. Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu;
8. Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu;

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

9. Lənkəran iqtisadi rayonu;

10. Naxçıvan iqtisadi rayonu.

Yeni bölgüyə görə yaradılmış rayonlar və bu iqtisadi rayonlara daxil olan inzibati ərazi vahidləri aşağıdakılardır:

1. Bakı iqtisadi rayonu (Bakı şəhəri);
2. Naxçıvan iqtisadi rayonu (Naxçıvan şəhəri, Babək, Culfa, Kəngərli, Ordubad, Sədərək, Şahbuz və Şərur rayonları);
3. Abşeron-Xızı iqtisadi rayonu (Sumqayıt şəhəri, Abşeron və Xızı rayonları);
4. Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu (Ağsu, İsmayilli, Qobustan və Şamaxı rayonları);
5. Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonu (Gəncə və Naftalan şəhərləri, Daşkəsən, Goranboy, Göygöl və Samux rayonları);
6. Qarabağ iqtisadi rayonu (Xankəndi şəhəri, Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Füzuli, Xocalı, Xocavənd, Şuşa və Tərtər rayonları);
7. Qazax-Tovuz iqtisadi rayonu (Ağstafa, Gədəbəy, Qazax, Şəmkir və Tovuz rayonları);
8. Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu (Xaçmaz, Quba, Qusar, Siyəzən və Şabran rayonları);
9. Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu (Astara, Cəlilabad, Lerik, Lənkəran, Masallı və Yardımlı rayonları);
10. Mərkəzi Aran iqtisadi rayonu (Mingəçevir şəhəri, Ağdaş, Göyçay, Kürdəmir, Ucar, Yevlax və Zərdab rayonları);
11. Mil-Muğan iqtisadi rayonu (Beyləqan, İmişli, Saatlı və Sabirabad rayonları);
12. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu (Balakən, Qax, Qəbələ, Oğuz, Şəki və Zaqatala rayonları);
13. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu (Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan rayonları);
14. Şirvan-Salyan iqtisadi rayonu (Şirvan şəhəri, Biləsuvar, Hacıqabul, Neftçala və Salyan rayonları).

Bu yeni bölgü ölkədə və ümumiyyətlə regionda yaranmış yeni hərbi-siyasi və iqtisadi reallıqların məntiqindən doğur. 30 illik müstəqillik dövründə Azərbaycan iqtisadiyyatı əhəmiyyətli dərəcədə böyüyüb və iqtisadiyyatın həm regional, həm də sectoral strukturu dəyişib. Azad edilmiş ərazilərin iqtisadi dövriyyəyə daxil olması və eləcə də regionda kommunikasiyaların açılması perspektivləri regional inkişaf proqramlarına yenidən baxılması zərurətini doğurub.

Bu gün artıq işğaldan azad edilmiş ərazilərdə nəhəng bərpa-yenidən qurma işləri aparılır. Qısa müddətdə Füzuli hava limanının tikilib istifadəyə verilməsi, Füzuli şəhəri ilə Şuşa şəhərini birləşdirən Zəfər yolunun tikintisinin praktiki olaraq başa çatdırılması, Ağdam şəhərində böyük miqyaslı tikinti-quruculuq işləri, Zəngilan və Cəbrayıl “ağıllı kənd” layihələrinin reallaşdırılmasına başlanması, Şuşa şəhərində həyata keçirilən geniş təmir-bərpa işləri Qarabağın az bir zamanda ölkə iqtisadiyyatına tam inteqrasiya olunacağını göstərir.

Bu şərəfli və möhtəşəm proses böyük ruh yüksəkliyi ilə həyata keçirilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qarşıda duran bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi, həm də böyük miqdarda maliyyə vəsaiti tələb edir ki, bu vəsaitin qısa müddət ərzində multiplikativ effekti özünü ölkə ÜDM-in əhəmiyyətli artımında göstərəcək.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

İşğaldan azad olunmuş ərazilərin nəhəng iqtisadi potensialı mövcuddur.

Regionun 13197 hektarı qiymətli olan 246,7 min hektar meşə sahəsi vardır. İşğalçıların vəhşicəsinə talamasına baxmayaraq, bu ehtiyatların böyük hissəsi istifadə oluna bilər.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərin zəngin su ehtiyatları həm ölkənin sənayesi, həm də kənd təsərrüfatı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumi su tutumu 1,6 mlrd kub metr olan Xudafərin su anbarının azad olunması 75 min hektar yeni ərazinin suvarılması və mövcud suvarılan ərazilərin suvarılmasının yaxşılaşdırılması üçün imkan yaradır. Bəzi hesablamalara görə regionda 11 yeraltı su mənbəyi mövcuddur ki, bu mənbələrdən gün ərzində 2 mln kub metr şirin su götürmək mümkündür.

Azad olunmuş ərazilərdə böyük müalicə əhəmiyyəti olan 120-dək müxtəlif tərkibli mineral su yataqları vardır. Digər ölçü ilə bu 7805 m³/gün mineral su təchizatı deməkdir.

Kəlbəcər rayonu ərazisində yerləşən İstisu mineral suları özlərinin əlverişli qaz və kimyəvi tərkibinə, yüksək temperaturuna, böyük təbii ehtiyatlarına görə fərqlənir. Turşsu mineral bulağı Azərbaycanın Şuşa şəhərinin 17 km-lik məsafəsində yerləşir. Turşsu vasitəsi ilə müxtəlif daxili xəstəliklər müalicə olunur, kəmə vasitəsi ilə Şuşa şəhərinə su verilir.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərin çox münbit torpaqları minalardan təmizləndikdən sonra əkinçilik və maldarlıq üçün effektiv istifadə olunacaqdır.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə çoxlu faydalı qazıntı yataqları mövcuddur. Bu yataqlarda sənaye ehtiyatları təsdiq edilmiş 132.6 ton qızıl, 37.3 min ton qurğuşun, 189 milyon m³ mişar daşı, 1 milyon 526 min ton gəc, 18 milyon 432 min m³ üzlük daşı, 23 milyon 243 min m³ gil, 57 milyon 965 min ton tikinti daşı, 96 milyon 987 min ton qum-çınqıl, 1898.4 ton civə, 4 milyon 473 min m³ perlit, 2 milyon 144 min m³ pemza, 129 milyon 833 min m³ soda istehsalı üçün əhəngdaşı, 147 milyon 108 min ton sement xammalı və s. iqtisadiyyatın inkişafında vacib əhəmiyyət daşıyan faydalı qazıntılar aşkar edilib.

Bu ərazilər Azərbaycanın sənayesi və tikintisində böyük əhəmiyyəti olan müxtəlif növ tikinti materialları ilə də çox zəngindir. Belə materialların böyük ehtiyatları Ağdam rayonu ərazisində yerləşən Çobandağ (əhəngin ehtiyatları 140 milyon ton və gillər 20 milyon ton), Şahbulaq (25 milyon ton gil), Boyəhmədli (45 milyon ton gil) və digər yataqlardadır. Həmçinin iri tikinti daş yataqları Xankəndində, mərmər isə Harovda yerləşir.

İndi qarşıda bu potensialdan səmərəli istifadə etməklə iqtisadi inkişaf tempini yüksəltmək, “Böyük qayıdış” prosesində öz dədə-baba yurdlarına qayıdan məcburi köçkünlər üçün layiqli həyat şəraitinin yaradılması vəzifələri dayanır. Hesab edirik ki, yuxarıda göstərilən iqtisadi resursların iqtisadi dövriyyəyə cəlb olunması ölkəmizin iqtisadi inkişafına əhəmiyyətli töhfə verəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Ахметов Д.К. Проблемы устойчивости социально-экономического развития региона. Москва: Институт экономики РАН, 2000, 295 с.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

2. Freidmann J. Regional Development Policy: A Case Study of Venezuela. Cambridge, 1966
3. Hirshman A.O. The Strategy of Economic Development. New Haven, 1958
4. Изард У. Методы регионального анализа: введение в науку о регионах. Москва, 1966.
5. Lasuen J.R. Urbanization and Development – the Temporal Interaction Between Geographical and Sectoral Clusters. Urban Studies, 1973, No 10.
6. Myrdal G. Rich Lands and Poor. Harper and Brothers, 1957
7. Pollard S. (1981), Peaceful conquest; the industrialization of Europe 1760-1970, Oxford: Oxford University Press.
8. <https://www.economy.gov.az>
9. <https://www.stat.gov.az>
10. <https://ereforms.gov.az>

AZƏRBAYCANIN KƏND TƏSƏRRÜFATI SON ON İLİN ASTANASINDA: REALLIQLAR VƏ PERSPEKTİVLƏR

i.e.n.,dos. İbişov Elman İbiş oğlu

böyük elmi işçi, UNEC nəzdində İAETİ

elman_ibishov@unec.edu.az

i.ü.f.d., dos. Mikayılov Fərhad Qambov oğlu

böyük elmi işçi, UNEC nəzdində İAETİ

f_mikayilov@yahoo.com

Xülasə

Məqalədə son dövrdə Azərbaycanda əhalinin ərzaq məhsulları ilə və sənaye istehsalının xammalla təminatının yaxşılaşdırılması, məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi, iqtisadi artımın təmin edilməsi məqsədilə kənd təsərrüfatı sahəsinin davamlı inkişafı istiqamətində köklü tədbirlərin həyata keçirilməsi üzrə geniş təhlillər aparılmışdır. Ölkədə son illərdə aqrar sektorda həyata keçirilmiş islahatlar bu sahədə bazar münasibətlərinin formalaşmasına, aqrar sektorun təşkilatı və iqtisadi əsaslarının dəyişməsinə, yeni institutların yaranmasına səbəb olmuşdur. Yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində qarşıda duran mühüm vəzifələrdən biri istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi və aqrar sektorun rəqabət qabiliyyətinin artırılmasıdır. Bu istiqamətlərdə ciddi irəliləyişlərin əldə edilməsi isə Azərbaycanın aqrar sektoruna iri həcmli investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsindən asılıdır. Ənənəvi olaraq, ölkə regionlarında maliyyə infrastrukturunun nisbətən zəif inkişafı, kəndli təsərrüfatlarının maliyyə imkanlarının məhdudluğu və onların əmlakının aşağı likvidliyi və s. ilə əlaqədar olaraq, qeyd edilən istiqamətlərin inkişafında dövlətin əhəmiyyətli rolu əvəz edilməzdir. Bununla əlaqədar olaraq, stimullaşdırma tədbirlərinin həyata keçirilməsinin təkmil mexanizminin yaradılması qarşıya

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Tədqiqat prosesində sistemli yanaşma, statistik təhlil, səbəb-nəticə əlaqələrinin təhlili üsullarından istifadə olunmuşdur. Yekunda isə əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözlər: məşğulluq, investisiya axını, fərdi sahibkar, ixrac imkanları, özünütəminat.

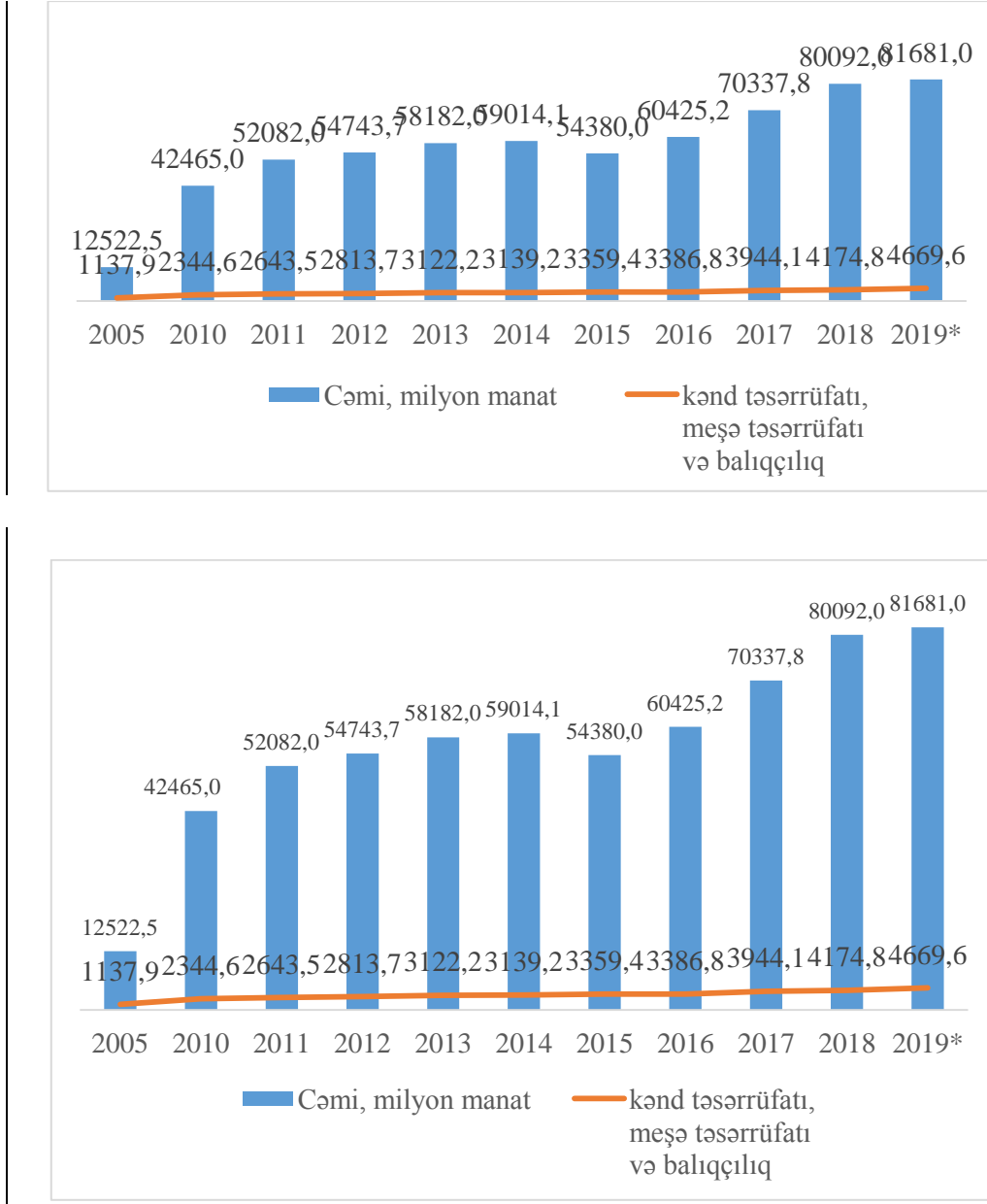
Giriş

Məlumdur ki, kənd təsərrüfatı ölkənin sosial-iqtisadi və siyasi problemlərinin həllində, xüsusən də regionlarda yaşayan insanların məşğulluğunda müstəsna rol oynayır. Məhz dünya enerji bazarında yaşanan proseslərin Azərbaycan iqtisadiyyatına mənfi təsiri nəticəsində - iqtisadiyyatın digər sektorlarında işini itirən insanların bir hissəsinin yenidən kənd təsərrüfatına üz tutmaları da deyilənlərin bariz nümunəsidir. Hazırda respublikamızda kənd təsərrüfatının əməkətutumlu sahələrinin inkişaf etdirilməsi qısa müddətdə bu sektorda daha çox insana iş imkanı verir. Azərbaycanda iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda böyük çəkiyə malik olan kənd təsərrüfatı sürətlə inkişaf edir. Ölkənin artan inkişaf göstəriciləri arasında kənd təsərrüfatının xüsusi çəkisinin olması isə təsadüfi deyil. Dövlət əhalinin ərzağa olan daxili tələbatını əsasən öz potensialı və imkanları hesabına ödəyə bilməsi üçün regionlarda infrastruktur sahələrinin yaradılması və kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi istiqamətində mühüm islahatlar reallaşdırıb və bu proses davam edir. Həm də Azərbaycan iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatı neft və tikinti sahələrindən sonra üçüncü ən iri sahə olmaqla, iş yerləri ilə təminatda ən böyük pay sahibidir. Eyni zamanda, bu sahə, həm də kənd yerlərində yoxsulluğun azaldılmasına əsaslı təsir edən sektordur. Hazırda “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019–2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” həyata keçirilməkdədir [4]. Bu proqrama əsasən, ölkədə aqrar sektorun inkişafının dövlət tərəfindən dəstəklənməsi üzrə geniş tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq, stimullaşdırma tədbirlərinin həyata keçirilməsinin təkmil mexanizminin yaradılması qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Aqrar sektorun inkişafına sistemli yanaşma və təhlillər. Ümumiyyətlə, ölkəmizdə kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi və müasirləşdirilməsi istiqamətində mühüm işlər görülür. Görülən işlərin nəticələrini kənd təsərrüfatının ÜDM-də xüsusi çəkisinin dəyişməsindən də aydın görmək olar.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

İqtisadiyyatın sahələri üzrə ümumi daxili məhsul, faktiki qiymətlərlə

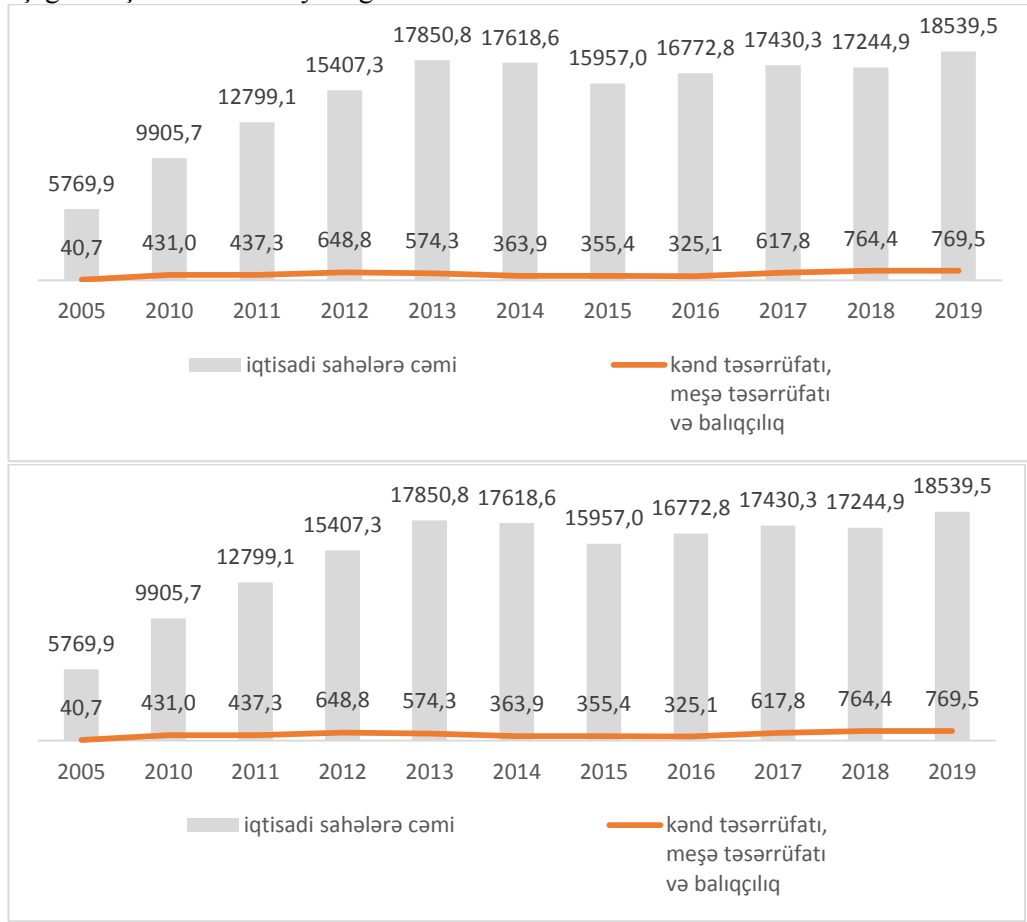
Şəkil 1. İqtisadiyyatın sahələri üzrə ümumi daxili məhsul, faktiki qiymətlərlə.

Şəkil 1-dən görüldüyü kimi son on beş il ərzində gənd təsərrüfarında yaradılmış əlavə dəyərin həcmi 3.1 dəfə, son on il ərzində isə 2 dəfəyədək artım olmuşdur. Bu da kənd təsərrüfatının ölkə iqtisadiyatında əhəmiyyətli bir sahə kimi

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

formalaşmasını təsdiqləyir. Doğrudur, ÜDM-in ümumi həcmində 2005-ci ilə nisbətən 3.4 faiz bənd azalaraq 9.1 faizdən 5.7 faizə düşməsinə baxmayaraq, 2019-cu ildə 2010-cu ilə nisbətən 0.2 faiz bəndlik artım baş verməklə 5.5 faizdən 5.7 faizə yüksəlmişdir. Ümumiyyətlə isə cəmdə xüsusi çəkinin azalması iqtisadiyyatın şaxələnməsi fonunda baş vermişdir ki, bu da ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi istiqamətində həyata keçirilən əməli fəaliyyətin nəticəsində baş vermişdir.

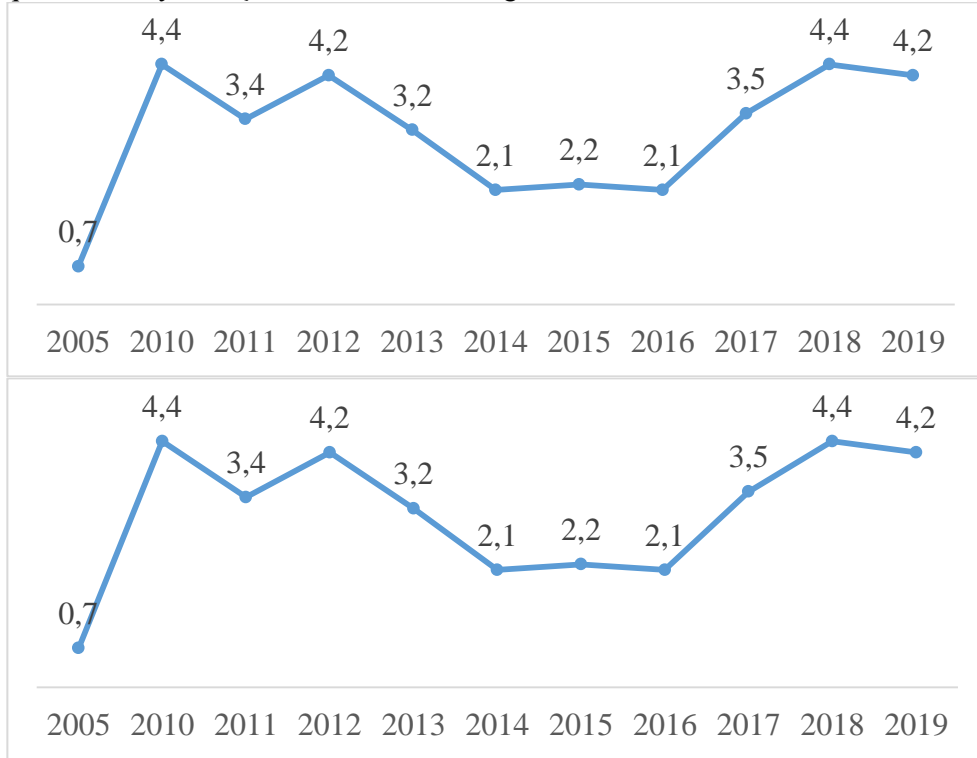
Bütün bu inkişafın əsasında isə bu sahəyə yönləndirilmiş investisiya xüsusi önəm kəsb etməkdədir. Belə ki, baxılan dövr ərzində, yəni 2005-2019-cu illər ərzində kənd təsərrüfatı sahələrində əsas kapitalla yönləndirilmiş investisiyaların həcmi 6.2 milyard manat, son on il ərzində isə 5.3 milyard manatlıq investisiya yatırılmışdır ki, bu investisiyalar isə kənd təsərrüfatının inkişafına öz töhfəsini verməkdədir. Ümumiyyətlə isə kənd təsərrüfatına yönləndirilmiş investisiyaların illər üzrə dinamikasını aşağıdakı şəkildən daha aydın görmək olar.

Şəkil 2. İqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiya, milyon manat

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

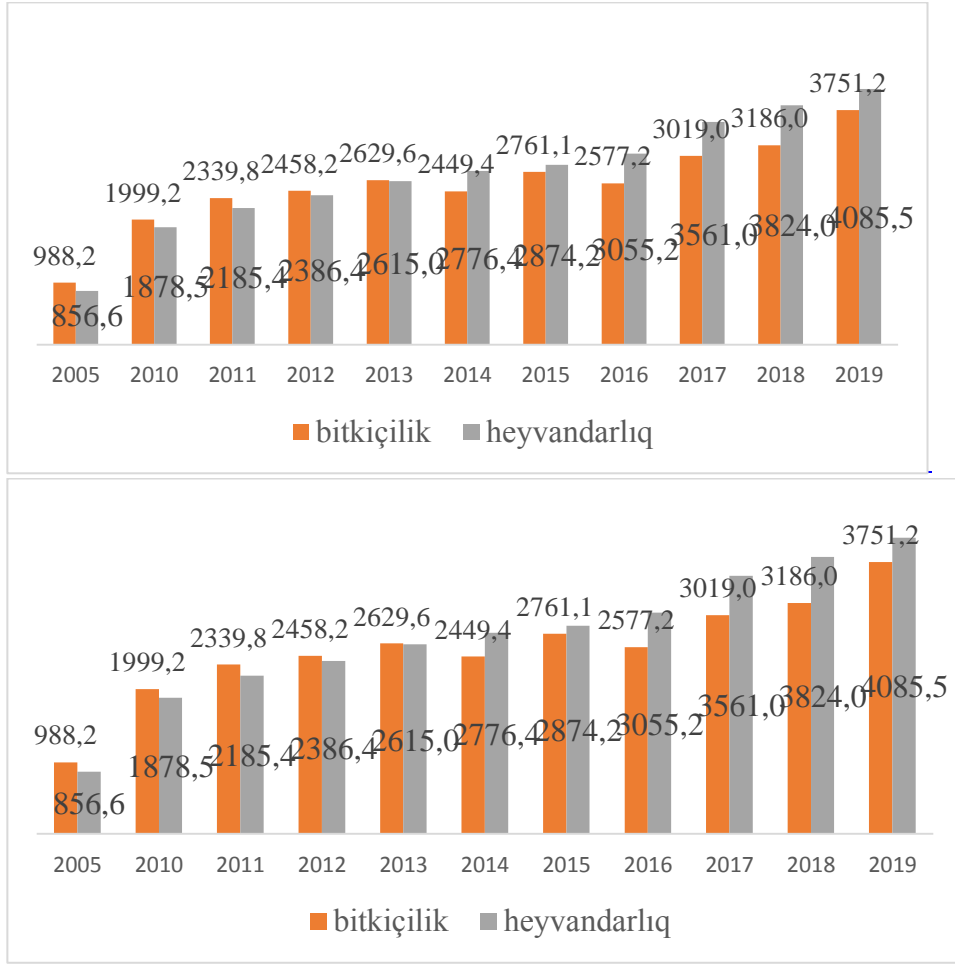
Şəkil 2-dən görüldüyü kimi, kənd təsərrüfatı sahələrinə yönləndirilmiş investisiyaların həcmində 2019-cu ildə 2005-ci ilə nisbətən 17.8 dəfə, 2010-cu ilə nisbətən isə təxminən 1.8 dəfə artım olmuşdur. Onu da qeyd edək ki, bu sahəyə yönləndirilən investisiyaların həcmi əsasən 2007-ci ildən sonra daha böyük həcmdə yönləndirilməyə başlanmışdır ki, bunun əsas səbəbləri kimi 2005-ci ildən etibarən Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin inşasının başa çatması nəticəsində neft gəlirlərinin artması, eyni zamanda 2004-2008-ci illəri əhatə edən Regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramının icrasının təmin edilməsi fonunda regionların inkişafına xüsusi diqqətin ayrılması, eyni zamanda iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən əməli tədbirləri göstəmək olar.

Qrafik 1. İqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyaların cəmində kənd təsərrüfatının xüsusi çəkisi.

İqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyaların cəmində kənd təsərrüfatının xüsusi çəkisinə diqqət yetirmiş olsaq görərik ki, 2014-2016-cı illər istisna olmaqla digər baxılan illərdə demək olar ki, eyni xüsusi çəkiddə investisiyalar yatırılmışdır. İstisna olunan illərdə isə investisiyaların xüsusi çəkisinin azalmasının əsas səbəbi həmin illərdə dünya maliyyə böhranının ölkəmizdən də yan keçməməsi hesabına baş vermişdir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi məhsullarının struktur üzrə həcmnin dinamikasını isə aşağıdakı şəkil 3-dən daha aydın görmək olar.

Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, faktiki qiymətlərlə, milyon manat

Şəkil 3. Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, faktiki qiymətlərlə, milyon manat

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı həcmində dinamikasını nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, 2019-cu ildə 2005-ci ilə nisbətən 4.2 dəfə, 2010-cu ilə nisbətən isə 2 dəfəyədək artım olmuşdur. O cümlədən, bitkiçilik sahəsində müvafiq olaraq 3.8 dəfə və 1.9 dəfə, eləcə də heyvandarlıq istiqamətində - isə müvafiq olaraq 4.8 dəfə və 2.2 dəfə artım baş vermişdir.

İstehsal edilmiş məhsulların istehsalçıların strukturuna baxdıqda isə 2019-cu il üzrə 90.9 faizi fərdi sahibkar, ailə-kəndli və ev təsərrüfatlarının və 9.1 faizi isə kənd təsərrüfatı müəssisələrinin payına düşmüşdür. Bunu aşağıdakı cədvəldən daha aydın görmək olar.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Cədvəl 1

Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, faktiki qiymətlərlə, milyon manat

		2005	2010	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Kənd təsərrüfatı müəssisələri	cəmi	68,8	192,6	363,9	404,5	410,1	449,2	645,4	660,9	713,2
	bitkiçilik	13,9	60,0	120,5	111,8	132,5	145,8	238,5	262,1	321,0
	heyvandarlıq	54,9	132,6	243,4	292,7	277,6	303,4	406,9	398,8	392,2
Fərdi sahibkar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları	cəmi	1776,0	3685,1	4880,7	4821,3	5225,2	5183,2	5934,6	6349,1	7123,5
	bitkiçilik	974,3	1939,2	2509,1	2337,6	2628,6	2431,4	2780,5	2923,9	3430,2
	heyvandarlıq	801,7	1745,9	2371,6	2483,7	2596,6	2751,8	3154,1	3425,2	3693,3

Mənbə: ADSK-nin məlumatları əsasında hazırlanmışdır.

Qeyd edək ki, hər iki istehsalçı istiqamətlər üzrə istehsal edilmiş məhsulların həcminə baxdıqda, dinamik artımın olduğunu görə bilərik. Belə ki, kənd təsərrüfatı müəssisələri tərəfindən istehsal edilmiş məhsulların 2019-cu il üzrə istehsalının həcmi 2005-ci ilə nisbətən 10.4 dəfə, 2010-cu ilə nisbətən isə 3.7 dəfə artmışdır. Eyni zamanda müqayisə edilən dövrlərdə bu müəssisələr tərəfindən bitkiçilik məhsulları üzrə artım müvafiq olaraq 23.1 dəfə və 5.4 dəfə, heyvandarlıq məhsulları üzrə isə 7.1 və 3 dəfəyədək artım olmuşdur. Buradan da aydın olur ki, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən müəssisələr əsasən bitkiçilik məhsullarının istehsalına üstünlük vermişdir.

Fərdi sahibkar, ailə kəndli və ev təsərrüfatlarında isə vəziyyət nisbətən fərqlidir. Bu təsərrüfatlar hər iki istiqamətdə məhsul istehsalına demək olar ki, eyni artım tempində olmuşdur. Qeyd edək ki, müqayisə edilən dövrlər üzrə ümumilikdə 4.0 dəfə və 1.9 dəfə, bitkiçilikdə 3.5 dəfə və 1.8 dəfə, heyvandarlıqda isə 4.6 dəfə və 2.1 dəfə artım müşahidə olmuşdur. Statistik məlumatlardan aydın olur ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında dinamik artım baş verməsinə baxmayaraq, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin və fərdi təsərrüfatların sayında azalmalar baş vermişdir. Bunun isə kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan müəssisələrin və fərdi təsərrüfatların ixtisaslaşmanın və eyni zamanda kiçik müəssisələrin birləşərək rəqabətə davamlı müəssisələrin yaranması hesabına baş verdiyini qeyd edə bilərik.

Qeyd edək ki, bitkiçilik sahəsində yüksək məhsuldarlığa nail olunmasında bu sahələrin qidalı maddələrlə, yəni, gübrəylə təmin edilməsinin də böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Son 10 ildə əkin sahələrinin gübrə ilə təminatı davamlı olaraq yaxşılaşmışdır. Bu sahələrin gübrə ilə təmin edilməsində böyük irəliləyişə nail olunmanın əsasında Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 2007-ci il 23 yanvar tarixli "Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılara dövlət dəstəyi haqqında" [1] və 2008-ci il 21

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

avqust tarixli "Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının toxum, gübrə və damazlıq heyvanları ilə təmin edilməsinə əlavə dəstək verilməsi barədə" sərəncamları [2] dayanır ki, bu cür məqsədyönlü, ardıcıl həyata keçirilən tədbirlər aqrar sahədə mövcud problemlərin aradan qaldırılmasına, bu sahənin dinamik inkişafına ciddi təkan vermişdir.

Qeyd edək bir sıra məhsul qrupları üzrə ixracın payında da mühüm dinamik dəyişikliklər də baş vermişdir. Bunu aşağıdakı cədvəldəndə görmək olar.

Cədvəl 2

Məhsul qrupları üzrə ixracın həmin məhsulların istifadəsində
xüsusi çəkisi, faizlə

	2010	2015	2017	2018	2019
Buğda ixracı	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Kartof ixracı	4,3	2,4	3,4	4,0	3,5
Meyvə və giləmeyvələrin ixracı	22,3	18,1	24,8	27,4	26,8
Üzüm ixracı	0,7	1,2	1,5	1,8	1,9
Bütün növ tərəvəzin ixracı	3,8	5,6	14,0	13,3	11,3

Mənbə: ADSK-nin məlumatları əsasında hazırlanmışdır.

Cədvəl 2-dən də göründüyü kimi, qeyd edilən məhsul qrupları üzrə ixracın əsasını meyvə və giləmeyvə, həmçinin tərəvəz məhsulları təşkil etmişdir. 2019-cu ildə 2010-cu ilə nisbətən meyvə və giləmeyvə ixracı 4.5 faiz bənd, bütün növ tərəvəzlərin ixracında isə 7.5 faiz bənd artım olmuşdur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə müəyyən edilən strateji hədəflərə nail olunması, habelə maldarlığın intensiv texnologiyalar əsasında inkişaf etdirilməsi, heyvan mənşəli məhsulların istehsalı və emalında “dəyər zənciri” prinsipinin tətbiq edilməsi, müasir dünya təcrübəsinin respublikamızda tətbiqinin genişləndirilməsi yolu ilə iri heyvandarlıq komplekslərinin, ailə-kəndli və fermer təsərrüfatlarının yaradılması, dünyada mövcud olan mütərəqqi təcrübələrdən istifadə edilməklə örüş və otlqların məhsuldarlığının qorunub saxlanması və artırılması, bu sahələrdən istifadə etməklə heyvandarlıqda yarımintensiv və intensiv saxlama, parsel formasında bölgü aparmaqla mədəni otlaq yaratma təcrübəsinin [3] respublikada tətbiq olunması məqsədilə “Azərbaycan Respublikasında 2019-2023-ci illərdə heyvandarlığın intensiv inkişaf etdirilməsinə və örüş-otlaq ərazilərinin səmərəli istifadə olunmasına dair Dövlət Proqramı” qəbul edilmiş və bu proqram əsasında heyvandarlıq inkişaf etdirilməkdədir. Bütün bunların nəticəsi olaraq, heyvandarlıq məhsulları ilə ölkənin daxili imkanlar hesabına təminatına böyük töhfə vermişdir. Ölkənin heyvandarlıq məhsulları ilə ölkə daxili imkanlar hesabına təminatı böyük qismdə təmin etmək mümkün olmuşdur. Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdiyi vaxt ət və süd məhsulları ilə özünütəminat səviyyəsi təqribən 30-35 faiz təşkil edirdisə, hazırda

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

ölkənin bu məhsullar üzrə özünütəminat səviyyəsi müvafiq olaraq 92 və 76 faizə qədər artmışdır.

Cədvəl 3

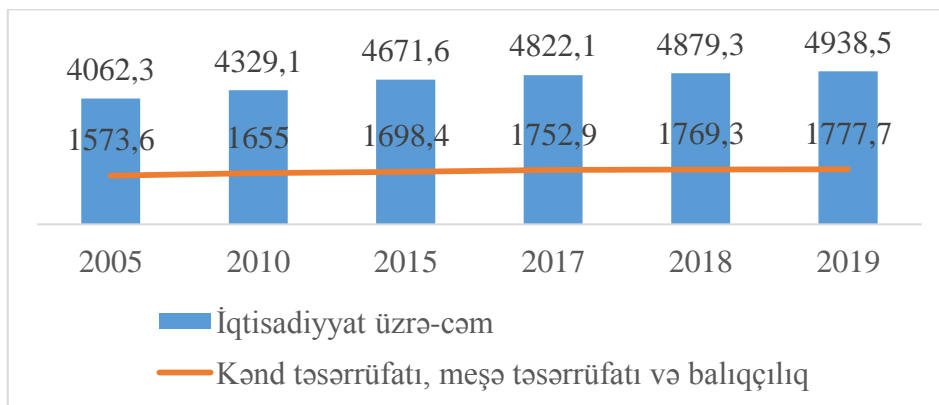
Ölkənin heyvandarlıq məhsulları ilə ölkədaxili imkanlar hesabına təminatı

	2010	2015	2017	2018	2019
Bütün növ ət və ət məhsullarında istifadə	84,5	91,8	83,6	80,1	79,7
Süd və süd məhsullarından istifadə	65,2	78,4	85,3	86,1	84,3
Yumurtadan istifadə	95,6	97,7	99,5	97,0	98,1
Balıq və balıq məhsullarından istifadə	75,2	74,5	77,9	79,3	78,2

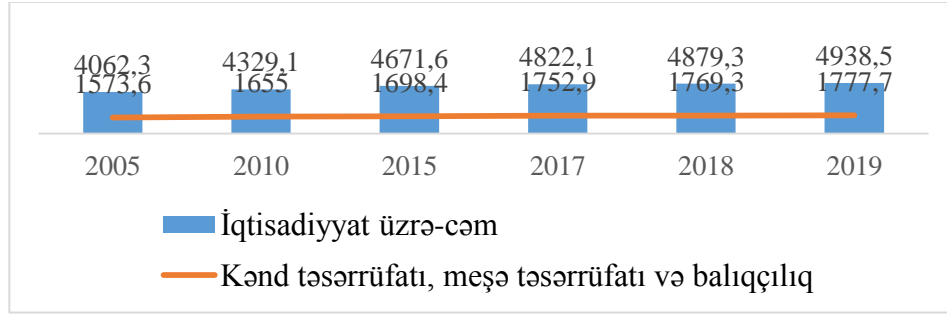
Mənbə: ADSK-nin məlumatları əsasında hazırlanmışdır.

Cədvəldən görüldüyü kimi, 2019-cu ildə bütün növ ət məhsullarının təxminən 80 faizi, süd məhsullarının 84 faizi, yumurtaya olan tələbatın 98 faizi və balıq məhsullarının 78.2 faizi daxili imkanlar hesabına təmin edilmişdi. Qeyd etmək ki, kənd təsərrüfatının ümumən əməkütumlu olması bu sahədə məşğul olanların sayında da özünü göstərmişdir. Belə ki, 2019-cu il üzrə əhalinin iqtisadi fəaliyyət göstəricilərinə nəzər saldıqda kənd təsərrüfi ilə məşğul olanlar ümumi məşğulluğun təxminən 36 faizini təşkil etdiyini görmək olar. Rəqəmlərin belə yüksək olması, eyni zamanda əhalinin pay torpaqlarına sahib olma səbəbindən qaynaqlarda da, illər üzrə dinamikaya baxdıqda bu sahəyə marağın son illər daha da artdığını müşahidə etmək olar. Bunu aşağıdakı şəkil 4-dən daha aydın görmək olar.

Məşğul əhalinin iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə bölgüsü (ilin sonuna)

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Şəkil 4. Məşğul əhəlinin iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə bölgüsü (ilin sonuna)

Şəkil 4-dən də göründüyü kimi, 2019-cu ildə kənd təsərrüfatı ilə məşğul olanların sayı- 2005-ci ilə nisbətən 13 faiz, 2010-cu ilə nisbətən isə 7.4 faiz artmışdır. Bu artım eyni zamanda təsərrüfatların sayının azalması fonunda baş vermişdir ki, bu da kənd təsərrüfatı müəssisələrinin birləşməsi, fəaliyyətlərinin daha təkmil formalaşdırılması, rəqabətə daha davamlı iri sahibkarlıq subyektlərinin formalaşması hesabına mümkün olmuşdur.

Nəticə və təkliflər

1. Ölkə həyatının bütün sahələrində inkişaf siyasətinin əsas strateji hədəflərini özündə ehtiva edən “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı müəyyən olunmuş konseptual istiqamətlərin reallaşdırılması məqsədilə bu siyasi qərarlarla aqrar sektorun inkişafının prioritet hədəflərinin yeni çağırışlar fonunda müəyyən edilməsi, aqrar sektorda institusional strukturun və idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və innovativ dəyişikliklərə təkan verəcək digər tədbirlərin həyata keçirilməsinə göstəriş verilməsi bu sahədə inkişafın keyfiyyətə yeni mərhələsinə keçid üçün əsas yaratmalıdır.

2. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının istehsal vasitələri ilə təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətində “Aqrrolizinq” ASC-nin fəaliyyəti son dövr ərzində daha da genişləndirilməli və Avropa istehsalı olan kombaynların, eləcə də digər texnikaların alınması üçün istehsalçı şirkətlərlə yeni müqavilələrin bağlanması həyata keçirilməlidir.

3. Fermerlərin müvafiq dövlət dəstəyi tədbirlərindən bəhrələnmək imkanlarını daha da genişləndirmək məqsədilə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına satılan gübrəyə görə verilən güzəştin həcmi 50 faizdən 80 faizə yüksəlməli və hər hektara büdcə vəsaiti hesabına verilən güzəştin yuxarı həddi -50 manatdan 90 manata çatdırılmalıdır.

4. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının müvafiq istehsal vasitələri ilə təminatına dəstək vermək və onların təsərrüfat fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün büdcə vəsaiti hesabına verilən müvafiq subsidiya tədbirləri davam etdirilməlidir.

5. Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac bazarının genişləndirilməsi və bu sahədə məhsul istehsalçıları üçün münbit şəraitin yaradılması, kənd təsərrüfatı və

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

ərzaq məhsullarının ixracının artırılması məqsədilə logistik mərkəzlərin tikintisinə başlanılmalı və belə mərkəzlərin bir sıra ölkələrdə də yaradılması istiqamətində tədbirlər davam etdirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 2007-ci il 23 yanvar tarixli “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarında dövlət dəstəyi haqqında” sərəncamı

2. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 2008-ci il 21 avqust tarixli “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının toxum, gübrə və damazlıq heyvanları ilə təmin edilməsinə əlavə dəstək verilməsi barədə” sərəncamı

3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”

4. “Azərbaycan Respublikasında 2019-2023-cü illərdə heyvandarlığın intensiv inkişaf etdirilməsinə və öyrüş-otlaq ərazilərinin səmərəli istifadə olunmasına dair Dövlət Proqramı”.

5. www.stat.gov.az

6. www.agro.gov.az

7. www.iqtisadiislahat.org

8. www.agrocredit.gov.az

9. www.economy.gov.az

10. www.aqrolizinq.com

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA SƏNAYE İNKİŞAFI: YERLİ ÜSTÜNLÜKLƏRDƏN KLASTERLƏŞMƏYƏ

i.e.d., dos. Quliyev Müşfiq Yelmar oğlu
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
guliyev.my@gmail.com

Xülasə

18 oktyabrda Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin bərpasının 30 yaşı tamam olur. 1991-ci il 18 oktyabr Müstəqillik Aktı Azərbaycanın bütün dünyada tanınmasında həlledici rol oynadı. Müstəqillik illəri Azərbaycan üçün çətin, lakin davamlı bir inkişaf dövrü olmuşdur. Ümummilli Lider Heydər Əliyev tərəfindən ölkəmizin milli dövlət strategiyasının təməlinin yaradılması sayəsində Azərbaycan dünyanın nəhəng dövlətlərlə ikitərəfli, bərabərhüquqlu və diplomatik münasibətlər yaratmağa nail oldu.

Azərbaycanın dünyada sürətlə inkişaf etməkdə olan gənc müstəqil dövlət kimi nüfuz qazanması Prezident İlham Əliyevin bütün sahələrdə uğurla davam etdirdiyi iqtisadi və siyasi islahatların nəticəsidir. 30 illik inkişaf yolunun ən böyük

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

nailiyyətləri Azərbaycan dövlətinin iqtisadi gücünün artırılması və siyasi müstəqilliyin daha da möhkəmləndirilməsi, işğal altında olan bütün ərazilərin azad edilməsidir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi, təhsil sisteminin müasir tələblər səviyyəsində qurulması, sənaye sahəsində dünyanın qabaqcıl transmilli şirkətləri ilə əlaqələrin genişlənməsi ölkəmizi regionun aparıcı dövlətlərindən birinə çevirmişdir.

Azərbaycanda innovativ inkişafın yeni reallıqları və klaster lahiyələri onu dünyanın müasir sənaye ölkələrindən birinə çevrilməsində mühüm perspektivlər yaradır.

Açar sözlər: Ələt azad iqtisadi zonası, iqtisadi şaxələndirmə, inteqrasiya, sənaye klasterləri, texnopark.

Azərbaycan zəngin iqtisadi resurslara və sənaye potensialına malikdir. Bu zənginliklər hələ müstəqilliyə qədərki dövrdə ölkəni iqtisadi cəhətdən daha az asılı inkişafını və özünütəminatının yüksək səviyyəsini təmin edə bilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin milli maraqlarının qorunması üçün, hələ XX əsrin 70-80-ci illərində Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycan iqtisadiyyatının coxsahəli inkişafını təmin etmək məqsədilə sənaye sahələrini şaxələndirmişdir.

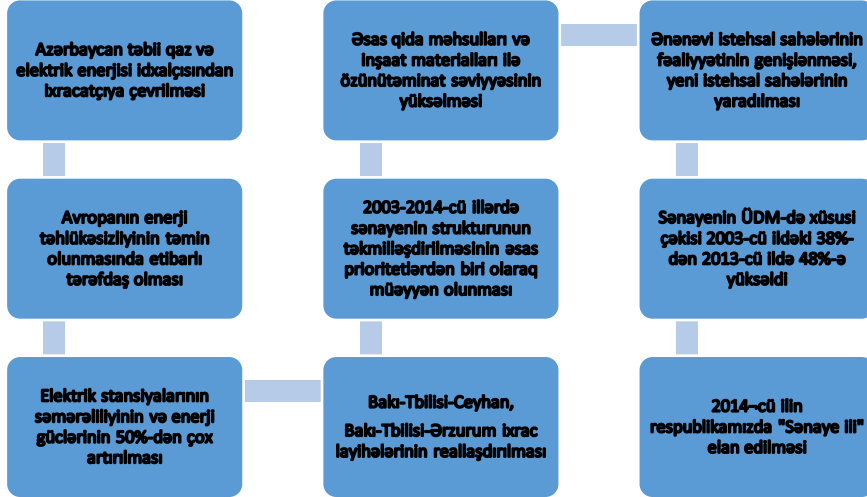
Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycan dövlətinin sənaye müəssisələri vahid bazanın dağılmasının, regionda baş verən mürəkkəb qeosisiyanın proseslərin destruktiv təsirlərinə məruz qalmışdı. Vahid məkanın dağılması ilk növbədə sənaye inkişafına daha çox təsir göstərmişdir. Müstəqilliyin ilk illərində ölkədə baş vermiş böhran, siyasi sistemin tənəzzülü, kooperasiya əlaqələrinin dağılması, eləcə də Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğalı iqtisadiyyatın bütün sahələrində və sənaye istehsalında böyük tənəzzülə səbəb oldu. Müəssisələrin fəaliyyəti dayandı, sənaye istehsalının həcmi və bütün mal nomenklaturası göstəriciləri azaldı.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra ölkə ərazisində hərbi əməliyyatların dayandırılması üzrə ciddi proseslər başlandı, milli dövlətçiliyin dağılmasının qarşısı alındı, siyasi sabitlik təmin olundu, və islahatlara başlanılması ilə yeni bir mərhələyə keçid mümkün olmuşdur. Sənayenin canlanması xüsusilə, bu tarixi mərhələdə Ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra imzalanan "Əsrin müqaviləsi" ilə bağlı olmuşdur. Ölkədə həyata keçirilən ilk islahatlar, anti-böhran tədbirləri qısa müddət ərzində ölkədə siyasi sabitliyin bərqərar olmasına imkan verdi. Postsovet ərazisində ilk dəfə aqrar islahatlar aparan ölkə Azərbaycan olmuşdur. Bu kimi mühüm addımların nəticəsində 1997-ci ildən başlayaraq sənaye istehsalının artması müşahidə olundu. Demək olar ki, sənaye inkişafının mühüm təməlləri formalaşdırılmağa başladı, sənaye mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinə, Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə əməkdaşlığın başladılmasına nail olundu. Bu tədbirlər Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi bazar iqtisadiyyatı statusunun və onun institutlarının yaradılmasını təmin etdi. Bu addımlarla beynəlxalq əhəmiyyətli Əsrin müqaviləsi, Şahdəniz, Bakı-Tbilisi-Ceyhan, TRASECA layihələrin icrasının təməli qoyuldu.

Yeni müstəqil ölkə kimi Azərbaycanda mühüm və strateji əhəmiyyətli transformasiya prosesləri baş vermişdir (Bax şəkil 1). Belə ki, müstəqillik mərhələsinin ən mühüm sənaye hadisələrindən biri kimi Azərbaycanın enerji asılılığından çıxmasını,

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

regional və beynəlxalq səviyyəli enerji layihələrinin reallaşdırılmasına nail olunmasını qeyd etmək olar.

Şəkil 1. Azərbaycan sənayesində strateji əhəmiyyətli transformasiya prosesləri və nəticələri (müəllif tərtibatında)

Statistik məlumatlara əsasən, sənayenin ÜDM-də xüsusi çəkisi 2003-cü ildəki 38%-dən 2013-cü ildə 48%-ə yüksəldi. Ümumilikdə, son 10 ildə sənaye istehsalı 2,7 dəfə, o cümlədən tikinti məmulatlarının istehsalı 2,5 dəfə, elektrik avadanlıqlarının istehsalı 2,1 dəfə, metallurgiya sənayesi 2,2 dəfə, geyim istehsalı 2,5 dəfə artmışdır [3].

Azərbaycanda mövcud zəngin təbii resurslar, yaradılan əlverişli biznes və investisiya mühiti, müasir enerji və nəqliyyat infrastrukturunu, intellektual potensial və yüksək ixtisaslı kadrlar, beynəlxalq bazarlara çıxış imkanları, institusional potensial və s. ölkə sənayesinin daha yüksək səviyyəli inkişafına tam əsas yaradır. Sənayenin modernləşdirilməsi və strukturunun təkmilləşdirilməsi, qeyri-neft sənayesinin şaxələndirilməsi və ümum daxili məhsulda xüsusi çəkisinin, eləcə də ixrac potensialının artırılması, enerjiden səmərəli istifadə edən, yüksək əlavə dəyər yaradan rəqabətqabiliyyətli sənaye istehsalının, elmtutumlu və innovativ istehsal təşəbbüslərinin genişləndirilməsi Strateji Yol xəritəsinin əsas hədəflərinə müvafiq reallaşdırılır. Sənayenin gələcək klasterləşmə perspektivlərinin təmin olunması baxımından bilik və innovasiya iqtisadiyyatının yaradılması, yeni istehsal sahələri üçün ixtisaslı kadrların hazırlanması Azərbaycan sənayesinin başlıca inkişaf istiqamətlərinə çevrilməkdədir.

Prezident İlham Əliyev sənaye siyasətinə yeni yanaşmanın zəruriliyini vurğulayaraq qeyd etmişdir ki, “hazırkı dövrdə sənaye siyasəti rəqabətqabiliyyətlilik, səmərəlilik və ekoloji təhlükəsizlik meyarlarına uyğun yüksək texnologiyaların tətbiqinə yönəlməli, elmi araşdırmalarla üzvi surətdə bağlı olmalı, müasir çağırışlara cavab verməli və yeni yanaşmalara əsaslanmalıdır”[4]. Sürətli iqtisadi

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

modernləşməyə və sənayenin infrastruktur inkişafına Azərbaycanda xüsusi diqqət yetirilir və məlum olduğu kimi, bu məqsədlə aşağıdakı bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir:

1) 2014-cü il respublikamızda “Sənaye ili” elan edilmişdir. Bu mühüm iqtisadi hadisə nəticəsində ölkədə 230-dan çox yeni sənaye müəssisəsinin açılışına şərait yaranmış və mövcud sənaye müəssisələrinin istehsal gücləri genişləndirilmişdir.

2) Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 26 dekabr tarixli Sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı” təsdiq edilmişdir. Azərbaycanda qeyri-neft sənayesinin inkişafı, onun ixrac imkanlarının genişləndirilməsi və ölkənin sənaye potensialından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi iqtisadi siyasətin mühüm prioritet vəzifələrini təşkil edir.

3) Azərbaycan Sənaye Korporasiyası” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 06 noyabr 2017-ci il tarixli Fərmanına əsasən yaradılmışdır. Sənaye inkişafı baxımından “Azərbaycan Sənaye Korporasiyası” ASC-nin yaradılmasının əsas məqsədləri kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar [1]:

o Dövlətə məxsus müəssisələr arasında əlverişli kooperasiya əlaqələrinin yaradılmasına və dəyər zəncirinin həlqələri üzrə istehsal potensialının artırılmasına nail olmaq;

o Ölkədə iqtisadiyyatın tarazlı, rəqabətqabiliyyətli və dayanıqlı inkişafını təmin etmək;

o Qeyri-neft sektorunun inkişaf sürətini artırmaq, regionlarda və bütövlükdə respublikada yeni iş yerlərinin açılması ilə işsizliyi aradan qaldırmaq.

Bir faktın əhəmiyyəti də nəzərə alınmalıdır ki, Azərbaycan 1990-cı illərdən bəri enerji, infrastruktur və təhsil sahələrində irəliləyişlər əldə etmişdir. Bu gün ölkədə sənayenin şaxələndirilməsi, elmi tədqiqatlara dəstək mexanizmləri və yeni nəsil mütəxəssislər formalaşdırmağa imkan verən təhsil sistemi inkişaf etdirilir. Bu isə o deməkdir ki:

a) ucqar bölgələrin digər ərazilərlə yanaşı eyni siyasət alətlərini tətbiq edə bilmələrinə perspektivlər açılır;

b) klasterlər və texnoloji parklar regional fərqləri aradan qaldıracaq vasitəyə çevrilə bilər. Əks halda regional disproporsiyalar inklüsiv iqtisadi inkişaf üçün bir maneə kimi qala bilər;

c) uzaq bölgələr regional innovasiya və artım strategiyalarını da inkişaf etdirməlidir və texnoloji parklar və qruplar bölgələrin iştirakı üçün də uyğun alət ola bilər.

Kiçik və orta müəssisələrin inkişafı və qlobal dəyər zəncirlərinə inteqrasiyası birbaşa xarici investisiyaların artırılmasını və Azərbaycan iqtisadiyyatının şaxələndirilməsini zəruri edir. Sənayenin qlobal və regional istehsal şəbəkələri ilə əlaqələndirilməsinə və inteqrasiyasına imkan yaradan texnoloji parkların formalaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu, istehsal fəaliyyətlərinə və istehsalla bağlı xidmətlərə xarici investisiyaların cəlb edilməsi deməkdir [2].

Azad iqtisadi zonaların yaradılması göstərilən istiqamətlərin inkişafında strateji əhəmiyyətə malikdir. Qeyd edək ki, Prezident İlham Əliyev Ələt azad iqtisadi zonasının yaradılması və təşkili haqqında sərəncamı 2020-ci ilin mayında

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

imzalamışdı. Ələt sərbəst iqtisadi zonasının Bakının “Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı”nın yaxınlığında yerləşməsi regional iqtisadi əlaqələrin inkişafına və sənaye biznesinin inkişafına böyük töhfə verə bilər. Ələt azad iqtisadi zonası qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə əsaslanır, bu lahiyə Birləşmiş Ərəb Əmirliklərindəki (BƏƏ) sərbəst iqtisadi zonaların təcrübəsinə nəzər salınaraq yaradılmışdır. Beynəlxalq təcrübədən görüldüyü kimi, azad iqtisadi zonalar klasterin bir hissəsi ola bilər. Gələcək rezidentlər üçün maksimal investisiya, ixrac, viza və mülkiyyət azadlıqları nəzərə alınaraq, Alət bölgəsi üçün müvafiq texniki-iqtisadi əsaslandırma və digər tənzimləyici sənədlər işlənib hazırlanmışdır. Nəzər yetirdiyimiz birləşmə prosesi yeni bir növ iqtisadi zonanın - klaster zonalarının yaranmasının başlanğıcı ola bilər. Çin, BƏƏ bu kimi ərazi klasterlərini zonalara birləşdirməklə və əksinə, müsbət effektlərə nail ola bilmişlər [8].

Göründüyü kimi, azad iqtisadi zona şəraiti Ələt limanının Xəzər regionunun strateji əhəmiyyətli logistika mərkəzinə çevrilməsinə kömək edə bilər. Başqa sözlə, bu yalnız tranzit daşımalara deyil, eyni zamanda malların sonradan üçüncü ölkələrə satışı məqsədilə loqistika, işlənmə və həmçinin yerli bazarlar üçün yenidən qablaşdırma kimi xidmət sahələrinin genişlənməsini sürətləndirmiş olar. Nəticədə həm də malların yeni əlavə dəyərinin yaradılması hesabına ölkə iqtisadiyyatına və artıma makroiqtisadi töhvəsini artırır.

Geniş istiqamətli fəaliyyət göstərməsi üçün, Ələt sərbəst iqtisadi zonası əvvəlcə emal, qida və yüngül sənaye sahələrində sənaye klasterinin yaradılması gözləntiləri ilə lahiyələndirilmişdir. Sərbəst ticarət zonasında logistika və istehsal lahiyələrinin həyata keçirilməsinə dair ən müxtəlif mətbu məlumatlara əsasən, orta müddətli perspektivdə təxminən 1 milyard dollar xarici sərmayə cəlb edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. “Ələt Sərbəst Ticarət Bölgəsi və Bakı Limanının, ölkənin Avropa, Çin və digər ölkələr arasında ticarət mərkəzinə çevrilməsi və Azərbaycanın loqistik siyasətinin inkişafında əsas aktiv olması” xüsusilə qeyd olunur [9].

Azərbaycan hazırda yeni sənaye dövrünə qədəm qoyur. Ölkəmizdə sənaye sektoru innovasiya, yeni iş yerləri yaratma və artım mənbəyi kimi qəbul edilir. Azərbaycan kimi orta gəlirli ölkələr üçün rəqabət qabiliyyətini artırmaq, yeni bazarlara çıxmaq və orta gəlir səviyyəsindən daha da yüksəlmək üçün insan qabiliyyətlərinə, yeni innovativ sənaye sahələrinə və texnologiyalara investisiya qoyuluşu prioritet istiqamətləri təşkil etmişdir.

Müasir iqtisadiyyatın yüksək rəqabət qabiliyyəti tələbləri müəssisələri rəqabət üstünlüyü mənbələri axtarışına və innovasiya fəaliyyətlərinə sövq edir. İnnovasiyalar bildiyimiz kimi, yeni dəyər yaratmaq üçün yeni imkanlar yaradır. İqtisad elmində və praktikada ənənəvi olaraq müxtəlif innovasiya fəaliyyəti proseslərinə və texnoloji yeniliyə daha çox diqqət yetirilməkdədir. Çünki texnoloji yeniliklər elmi nailiyyətləri texniki cəhətdən mümkün edir və texnologiyalar öz növbəsində onları iqtisadi cəhətdən səmərəli edir.

Müasir şəraitdə Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında əsas amillərdən biri innovasiyaların tətbiqinin genişləndirilməsidir. İnnovasiyalar, bazara çıxarılan yeni və ya təkmilləşdirilmiş bir məhsul, praktikada istifadə olunan yeni və ya təkmilləşdirilmiş texnoloji proses və ya sosial xidmətlərə yeni yanaşma şəklində təcəssüm etdirilən yeniliyin son nəticəsidir.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 6 noyabr 2018-ci il tarixli 325 nömrəli Fərmanına əsasən, Azərbaycan Respublikası Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinin tabeliyində olan İnformasiya Texnologiyalarının İnkişafı Dövlət Fondunun və “Yüksək Texnologiyalar Parkı” Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyətinin əsasında nazirliyin tabeliyində İnnovasiyalar Agentliyi yaradılıb [6].

İnnovasiyalar Agentliyinin əsas məqsədini İKT sektorunun davamlı inkişafı və rəqabət qabiliyyətinin artırılması təşkil edir. Sənaye sahələrinin inkişafı üçün strateji əhəmiyyətli infrastruktur sistemlərin əhəmiyyəti nəzərə alınaraq, müasir elmi və texnoloji nailiyyətlərə əsaslanan sahələrin genişləndirilməsi, elmi tədqiqat ləhiyələrinin və yeni texnologiyaların işlənilməsi üzrə müasir komplekslərin yaradılması aktuallaşır. Belə qurumların fəaliyyəti vasitəsilə “Made in Azerbaijan” brendli yüksək texnoloji məhsul istehsalına və xidmətlərin göstərilməsinə təkan vermək mümkündür. Eyni zamanda rəqəmsal məhsul və xidmətləri müəyyənləşdirmək, bulud texnologiyalarına, irihəcmlı məlumatların emalına və süni intellektə əsaslanan həllərin dəstəklənməsi nəzərdə tutulmalıdır.

Hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatının qarşısında duran vacib vəzifə sənayenin innovativ inkişafının təmin edilməsi, modernləşdirilməsi, səmərəlilik səviyyəsinin artırılması və istehsal keyfiyyətini inkişaf etmiş ölkələr səviyyəsinə qaldırılmasıdır. Bu məqsədlə bəzi emal sənayesi sahələrinin klasterləşməsi üçün texnoloji və məhsul innovasiyalarının işlənilməsi zəruridir. 1990-cı illərin əvvəllərində müstəqillik əldə edilərkən Azərbaycan sənayesi malik olduğu məhsul çeşidi və keyfiyyəti baxımından inkişaf etmiş ölkələrin sənayesindən xeyli geridə qalırdı. Lakin bu gün bir qrup yüksək keyfiyyətli sənaye avadanlığı, texnologiya, materialları və qida məhsulları ilə ölkə sənayesi regional bazarlarda mövqeyini genişləndirməkdədir. Uğurlu iqtisadi saxələndirmə sənaye nomenklaturasını dəyişdirmiş və sənaye texnologiyalarının keyfiyyətini yaxşılaşdırmaqla ölkənin müasir brend məhsullarının dünya bazarlarında rəqabət qabiliyyətini artırmağa imkan vermişdir.

Ölkə Prezidentinin fərman, sərəncamlarında və qəbul olunan dövlət proqramlarında Azərbaycanın inkişafı üçün innovasiyaların əhəmiyyətinin müntəzəm olaraq vurğulanması onun təmin olunmasına obyektiv zəmin yaradır. Ölkədə rəqabət mühitinin formalaşması və innovativ sənaye müəssisələrinin sayının artması üçün zəruri şəraitin yaradılması bu günün mühüm dövlət vəzifəsidir.

İnnovasiya sahəsində qanunvericilik bazasının tam formalaşmamasına və innovativ müəssisələri stimullaşdıran mexanizmlərin ilkin formalaşma mərhələsində olmasına baxmayaraq, yerli səviyyədə bəzi bölgələrdə innovativ fəallığın inkişafına şərait yaranır. Son illərdə Bakı şəhəri ilə yanaşı digər bölgələrdə bu yanaşma demək olar ki, eyni vaxtda tətbiq olunmağa başlanılmışdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının gələcək davamlı inkişafı, təkcə iqtisadi islahatlardan və sənaye sektordakı tərəqqidən, hökumət tərəfindən investisiya və innovasiya siyasəti üzrə həyata keçirilmiş tədbirlərdən asılı deyildir. Eyni zamanda Azərbaycan manatının möhkəmliyindən və xam neftin sabit qiymətlərindən asılıdır. Məlum olduğu kimi, 2015-ci ildə ölkə iqtisadiyyatı dünya neft qiymətlərinin aşağı düşməsi və manatın devalvasiyası nəticəsində mənfi təsirlərə məruz qalmışdır. Bu işə sənayedə investisiyaların tətbiqinin azalmasına, fəaliyyət xərclərinin artmasına, inflyasiya və iqtisadi inkişaf ilə bağlı qeyri-müəyyənliklərə səbəb olmuşdur.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Qlobal iqtisadi konyunktur proseslərinin neqativ təsirlərinin qarşısını almaq üçün Azərbaycan hökuməti müvafiq tədbirlər planı hazırlamışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə “Milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi” təsdiq edilmişdir. Təsadüfi deyildir ki, Beynəlxalq reyting agentlikləri mütəmadi olaraq Azərbaycan Respublikasının kredit reytingini müsbət qiymətləndirirlər. Fitch və S&P Azərbaycan Respublikasının reytingini “BB+” olaraq qiymətləndirmişdir. Moody’s Investors Service, ölkə üçün “Ba2” kredit reytingini təyin etmişdir. Azərbaycan sənayesinin gələcək iqtisadi inkişafı əsasən hökumətin vergi, tənzimləmə və siyasi islahatlarla birlikdə həyata keçirdiyi iqtisadi tədbirlərin səmərəliliyindən asılıdır. Bu baxımdan ölkənin elmi tədqiqat müəssisələrinin iştirakı ilə klasterləşmə istiqamətlərinin sistemli işlənilməsi, tədqiqi və sənaye biznesinin davamlılığını təmin etmək üçün kompleks tədbirlər planı işlənilib hazırlanmalıdır.

Bu gün klasterləşən müəssisələrdə xaricdə təhsil alan menecerlərin və təcrübəli azərbaycanlı mütəxəssislərin işləmək ehtimalı da daha yüksəkdir. Bu vəziyyət, xarici təcrübələrin mənimsənilməsi, idxal olunan texnologiyaların yüksək səmərəli tətbiq edilməsi və klaster əməkdaşlığına böyük ehtiyacın olması ilə izah edilə bilər. Beləliklə, mövcud innovasiya fəaliyyəti Azərbaycan sənayesinin müasir texnoloji səviyyəsi ilə müəyyən edilir və sənayedə klasterləşmə zərurətini artırır.

Ölkənin sənaye siyasətində “Sənaye 4.0” strategiyasının həyata keçirilməsinin əsas hədəflərdən biri kimi qeyd olunmasını da nəzərə alaraq, Azərbaycanda “yaşıl” istehsalın mühüm bir innovasiya komponenti olaraq inkişaf etdirilməsi, texnoparkların fəaliyyətində “yaşıl” iqtisadiyyata keçid strategiyası və “yaşıl” sənaye klasterlərinin formalaşdırılması xüsusilə aktuallaşır. Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün bu tendensiya əhəmiyyətli potensiala malikdir.

Azərbaycanın neft sənayesi ilə yanaşı qeyri-neft sektorunda inkişaf, regionların canlanması, qlobal iqtisadi inkişafa inteqrasiya və iqtisadiyyatın rəqabətədavamlılığının yüksəlməsi qaçılmaz xarakter almışdır. Hazırda Azərbaycan davamlı inkişafın bir komponenti olaraq yaşıl iqtisadiyyatın qurulması istiqamətində uğurlu siyasət yürüdür [5]. Qlobal iqlim dəyişiklikləri kontekstində artan əhalinin bugünkü və gələcək tələblərinə cavab verəcək qida məhsullarının istehsalının təmin edilməsi üçün artıq dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində rəqəmsal və genom texnologiyalarının tətbiqi ilə ciddi elmi araşdırmalar aparılır. “Yaşıl inqilab” dövrü qlobal qida təhlükəsizliyinin artırılmasında müasir mərhələ kimi dəyərləndirilir.

Azərbaycanda yaşıl klasterlərin formalaşdırılması istiqamətində böyük əhəmiyyətli potensial imkanlar mövcuddur. Qeyd etmək lazımdır ki, Qarabağ regionunda bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə, enerji səmərəliliyi, ekoloji təmiz texnologiyalar, o cümlədən nəqliyyat vasitələrinin tətbiqi və digər məsələləri əhatə edəcək “yaşıl məkan” konsepsiyasının hazırlanmasına başlanılıb. Prezident İlham Əliyevin sərəliyi ilə 2020-ci ilin yekunlarına həsr olunmuş müşavirədə deyilmişdir ki, bu istiqamətdə Beynəlxalq Bərpa Olunan Enerji Agentliyi ilə müzakirələr aparılmaqdadır. “İlkin qiymətləndirmələrə görə, bu ərazilərdə 4 000 meqavatdan çox Günəş, 500 meqavatadək külək enerjisi potensialı vardır. Kiçik su elektrik stansiyalarının inventarlaşdırılması işinə başlanılıb. İlkin məlumatlara görə, bu

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

stansiyaların sayı 30-a yaxındır, lakin əksəriyyəti yararsız hala salınıb” [7]. “Yaşıl enerji” layihələrinə xarici investorların cəlb edilməsi üzərində işlər aparılır.

Klasterləşmə məqsədləri baxımından digər mühüm məsələ istehsal fəaliyyətində yerli və beynəlxalq əməkdaşlığa və inteqrasiyaya da geniş yer ayrılmasıdır. Texnologiyalar Parkı yalnız Azərbaycanda deyil, həm də ölkənin hüdudlarından kənarında fəaliyyət göstərən firmalar və tədqiqat müəssisələri ilə əməkdaşlığı genişləndirməlidir. Müasir beynəlxalq elmi-texniki münasibətlər kifayət qədər geniş sfera olmaqla yanaşı, genişlənən maraq dairəsidir. Təcrübə göstərdi ki, Covid-19 pandemiyasının milli iqtisadi sistemlərə mümkün təsirlərinin qarşının alınması sənayedə texnoloji təminatın mükəmməlniyini tələb edir. İnnovasiya sahəsində baş verən yeniliklərlə yaxından tanış olmaq məqsədilə müxtəlif ölkələrin texnoparkları ilə sıx əlaqələrin və qarşılıqlı səfərlərin təşkili önəmlidir.

Hazırda YT Parkının Rusiya Federasiyası, ÇXR, Koreya, İran, İsrail, Çex Respublikası və digər ölkələrin özəl şirkətləri, elmi-tədqiqat müəssisələri ilə əməkdaşlıq əlaqələri mövcuddur və korporativ sektorun cəlbi üzrə yeni istiqamətlərin təşkil olunması da əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycanda yüksək texnologiyalar sahəsində texnoparkların inkişafı, Parkın peşəkar mütəxəssislər korpusunun yaradılması və eləcə də buraya səriştəli rezidentlərin cəlb edilməsi klaster fəaliyyətinin formalaşdırılmasının əsas tələbidir. Eyni zamanda yüksək rəqabət qabiliyyətli və ixrac potensialı məhsullarla Azərbaycan sənayesinin regional bazarlarda mövqeyinin gücləndirilməsi üçün strateji vəzifədir.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Sənaye Korporasiyası” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti, <https://ask.gov.az/mission>
2. Azərbaycan Yerli Təchizatçılar və Xarici İnvestorlar Arasında Əlaqələrin Gücləndirilməsi, <https://www.oecd.org/eurasia/competitiveness-programme/eastern-partners/Azerbaijan-Linking-Domestic-Suppliers-with-Foreign-Investors-AZE.pdf>, s.23
3. Azərbaycanın sənayesi, <https://www.stat.gov.az/source/industry>
4. Bakıda Beynəlxalq Sənaye Konfransı keçirilir (27.11.2014), <https://www.Economy.gov.az/article/international-industry-conference-kicks-off-in-baku/26931>
5. İqtisadiyyatın “yaşıllaşdırılması” qeyri-neft sektorunun inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir, AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu, 03.06.2016, <https://ict.az/az/news/1602/>
6. İnnovasiyalar Agentliyi, <https://mincom.gov.az/az/view/organization/16/>
7. Qarabağ üzrə "yaşıl zona" konsepsiyası hazırlanır, 07 yanvar 2021, <https://apa.az/az/xeber/senaye-ve-energetika/Qarabag-uzr-yasil-zona-konsepsiyasi-hazirlanir-623315>
8. Turgel, I. D., Bozhko, L. L., & Zinovieva, E. G. (2019) Cluster approach to organization of special economic zones in Russia and Kazakhstan. *R-economy*, 5(2), 71–78. doi: 10.15826/recon.2019.5.2.008
9. Николай Знайкин 13.05.2018, Оператор портов Дубая и Азербайджан укрепляют сотрудничество, <https://businessemirates.ae/news/uae-property-news/operator-portov-dubaya-i-azerbaydzhan-ukreplyayut-sotrudnichestvo>

MÜSTƏQİL AZƏRBAYCANIN AQRAR ƏRZAQ SİYASƏTİ

i.e.n., dosent Xeyirxəbərov İsmayıl Mahmud oğlu
“Biznesin idarə edilməsi” kafedrası, AzDİU (UNEC)
e-poçt: xeyirxeberov@list.ru

Xülasə

Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına yönəldilmiş kompleks və sistemli tədbirlərin həyata keçirilməsi müstəqilliyin daha da möhkəmləndirilməsinə və bir sıra məhsullar üzrə xarici bazarlardan asılılığın müəyyən qədər azaldılmasına imkan vermişdir. Lakin hələ də bəzi kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları (məsələn, taxıl və taxıl məhsulları) üzrə beynəlxalq bazarlardan asılılıq ərzaq təhlükəsizliyinin və müstəqilliyinin təmin edilməsi baxımından təhdidlər doğurur, ona görə də bu sahədə həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər davam etdirilir və onların gələcəkdə də davam etdirilməsi gözlənilir. Bu, ondan irəli gəlir ki, aqrar ərzaq kompleksinin inkişafının tamamilə bazar mexanizminin öhsəsinə buraxılması özünü doğrultmur və bazara ərzaq məhsulları təklifinin əsası və yaxud bazası kimi çıxış edən kənd təsərrüfatının inkişafı, demək olar ki, mümkünsüz olur.

Məqalədə müstəqil Azərbaycanın aqrar ərzaq siyasətinin xarakterik xüsusiyyətləri öyrənilmiş və ərzaq müstəqilliyinin və təhlükəsizliyinin təkmilləşdirilməsi üzrə elmi əsaslandırılmış təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: aqrar ərzaq siyasəti; dövlət tənzimlənməsi; ərzaq təhlükəsizliyi; ərzaq müstəqilliyi; kənd təsərrüfatı.

Aqrar ərzaq kompleksinin dövlət tərəfindən müdafiə edilməsinin mövcud vəziyyəti

Aqrar ərzaq kompleksinin bazarın dağıdıcı təsirlərindən qorunması üçün həmin kompleksin dövlət tərəfindən müdafiə edilməsinə ehtiyac yaranır və sözügedən müdafiənin səbəbləri kimi onilliklər ərzində formalaşmış arqumentlər kimi aşağıdakılar götürülür:

- xarici ticarət arqumentləri;
- kənd təsərrüfatında gəlirlərlə bağlı olan arqumentlər;
- kənd ərazilərinin inkişaf etdirilməsilə bağlı arqumentlər;
- təbiəti mühafizə arqumentləri.

Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra yuxarıda göstərilən arqumentlərə əsaslanılmaqla aqrar ərzaq kompleksinin müdafiəsinə yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi davamlı xarakter almış və həmin tədbirlərin effekti bir sıra kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları üzrə beynəlxalq bazarlardan (idxaldan) asılılığın və özünü təminat səviyyəsinin yüksəlişi şəklində özünü göstərmişdir. Bu, ölkəmizin ərzaq müstəqilliyinin get-gedə yüksəlişinin bariz nümunəsidir.

Aqrar ərzaq kompleksinin dövlət tərəfindən müdafiə edilməsi ilə bağlı yuxarıda gətirilən arqumentlər əslində biri digəri ilə bağlı olan arqumentlərdir. Belə ki, məsələn, kənd təsərrüfatında çalışanların gəlirlilik səviyyəsini yüksəltmədən onların istehsala marağının təmin edilməsi və kənddən şəhərə axının qarşısının alınması mümkün deyil. Kənddən şəhərə axının qarşısının alınması isə kənd

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

ərazilərinin dayanıqlı inkişafına imkan yaradan çox mühüm amillərdən biri hesab edilir. Bu, həm də təbiəti mühafizə ilə əlaqədardır, belə ki, təbiəti mühafizə etmədən gələcək nəsillərin ərzaq məhsullarına tələbatının ödənilməsi böyük risklər altına düşür. Ona görə də aqrar ərzaq kompleksinin dövlət tərəfinədən müdafiə edilməsinə yönəldilən tədbirlərin həyata keçirilməsindən gözlənilən effektin əldə edilməsi sadalanan arqumentlərin kompleks və sistemli şəkildə nəzərə alınması əsasında mümkündür.

Ölkəmizdə aqrar ərzaq kompleksinin dövlət tənzimlənməsi üzrə həyata keçirilən tədbirlər çərçivəsində yerli istehsalçıların gəlirlərinin artırılmasına demək olar ki, həmişə diqqət yetirilmişdir. Yerli kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları istehsalçılarının gəlirlərinin artırılmasına ölkə prezidenti H.Əliyev cənabları tərəfindən imzalanmış 22 mart 1999-cu il tarixli “Aqrar sahədə islahatların sürətləndirilməsinə dair bəzi tədbirlər haqqında” Fərmanının çox böyük təsiri olmuşdur. Belə ki, fərmanda planlı təsərrüfatçılıq sistemində mövcud olmuş çoxsaylı vergi və ödəmələrin qüvvədə qalması səbəbindən, bir çox kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının ziyanla başa gəlməsi vurğulanır və buna görə də, bəzi məhsulların istehsalının kəskin azalması və kənddə işsizlik səviyyəsinin artması qeyd olunurdu. Vəziyyətin belə davam etməsi ölkə əhalisinin əsas növ ərzaq məhsullarına tələbatının ödənilməsi baxımından o zaman mövcud olan problemlərin daha da kəskinləşməsinə gətirib çıxara bilərdi. Ona görə də qeyd edilən vergi və ödəmələrin ləğv edilməsi və kənd əmtəə istehsalçılarının istehsala marağının gücləndirilməsi ölkənin aqrar ərzaq siyasətində yüksək müsbət təsirə malik tədbir kimi öz effektini göstərmişdir. Bu effekt ölkədə yaradılan ərzaq ehtiyatlarının tərkibində idxalın payının azalması və buna müvafiq olaraq yerli istehsalın payının çoxalması şəklində özünü büruzə vermişdir.

Son beş ildə əsas növ ərzaq məhsullarının ehtiyatlarının tərkibində yerli istehsalının payına dair məlumatlar aşağıdakı cədvəldə əks etdirilmişdir (cədvəl 1).

Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, 2015-2019-cu illərdə ölkəmizdə dənli və dənli paxlalıların ehtiyatlarının tərkibində yerli istehsalın payı 50,4 – 55,0% arasında dəyişmişdir. Sözügedən göstərici buğda üzrə 42,6 - 48,0% arasında tərəddüd etmişdir.

Cədvəl 1

Əsas növ ərzaq məhsullarının ehtiyatlarının tərkibində yerli istehsalın payı, %

	2015	2016	2017	2018	2019
Dənli (çəltik istisna olunmaqla) və dənli paxlalılar	50,4	49,0	49,2	57,6	55,0
o cümlədən buğda	42,6	42,1	43,5	51,0	48,0
Kartof	55,2	55,4	54,7	53,9	56,5
Bütün növ tərəvəz	85,2	83,5	84,9	86,3	86,9
Bostan məhsulları	99,4	99,2	99,2	98,9	99,4
Meyvə və giləmeyvə	88,5	86,2	86,6	84,5	84,7
Bütün növ ət və ət məhsulları	91,7	86,8	83,5	80,1	79,7

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

o cümlədən quş əti	95,2	78,2	78,7	73,2	71,5
Süd və süd məhsulları	78,3	86,6	85,3	86,1	84,3
Yumurta	97,7	98,4	99,5	97,0	98,1
Balıq və balıq məhsulları	74,4	81,3	77,8	79,5	78,3

Mənbə: Cədvəl Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəl 1-də göstərilən əsas növ ərzaq məhsulları sırasında dənli və dənli paxlalılarda yerli istehsalın payı ən aşağı səviyyədədir. Bu, sözügedən məhsul üzrə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından problemin mövcud olduğunu göstərir. Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, ərzaq təhlükəsizliyi dedikdə diqqət daha çox ölkənin taxıl və taxıl məhsulları üzrə özünütəminata yönəlir. Bu deyilənlər nəzərə alınmaqla, ölkəmizin taxıl istehsalçılarının bazarın dağıdıcı təsirlərindən qorunmasına yönəldilmiş kompleks və sistem xarakterli tədbirlər həyata keçirilir. Sözügedən tədbirlər gələcəkdə də davam etdiriləcəkdir. Çünki hələ ölkəmizin taxıl və taxıl məhsulları bazarının eyniadlı beynəlxalq bazarlardan asılılığının zəruri və yaxud arzu edilən səviyyəyə qədər azaldılması mümkün olmamışdır.

Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunma səviyyəsinin aşkara çıxarılması zamanı istifadə edilən göstəricilər sırasına, həm də əsas növ ərzaq məhsullarının ehtiyatlarının tərkibində, eyni zamanda həmin məhsulların əhalinin şəxsi istehlakına daxil olan hissəsində idxalın payı daxildir. Ərzaq məhsulları ehtiyatlarının tərkibində idxal olunan məhsulların payının dinamikasına dair məlumatları aşağıdakı cədvəl 2-dən əldə etmək olar.

Cədvəl 2

Əsas növ ərzaq məhsullarının ehtiyatlarının tərkibində idxalın payı, %

	2015	2016	2017	2018	2019
Dənli (çəltik istisna olunmaqla) və dənli paxlalılar	27,6	28,0	24,9	20,9	27,0
o cümlədən buğda	35,1	37,4	31,3	27,7	36,0
Kartof	9,2	11,7	10,1	9,5	11,3
Bütün növ tərəvəz	2,8	4,0	2,8	2,1	2,0
Meyvə və giləmeyvə	7,4	9,3	9,0	11,5	10,9
Bütün növ ət və ət məhsulları	5,4	12,0	15,3	16,9	17,2
Süd və süd məhsulları	14,9	12,4	14,5	13,7	15,3
Yumurta	0,3	1,2	0,0	1,1	0,1
Balıq və balıq məhsulları	21,5	17,8	18,7	16,8	17,7

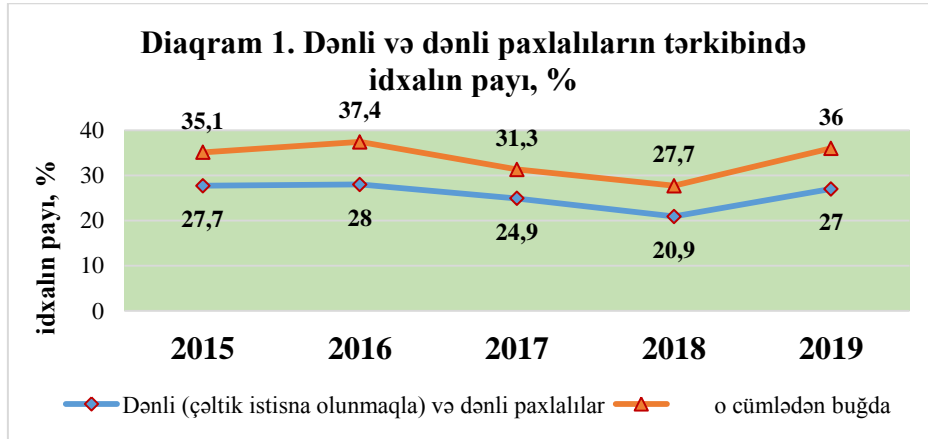
Mənbə: Cədvəl Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi, təhlil edilən illər ərzində dənli və dənli paxlalıların tərkibində idxalın payı 20,9-27,6% arasında, o cümlədən buğda ehtiyatlarında həmin göstəricinin səviyyəsi 31,3-35,1% arasında dəyişmişdir. Bu göstəricinin səviyyəsi ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması baxımından yol

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

verilə bilən həddi aşır. Ona görə də strateji əhəmiyyət kəsb edən bu məhsul üzrə idxalın azaldılması çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir və bu əlaqədar dövlət strukturlarının diqqət mərkəzində saxlanılır.

Dənli və dənli paxlalıların tərkibində idxalın payına dair dolğun təsəvvürü aşağıdakı diaqramdan almaq olar (diaqram 1).

Ölkəmizdə taxıl istehsalçılarının gəlirlərinin artırılması və onların istehsala marağının stimullaşdırılması üçün sözügedən məhsulların dövlət tərəfindən alışına təminatlı qiymətlər tətbiq edilir. Bu qiymətlər taxıl istehsalçılarına geniş təkrar istehsalı həyata keçirmək üçün kifayət qədər gəlir əldə etməyə imkan verir. Məsələ burasındadır ki, heç də bütün taxıl istehsalçıları məhsullarını göstərilən qiymətlərə reallaşdırmaq imkanlarına malik olmurlar. Bunu onların istehsal etdikləri taxılın keyfiyyət xüsusiyyətləri qoyulan tələblərə cavab vermədikdə müşahidə etmək olur. Deyilənlər nəzərə alınmaqla, ölkəmizdə istehsal edilən taxılın keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə məqsədyönlü tədbirlərin işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsi ölkəmizin ərzaq təhlükəsizliyinin və müstəqilliyinin səviyyəsinin daha da yüksəlişinə gətirib çıxara bilər.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin maliyyə resursları artdıqca ölkəmizin aqrar ərzaq kompleksinin müdafiəsinə yönəldilən maliyyə resurslarının həcmi də artırılmış və bu aspektdə həyata keçirilən tədbirlərin spektri daha da genişləndirilmişdir. Sözügedən tədbirlər “Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə üç böyük qrupa ayrılmışdır:

- ümumi sahə üzrə dövlət dəstəyi tədbirləri;
- bitkiçilik sahəsi üzrə dövlət dəstəyi tədbirləri;
- heyvandarlıq sahəsi üzrə dövlət dəstəyi tədbirləri.

Ümumi sahə üzrə dövlət dəstəyi tədbirlərinə kənd təsərrüfatının vergilərdən azad edilməsi, kənd təsərrüfatı əmtə istehsalçılarına büdcədən güzəştli kreditlərin verilməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında və emalında istifadə edilən və ölkəyə idxal edilən istehsal vasitələrinə gömrük güzəştlərinin tətbiqi, “Aqroservis” ASC tərəfindən kənd təsərrüfatı maşın, texnika və avadanlıqlarının dəyərinin 40%-nin dövlət büdcəsindən ödənilməsi və onların lizinq yolu ilə satılması, kənd

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

təsərrüfatı əmlakının və müəyyən edilmiş sığorta hadisələrinin sığortalanması üzrə sığorta haqlarının 50%-nin dövlət tərəfindən ödənilməsi aiddir.

Ölkəmizin kənd təsərrüfatının bitkiçilik sahəsi üzrə həyata keçirilən dövlət dəstəyi tədbirlərinin spektri daha genişdir və bu tədbirlər sırasına aşağıdakılar daxildir: kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün sərf edilən yanacaq və motor yağlarının əlli faizinin dövlət tərəfindən ödənilməsinin təmin edilməsi məqsədilə əkin sahələrinin hər hektarına əlli manat subsidiya verilməsi; kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olanlara hər 1000 m³ suvarma suyunun qiymətində güzəştlərin edilməsi; “Aqroservis” ASC tərəfindən məhsul istehsalçılara satılan müasir suvarma avadanlıqlarının dəyərinin 40%-nin dövlət tərəfindən ödənilməsi; gübrələrin, pestisidlərin və müasir sənaye üsulu ilə alınmış biohumusun dəyərinin 70%-nin dövlət büdcəsindən ödənilməsi; kənd təsərrüfatı bitkilərinin karantin tətbiq edilən və xüsusi təhlükəli zərərvericilərə qarşı mübarizə tədbirlərinin dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına təmin edilməsi.

Heyvandarlıq sahəsi üzrə həyata keçirilən tədbirlərə aşağıdakılar daxildir: “Aqroservis” ASC tərəfindən idxal edilən cins mal qaranın dəyərinin 50%-nin dövlət büdcəsindən ödənilməsi və onların lizin qyolu ilə heyvandarlıq məhsulları istehsalı ilə məşğul olan istehsalçılara satılması; süni mayalanma yolu ilə alınan hər baş buzova görə 100 manat subsidiya ödənilməsi; süni mayalanma məqsədilə infrastrukturun dövlətin hesabına təmin edilməsi; bütün növ kənd təsərrüfatı heyvanları və quşları arasında heyvanların xüsusi təhlükəli yoluxucu xəstəliklərinə (13 növ xəstəlik) qarşı aparılan müalicə-profilaktika və diaqnostika tədbirlərinin dövlət büdcəsinin hesabına təmin edilməsi.

Qeyd etdiyimiz kimi, yuxarıda sadalanan tədbirlər əsas etibarlı ilə kənd təsərrüfatını müdafiə üzrə həyata keçirilən tədbirlərdir. Ölkəmizin ərzaq təhlükəsizliyinin və müstəqilliyinin yaxşılaşdırılması və yaxud tam təmin edilməsi məqsədilə, həm də emal və qida sənayesi müəssisələrinin inkişafına fikir verilməlidir. Sözügedən müəssisələri inkişaf etdirmədən kənd təsərrüfatının yüksək templərlə inkişafı və ölkə əhalisinin müxtəlif növ qida məhsullarına tələbatının dolğun ödənilməsi mümkün deyil. Məlum olduğu kimi, bu müəssisələr, həm də kənd təsərrüfatının inkişafı baxımından lokomotiv rolunu oynayır. Ona görə də ölkəmizin müxtəlif bölgələrində sözügedən müəssisələrin sayının artırılması hesabına onlar arasında rəqabətin dərinləşdirilməsi və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının emal müəssisələrinin lokal inhisarçılığından çıxarılması çox vacibdir.

Aqrar ərzaq kompleksinin dövlət tərəfindən müdafiə edilməsinin təkmilləşdirilməsi

Aqrar ərzaq kompleksinin dövlət tərəfindən müdafiə edilməsi çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlər əsas etibarlı daxili bazarın daha çox ehtiyac duyduğu məhsullar üzrə həyata keçirilməlidir. Bu məhsullar sırasında heyvandarlıq məhsulları xüsusilə qeyd edilməlidir. Məlum olduğu kimi, heyvandarlıq məhsullarına ölkə əhalisinin ayrı-ayrı təbəqələrinin tələbatı tam ödənilmir, məhz bu səbəbdən sözügedən məhsullar bazarının potensial tutumları çoxdur. Belə ki, məsələn, sadə hesablamalar göstərir ki, ət və ət məhsulları bazarının potensial tutumu onun real tutumundan 2,1 dəfə çoxdur. Deməli, hazırda heyvandarlığın inkişafına yönəldilən müdafiə tədbirləri davamlı xarakter daşmalı və ölkə əhalisinin sözügedən məhsullara

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

tələbatının ödənilmə səviyyəsinin yaxşılaşdırılması üçün həmin tədbirlərə (mal-qaranın cins tərkibinin yaxşılaşdırılması) zəruri maliyyə vəsaitlərinin ayrılması diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Qarabağın işğaldan azad edilməsi ölkəmizin ərzaq təhlükəsizliyinin və müstəqilliyinin təmin olunma səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılmasına gətirib çıxaracaq.

Məlum olduğu kimi, işğaldan azad edilmiş əkin sahələri 100 min hektardan çoxdur. Sözügedən əkin sahəsinin strukturunda taxıl əkin sahəsinin, bütövlükdə ölkə üzrə əkin sahəsinin strukturundakı payına uyğunlaşdırılması ölkəmizdə taxıl istehsalının ən azı 150-180 min artımına gətirib çıxaracaq. Ölkəmizdə taxıl istehsalının artımı bu məhsuldan hazırlanan başqa məhsulların (məsələn, müxtəlif yarmaların, makaron məmulatlarının və s.) artımına rəvac verəcək. Bu isə ölkəmizin ərzaq müstəqilliyinin daha da güclənməsilə nəticələnəcək.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə həm kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı üzrə müəssisələrin yaradılması nəzərdə tutulur. Bu, həmin regionda yerlərdə məhsulların satışına və həmin məhsulların dəyərinin vaxtında ödənilməsinə imkan verəcək. Nəticədə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların istehsala maraqları davamlı xarakter alacaq və sözügedən regionda kənd təsərrüfatının və bütövlükdə aqrar ərzaq kompleksinin artan templə inkişafını təmin etmək mümkün olacaq.

Ölkəmizin ərzaq təhlükəsizliyinin və müstəqilliyinin təmin edilməsinə “Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsi öz müsbət təsirini göstərəcəkdir. Bu tədbirlərin müəyyən hissəsinin həyata keçirilməsinə baxmayaraq, hələ də bəzi tədbirlər icra edilməmiş qalır. Belə ki, məsələn, sözügedən sənəddə əsas növ ərzaq məhsulları üzrə tövsiyə edilən istehlak normalarının (insanların sağlam həyat tərzini keçirmələri üçün bu normaların işlənilib hazırlanması vacibdir) işlənilib hazırlanması vurğulansa da, hələ də həmin normalar təsdiq edilməmişdir. Məhz bu səbəbdən ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin və müstəqilliyinin təmin olunması üzrə əhatəli təhlillərin aparılması müəyyən çətinlik yaradır. Bu barədə Strateji Yol xəritəsində yazılır: “Dövlət ərzaq ehtiyatlarının formalaşdırılması üçün əhalinin yaş və cins qrupları və bəzi digər əlamətlər nəzərə alınaraq, beynəlxalq normalara uyğun rəşional fizioloji istehlak normaları işlənilib hazırlanacaq və müəyyənləşdirilmiş normalara uyğun olaraq hər bir region – inzibati rayon üçün ərzaq məhsulları üzrə istehlak bazarının tələbatı müəyyənləşdiriləcəkdir” [1, s.52].

Ərzaq məhsulları üzrə rəşional fizioloji normaların işlənilib hazırlanması əsas növ ərzaq məhsulları üzrə formalaşdırılacaq resursların cari və gələcək illər üzrə tələb olunan miqdarını müəyyənləşdirməyə imkan verəcəkdir. Bu problemin həlli ilə əlaqədar strateji yol xəritəsində göstərilir: “Gələcəkdə ölkə əhalisinin ərzaq təhlükəsizliyinin davamlı təmin edilməsi üçün müəyyən edilmiş normalar və tələbat, əhali sayının artması, iqlim dəyişikliklərinin mümkün təsirləri nəzərə alınaraq, ərzaq ehtiyatlarının çeşid və həcmiəri üzrə yaxın, orta və uzunmüddətli proqnozlar hazırlanacaq, eyni zamanda ərzaq təhlükəsizliyi baxımından daha zəif əhali qrupları və regionlar müəyyənləşdiriləcəkdir” [1, s.52].

Qeyd edilən tədbirlərin icrası ölkənin ərzaq müstəqilliyinin daha da möhkəmləndirilməsi üzrə adekvat qərarların qəbul edilməsi üçün zəruri informasiyaların əldə edilməsinə imkan verəcəkdir.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı.
2. “Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyi Proqramı”, 2 mart 2001-ci il.
3. “2008-2015-ci illərdə AZərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci ilə 25 avqust tarixli sərəncamı.
4. Борисенко Е.Н. Продовольственная безопасность. Москва: Экономика, 1997, с. 45-55.
5. Зинченко А. П. и др. Аграрная политика. Учебник, М.: КолосС, 2004.
6. Кундиус В.А. Экономика агропромышленного комплекса: учебное пособие / - М.: КНОРУС, 2010. – 544 с.

AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT GƏLİRLƏRİ VƏ XƏRCLƏRİNƏ MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

i.e.f.d., baş müəllim Həkimova Yeganə Allahyar qızı,

Azərbaycan Dövlət İqtisad universiteti (UNEC)

Yegana_Hakimova@unec.edu.az

e-mail: hekimli.2014@mail.ru

Xülasə

Dayanmadan dəyişən, iqtisadi təlatümlərin baş verdiyi və qeyri-müəyyənliklərlə dolu dünyamızda maliyyə nəzarəti dövlət idarəçiliyində, səmərəli sosial-iqtisadi siyasətin aparılmasında və insanların rifah səviyyəsinin yüksəldilməsində önəmli rol oynayır. Maliyyənin nəzarət funksiyasının reallaşmasıyla ortaya çıxan maliyyə nəzarəti hər zaman öz aktuallığını qorumuş və xüsusi yanaşma tələb etmişdir.

Maliyyə nəzarəti həm də ona görə aktual, əhəmiyyətli və üstündə dayanılmalı bir prosesdir ki, bu sahədə baş verən istənilən qanunsuzluq, fırıldaqçılıq və qeyri-leqal hallar digər sahələrə təsirsiz ötüşmür. Belə ki, səmərəsiz təşkil olunmuş maliyyə nəzarəti ilə həm dövlət gəlirlərinin toplanmasında, həm də xərclərin təyinatına uyğun istifadəsində istənilən səviyyəyə çatmaq mümkün olmur. Ümumiyyətlə, deyə bilərik ki, hər hansısa sahədə inkişafa nail olmaq və müasir mədəniyyətlər səviyyəsinə yüksəlmək üçün ölkədə yüksək səviyyəli maliyyə nəzarəti sistemi formalaşdırılmalıdır.

Acar sözlər: maliyyə nəzarəti, dövlət gəlirləri, dövlət xərcləri, büdcə profisiti (artıqlığı), büdcə defisiti (kəsiri).

Maliyyənin vacib funksiyalarından biri nəzarət funksiyasıdır. Maliyyə nəzarəti ona görə aparılır ki, fəaliyyət istiqamətinin qanuni olub-olmadığı müəyyən edilir, həmçinin, seçilmiş siyasətin səmərəliliyi, maliyyə vəsaitlərindən təyinatı üzrə istifadə səviyyəsi yoxlanılır.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Maliyyənin nəzarət funksiyasının başlıca məqsədi vergilərin tam həcmdə və vaxtında yığılmasını həyata keçirməkdən, həmçinin, maliyyə üzrə qanunvericilik aktlarına əməl olunmasını, xərcləmələrin düzgün istifadə edilməsini müəyyən etməkdən ibarətdir [1].

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra bazar iqtisadiyyatı yolunu tutdu, respublikada dərin iqtisadi islahatlar həyata keçirildi, xəzinədarlıq sistemi yaradıldı. Bütün bunların hamısı beynəlxalq səviyyədə standartlara cavab verən maliyyə nəzarəti sisteminin qurulmasını şərtləndirdi.

Bazar iqtisadiyyatlı sistemdə dövlət gəlirləri və xərclərinə maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi, müasir nəzarət mexanizmlərinin qurulmasını, nəzarətəddici orqanlar arasında məlumat mübadiləsinin gücləndirilməsini və auditor xidmətinin yüksək səviyyədə təşkilini nəzərdə tutur.

Dövlət xərclərinə nəzarət edilməsi, sadəcə, xərclərin azaldılması ilə bağlı deyil, eyni zamanda xərclərin idarəli şəkildə artırılmasını və perspektivli sahələrə edilməsini də nəzərdə tutur. C.T.Standfordun fikrincə dövlət xərclərinin kimlər tərəfindən və hansı məqsədlər üçün istifadə ediləcəyi ilə bağlı təyin olunmuş aşağıdakı məqsədləri vardır:

- 1) Xüsusi xərclərlə dövlət xərcləri arasında tarazlığın qurulması;
- 2) İsrafın qarşısı alınaraq ictimai istehsal xərclərinin aşağı salınması;
- 3) Çəkilən xərclərin səlahiyyətli subyektlər tərəfindən həyata keçirilib-keçirilmədiyinin və qanunlara uyğunluğunun araşdırılması [2].

Dövlət gəlirləri və xərclərinə maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi üçün maliyyə nəzarətinin təşkili prinsiplərinə riayət edilməsi vacib şərtlərdəndir. Maliyyə nəzarətinin təşkili prinsiplərinə aşağıdakılar aiddir:

- 1) Nəzarət prosesinin tam aşkarlıqla həyata keçirilməsi;
- 2) İrəlidə ola biləcək qeyri-qanuni hadisələrin qarşısının alınması tədbirlərinin hesaba qatılması;
- 3) Aparılan təftişin əhatəliliyi;
- 4) Nəzarət prosesinin demokratik əsaslarla aparılması;

Maliyyə nəzarəti təşkil edilərkən ölkənin ölkənin mövcud potensial imkanları nəzərə alınmalıdır. Nəzarət sistemini düzgün qurmaqla dövlət gəlirlərinin toplanmasına və vəsaitlərin səmərəli xərclənməsinə nəzarət etmək mümkündür. Düzgün və operativ qurulmuş maliyyə nəzarəti sistemi ilə sabit maliyyə dayanıqlılığına nail olmaq olar. Belə ki, dövlət gəlirləri və xərclərinə maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- 1) Operativ maliyyə nəzarəti sisteminin qurulması;
- 2) Maliyyə nəzarətinin sisteminin iqtisadi sistemə uyğunlaşdırılması;
- 3) Nəzarətəddici orqanların öz aralarında qarşılıqlı məlumat mübadiləsinin gücləndirilməsi;
- 4) Nəzarətəddici orqanların səlahiyyətlərinin, fəaliyyət dairələrinin tam dəqiq müəyyənləşdirilməsi;
- 5) “Kölgə iqtisadiyyatı”na qarşı mübarizənin gücləndirilməsi və “kölgə iqtisadiyyatı”nın qeydiyyata alınması üçün proqramların qəbul olunması;
- 6) Mövcud vəziyyətin qiymətləndirilməsi və qarşıya qoyulan hədəf istiqamətində mübarizənin gücləndirilməsi;

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

7) Nəzarətəddici subyektlərin ən son informasiya texnologiyaları ilə təmin edilməsi və elektron nəzarət siteminin gücləndirilməsi;

8) Nəzarətəddici subyektlərin hesabatlılığının təkmilləşdirilməsi;

9) Dövlət gəlirləri və xərclərinə maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsinin nəticəsinin statistikasının təşkili.

Dövlət xərclərindən ehtiyatsızca istifadə edildiyi zaman gəlirlərlə xərcləri qarşılamaq mümkün olmur, nəticədə isə inflyasiya, ödəmələr balansında kəsr kimi problemlərə gətirib çıxarır.

Büdcədə kəsr yaranma bildiyi kimi, artıqlıq (profisit) da meydana gələ bilər. Dövlət büdcəsinin gəlirləri xərclərindən artıq olduğu halda, bu zaman “büdcə artıqlığı” yaranmış olur. Büdcə artıqlığı rifah xərcləmələrinin azalması səbəbindən, əlavə vergilərin tətbiq edilməsi kimi səbəblərdən meydana gələ bilər.

Büdcə artıqlığı Mərkəzi Banka olan borcların ödənilməsində istifadə edildiyində və ya dövlət qənaəti kimi tutulduğunda bu hal iqtisadiyyat üzərində daraldıcı təzyiq göstərmiş olacaq [3]. Ancaq yaranmış büdcə artıqlığı fərdlərin və müəssisələrin əllərində olan dövlət istiqrazlarının alınması şəklində dövlət borclarının ödənilməsi üçün istifadə edildiyi zaman, iqtisadiyyat üzərindəki daraldıcı təsiri daha az olacaqdır. Büdcə artıqlığı səbəbindən vergi güzəştlərinə gedilməsi vergi ödəyicilərini stimullaşdırır, iqtisadiyyata edilən investisiyaları artırır bilər. Modern iqtisadiyyatda büdcə artıqlığına büdcə kəsirinə nisbətən çox az rast gəlinir. Azərbaycanda isə sonuncu dəfə dövlət büdcəsində artıqlıq 2013-cü ildə əmələ gəlmişdir ki, bunun da məbləği 352,8 milyon manat olmuşdur.

Büdcədə yaranmış kəsr dövlət borcu və digər mənbələr hesabına maliyyələşdirilir.

Özəlləşdirmədən daxilolmalar büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi mənbələrindən biri kimi çıxış edir. Özəlləşdirmədən daxilolmalar iki əsas məqsədə xidmət edir:

- 1) Büdcə xərclərinin maliyyələşdirilməsi;
- 2) Dövlət borcunun məbləğinin azaldılması.

2020-ci ilin büdcə layihəsində büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi üçün dövlət büdcəsinin əmlakının özəlləşdirilməsindən 62 milyon manat nəzərdə tutulmuşdur.

Büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi mənbələrindən digəri isə qısamüddətli dövlət istiqrazlarının satılmasından daxil olan vəsaitlərdir. Qısamüddətli dövlət istiqrazlarının satışı büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi ilə yanaşı, ölkədə qiymətli kağızlar bazarının formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

2020-ci il üçün daxili borclanma yolu ilə büdcə kəsirinin 100 milyon manatının qarşılanması nəzərdə tutulmuşdur.

Büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsinin digər yolu dövlətin xarici borclanmaya getməsidir. Xarici borclanmaya Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) və digər maliyyə institutlarından alınan kreditlər daxildir.

2020-ci ilin dövlət büdcəsi kəsirinin 951 milyon manatının –xaricdən alınan kreditlər hesabına ödənilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Ümumilikdə həm daxili, həm də xarici borclanma hesabına 2018-ci ildə büdcə kəsirinin 226 milyon manatı qarşılanmışdır.

Büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi yollarından biri də vahid xəzinə hesabının qalığı hesabına maliyyələşdirilməsi aiddir. 2020-ci il dövlət büdcəsi kəsirinin 1666,2

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

milyon manatının 1 yanvar 2020-ci ilə olan vahid xəzinə hesabının qalığı hesabına maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının “Büdcə sistemi haqqında” qanununda göstərilir ki, dövlət borcu, Azərbaycan Respublikasının adından bağlanmış müqavilələrin öhdəlikləri üzrə ödənilməli olan borcudur [4]. Dövlət borcu bir sıra xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün dövlət zəmanəti və dövlətin öhdəliyi ilə alınan borcudur. Borclanma dövlətə gəlir gətirməklə yanaşı, onun xərclərini də artırır. Dövlət borclanmaya ən önəmli xərclərini tam maliyyələşdirmək üçün gedir.

Ölkəmizin ən başlıca dəyəri dövlətçilikdir, cəmiyyətin sosial, siyasi və iqtisadi həyatında dövlət idarəçiliyinin rolunu azaltmaq mümkün deyildir. Dövlət idarəçiliyi ciddi dərəcədə respublikanın modern sosial-iqtisadi vəziyyətini, cəmiyyətin gələcəyini müəyyənləşdirir. Dövlət idarəçiliyində səmərəliliyin yüksəldilməsi Azərbaycan üçün strateji məsələlərdən biridir. Dövlət idarəçiliyində səmərəlilik anlayışı, müəyyən məqsədlərə çatmaq üçün dövlət vəsaitlərinin istifadəsi və əldə olunmuş nəticələr arasındakı nisbətə göstəricisidir.

Dövlət idarəetməsinin səmərəliliyi deyəndə, resursların məhdud olduğu şəraitdə cəmiyyətin tələbatlarının və mənafeələrinin qarşılınması mümkün olan ən yaxşı nəticələrə nail olunması ilə bağlı məqsədli və səmərəli fəaliyyət anlaşılır.

Dövlət idarəçiliyində səmərəliliyə bir sıra amillər təsir edir, onlar aşağıdakı qruplara bölünür:

- 1) Strateji məqsədlər;
- 2) Dövlət hakimiyyəti və idarəetmə sisteminin qurulması;
- 3) Cəmiyyətin sosial, siyasi və iqtisadi vəziyyətinin sabitliyi.

Dövlət, öz orqanları vasitəsilə lazımi xidmətləri göstərmək və ictimai ehtiyacları ödəyə bilmək üçün xərclər həyata keçirir. Dövlətin öz vəzifələrini yerinə yetirmək üçün mal və xidmətlər satın alması və bu alışlar qarşılığında xərclər çəkməsi, həmçinin ictimai ehtiyacların ödənilməsinin məcburiliyi dövləti xərclər həyata keçirməyə məcbur edir və bu xərclər dövlət xərcləri adlanır. İctimai ehtiyacların ödənilməsindən əlavə, müasir dövlətin öz üzərinə götürdüyü iqtisadi vəzifələr də dövlət xərcləri kimi qarşımıza çıxmaqdadır. Bunlara ədalətli gəlir bölgüsünü təmin etmə, tam məşğulluğa nail olma və iqtisadi inkişafa şərait yaratmaq misal göstərilə bilər.

Müasir iqtisadiyyatda dövlət xərcləri dövlət orqanları vasitəsilə həyata keçirilir. Dövlət xərclərinin böyük hissəsi mərkəzi dövlət orqanları, digər hissəsi isə yerli hakimiyyətlər (bələdiyyələr) tərəfindən həyata keçirilir. Dövlət xərclərinin bir sıra xüsusiyyətləri vardır:

- 1) Müəyyən bir ictimai ehtiyacın qarşılınması;
- 2) Zaman içində artma meyilli olması;
- 3) Əsas məqsədinin mənfəət götürmək olmaması;
- 4) Kəmiyyət və yaratdığı təsir yönündən həcmnin (ölçüsünün) böyük olması;
- 5) Səlahiyyətli şəxslər və qurumlar tərəfindən həyata keçirilməsi;
- 6) Qarşılığında pul ödənilməsi;
- 7) Dövlət xərclərinin dövlət gəlirlərindən əvvəl müəyyən olunması;
- 8) İqtisadi xüsusiyyətlərlə birlikdə siyasi xüsusiyyətlərinin olması.

Dövlət xərclərinin xüsusiyyətlərinin arasında onun zaman daxilində artım meyilli olduğunu qeyd etdik. Bu artımın səbəbləri nələndir?

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Bu suala tarixi prosesə baxaraq mənalı və əhatəli cavab vermək olar. İqtisadiyyatın atası sayılan Adam Smitin “Millətlərin sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında traktat” adlı kitabının nəşr olunduğu 1776-cı ildən 19-cu əsrin ortalarına qədərki dövrün məlumatlarını analiz etdikdə görürük ki, həmin dövr aralığında dövlət xərclərinin həcmi aşağı səviyyədə olmuşdur. Ancaq XIX əsrin ortalarından XX əsrin 30-cu illərinə qədər olan dövrdə dövlət xərclərində artım görünmüş, XX əsrin 30-cu illərindən sonrakı dövrdə isə çox böyük artımlar baş vermişdir.

Dövlət gəlirləri və xərclərinə maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyin artırılması dövlət qanunvericiliyinin inkişaf səviyyəsindən də əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır, belə ki, qanunvericilik bazasının zamanın tələblərinə uyğun şəkildə qurulmasını və təkmilləşdirilməsini tələb edir. Qeyd edək ki, ölkədə dövlət gəlir və xərclərinə maliyyə nəzarəti sahəsində köklü islahatlar aparılmış, dövlət quruculuğu ilə bağlı işlər görülmüşdür.

Bunlara ali maliyyə nəzarəti orqanı olan Hesablama Palatasını nümunə göstərə bilərik. Hesablama Palatası Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən yaradılmış və 7 dekabr 2001-ci ildən etibarən fəaliyyətə başlamış büdcə-maliyyə nəzarəti orqanıdır. Hesablama Palatası Milli Məclisə hesabat verir [5].

Başqa bir nümunə kimi “Dövlət Vergi Xidməti”ni deyə bilərik. “Dövlət Vergi Xidməti” İqtisadiyyat Nazirliyi yanında yaradılan dövlət orqanıdır. 23 oktyabr 2019-cu ildə Vergilər Nazirliyi ləğv edilmiş və “Dövlət Vergi Xidməti” yaradılmışdır.

Dövlət idarəçiliyində səmərəliliyin artırılması istiqamətində “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”ndə də bir sıra strateji hədəflər göstərilmişdir. Nəzərdə tutulmuş strateji hədəflərə aşağıdakılar daxildir:

- Ölkədə fiskal dayanıqlılığın möhkəmləndirilməsi və davamlı monetar siyasətin qəbulu;
- Özəlləşdirmə və dövlət mülkiyyətindəki müəssisələrlə bağlı islahatların reallaşdırılması;
- İnsan kapitalının inkişaf etdirilməsi;
- Ölkədə əlverişli biznes mühitinin yaradılması.

Ölkə iqtisadiyyatının təbii resurslardan, xüsusilə də neft sektorundan asılılığının qısa və uzunmüddətli dövrdə azaldılması zəruridir. İqtisadi artıma nail olmaq, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və qeyri-neft sektoruna xarici investisiyaların cəlb üçün ölkə iqtisadiyyatında özəl sektorun xüsusi çəkisinin artırılması istiqamətində önəmli islahat proqramları reallaşdırılmaqdadır.

Ölkə ərazisində iqtisadi fəallığı artırmaq, iqtisadiyyatda dövrün tələblərinə uyğun zəruri struktur islahatların aparılması, ədalətli sağlam rəqabət mühitini formalaşdırmaq və milli iqtisadiyyatın səmərəliliyini artırmaq məqsədilə dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi aparılan iqtisadi siyasətin önəmli istiqamətlərindən biridir. Strateji Yol Xəritəsinin düzgün və səmərəli idarə olunması ölkə iqtisadiyyatında özəl sektorun xüsusi çəkisinin artırılması, ölkəyə xarici sərmayənin, beynəlxalq investisiya banklarının və maliyyə institutlarının cəlb edilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Başqa bir önəmli nöqtə dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi prosesində şəffaflığın və məlumatlandırmanın tam təmin edilməsi və müvafiq prosedurların elektron formada həyata keçirilməsidir.

Strateji Yol Xəritəsində xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün səmərəli şəraitin qurulması, xarici investitorlara dövlət zəmanətinin verilməsi, onların stimullaşdırılması, həmçinin, investisiyaların qorunması ilə bağlı investitorlara müəyyən güzəştlərin və üstünlüklərin verilməsi nəzərdə tutulur.

Dövlət gəlirləri və xərclərinə maliyyə nəzarəti, özlüyündə dövlət maliyyə nəzarətinin bir parçasıdır. Dövlət maliyyə nəzarəti isə “maliyyə nəzarəti”nin bir qoludur. Nəzarət prosesinin düzgün şəkildə həyata keçirilməsi son nəticədə dövlət idarəçiliyində səmərəliliyin artırılmasına gətirib çıxarır.

Onu da qeyd etmək ki, dövlət idarəçiliyində səmərəliliyin artırılması müxtəlif faktorlardan asılıdır, yalnız maliyyə nəzarətinin mükəmməl səviyyədə qurulması ilə dövlət idarəçiliyində yüksək səmərəliliyə nail olmaq mümkün deyil. Belə ki, Maksimo Mastruzzi, Aart Kray və Daniel Kaufman tərəfindən aparılan araşdırmada göstərilir ki, dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinin səviyyəsi altı indikatorla müəyyən olunur. Həmin indikatorlar aşağıdakılardır .

1) Siyasi sabitlik və zor tətbiqetmə (şiddət) hallarının olmaması. Bu göstərici qeyri-sabitlik və hakimiyyətin illeqal yollarla, zor tətbiq etməklə, həmçinin terrozim yolu ilə mənimsənilməsi ilə bağlı ölçmələr aparmağa imkan verir.

2) Qanunun aliliyi. İnsanların qanunlara inamını, hüquq-mühafizə və məhkəmə orqanlarının işinin, bir sözlə, ölkədə qanunlara əməl olunması səviyyəsini qiymətləndirmək üçün istifadə olunur.

3) Söz azadlığı və məsuliyyətlik. Bu göstərici insanların hökumətlərini seçməsi, söz azadlığı, assosiasiyaların (birlik və s.) azadlığı, media azadlığı səviyyəsini ölçməyə imkan verir.

4) Qanunvericiliyin keyfiyyəti. Hakimiyyətin sağlam siyasət təşkil etməsi və özəl sektorun inkişafı ilə bağlı qanunvericilik bazasını formalaşdırması səviyyəsini ölçmək üçün istifadə olunur.

5) Korrupsiyaya nəzarət. Bu göstərici korrupsiya hallarının yayılması səviyyəsini qiymətləndirir.

6) Hökumətin işləkliyi. Dövlət işçilərinin və dövlət xidmətlərinin işinin keyfiyyətini, dövlət işçilərinin siyasi təzyiqlərə məruz qalmaması, həmçinin hökumətin elan etdiyi siyasətə bağlılığının qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunur.

Araşdırmanın müəlliflərindən olan Aart Kray qeyd edir ki, dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyini ölçərkən müəyyən çətinliklər ortaya çıxır və dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyi çoxlu aspektləri əhatə edir. Onun üçün də istənilən bir ölkədə dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyini bir göstərici ilə müəyyən etmək (qiymətləndirmək) mümkün deyil və dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyini qiymətləndirərkən dövlət idarəçiliyi ilə bağlı müxtəlif mənbələrin məlumatlarından istifadə etmək lazımdır.

Dövlət idarəçiliyində səmərəliliyin artırılmasına aşağıdakı istiqamətlərlə nail olmaq mümkündür:

1. Perspektivi olmayan və zərərlə işləyən sahələr üçün büdcə xərcləmələrini dayandırmaq;

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

2. Ölkə iqtisadiyyatına investisiyaların cəlb edilməsi üçün bu sahədə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və xüsusi güzəştlərin verilməsi;
3. İdarəetmə xərclərini azaltmaq üçün bir sıra qurumların birləşdirilməsi;
4. İnnovativ və gələcəyi olan sahələr üçün büdcə vəsaitlərinin ayrılması;
5. Regionların inkişafı üçün qəbul edilən sosial-iqtisadi proqramların icrasına nəzarətin gücləndirilməsi;
6. Azərbaycanda bələdiyyələrin maliyyə təminatının yaxşılaşdırılması;
7. Bakı və digər böyük şəhərlərdə “şəhər bələdiyyələri”nin yaradılması;
8. Bələdiyyələrin səmərəli fəaliyyət göstərmələri üçün hüquq və səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi;
9. Struktur və insitusal islahatların aparılması və yüksək nəticəyə nail olmuş ölkələrin təcrübələrindən istifadə edilməsi.

Ədəbiyyat

1. Bağırov D.A., Həsənlı M.X. (2011), “Maliyyə”, Bakı, “İqtisad Universiteti” - səh.208
2. Süleymanov E.B., Bulut C. (2013), “Dövlət maliyyəsi”, Bakı, “Qafqaz universiteti”-səh.28
3. “Mərkəzi Bank haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
4. “Büdcə Sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
5. “Hesablama Palatası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.

UZUNMÜDDƏTLİ AKTİVLƏRİN BEYNƏLXALQ STANDARTLAR ƏSASINDA TƏTBİQİ VƏ MALİYYƏ UÇOTU STANDARTLARINA HARMONİZASİYASI

Dosent Xudaverdiyeva Kifayət Aslan qızı

“Maliyyə və Mühəsibat” fakültəsi

Xudaverdili Ülvyyə Ramiz qızı

maqistr,

“Mühəsibat uçotu və Audit” kafedrası

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

[e-mail:kifayat60@mail.ru](mailto:kifayat60@mail.ru)

Xülasə

Azərbaycanda mühəsibat uçotu və audit əməliyyatlarının təkmilləşməsi zəruriliyi daxili və xarici amillərə əsaslanaraq, getdikcə iqtisadi mühitə inteqrasiya olunması, uçot, maliyyə hesabatlarının düzgün tərtib edilməsini tələb edir. Bu da paralel olaraq, vahid iqtisadi sferada uçotun, təhlilin və maliyyə hesabatlarının informasiyalarından istifadə etməklə beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması qarşıda duran əsas vəzifələrdəndir.

Hesabatlarda uçot informasiyalarının hər kəs üçün anlaşılıq olması, dünya səviyyəsində təqdim bu sahədə metodiki və metodoloji bazanın harmonizasiyasını zəruri edir.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Uzunmüddətli aktivlərlə bağlı uçot və hesabatın, təhlilin aparılmasının təkmilləşdirilməsi və eyni zamanda MHBS-a uyğunlaşdırılması, müəssisə və təşkilatlarda düzgün aparılması vacib şərtlərdən biridir. Bu istiqamətdə aparılan uçot, təhlil və hesabatın mövcud sistemi, nəzəri-metodoloji, praktiki aspektdən müəyyənləşdirilərək bütün qüsurlar, artıq və ya əskik gəlmələr aşkarlanmalı, mövcud səhvlər aradan qaldırılmalıdır.

Müəssisə və təşkilatlarda uzunmüddətli aktivlər müəssisələrin sahib olduğu əmlakın daxilində yüksək və əhəmiyyətli çəkiyə malikdir.

Bu baxımdan, “Uzunmüddətli aktivlər və onların beynəlxalq maliyyə uçotu əsasında harmonizasiyası” adlı elmi-məqalə işi aktualıq kəsb edir.

Açar sözlər: aktivlər, beynəlxalq standartlar, işçi hesablar planı, maliyyə hesabatı, qanunvericilik bazası.

Mövcud iqtisadiyyatın bütün sahələr üzrə fəaliyyət növlərini bir-birinə bağlayan uçot və hesabat halqasıdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyevin iqtisadi islahatlar sahəsində verdiyi bir sıra qərar və qətnamələr mühasibat uçotu və onun beynəlxalq standartlar əsasında qurulması, tətbiqi, təkmilləşdirilməsi, yenidənqurulması ilə nəticələnmişdir. Qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi məqsədilə 2004-cü il 29 iyun tarixində “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmiş, cənab İ.Əliyev 2005-ci il 7 fevral tarixində həmin Qanunun tətbiq edilməsi barədə fərman imzalamışdır.

Aktivlər uzunmüddətli aktivlər və onlar üzrə əməliyyatların aparılması, funksiyalarının düzgün yerinə yetirilməsi, idrəetmə mexanizminin səmərəli və keyfiyyətli qurulması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Keçmiş hadisələrdən yaranmış və müəssisəyə gələcəkdə iqtisadi səmərə verə bilənlər aktiv hesab edilir.

Uçot və hesabatın ən mühüm elementlərindən biri olan aktivlər, o cümlədən uzunmüddətli aktivlərin mahiyyəti, funksiyaları, təsnifatı onların qiymətləndirilməsi metodları sənəd və hesabatlarda anlaşıqlı və aydın formada tərtib edilməsi, standartlara uyğun hazırlanıb yazılması ən vacib şərtlərdəndir. Respublikada uçot hesabatların sistemli şəkildə qurulması beynəlxalq standartlar əsasında aparılması bu istiqamətdə aparılan nəzəri, metodoloji məsələlərin dərinləşməsinə zəruriləşdirir və inkişafı üçün yeni yollar, imkanlar yaradır.

Uzunmüddətli aktivlərin mahiyyəti və funksiyalarının müəyyənləşməsi, düzgün təsnifatının təşkili onların uçotu, həm də hesabatının metodoloji bazasını müəyyən etməyə, bəzi praktiki məsələlərin məqsədəuyğun formada həllinə əlverişli şərait yarada bilər (Соколов Я.В., М. 2000, s.19). Xüsusi olaraq qeyd edə bilərik ki, uzunmüddətli aktivlərin təsnifatının aparılması zamanı əsas diqqət aktivlərin tərkibinə və eyni zamanda istehsal prosesi zamanında apardıqları rola yönəldilməlidir. Tərkibinə görə uzunmüddətli aktivlər eyni formada əks olunaraq interpretasiya edilir. Azərbaycanda formalaşmış təsnifat əlamətləri uzunmüddətli aktivlərin beynəlxalq sferada uçot standartları və qəbul edilmiş prinsiplər əsasında qurularaq, Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartlarına inteqrasiya edilmişdir (MUBS). Azərbaycan Respublikasının daxilində və onun sərhədləri xaricində mənfəətlə, ya da mənfəət qazanmadan işləmək məqsədi ilə sahibkarlıq fəaliyyətləri, başqa fəaliyyətlə məşğul olmuş, hüquqi şəxs statusunda hesab edilən, yaxud da hüquqi şəxs olmayan, tabeçilik və mülkiyyətinin formasından asılı olmayaraq

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

fəaliyyətdə olmuş bütün təsərrüfat subyektlərinin (birliklər, müəssisələr, idarələr, təşkilatlar və s.) mühasibat uçotunu sistemləşdirməyə və aparmağa borcludur (Nazirlər Kabinetinin “Beynəlxalq Mühasibat uçotu Standartlarına keçmək məqsədilə Milli Mühasibat uçotu Standartlarının 2003-2007-ci illərdə hazırlanması və tətbiqi üzrə Proqramı” (20 fevral 2003-cü il tarixli 29 sayılı qərar, s.4).

Müasir idarəetmə sisteminin mühüm tərkib hissələrindən biri müəssisənin fəaliyyətinin düzgün və şəffaf təmin edilməsi məsələsidir. Qlobal iqtisadiyyata inteqrasiya etmək məqsədini daşıyan Azərbaycan mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlar əsasında qurulması uçot və hesabatın beynəlxalq səviyyədə standartlara uyğunlaşdırılması istiqamətində bir sıra mühüm addımlar atmış, qərar və qətnamələr qəbul etmişdir.

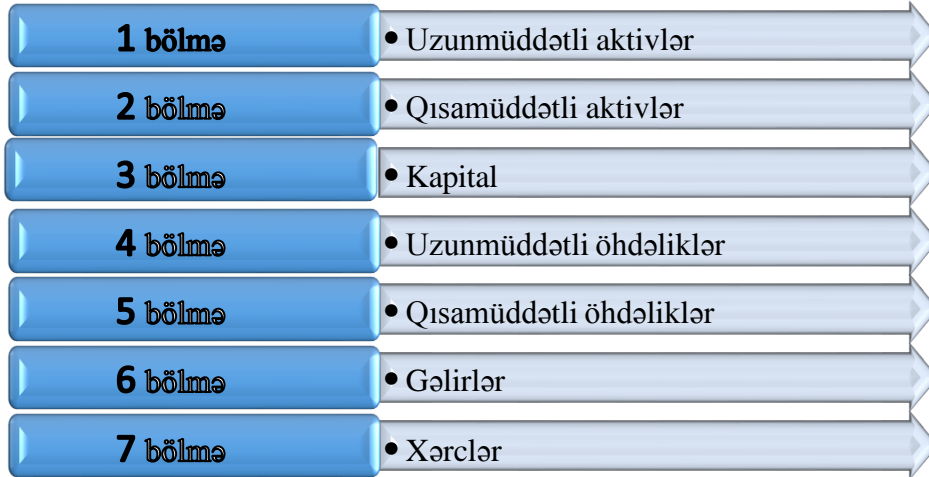
Respublikamızda qəbul edilmiş “Mühasibat Uçotu Haqqında Qanun” uçotla bağlı siyasətin aparılması yollarını müəyyən etmişdir. Bu qanuna əsasən, 2006-cı ildə hesabatların Beynəlxalq Standartları Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş və rəsmi qaydada Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartları Komitəsi Fondu tərəfindən təsdiqlənmişdir. Maliyyə əməliyyatları üzrə hesabatların həmin fondun təsdiq etdiyi prinsip və qaydalara əsasən, beynəlxalq audit şirkətləri tərəfindən qəbul edilmiş rəy və təkliflər verilmişdir. Mühasibat uçotunun maliyyə əməliyyatları üzrə hesabatlarının dünya səviyyəsində istifadə edilən beynəlxalq standartlara əsasən tərtib edilməsi şirkət və təşkilatların müxtəlif təşkilatlarla zəngin maliyyə resursları ilə maliyyə bazarına çıxışını təmin etmişdir. Beynəlxalq standartların tətbiqi maliyyə əməliyyatları üzrə hesabatların tərtibi ölkə təşkilatlarının beynəlxalq miqyaslı kapital bazarına qovuşmasını ön plana çıxartdı. Bir sözlə, maliyyə əməliyyatları üzrə hesabatların beynəlxalq standartlar əsasında qurulması prinsipinin hazırlanmasına fürsət yaratdı. Beynəlxalq səviyyədə istifadə edilən standartlar istifadə edildiyi andan konkret istifadəçi işçi hesablar planı qrupuna istinad edilmişdir.

İşçi hesablar planı mühasibat uçotunun hazırlanmış sistemində əlamətlər üzrə sintetik hesabların və subhesabların cəmini əks etdirir. Tərtib edilən hesablar planında qeyd edilən subhesablardan aparılan təhlil nəzarət strukturunun tələblərinə uyğun olmalıdır. Subhesabların məzmununun dəyişilməsi, çıxarılması, düzəlişlər və ya birləşmələr yolverilməzdir, “Azərbaycan Respublikasının Mühasibat Uçotu Haqqında Qanunu”na ziddir.

Tərtib edilən hesablar planında qeyd edilən subhesablardan aparılan təhlilin, nəzarət strukturunun və hesabatın tələblərinə bağlı qaydada istifadə edilməlidir. Təsərrüfat subyektinin tabeliyində olmuş struktur vahidləri tərəfindən azad qaydada subhesabların mövcud məzmununun dəyişməsi, onların çıxarılması, ya da birləşməsi yolverilməzdir (Milli mühasibat uçotu standartlarının ilk dəfə tətbiq edilməsi üzrə kommersiya təşkilatları üçün 32 № li milli mühasibat uçotu standartı, s.12).

İşçi hesablar planı əsasən aşağıda qeyd edilən bölmələrdən ibarətdir (Sxem 1):

Sxem 1. İşçi hesablar planının bölmələri

Mənbə: Mühəsibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair Təlimat, “Kapital Audit Ltd” MMC, Bakı şəhəri, 2007-ci il

“Uzunmüddətli aktivlər” müəssisə tərəfindən nəzarəti aparılan, həmçinin gələcəkdə iqtisadi effektivliyin əldə olunması gözlənilən xidmət (istehsal) prosesində bir ildən uzun dövrdə istifadəsi müəyyən edilən aktivlərdir. Uzunmüddətli aktivlər beynəlxalq standartlarda çeşidli, müxtəlif yarım bölmələr formasında sistemləşdirilmişdir (Sxem 2).

Beynəlxalq standartlara əsasən mühəsibat uçotunun tərtib olunmasının tətbiq edilən mühəsibat uçotunun baza və ya fundamental iş prinsipinin müəyyənlişməsi, habelə aşağıda qeyd edilən hallarda təlimat rolunu göstərən bu prinsiplərdə məntiqi əsasın təmin edilməsidir (S.Səbzəliyev, Q.Abbasov, Bakı, 2015, s.197);

- Ölkənin Milli Mühəsibat Uçotu Standartlarını beynəlxalq standartlara əsasən hazırlayan işçi qrupu üçün müəyyən standartların tərtib edilməsi, habelə onlarda dəyişikliklər aparılması;

- Maliyyə əməliyyatları üzrə hesabatları hazırlayan işçi qrupu üçün istifadə ediləcək hesabatlarda beynəlxalq standartlara əsaslanmış qaydada tərtib olunması;

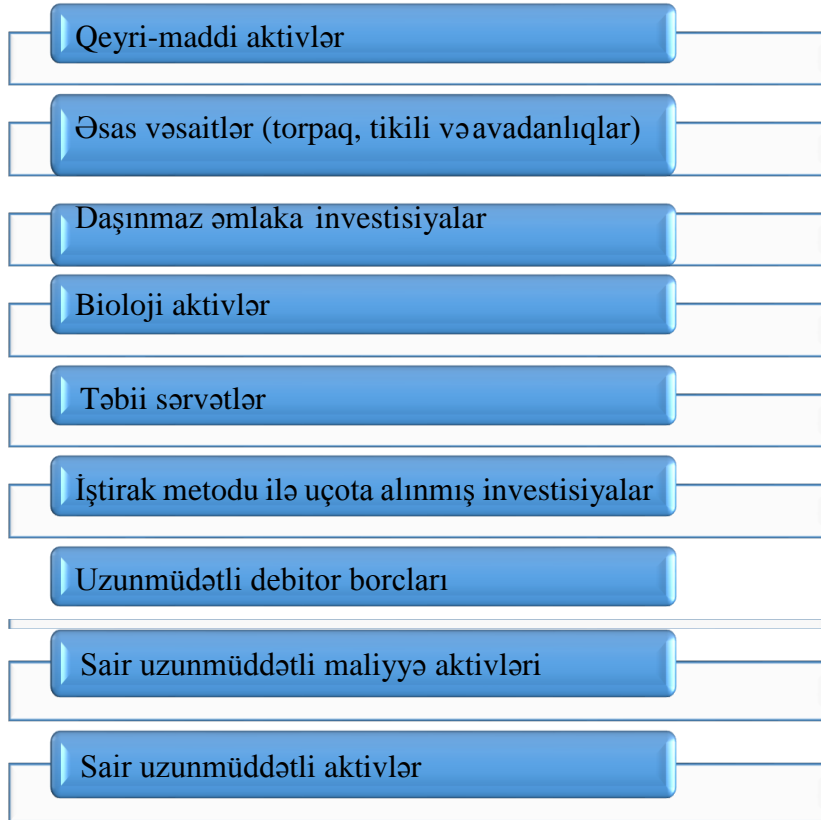
- Maliyyə əməliyyatları üzrə hesabatların istifadəçilərinə yönəlmiş beynəlxalq standartlara uyğun qaydada hazırlanmış hesabatların təhlilinin aparılması.

- Respublikamızda MHBS-nin tətbiqi respublika ərazisində fəaliyyət göstərən mühasiblərin vəzifə və səlahiyyətlərinin artmasına bilik qabiliyyətinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu baxımdan, maliyyə əməliyyatları üzrə hesabatların təkmilləşdirilərək onların qarşılıqlı harmonizasiyasının təşkilinə və qarşıda görülməli işlərin effektiv olmasına şərait yaratmışdır. Azərbaycanda mühəsibat uçotunun beynəlxalq standartlar əsasında, vahid sisteminin təşkili üçün aparılan reformların əsas məqsədi hazırlanacaq hesabatların aydın oxunması, tərtibi və s. uyğun formalaşdırmaqdır. Bu

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

standartlara uyğun olaraq, 41 adda kommertiya təşkilatları üçün, 24 adda büdcə müəssisələri üçün, habelə kiçik sahibkarlığı inkişaf etdirmək məqsədilə sadələşdirilmiş qaydalar tərtib edilmişdir. “Mühasibat Uçotu Haqqında” mövcud qanunun 7-ci maddəsinə əsasən AR Nazirlər Kabineti tərəfindən 25.09.2005-ci ildə 205 sayılı sərəncam verilmişdir. Sərəncama əsasən uçot və hesabatlar beynəlxalq standartlar əsasında hazırlanmalıdır. Mühasibat uçotunun MHBS-a uyğun şəkildə tərtibi respublikamızda azad bazar iqtisadiyyatı qaydalarının effektiv, uğurla sistemli qurulmasına və çətinliklərin aradan qaldırılmasına şərait yaradır. Mühasiblərin bilik və vəzifə qabiliyyətlərinin yüksəlməsində bilavasitə beynəlxalq standartların rolu əvəzənməzdir.

Sxem 2. Uzunmüddətli aktivlərin yarımbölmələri

Mənbə: Mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair Təlimat, “Kapital Audit Ltd” MMC, Bakı şəhəri, 2007-ci il

Kommertiya təşkilatları ictimai əhəmiyyət daşıyan müəssisələr uzunmüddətli aktivlərin uçotunu hazırlayarkən aşağıdakılara daha çox diqqət yetirməlidirlər. Qanunun 8.1 maddəsinə əsasən bütün ictimai əhəmiyyət daşıyan qurumlar uzunmüddətli aktivlərin uçotunu maliyyə əməliyyatları üzrə hesabatların beynəlxalq

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

standartları əsasında qurulmalıdır. Qanunun 2.1.9 maddəsində isə göstərilir ki, ictimaiyyətin faydasına olan qurumlara: kredit verən təşkilatlar, şirkətlər, investisiya fondları hüquqi şəxslərlə maliyyə əməliyyatları üzrə hesabatların tərtib olunduğu tarixə Nazirlər Kabinetinin müəyyən etdiyi göstəricilərin, yəni müəssisə işçilərinin orta sayını, illik gəlirin, balansın ən sonda əldə edilən məbləğinin yüksək meyarlara cavab verən kommersiya müəssisələri aiddir. Uzunmüddətli aktivlərlə bağlı əməliyyatların beynəlxalq standartlarına keçmək məqsədini daşıyan hər bir müəssisə əvvəlcə uçot siyasətini hazırlamalıdır. Hazırlanan uçot siyasəti aktivlərin planlaşdırılan amortizasiyası, onların qiymətləndirmə metodları mütləq şəkildə qeyd edilməlidir. Həmin aktivlərlə bağlı aparılan hesabatların, əməliyyatların müxabirləşməsi vacibdir. Mühəsibatlıq təşkilatlarının fəaliyyətini tənzimləmək məqsədilə AR Maliyyə Nazirliyi, Nazirlər Kabineti qanunverici aktlar, qərarlar qəbul edərək maliyyə əməliyyatları üzrə hesabatların beynəlxalq standartlar əsasında qurulmasını tənzimləyir. Yəni “Mühəsibat uçotu haqqında” qanunda 4.3.6 maddəsində mühəsibat uçotunun tətbiqi istiqamətlərində dövlətin apardığı tənzimləməni həyata keçirən Maliyyə Nazirliyi, mühəsibat uçotunun mövcud sistemində təkmilləşdirmə aparılması üçün fəaliyyət göstərən mühəsib təşkilatları ilə sıx əməkdaşlıq etməlidir. Sənədlərin tərtibinin düzgün icra edilməsi zamanı cərimələr nəzərdə tutulmuşdur. İnzibati Xətalər Məcəlləsində qeyd edilir ki, mühəsibat uçotunun müəyyən edilmiş prinsiplər çərçivəsində təşkil olunmadığı təqdirdə cərimələr tətbiq edilməlidir. İXM-nın 247.1 bəndinə əsasən cərimələr tətbiq edilir (<https://muhasib.az>).

Qanunvericilikdə nəzərdə tutulan tələblərə əsasən, təşkilatlarda maliyyə əməliyyatları üzrə hesabatların nizamnaməsində qeyd edilən müddət ərzində auditor tərəfindən yazılı surətdə rəy də əlavə edilməlidir. Ümumiyyətlə, uzunmüddətli aktivlər və onların əməliyyatları ilə bağlı beynəlxalq standartlara keçmək məqsədilə Maliyyə Nazirliyi mühəsibləri maarifləndirməklə bağlı bir sıra səmərəli işlər görmüşdür. Beynəlxalq maliyyə əməliyyatları üzrə hesabat standartlarının və mühəsibat balansının beynəlxalq standartlara uyğun olması haqqında müsbət rəyin olması üçün auditin həyata keçirilməsi daha məqsədəuyğundur (<http://www.maliyye.gov.az/sites/>).

Müəssisənin aktivlərinin cəmi onun öhdəliklərinin cəminə bərabər olmalıdır. Beynəlxalq mühəsibat uçotu standartlarında aktivlər aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

1. Cari aktivlər – nəğd pul, qiymətli kağızlar, bank depozitləri və digər predmetlər aiddir;
2. Ticarət investisiyaları – “qız” və ya birgə şirkətlərə qoyulan investisiyalar;
3. “Fixed” aktivlər – torpaq, bina, obyekt, maşın, avadanlıq və mebellər;
4. Qeyri-maddi aktivlər – qudvil, patent, marka və s.;
5. Aktivlərin dəyərinin qiymətləndirilməsi.

Aktivlərin qiymətləndirilməsi müvafiq qanunvericiliyə uyğun olaraq, normativ sənədlər əsasında və bazar məlumatlarının toplanılması, obyektin dəyərinin müəyyən edilməsi və s. nəzərdə tutulur.

İqtisadiyyatın tərəqqisi, inkişafı, istehsalın genişlənməsi mühəsibat uçotunun təkmilləşdirilməsi üçün qarşıya yeni şərtlər və tələblər qoyur. Müəssisənin istehsal prosesini sərf olunmuş resursları hazır məhsulların (buraxılmış) maya dəyərini,

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

həcmi və s. bu kimi şərtlərin şəffaf və düzgün aparılması zərurətini yaratmışdır. İdarəetmənin mürəkkəbləşməsi mühasibat uçotu sistemində baş vermiş dəyişikliklərin, o cümlədən uzunmüddətli aktivlərin uçotunun aparılmasında dəyişikliklərin aparılması və təkmilləşdirilməsinə şərait yaratmışdır. Belə ki, bu dəyişikliklər hesabat sistemində təşkilatın maliyyə vəziyyətinin onların son maliyyə nəticələrinə əsasən informasiyaların formalaşmasının təmin edilməsinə istiqamətləndirilmişdir. Maliyyə hesabatlarını istifadə edənlərə informasiyanın düzgün çatdırılması, izahı, anlaşılıqlı olması vacib şərtlərdəndir.

Hər bir investor qoyduğu vəsaitə qərar verdiyi anda yüksək gəlir əldə etmək, mənfəət qazanmaq, həmçinin uzunmüddətli aktivlərlə bağlı əməliyyatlar da onun maraq dairəsində olur. Müəssisənin uzunmüddətli aktivlərlə bağlı əməliyyatları daxil olduğu anda maliyyə hesabatları investorlar üçün aydın və izahlı əks olunmalıdır. Maliyyə əməliyyatları üzrə hesabatlardakı göstəricilərin beynəlxalq standartlara uyğunlaşması mühasibat uçotunun prinsiplərinə, qaydalarına əməl edilməsi ilə mümkündür. Təsərrüfat subyektlərində istehsal fəaliyyətinin səmərəlilik və rentabellik səviyyəsinin ölçülməsində maliyyə əməliyyatları üzrə hesabatların informasiyaları mühüm rolə malikdir. Qanunvericilik bazasının möhkəmlənməsində əsas məqsəd ölkənin uçot sisteminin və bazasının beynəlxalq uçot sistemində uyğun qurulmasıdır. Mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlara uyğunlaşması təkcə dövlət üçün deyil, eyni zamanda şirkətlərin fəaliyyətinin təəqqisində əsas rol oynayır. Şirkətlərin bünövrəsi sağlam olan mühasibat uçotu sisteminin vasitəsilə marketing fəaliyyəti, istehsal, həm də maliyyə kimi önəmli təşkilat bölmələrinin qərarlarına müsbət yol göstərən hesabatların hazırlanması mümkündür (Ə.Sadiqov, Bakı 2015 səh.24). Beynəlxalq təcrübədə mühasibat uçotunun məlumatları, hesabatlar şirkətlərdə iqtisadi fəaliyyət sahəsində mühüm dil olaraq dəyərləndirilir. Bu dilin qiymətləndirilməsi və anlaşılması Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartlarının təmin edilməsi deməkdir. Belə ki, beynəlxalq sahədə mühasibat uçotunun hazırlanması üzrə standartlara əsasən hazırlanan maliyyə əməliyyatları, dünyanın bütün istənilən yerində düzgün məlumatlar əldə edilməsinə imkan yaradır. Beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş standartlara uyğun mühasibat uçotunun təşkili, həmçinin auditorların fəaliyyətinin keyfiyyətli olmasına da birbaşa təsir göstərir. Auditor fəaliyyəti dedikdə, maliyyə əməliyyatlarının düzgünlüyünün yoxlanılması başa düşülür. Hesabatların etibarlılığını təmin etmək, qanunvericiliyə uyğun şəkildə olub-olmadığını yoxlamaq məhz auditorların əsas vəzifəsidir. Bu səbəbdən də ixtisaslı auditorlar mühüm olan beynəlxalq sistemləri GAAP (Generally Accepted Accounting Principles) bilməlidir (PricewaterhouseCoopers, Ernst&Young, Moore Stephens named Accountancy Firm of the Year, 2017).

Respublikamızda qəbul edilmiş “Mühasibat Uçotu Haqqında” qanunun 10.1 maddəsinə əsasən ictimai əhəmiyyət daşıyan qurumlar hazırladıqları maliyyə əməliyyatlarının hesabatları Beynəlxalq Standartlarda göstərilən qaydalara əsasən hazırlanmalıdır. Həmin qanunun 2.1.3 maddəsində maliyyə əməliyyatları üzrə hesabatların beynəlxalq sisteminin MUBS – şurasının işləyib hazırladığı standartları, həmçinin Şərhlər Üzrə Daimi Komitənin şərhlərindən istifadə edilməlidir. Uçot qaydaları dedikdə ümumilikdə qanunlara, standartlara, rəsmi sənədlərə uçot registrləri qaydalarına uyğun hazırlanmış sənədlər başa düşülür. Aparılan tədqiqatdan

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

belə nəticəyə gəlmək olar ki, uçot sahəsində çalışan bütün maliyyə əməliyyatları üzrə hesabatlar Beynəlxalq Standartlara uyğun şəkildə tərtib edilməli və həmin hesabatlar beynəlxalq sferada qəbul olunan formada əks etdirilməlidir. Beynəlxalq standartlar əsasında hazırlanmış uzunmüddətli aktivlərin uçotunun və qeydiyyatının aparılması mərhələlərini nəzərdən keçirək. Buna aşağıdakılar aiddir:

1. İlk sənədləri toplayıb hazırlamaq;
2. Əməliyyat jurnalını tərtib etmək;
3. Baş kitaba əməliyyatları işləmək;
4. Sınaq balansını hazırlamaq;
5. Düzəliş qeydləri jurnalını yazmaq;
6. Maliyyə əməliyyatları üzrə hesabatları işləyib hazırlamaq;
7. Gəlir və xərclər hesabını bağlamaq (Baş kitabda)
8. Növbəti ilə bütün hesablarla bağlı əməliyyatları Baş kitabda əks etdirmək və qalıqları çıxarmaq.

Respublikamızda demək olar ki bir neçə tanınmış böyük şirkətlər BMUS-a əsasən uçot və hesabatları mövcud standartlara uyğun şəkildə quraraq fəaliyyət göstərirlər. Buna misal olaraq SOCAR, Gilan Holding, AzərSun və digər şirkətləri göstərmək olar. SOCAR-da BMHS-yə uyğun olaraq aparılmış islahatları aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

- BMHS-un tətbiqi, idarəetmə uçotunun təkmilləşdirilməsi;
- Risklərin idarəedilməsi sisteminin tətbiqi;
- Daxili auditin təşkili;
- Xəzinədarlıq sistemində təşkilatçılıq;
- İnformasiya texnologiyaları sahəsində təhlükəsizliyin təmin edilməsi;
- Müəssisənin inkişaf strategiyasının düzgün hazırlanması.

Demək olar ki, Respublikamızda böyük şirkətlər uzunmüddətli aktivlərlə bağlı əməliyyatların uçotunun beynəlxalq standartlar səviyyəsində aparılmasına mühüm addımlar atmışlar.

Maliyyə hesabatlarının və mühasibat uçotunun müasir iqtisadi səviyyəsinin tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi, uzunmüddətli aktivlərlə bağlı uçotun təkmilləşdirilməsi, düzgün, effektiv hazırlanması, o cümlədən müəssisənin öhdəliklərinin yerinə yetirilməsində baza rolunu oynayır. Təkmilləşdirmənin 2 əsas istiqaməti müəyyən olunur ki bu da aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması və tətbiqi;
2. Kompüter mühasibatlığının məsisələrdə təşkili və düzgün qeydiyyatın aparılması.

Dünya alimləri mühasibat uçotunu biznesin dili kimi qeydə almışlar. Müxtəlif ölkələrdə biznes əməliyyatları aparılarkən mühasibat əməliyyatları əhəmiyyət daşıyır. Bu anlayışın təmin edilməsini əsas və optimal olması maliyyə hesabatlarının MHBS-yə harmonizasiyasıdır. MHBS bütün dünya şirkətlərinin uçot və hesabatların tərtib və təqdim edilməsində, təsərrüfat əməliyyatlarının tanınması, qiymətləndirilməsi və s açıqlanma qaydalarını özündə birləşdirir. Bu standartın əsas məqsədi informasiya istifadəçilərinin işini asanlaşdırmaqdan ibarətdir. MHBS-nin

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

əsas məqsədi maliyyə uçotunu tənzimləmək və bu standartların istənilən ölkədə qəbul edilərək başa düşülməsindən və anlaşılıqlı olmasından ibarətdir.

Əgər bütün dünya ölkələri bu standartları bir mənalı şəkildə istifadə etsələr o zaman hər bir müəssisənin hazırladığı maliyyə hesabatını, digər müəssisələrin hesabatları ilə də müqayisə etmək olacaq. Apardığımız araşdırmadan belə nəticəyə gəlmək olar ki, beynəlxalq standartlara uyğun şəkildə hesabatların təkmilləşdirilməsinə aşağıdakı amillərlə təsir etmək olar:

1. Maliyyə və mühasibat uçotu hesabatlarında səhvlərin qarşısının alınması üçün ilk növbədə onların qiymətləndirilməsini, ölçülməsini, açıqlamasını tənzimləyən bir sistem yaradılmalıdır;

2. Maliyyə hesabatlarının maddələr üzrə ardıcıl şəkildə əks olunmadığı halda, hesabatlara geniş açıqlamalar verərək, istifadəçiləri düzgün qərar verməsini təmin etmək;

3. Qlobal harmonizasiya – mühasibatlıq fəaliyyətini qlobal şəkildə tənzimləmək. Qlobal harmonizasiya prosesi beynəlxalq standartlara harmonizasiyanı zəruriləşdirərək qlobal ticarətə, qlobal iqtisadi inkişafa və təkmilləşdirməyə təkan vermiş olacaqdır.

Maliyyə hesabatlarının MHBS-nin tələblərinə əsasən qurulması və təkmilləşdirilməsinin bir neçə müsbət cəhətləri vardır. Bunlara aiddir:

a) İncəliklərin mənsub olduğu kapitalın bir ölkədən digər ölkəyə köçürülməsi yollarının asanlaşdırılmasına şərait yaranır;

b) Korporasiyaların konsolidə edilən hesabatlarını tərtib və təqdim edilməsini (beynəlxalq səviyyədə) asanlaşdırır.

c) Təqdim edilən hesabatlar dəqiq və düzgün iqtisadi məntiqə əsaslanır;

d) Dünya səviyyəsində və təcrübəsində uçot sferasında müasir, ümumiləşmiş hesabatların hazırlanmasına imkan yaradır;

e) Ümumilikdə dünya səviyyəsində maliyyə hesabatlarının istifadəçilərinin bu hesabatların asan dərk edilməsinə şərait yaradır və s.

XXI əsr – ölkənin iqtisadi sistemdə bazar mühitinə formalaşması, özəlləşdirmə əsasında xüsusi sahibkarlıq müəssisələrinin yaradılması, sahibkarlıq sektorunun xüsusi çəkisinin artması və s. bu kimi amillər mühasibat uçotu sistemində hesabatların yeni iqtisadi quruluşunun tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsinə zərurət yaratmışdır.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Uçot Siyasəti şöbəsinin rəhbərliyi mühasibat (maliyyə) uçotunun beynəlxalq standartlara uyğun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərində mühüm proqram hazırlamışdır. Həmin proqram Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiqlənərək qüvvəyə minmişdir. Belə ki, “Mühasibat uçotu haqqında” AR-nın 29.06.2004-cü il tarixli Qanununda beynəlxalq standartlarında uyğun təkmilləşdirmənin qanunvericilik bazası yaradılmışdır. 2003-cü il 20 fevral tarixində “BMUS-a keçmək məqsədilə” Qərar, 2003-2007-ci illərdə MMUS-nın tətbiqi üzrə Proqram qəbul edilmişdir. Həmin proqram və qərarlarda mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlara uyğun təkmilləşdirilməsi yolları konkret misallarla əks etdirilmişdir. “AzMühasib” proqramının tətbiqi müəssisələrdə kompüter mühasibatlığına keçmənin əsasını qoydu. Kompüter mühasibatlığının təkmilləşdirilməsi, müasir mühasibat uçotu standartlarının tələblərinə uyğunlaşdırılması, çağdaş dövrdə

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

uçotun inkişafını ön plana çıxarır. Respublikanın iqtisadi inkişafı mərhələsində informasiya texnologiyalarının sürətlə inkişaf etdiyi bir zamanda mühasibat uçotu informasiyalarının kompüterlə işlənməsi dövrün vacib tələbinə çevrildi. Informasiyaların keyfiyyətli olması 2 əsas göstəricidən ibarətdir: düzgünlük; çeviklik. Müasir informasiya texnologiyası müəssisələrdə kompüter mühasibatlığının tətbiq edilməsinə, uçot standartlarının daha sürətlə idarə edilməsinə, eləcə də lokal və global şəbəkələrdə birləşdirilməsi, iqtisadi proses və hadisələr haqqında informasiyaların düzgün formalaşmasına və iqtisadiyyatın aşağı halqalarından yuxarıya doğru hərəkətinə düzgün və dəqiq cəld çatdırılmasına şərait yaratmışdır. MHBS-də mühasibat hesabatlarına hər birinin iqtisadi mahiyyəti, müəssisənin aktiv və passiv növlərinin ayrı-ayrı mühasibat hesablarında uçota alınması qaydaları, aktiv, kapital və öhdəliklərin mühasibat hesabatları üzrə təsnifatlaşdırılması, əməliyyatların mühasibat hesabatlarında düzgün göstərilməsi üçün lazım olan bir sıra zəruri maddələr öz əksini tapmışdır.

Ədəbiyyat

1. “Aktivlərin və öhdəliklərin inventarizasiyası Qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Kollegiyasının Qərarı, 16.07.2013
2. “Aktivlərin qiymətdən düşməsi” adlı 36 №-li Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartı
3. Sadıqov Ə. (2015) - Mühasibat uçotu. Bakı, s.22-24
4. Sadıqov Ə. (2015) - Mühasibat uçotu. Bakı, səh.24
5. Nazirlər Kabinetinin “Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartlarına keçmək məqsədilə Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının 2003-2007-ci illərdə hazırlanması və tətbiqi üzrə Proqram” (20 fevral 2003-cü il tarixli 29 sayılı qərar), s.4.
6. Fətullayev R. “Beynəlxalq mühasibatlığa giriş”, Bakı-2015
7. Səbzəliyev S., Q.Abbasov (2015) - Xidmət sahələrində mühasibat uçotu. Bakı, s.66-68, s.197
8. Səbzəliyev S.M., R.Ş.Hacıyev (2003) – «Auditin əsasları» - dərslik, s.51
9. Səbzəliyev S.M. “Mühasibat (maliyyə) uçotu”, Bakı-2008
10. Səbzəliyev S.M. “Mühasibat uçotunun beynəlxalq standartları”, Bakı-2003
11. Р.Алборов Р. (2006) Принципы и основы- бухгалтерского учета. М., s.197
12. Т.Рогуленко Т. (2009) Бухгалтерский учет. М.
13. PricewaterhouseCoopers, Ernst&Young, (2017) Moore Stephens named Accountancy Firm.
14. <http://www.maliyye.gov.az/sites>
15. <https://muhasib.az/>
16. <http://www.e-qanun.az/framework/34909>.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

ƏSAS VƏSAİTLƏRİN İQTİSADI MƏZMUNU, TƏYİNATI, TƏHLİLİNİN VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

Hacıyeva Hafizə Hüseyn qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
haciyeva.hafiza@mail.ru

Xülasə

Əsas vəsaitlər malik olduqları əmlakın tərkibində çox böyük hissəsini təşkil edir. Belə olduğu şəraitdə əsas vəsaitlərin uçotu və hesabatı nəzəri-metodoloji və praktik baxımdan daima diqqət mərkəzində olmalıdır.

Əsas vəsaitlərin əsas vəzifəsi müəssisənin səmərəli istehsal prosesində birbaşa iştirak etməsi, xidmət göstərməsi və ya iş üçün lazımı şərait yaratmasıdır. Ölçüsündən və fəaliyyət növündən asılı olmayaraq, bütün müəssisələrdə əsas vəsaitlər vardır və onlardan istifadə olunur. Bu cür aktivlərin əhəmiyyətinə gəldikdə, onların ətraflı təhlilini aparmaq çox vacibdir.

Əsas vəsaitlərin dəyərinin düzgün hesablanması və bununla yanaşı, əsas vəsaitlərin dəyərinə daxil edilən və edilməyən xərclərin düzgün qeydiyyatı və uçotda əks olunmasının vacibliyi məqalədə vurğulanır.

Açar sözlər: əsas vəsaitlər, ilkin dəyər, nisbət, avadanlıqlar, konstruksiyalar.

2004-cü ilin 29 iyununda qəbul edilmiş “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartları (IAS 16) 16 №-li “Torpaq, tikili və avadanlıqlar”, Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına əsasən mühasibat uçotunun aparılması Qaydaları, İctimai Sektor üçün Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartları 16 №-li “Torpaq, tikili və avadanlıqlar”, “Aktivlərin qiymətdən düşməsi” adlı 36 №-li Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartları, “Aktivlərin və öhdəliklərin inventarizasiyası Qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Kollegiyasının 2013-cü il qərarı aktivlərin uçotu üçün əsas normativ-hüquqi bazadır.

Əsas vəsaitlər və onların müxtəlif hissələri müəssisələrin malik olduqları bütün əmlakın tərkibində xüsusi çəkiyə malikdir. Bunu nəzərə alaraq, əsas vəsaitlərin uçotu, həmçinin onların hesabatda əks etdirilməsi daima diqqət mərkəzində olmalıdır.

Əsas vəsaitlərin formalaşmasında prioritet hissələrdən biri hər hansı bir müəssisənin səmərəli fəaliyyəti istehsal prosesində birbaşa iştirak etmək, xidmət göstərmək və ya iş üçün lazımı şərait yaratmasıdır.

Əsas vəsaitlərin mövcudluğu və keyfiyyət quruluşu müəssisənin təkcə iqtisadi müstəqilliyi yox, rəqabət gücü və maliyyə dayanıqlığı, eyni zamanda bütün iqtisadiyyatın inkişafında əhəmiyyətli bir faktordur [5].

Əsas vəsaitlər təsərrüfat prosesinin vacib amillərindən biri olduğu üçün onların dəyəri məhsulların maya dəyərinin tərkibində mütləq əks olunmalıdır. Müəyyən dövr ərzində bu xərclər istehsal olunmuş məhsulların, görülmüş işlərin, göstərilmiş xidmətlərin maya dəyərinə və ya tədavül xərclərinə silinməlidir. Bu əməliyyatların yerinə yetirilməsi əsas vəsaitlərə amortizasiya hesablanması ilə həyata keçirilir [6].

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Əsas vəsaitlərin (fondların) təsnifatını aşağıdakı kimi apara bilərik [8].

Maddi tərkibinə görə, bunlar bölünür:

1) binalar - təsərrüfat əməliyyatlarının həyata keçirilməsi obyektləri, müəssisənin material qiymətlilərinin saxlanıldığı obyektlər (əsas, köməkçi istehsalat binaları, habelə inzibati binalar və s.);

2) konstruksiyalar - istehsal prosesinə yardım edən texniki funksiyaları yerinə yetirən obyektlər sayılır ki, bunlara mühəndis və texniki qurğuları daxil edə bilərik (tunellər, dəmir- yolları, drenaj qurğuları və s.);

3) ötürücü qurğular - müxəlif növ enerjinin (elektrik, istilik və mexaniki) ötürüldüyü qurğular, həmçinin müxtəlif növ maye və qazlı maddələrin ötürüldüyü digər vasitələr, həmçinin binaların tərkibinə daxil edilməyən rabitə xətləri);

4) maşın və avadanlıqlar, o cümlədən:

a) elektrik maşınları və avadanlıqları - bu maşınlar enerji istehsal etmək, çevirmək və paylamaq üçün hazırlanmışdır (məsələn: generatorlar, elektrik mühərrikləri, buxar mühərrikləri, daxili yanma mühərrikləri və s.);

b) işləyən maşınlar və avadanlıqlar - bunlar elə obyektlərdir ki, istehsal prosesində hərəkət edir və ya hərəkət etdirilir (məsələn: metal və ağac emalı maşınları, preslər, çəkiclər, istilik avadanlığı və s.);

c) ölçmə, tənzimləmə alətləri və cihazları - bu cihazlar təsərrüfat fəaliyyətində müəyyən ölçü və tənzimləmə işlərini avtomatik və ya qeyri-avtomatik olaraq həyata keçirir;

d) kompüter texnologiyası - müəssisənin idarəetmə və mühasibat uçotunun, həmçinin təsərrüfat proseslərinin sürətləndirilməsi üçün avtomatlaşdırmanı həyata keçirən texnologiyalardır;

e) yuxarıda qeyd olunanlara daxil olmayan, lakin müəyyən funksiyaları yerinə yetirən digər cihazlar (məsələn: telefon stansiyalarının avadanlığı, yanğın pilləkənləri, yanğınsöndürmə maşınları və s.);

5) nəqliyyat vasitələri - müxtəlif cisimlərin daşınması üçün olan vasitələr;

6) alət - təsərrüfat fəaliyyətində uzun müddət istifadə olunan kiçikölçülü vasitələr;

7) istehsal ləvazimatları - təsərrüfat fəaliyyətinin yerinə yetirilməsi zaman əməyin mühafizəsi üçün istifadə olunanlar;

8) məişət texnikası - istehsal və inzibati işlər zamanı istifadə olunan digər vasitələr (məsələn: nüsxə maşınları, masalar, kabinetlər, printerlər və s.);

9) əkin sahələri, qeyri-əkin sahələri;

10) iş və güc heyvanları.

Mühasibat uçotunda aktivləri aşağıdakı kateqoriyalar üzrə qruplaşdırmaq olar:

a. Qeyri-maddi aktivlər,

b. Maddi aktivlər,

c. Maliyyə aktivləri.

a. *Qeyri-maddi aktivlər* - müəssisənin aktivləri sırasında maddi şəkildə mövcudluğundan asılı olmayaraq uçota alınan əşya və ya qeyri-əşya formalı əmlak növləri başa düşülür. Bunlara daxildir: patentlər, lisenziyalar, ticarət nişanları, hüquqlar və oxşar aktivlər, komputer proqramları və s. [2].

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

b. Maddi aktivlər - o aktivlərdir ki, müəyyən fiziki xassəyə malikdir və onlarla əl ilə toxunmaq və onları göz ilə də görmək mümkündür: torpaqlar, binalar, texniki qurğular, maşınlar, avadanlıq və təbii resurslar və s.[3]

Torpaq digər təbii resurslardan fərqli olaraq tükənmir, yalnız uzun müddət istismar olunduqda məhsuldarlığı azalır ki, bunu da qiymətləndirmək çətindir. Hər bir torpaq bir qrup və ya kateqoriya olaraq aşağıdakı kimi təsnifləşdirilə bilər:

- kənd təsərrüfatı torpaqları, meşə torpaqları, binasız torpaqlar, yeraltı yataqları olan torpaqlar, tikililəri olan torpaqlar və digər torpaqlar.

Torpaq istisna olmaqla, amortizasiya oluna bilən aktivlər 3 əsas qrupa ayrılır [4]:

1. Konstruksiyalar,

2. Texniki qurğular, nəqliyyat vasitələri, dörd alt qrupun yerləşdiyi heyvanlar və əkinlər aşağıdakı kimi təsnif edilir:

- texnoloji avadanlıqlar (maşın, avadanlıq və quraşdırma işləri) ;
- avadanlıq və ölçmə, nəzarət və tənzimləmə sistemləri;
- nəqliyyat vasitələri;
- heyvanlar və plantasiyalar.

3. Mebel, ofis avadanlığı, qoruyucu vasitələr və digər maddi aktivlərdir.

c. maliyyə aktivləri - öz dəyərini müqavilə hüququndan və sahiblik iddiasından alan aktivlərdir. Pul vəsaitləri və onların ekvivalentləri, səhmlər, istiqrazlar, investisiya fondları, bank əmanətləri, əmanət sertifikatları, digər maliyyə alətləri maliyyə aktivləridir. Torpaq, əmlak, mal və maddi aktivlərdən fərqli olaraq maliyyə aktivləri mütləq fiziki dəyərə və hətta fiziki formaya malik deyil. Onların dəyəri bazarda tələb və təklif amilləri, eləcə də daşdıqları risk dərəcələri əsasında müəyyən edilir.

Maliyyə aktivlərinin ümumi növləri:

- pul vəsaitləri və onların evivalentləri;
- müəssisənin kapital alətləri, məsələn səhmlər;
- digər müəssisədən debitor borcu kimi bilinən maliyyə aktivini almaq üçün

müqavilə hüququ;

- əlverişli şərtlərlə maliyyə aktivlərini və ya öhdəlikləri digər bir müəssisə ilə mübadilə etmək üçün müqavilə hüququ;

- müəssisənin öz kapital alətləri ilə hesablaşacaq müqavilə.

Səhmlər və debitor borcları ilə yanaşı, yuxarıdakı tərif maliyyə törəmələri, istiqrazlar, pul bazarı və ya digər hesab depozitləri və səhm paylarını da əhatə edir. Bu maliyyə aktivlərinin bir çoxu nağd pula çevrilməyincə müəyyən edilmiş bir dəyəri yoxdur, xüsusən də dəyər və qiymət dəyişdiyi vəziyyətində.

Maddi əsas vəsaitlər məhsul istehsal etmək, xidmət göstərmək, kirayəyə götürmək və inzibati məqsədlər üçün istifadə olunan və bir ildən çox müddətə istifadə edilməsi nəzərdə tutulan aktivlərdir. Ölçüsündən və fəaliyyət növündən asılı olmayaraq bütün müəssisələr maddi əsas vəsaitlərə malikdir və onlardan istifadə edir. Bu cür aktivlərin əhəmiyyətinə gəldikdə, onların ətraflı təhlilini aparmaq çox vacibdir.

Maddi əsas vəsaitlər müəssisənin maliyyə vəziyyətini və müəssisənin fəaliyyət nəticələrini izah edən ən əhəmiyyətli göstəricilərindən biridir. Digər maliyyə göstəriciləri olan müəssisənin fəaliyyətinin davamlılığı, perspektivləri və hətta iflas ehtimalı maddi əsas vəsaitlərin istifadəsinin effektivliyindən asılıdır.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Maddi əsas vəsaitlərin əhəmiyyətinə gəldikdə, onun təhlilini aparmaq çox vacibdir. Maddi əsas vəsaitlərin təhlili üçün ardıcıl və kompleks bir metodologiya hələ yaradılmamışdır.

Maddi əsas vəsaitlər cari aktivlərlə müqayisədə müəyyən özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir:

1) vahidin qiyməti adətən yüksək olduğu üçün maddi əsas vəsaitlərin alınması həmişə çox əhəmiyyətlidir (əsas vəsaitlərin alınmasını yoxlamaq çox vacibdir);

2) müəssisə bir neçə il ərzində maddi əsas vəsaitlərdən istifadə edir və bu müddət ərzində onlar müəssisənin mühasibat sənədlərində qeydə alınır;

3) maddi əsas vəsaitlərin dövriyyəsi cari aktivlərə nisbətən çox ləngdir (maddi aktivlərin hərəkəti əməliyyatları bir dəfə yoxlanıldıqdan sonra, növbəti dəfə əməliyyatların yalnız bir hissəsinin yoxlanılması lazım gələ bilər);

4) maddi əsas vəsaitlərin təhlükəsizlik sistemləri cari aktivlər qədər sərt deyil (fiziki xüsusiyyətlərinə görə əsas vəsaitləri oğurlamaq daha çətin və ya hətta mümkün deyil, buna görə də, bu cür aktivlərin mövcudluğunu yoxlamaq daha asandır);

5) müxtəlif metodlardan istifadə etməklə maddi əsas vəsaitlərin amortizasiyasının qiymətləndirilməsi həyata keçirilir.

Maddi aktivlərin əsas vəsaitlər kateqoriyasına aid edilməsinin xüsusiyyətləri:

1) müəssisə bir ildən çox müddətə istifadə etməyi gözləyə;

2) müəssisə gələcək dövrlərdə bu növ aktivlərdən iqtisadi faydanın axını gözlənilirsə;

3) obyektin dəyəri etibarlı əsasla qiymətləndirilə bildikdə;

4) satış üçün nəzərdə tutulmamışdırsa;

5) maddi aktivlərlə bağlı risk müəssisəyə məxsusdursa.

Əsas vəsaitlərin tərkibini öyrənmək üçün aşağıdakı meyarlara görə qruplaşdırılmalardan istifadə olunur:

— *iqtisadiyyat sahələri üzrə* - məhsul istehsal edən, xidmətlər göstərən, sənayenin əsas fondları;

-*mülkiyyət formaları üzrə* - dövlət, özəl, bələdiyyə mülkiyyət növlərindəki əsas vəsaitlər;

-*istehsal prosesində iştirak sistemində görə* - məhsulların (işlərin, xidmətlərin) istehsal prosesində bilavasitə istifadə olunan əsas fondlar, istehsal prosesində bilavasitə istifadə olunmayan əsas fondlar və hərəkətsiz əsas fondlar;

-*mənsubiyyətə görə* - öz və icarəyə götürülmüş əsas vəsaitlər;

-*ərazi əsasında* - respublikaların, rayonların, bölgələrin və şəhərlərin əsas vəsaitləri.

Əsas vəsaitlərin dəyərində aktivin alış qiyməti və aktivin təyinatı üzrə hazırlanması (daşınma xərci, quraşdırma xərci, yerinin hazırlanması xərcləri, gömrük rüsumları, testləşdirmə xərcləri və s.) üçün lazım olan bütün xərclər daxildir və bununla yanaşı daxil edilməyən xərclər də (sığorta xərci, əvəzləşdirilən vergilər) var.

Torpaq alqı-satqısı çox vaxt daşınmaz əmlak komissiyalarını, qanuni haqları, bank haqlarını, mülkiyyət axtarış haqlarını və buna bənzər xərcləri əhatə edir. İstifadəyə hazır olmaq üçün torpağın ağaclardan təmizlənməsi, qurudulması və doldurulması, kiçik təpələrin və çökəkliklərin aradan qaldırılması üçün təsnifat

aparılması və abadlaşdırılması tələb oluna bilər. Bundan əlavə, şirkətin torpaqdan istifadə etməsi üçün köhnə binaların sökülməsinə ehtiyac ola bilər. Bu cür söküntü xərcləri torpaq xərclərinin bir hissəsi hesab olunur. Məsələn, bir şirkət 200 min manata torpaq alsın, hasarlanma xərcləri üçün əlavə 10 min manat ödəsə və sökülən ərazidə köhnə bir anbara sahib olmaq üçün 22 min manat ödəsə, şirkət torpağın dəyərini 232 min dollar olaraq qeyd edir [11].

Torpaqların yaxşılaşdırılması xərclərinə yaxşılaşdırılmaların istifadəyə hazır olması ilə bağlı bütün xərclər daxildir.

Torpaq uzunmüddətli aktivlər kimi istehsal prosesinin əsas amilləri və uzunmüddətli aktiv hesab edilsə də, ona amortizasiya hesablanmır. Hətta əksinə, norma daxilində (aqr texniki tədbirlər əsasında) istifadəsi zamanı keyfiyyətin azalması deyil, yaxşılaşdırılması müşahidə olunur.

Binaların dəyərinə satınalma ilə əlaqədar borcların geri qaytarılması üçün ödəmələr də daxil olmaqla binaların alınması ilə əlaqədar bütün xərclər daxildir. Əldə edilmiş binanın yenidən qurulması və istifadə edilməsi üçün zəruri təmir edilməsi də xərcin bir hissəsi hesab olunur. Şirkət üçün uzun müddət ərzində bir bina tikilərsə, strukturu maliyyələşdirmək üçün faiz ödənişləri yalnız tikinti aparılarkən aktivin dəyərinə daxil edilir. Tikinti tamamlandıqdan və bina məhsuldar istifadəyə hazır olduqdan sonra faiz ödənişləri faiz xərcləri kimi təsnif edilir.

Əsas vəsaitlərin qiymətləndirilmə növlərini aşağıdakı kimi izah edə bilərik.

Maya dəyəri - aktivin satın alınması üçün verilən pul vəsaitlərinin, yaxud onların ekvivalentlərinin, yaxud ədalətli dəyərinin ödənilən məbləğidir.

Balans dəyəri (qalıq dəyəri) - istənilən yığılmış amortizasiya və qiymətin aşağı düşməsindən yığılmış zərər çıxıldıqdan sonra aktivin tanındığı məbləğdir.

Ləğvetmə dəyəri - aktivin öz faydalı xidmət müddəti sona çatdıqdan sonra satıla biləcəyi məbləğdir.

Amortizasiya edilən dəyər - ilkin dəyərdən (maya dəyərindən) ləğvetmə dəyəri çıxılmaqla alınan məbləğdir.

Ədalətli dəyər - biri-birindən asılı olmayan, lakin həmin sövdələşməni həyata keçirmək üçün məlumatı olan tərəflər arasında aktivlərin mübadiləsi məbləğidir (yəni üçüncü şəxs tərəfindən müəyyən edilən dəyərdir).

Ödəniləsi məbləğ - aktivin xalis satış qiyməti və ya onun istifadəsinin dəyəridir.

Konkret müəssisə üçün spesifik sayılan dəyər - pul vəsaitləri axınının diskont dəyəridir (hər hansı bir aktivin istifadəsi ilə əlaqədar müəssisənin gözləntiləri, yaxud hər hansı bir öhdəliyin ödənilməsi ilə bağlı gözləntilər) [9].

Əsas vəsaitlərin bərpa dəyəri - müasir şəraitdə onların yenidən qiymətləndirilməsindən sonra müəyyən edilən dəyəri başa düşülür. Yenidən qiymətləndirmə barədə qərar qəbul olunduqda, nəzərə almaq lazımdır ki, bu əsas vəsaitlər müntəzəm olaraq yenidən qiymətləndirilməlidirlər ki, onların dəyəri cari bərpa dəyərindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməsin.

Əsas vəsaitlərin ilk dəyəri onlar yenidən qiymətləndirildikdə, yenidən qurulduqda, onlarda yeni tikinti işləri aparıldıqda, yeni avadanlıqlar quraşdırıldıqda və onların müvafiq obyektləri qismən ləğv edildikdə dəyişə bilər. Əsas vəsait təsisçilərdən pay qoyuluşu şəklində qəbul edildikdə, onun ilkin dəyəri həmin dövrün bazar qiymətləri əsas götürülməklə razılaşdırılmış dəyərlə müəyyən olunur.

Əvəzsiz maliyyə yardımı şəklində alınan əsas vəsaitlərin ilkin dəyəri onların uçota götürüldüyü tarixə bazar qiymətləri ilə müəyyən olunur. Dəyişmə müqaviləsi əsasında alınan əsas vəsaitlərin ilkin dəyəri dəyişdirilən aktivlərin dəyəri ilə ölçülür. Dəyişdirilən aktivlərin dəyərini müəyyən etmək mümkün olmadıqda, ilkin dəyər analoji əsas vəsaitlərin həmin dövrdə alınmasına çəkilən xərclər ilə müəyyən edilir.

Maddi aktivlərin təhlilini aşağıdakı kimi təsnifləsdirə bilərik [7]:

Struktur və dinamik təhlil. Maddi əsas vəsaitlərin struktur və dinamik təhlili apararkən üfüqi, şaquli və trend təhlillərdən istifadə olunur. Şaquli təhlil zamanı bütün maddi əsas vəsaitlərin aktivlərin hansı hissəsini təşkil etdiyini təxmin etmək və müəyyən bir dövr ərzində onların inkişaf meyillərini müəyyən etmək məqsəduyğundur. Üfüqi təhlil zamanı illər üzrə maddi əsas vəsaitlərin artım tempini iqtisadi qərarların alınması üçün izləmək lazımdır. Maddi əsas vəsaitlərin həcmi artırsa, müəssisənin istehsal gücünün də artdığı qənaətinə gəlmək olar. Bununla birlikdə qeyd etmək lazımdır ki, maddi əsas vəsaitlərin artması amortizasiya metodları səbəbindən müəssisənin istehsal gücünün artmasının obyektiv göstəricisi olmur. Trend təhlildən istifadə edərək tədqiqatçı tərəfindən müəyyən edilmiş optimal bir ilə görə maddi əsas vəsaitlərin müqayisəsini aparmaq olar. Maddi əsas vəsaitlərin aktiv hissəsinin texniki cəhətdən inkişaf etmiş olub-olmadığını müəyyən etmək də vacibdir. Aktiv və passiv (istehsal və xidmətlərin göstərilməsi prosesində birbaşa iştirak etməyən) aktivlərin optimal nisbətini müəyyən edilməsi, aktivlərdən səmərəli istifadə üçün vacib şərtidir. Bu səbəbdən maddi əsas vəsaitlərin bütün elementləri qiymətləndirilməli və inkişaf səbəbləri təhlil edilməlidir.

Yalnız bütün maddi əsas vəsaitlərin deyil, bütün elementlərinin dinamikasının təhlilini aparmaq vacibdir. Bəzi əsas vəsaitlərin uzun müddət istifadə edilə biləcəyi üçün nadir hallarda yenilənməsi nəzərdə tutulur. Maddi əsas vəsaitlərin aktiv elementləri daha tez-tez yenilənməlidir, lakin təcrübə göstərir ki, bəzi hallarda aktivlərin passiv hissəsi daha sürətlə artır.

Texniki vəziyyət təhlili. Müəssisənin maliyyə vəziyyəti və fəaliyyətinin nəticələri maddi əsas vəsaitlərin texniki vəziyyətindən çox asılıdır. Maddi əsas vəsaitlərin texniki vəziyyətinin təhlili zamanı daha uzun müddət ərzində bir müəssisədə və əlaqədar müəssisələrin göstəriciləri ilə müqayisə oluna biləcək ən ümumi göstəriciləri axtarmaq lazımdır.

Maddi əsas vəsaitlərin texniki vəziyyətini izah edən ən ümumi göstəricilər aşağıdakılardır:

- 1) Maddi əsas vəsaitlərin yenilənmə əmsalı;
- 2) Maddi əsas vəsaitlərin ləğvetmə əmsalı;
- 3) Maddi əsas vəsaitlərin artım əmsalı;
- 4) Maddi əsas vəsaitlərin amortizasiya əmsalı;
- 5) Maddi əsas vəsaitlərin faydalılıq (uyğunluq) nisbəti.

1. Maddi əsas vəsaitlərin yenilənmə əmsalı - bu göstərici yeni alınmış maddi əsas vəsaitlərin bütün maddi əsas vəsaitlərin ümumi alış dəyərində hansı hissəsini təşkil etdiyini göstərir. Maddi əsas vəsaitlərin yenilənmə nisbətini artırması əlverişli, azalması isə əlverişsiz hesab olunur. Əsas vəsaitlərin yenilənmə əmsalının artması müəssisənin istehsal imkanlarını artırmaq və biznesini inkişaf etdirmək potensialını ortaya qoyur.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Maddi əsas vəsaitlərin yenilənmə əmsalı

$$= \frac{\text{il ərzində əldə edilmiş maddi əsas vəsaitlər}}{\text{ilin sonuna maddi əsas vəsaitlər}}$$

2. Maddi əsas vəsaitlərin ləğvetmə əmsalı - bu nisbətdən maddi əsas vəsaitlərin saxlanılması, istifadəsi və hətta istehsal gücü ilə bağlı nəticələr çıxarmaq olar. Bu nisbət artarsa, bu da istehsal güclərinin azaldığını, işin nizamsız olduğunu göstərir.

Maddi əsas vəsaitlərin ləğvetmə əmsalı

$$= \frac{\text{il ərzində ləğv edilmiş maddi əsas vəsait}}{\text{ilin əvvəlinə maddi əsas vəsaitlər}}$$

3. Maddi əsas vəsaitlərin artım əmsalı - bu göstərici maddi əsas vəsaitlərdəki dəyişiklik meyillərini göstərir. Göstərici artarsa, bu, müsbət hal hesab olunur, çünki bu, müəssisənin istehsalın inkişafına qayğı göstərdiyini, maddi əsaslı kapitalla investisiya yatırdığını göstərir. Əksinə, əsas vəsaitlərin artım əmsalında azalma olarsa, bu mənfi hal hesab olunur və göstərir ki, maddi əsas vəsaitə investisiya yatırımı azdır.

Maddi əsas vəsaitlərin artım əmsalı =

$$\frac{\text{ilin sonuna maddi əsas vəsaitlər} - \text{ilin əvvəlinə maddi əsas vəsaitlər}}{\text{ilin əvvəlinə maddi əsas vəsaitlər}}$$

4. Maddi əsas vəsaitlərin amortizasiya əmsalı - amortizasiya səviyyəsindəki dəyişiklik ilin əvvəlində və sonunda amortizasiya əmsallarının müqayisəsi ilə müəyyən edilir. Aktivlərin dəyərindəki dəyişikliklər, amortizasiya faizlərinin artması, aktivlərin yenilənmə sürətinin aşağı olması və s. ilin sonunda bu nisbətin artıb-artmamasına təsir göstərir. Amortizasiya oluna bilməyən əsas vəsaitlərin amortizasiya oluna bilən aktivlərin dəyərində daxil edilmədiyinə əmin olmaq vacibdir.

İlin əvvəlinə amortizasiya əmsalı

$$= \frac{\text{ilin əvvəlinə maddi əsas vəsaitlərin amortizasiyası}}{\text{ilin əvvəlinə maddi əsas vəsaitlər}}$$

İlin sonuna amortizasiya əmsalı

$$= \frac{\text{ilin sonuna maddi əsas vəsaitlərin amortizasiyası}}{\text{ilin sonuna maddi əsas vəsaitlər}}$$

5. Maddi əsas vəsaitlərin faydalılıq (uyğunluq) nisbəti - bu nisbət maddi əsas vəsaitlərin sonrakı istifadə üçün faydalı olub-olmadığını göstərir. Bu göstərici nə qədər aşağı olarsa, aktivlərin istehsal və ya xidmət təmin etmək üçün bir o qədər faydalı olması gözlənilir. Bu nisbət sıfıra yaxınlaşdıqda, aktivlərin yenilənmə prosedurlarına başlamaq lazımdır.

Maddi əsas vəsaitlərin faydalılıq (uyğunluq) nisbəti

$$= \frac{\text{maddi əsas vəsaitlərin balans dəyəri}}{\text{maddi əsas vəsaitlərin alım dəyəri}}$$

Əsas vəsaitlər bir çox korporasiyalardakı ümumi aktivlərin yarısından çoxunu təşkil edir. Bu mənbələr şirkətlərin fəaliyyət göstərməsi və nəticədə qazanc əldə etməsi üçün lazımdır. Məhz bu resursların səmərəli istifadəsi bir çox hallarda korporasiyaların nə qədər qazanc əldə edəcəyini müəyyən edir [10].

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Əsas vəsaitlərə aid edilməyərək müəssisələrdə dövriyyə vəsaitlərinə materiallar hesabının tərkibində uçota alınanlar aşağıdakılardır: [1]

- a. Müddəti bir ildən az olan əşyalar;
- b. Natural formasını qoruyub saxlamayan, istehsal prosesində bir dəfə iştirak edən, öz dəyərini tamamilə məhsulun, xidmətin, işin üzərinə keçirən və bu prosesdə natural formasını saxlamayan sərvtələr;
- c. Dəyəri müvafiq normativ sənədlərlə müəyyənləşdirilmiş əsas vəsaitlərin dəyərinin minimum həddindən aşağı olan əmək əşyaları;
- d. Balıq ovunda istifadə olunan ləvazimatlar;
- e. Xüsusi iş geyimləri, iş ayaqqabıları;
- f. Taralar və xüsusi qablaşdırma materialları;
- g. Cavan və kökəldilməkdə olan, təcrübə üçün saxlanılan heyvanlar;
- h. Köçürmə məqsədi ilə əkilmiş çoxillik əkmələr.

Ədəbiyyat

1. “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, maddə 18-29 iyun 2004,
2. Ənvər Salahov, Vüqar Mehdiyev - Mühasibat uçotu - Bakı 2016
3. Radil Fətullayev - Beynəlxalq mühasibatlığa giriş - Bakı 2019
4. Marin Ciomag - Accounting and taxation of the tangible fixed assets' revaluation - 2012
5. Nechaev Andrey Sergeevich, Puchkova Nataliya Viktorovna, Barykina Yuliya Nikolaevna -Analysis of Articles of Fixed Assets Renewal of Russian Business Enterprises- 2017
6. <https://muhasibat.wordpress.com/1-1-%C9%99sas-v%C9%99saitl%C9%99rin-iqtisadi-mahiyy%C9%99ti-istehsalda-rolu-v%C9%99t%C9%99snifati/>
7. Daiva Tamuleviciene, Jonas Mackevicius -Methodology of complex analysis of tangible fixed assets - 15 december 2019
8. <https://fresh-deko.ru/az/stroitelstvo-na-uchastke/sushchnost-sostav-i-struktura-osnovnyh-proizvodstvennyh.html>
9. <http://infoplus.az/praktikum/muhasibatliq/3552-esas-vesaitlerin-qiyetlendirilmesi.html>
10. <https://courses.lumenlearning.com/vccs-acc211-17sp/chapter/describing-the-accounting-and-reporting-of-plant-and-intangible-assets-and-natural-resources/>
11. <https://www.cliffsnotes.com/study-guides/accounting/accounting-principles-i/operating-assets/the-cost-of-property-plant-equipment>.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

MÜSTƏQİL AZƏRBAYCANIN QIYMƏTLİ KAĞIZLAR BAZARININ İNKİŞAFI

Məmmədov Nazim Eldar oğlu

elmi işçi, İAETİ, UNEC

e-poçt: nazim_mammadov@unec.edu.az

Xülasə

Müstəqilliyin bərbasından bəri həyata keçirilən çoxşaxəli iqtisadi islahat və tədbirlər nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatının digər sektorlarında olduğu kimi, maliyyə sektoru və onun tərkib hissəsi olan qiymətli kağızlar bazarı da dinamik inkişaf etmişdir. Hazırkı məqalədə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyin bərbasından sonra qiymətli kağızlar bazarının formalaşması və inkişafının tarixi və iqtisadi aspektləri araşdırılır. Qiymətli kağızlar bazarının hüquqi əsasları və mövcud vəziyyəti qiymətləndirilir. Məqalə elmi sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, statistik təhlil kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Nəticə olaraq, qiymətli kağızlar bazarının müasir vəziyyəti və trendləri müəyyənləşdirilmişdir. Tədqiqatın məhdudiyyətləri bir sıra hallarda statistik məlumatlara çıxış imkanlarının məhdudluğu və daha müfəssəl və etibarlı məlumatların əldə edilməsi zəruriyyətidir. Məqalənin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə olunan nəticələr Azərbaycan hökumətinin iqtisadi və maliyyə siyasətinə töhfə verməklə yanaşı, yerli və xarici elmi tədqiqatçılar üçün də əhəmiyyətli hesab oluna bilər.

Açar sözlər: qiymətli kağızlar, fond birjası, korporativ qiymətli kağızlar, dövlət qiymətli kağızları.

Azərbaycanın qiymətli kağızlar bazarının inkişaf tarixi

Kapital yığımının səviyyəsini, onun artımını və ölkə daxilində ayrı-ayrı sahələr arasında bölüşdürülməsini əks etdirən qiymətli kağızlar bazarı hər bir ölkə iqtisadiyyatının inkişafında böyük rol oynayır. Qiymətli kağızlar bazarı özünəməxsus şəkildə iqtisadiyyatın indikatorudur.

Azərbaycan Respublikasında bazar iqtisadiyyatına uyğun olan sivil qiymətli kağızlar bazarının təşkili müstəqillik əldə olunduğu vaxta təsadüf edir. Hələ 1992-ci il 24 noyabr tarixində “Qiymətli kağızlar və fond birjalari haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir və 1998-ci il 14 iyul tarixində bu qanun “Qiymətli kağızlar haqqında” yeni Qanunla əvəz edilmişdir. 1994-cü il 12 iyul tarixində “Səhmdar cəmiyyətləri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir. Bu qanuna 2000-ci ilədək altı dəfə dəyişikliklər edilmişdir [2].

1995-ci il 13 yanvar tarixində “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qüvvəyə minmişdir. 29 sentyabr 1995-ci ildə “Azərbaycan Respublikasının dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin Dövlət Proqramı (1995-1998)” Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə təsdiq olunmuşdur. Lakin sonradan həmin dövlət proqramı 2000-ci il 16 may tarixində qüvvəyə minmiş “Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə əvəz olunmuşdur [3].

Əlavə olaraq, 1996-98-ci illər ərzində bir sıra normativ aktlar qəbul edilmiş və bu sənədlər əsasında ölkədə milli depozit sisteminin və Dövlət Əmlak Komitəsinin

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

yaradılması, eləcə də dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi zamanı səhmdar cəmiyyətlərə çevrilmiş dövlət müəssisələrinin səhmlərinin əmək kollektivlərinə güzəştli satışı mexanizmlərinin tənzimlənməsi mümkündür.

1998-ci il 30 dekabr tarixində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı əsasında “Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi” yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1999-cu il 26 iyul tarixli “Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanına əsasən Milli Depozit Mərkəzinə təsisçilik hüququ Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinə (QKDK) keçmişdir. QKDK-nın 1999-cu il 8 sentyabr tarixli sərəncamına əsasən “Mülk” Milli Depozit Mərkəzinin bazasında Milli Depozit Mərkəzi yenidən təsis edilmişdir [6].

Fəaliyyət göstərdiyi dövr ərzində QKDK tərəfindən qiymətli kağızlar bazarının dövlət tənzimlənməsi sistemi yaradılmış, həmçinin müasir tələblərə cavab verən, bazar münasibətləri prinsiplərinə əsaslanan, eləcə də geniş əhatəli infrastrukturunu olan fond bazarının formalaşdırılması istiqamətində zəruri tədbirlər görülmüşdür. 2000-ci il 1 oktyabr tarixində bir neçə iri bank və maliyyə strukturlarının, həmçinin İstanbul Fond Birjasının təsisçiliyi ilə qiymətli kağızlar bazarının əsas ticarət infrastrukturunu sayılan Bakı Fond Birjası yaradılmışdır. BFB-nin əsas funksiyası Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş bütün növ qiymətli kağızlar üzrə ticarəti təşkil etməkdən ibarətdir [4].

Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il 28 dekabr tarixli qanunu ilə təsdiqlənmiş 2000-ci il sentyabrın 1-dən qüvvəyə minmiş “Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi” və 2000-ci il 11 iyul tarixli Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə təsdiq edilmiş 2001-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə minmiş “Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi” qiymətli kağızlar bazarının hüquqi-normativ bazasının möhkəmləndirilməsinə kömək etmək məqsədi daşıyırdı. Lakin bu sənədlərə də qısa zamanda bir neçə dəfə dəyişikliklər edilmişdir [6].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasının Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması haqqında” 2008-ci il 19 noyabr tarixli Sərəncamının və “Azərbaycan Respublikasının Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi haqqında Əsasnamənin və Komitənin Strukturunun təsdiq edilməsi barədə” 2009-cu il 5 mart tarixli Fərmanının qüvvəyə minməsi ilə ölkənin qiymətli kağızlar bazarının yeni inkişaf mərhələsi başlamışdır.

Yenidən təşkil olunaraq, QKDK öz fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq, qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsi ilə bağlı normativ aktların qəbul edilməsi, qiymətli kağızların emissiyası və tədavi, qiymətli kağızlar bazarı iştirakçılarının və investisiya fondlarının fəaliyyətləri, qiymətli kağızlarla rəsmiləşdirilmiş borc öhdəlikləri bazarı, müvafiq fəaliyyət növlərinin lisenziyalaşdırılmasının həyata keçirilməsi, lotereyaların təşkili və keçirilməsi, qiymətli kağızlar bazarında investorların və qiymətli kağızlar bazarının iştirakçılarının hüquqlarının müdafiəsi, sağlam rəqabət mühitinin yaradılması üzrə dövlət tənzimlənməsini və nəzarətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı kimi göstərilmişdir [4].

QKDK öz vəzifələrini yerinə yetirmək üçün qiymətli kağızlar bazarına aid olan qanunvericilik aktlarının layihələrinin hazırlanması, beynəlxalq təşkilatlarla,

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

xarici dövlətlərin aidiyyəti dövlət orqanları ilə əməkdaşlığın edilməsi, qanunvericiliyi pozan şəxslərin inzibati qaydada məsuliyyətə cəlb edilməsi üzrə müvafiq tədbirlərin görülməsini həyata keçirirdi.

Azərbaycan Respublikasının maliyyə sektorunun dayanıqlılığını təmin etmək və bu sahədə nəzarət mexanizmlərini təkmilləşdirmək məqsədi ilə 3 fevral 2016-cı ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə Maliyyə bazarlarına nəzarət palatası publik hüquqi şəxs yaradılır. Bu qurum Azərbaycan Respublikasının qiymətli kağızlar bazarı, investisiya fondları, sığorta, kredit təşkilatları (bank, bank olmayan kredit təşkilatları və poçt rabitəsinin operatoru) və ödəniş sistemləri fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması, tənzimlənməsi və nəzarəti, habelə cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılması və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinin qarşısının alınması sahəsində nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsini, həmçinin bu sahələr üzrə nəzarət sisteminin şəffaflığını və çevikliyi təmin etmək məqsədi ilə yaradılmışdır. Lakin çox müddət keçməmiş zəif fəaliyyəti ilə vəzifə və öhdəliklərini yerinə yetirmədiyindən, 28 noyabr 2019-cu il tarixində ləğv edilir və Azərbaycan Respublikasının qanunlarında maliyyə bazarlarına nəzarət orqanının müəyyən edilmiş səlahiyyətləri, o cümlədən onun maliyyə xidmətləri bazarında lisenziyalaşdırma, tənzimləmə və nəzarət, investorların və maliyyə xidmətləri istehlakçılarının hüquqlarının qorunması sahəsində vəzifə və hüquqları, habelə əmlakı Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankına verilir.

Hal-hazırda ölkənin qiymətli kağızlar sahəsinə və kapital bazarının inkişafı istiqamətinə aid emitentlər, fond birjası, mərkəzi depozitar, investisiya şirkətləri, klirinq təşkilatı, investisiya fondları və onların idarəçiləri kimi fəaliyyət növlərinə tənzimləyici nəzarəti Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı həyata keçirir.

Azərbaycanın qiymətli kağızlar bazarının inkişaf göstəriciləri

a) Son 5 il.

2020-ci ildə qiymətli kağızlar bazarı 2016-cı ilə nisbətə 47,4% artaraq 14129,5 mln manat olmuşdur. Artımın səbəbi kimi əsasən təkrar bazardakı dinamikanı göstərmək olar (Cədvəl 1). Daha dəqiq isə repo/əks repo seqmentindəki artımın müşahidə olunmasıdır. Repo/əks repo əməliyyatların həcmi 2020-ci ildə 2150,2 mln manata çatmışdır (Cədvəl 4). Buna səbəb dövlət qiymətli kağızlar bazarında dövlət istiqrazlarının və Mərkəzi Bankının notlarının ilkin yerləşdirilməsinin artımıdır (Cədvəl 3).

2020-ci ildə korporativ qiymətli kağızlar bazarının həcmi 2016-cı ilin müvafiq göstəricisi ilə müqayisədə 2,6 dəfə azalaraq 3356,5 mln manat olmuşdur. Bunun əsas səbəbi korporativ istiqrazların ilkin bazar seqmentində azalmasını göstərmək olar. Belə ki, korporativ istiqraz bazarının həcmi 2773,5 mln manat olmuşdur ki, bu da 2016-cı ilin müvafiq göstəricisindən 2,8 dəfə azdır. Səhmlər bazarı 2020-ci ildə 2016-cı ilə nisbətən 36,2% azalmış və nəticədə məcmu ticarət dövriyyəsinin həcmi 582,9 mln manat olmuşdur (cədvəl 2).

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Cədvəl 1

Qiymətli kağızlar bazarının icmal göstəriciləri

	2016	2017	2018	2019	2020
Bazarın seqmentləri (mln. Manatla)					
Korporativ qiymətli kağızlar	8746,9	3659,9	2196	3477	3356,5
İlkin bazar	8248	2267,9	1326,9	2305	1435,6
Təkrar bazar	498,9	1392	869,1	1172	1920,9
Dövlət qiymətli kağızları	836,2	6066,6	13340,5	11782	8622,9
İlkin bazar	421,5	5980,3	13081	10877	7610,5
Təkrar bazar	414,7	86,3	259,5	905	1012,3
Repo/əks-repo	2,1	51,6	611,8	1123	2150,2
Qiymətli kağızlar bazarı	9585,1	9778	16148,3	16382	14129,5
İlkin bazar	8669,5	8248,1	14407,9	13182	9046,1
Təkrar bazar	915,6	1529,9	1740,4	3200	5083,4

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı.

Cədvəl 2

Korporativ qiymətli kağızlar bazarı

	2016	2017	2018	2019	2020
Bazarın seqmentləri (mln. Manatla)					
Korporativ qiymətli kağızlar	8746,9	3659,9	2196	3477	3356,5
Səhmlər	913	2031,5	925,1	424	582,9
İlkin bazar	563,4	1871,4	647,7	243	365,4
Təkrar bazar	349,6	160,2	277,4	182	217,6
Korporativ istiqrazlar	7833,9	1628,4	1270,9	3053	2773,5
İlkin bazar (manatla)	7501,8	269,8	209,8	287	275,7
İlkin bazar (xarici valyutada)	182,8	126,7	469,4	1775	794,4
Təkrar bazar (manatla)	73,7	916,7	437,8	934	1676
Təkrar bazar (xarici valyutada)	75,6	315,2	153,9	57	27,4

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Cədvəl 3

Dövlət qiymətli kağızlar bazarı

	2016	2017	2018	2019	2020
Bazarın seqmentləri (mln. manatla)					
Dövlət qiymətli kağızları	836,2	6066,6	13340,5	11782	8622,9
Dövlət istiqrazları	567,4	839,4	1097,6	1185	1684,1
İlkin bazar	421,5	794,5	872,8	659	1163,2
Təkrar bazar	145,9	44,9	224,9	526	520,9
Mərkəzi Bankın notları	268,8	5227,1	12242,9	10597	6938,7
İlkin bazar	268,8	5185,7	12208,3	10218	6447,3
Təkrar bazar	0	41,4	34,6	379	491,4

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı.

Cədvəl 4

Repo və əks-repo əməliyyatları

	2016	2017	2018	2019	2020
Göstəricilər (mln. Manatla)					
Repo/əks-repo	2,1	51,6	611,8	1123	2150,2
Korporativ qiymətli kağızlarla repo	0	20,8	27,6	10	36,8
Dövlət istiqrazları ilə repo	2,1	30,8	404,1	737	1941,1
Mərkəzi Bankın notları ilə repo	0	0	180,1	375	172,3

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. 2020-ci il.

Mərkəzi Bank pandemiya dövründə kapital bazarı iştirakçılarının dəstəklənməsi üzrə tədbirlər planı qəbul etmiş və bu plana əsasən kapital bazarı iştirakçılarında requlyativ tətillər, habelə emitentlərin və investitorların bazarda iştirakını dəstəkləyən tarif güzəştləri verilmişdir [1].

Pandemiyanın iqtisadiyyata neqativ təsirləri fonunda 2020-ci ildə qiymətli kağızlar bazarının ümumi ticarət dövriyyəsi 14,1 mlrd manat təşkil etmiş, təkrar bazar əqdlərində və repo əməliyyatlarında ciddi artım müşahidə edilmişdir. 2020-ci ildə 12,2 mlrd manat məbləğində investisiya qiymətli kağızları dövlət qeydiyyatına alınmış və 11 emissiya prospekti təsdiq edilmişdir. 2020-ci il ərzində korporativ qiymətli kağızlar bazarının səhm seqmentində əməliyyatların həcmi 2019-cu ilə nisbətə 37% artaraq 583 mln manat təşkil etmişdir. Korporativ qiymətli kağızlar

bazarının digər seqmenti olan korporativ istiqrazlar bazarında əməliyyatların həcmi 2773 mln manat təşkil etmişdir [1].

2020-ci ildə “AzerGold” QSC-nin 20 mln ABŞ dolları, “Kapital Bank” ASC-nin 35 mln ABŞ dolları məbləğində istiqrazları, “BTB Bank” ASC-nin 2 mln manat, “Embafinans” QSC-nin 1,5 mln manat, “Ferrum Kapital” MMC-nin 2,5 mln manat, “Hermes Finance” QSC-nin 1,4 mln manat, İpoteka və Kredit Zəmanət Fondunun 251 mln manat məbləğində istiqrazları, həmçinin “Yelo Bank” ASC-nin 30 mln manat və “Kapital Bank” ASC-nin 20 mln manat məbləğində səhmləri fond birjasında yerləşdirilərək listingə daxil olmuşdur [5].

Dövlət qiymətli kağızları bazarında aparılan əməliyyatların həcmi 8,6 mlrd manat təşkil etmişdir. Mərkəzi Bankın notlarının yerləşdirilməsi üzrə fond birjasında 46 hərrac keçirilmiş, 22 notlarla təkrar bazar əqdlərinin həcmi isə 30% artaraq 491 mln manata yüksəlmişdir. 2020-ci ildə dövlət istiqrazları ilə əməliyyatların ümumi həcmi 42% artaraq 1,7 mlrd manat təşkil etmişdir. Dövlət istiqrazlarının yerləşdirilməsi üzrə fond birjasında 36 hərrac və bir qapalı yerləşdirmə keçirilmiş və nəticədə ilkin bazar əqdlərinin həcmi əvvəlki illə müqayisədə 77% artaraq 1,2 mlrd manat təşkil etmişdir. Dövlət istiqrazlarının təkrar bazarı 521 mln manat olmuşdur. Eyni zamanda 2020-ci ildə ilk dəfə olaraq, mütərəqqi beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq, dövlət istiqrazlarının hərracının keçirilməsi zamanı tələbin təklifi üstələməsi halında emitent tərəfindən təklifin artırılması imkanı yaradılmışdır. Bu, dövlət istiqrazlarına olan tələbin çevik ödənməsi imkanlarını artırmaqla yanaşı, bazardan maliyyələşmə imkanlarını genişləndirmişdir. 2020-ci il ərzində repo əməliyyatlarının həcmi əvvəlki illə müqayisədə 92% (1028 mln manat) artaraq 2150 mln manata yüksəlmişdir [1].

Repo əməliyyatlarının 90%-i dövlət istiqrazları ilə aparılmışdır. 2020-ci ildə ilk dəfə olaraq, səhmlərlə repo əqdləri (0,5 mln manat) qeydə alınmışdır. 2020-ci il ərzində 12,2 mlrd manat məbləğində investisiya qiymətli kağızlarının dövlət qeydiyyatı həyata keçirilmişdir. Bunun 1291 mln manatı (11%) 41 korporativ istiqrazların buraxılışının, 766 mln manatı (6%) 119 səhm buraxılışının, 10115 mln manatı (83%) isə dövlət qiymətli kağızlarının buraxılışının payına düşür. Dövlət qiymətli kağızlarının 7190 mln manatı Mərkəzi Bankın qısamüddətli notlarının buraxılışının, 2925 mln manatı isə dövlət istiqrazlarının buraxılışının qeydiyyatı ilə əlaqədar olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı www.cbar.az.
2. “Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının formalaşması və inkişafı” – AR İİN İqtisadi İslahatlar Mərkəzi, Bakı 2003.
3. “Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızların formalaşması və onların dövryyəsi bazarının təşkili problemləri” – AR İİN İqtisadi İslahatlar Mərkəzi, Bakı 2002.
4. “Bakı Fond Birjası” QSC-nin 10 illik Hesabatının analitik icmalı – Bakı 2010.
5. Bakı Fond Birjası www.bfb.az.
6. Məmmədov N.E. Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının hüquqi əsasları – İqtisadi İslahatlar Mərkəzi “Azərbaycan Respublikasında iqtisadi inkişafın xüsusiyyətləri və problemləri” Elmi əsərlər toplusu, 5-ci buraxılış, Bakı 2004.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

MÜHASİBAT UÇOTUNUN QURULMASI MODELLƏRİNİN ELEMENTLƏRİNİN OXŞAR VƏ FƏRQLİ MEYARLARI

İ.e.d., professor Səbzəliyev Sifariz Mirzəxan oğlu
AzDİU-nun “Mühasibat uçotu və audit” kafedrasının müdiri
Nəcəfov Seymur Əsgər oğlu
doktorant, “Mühasibat uçotu və audit” kafedrası

Xülasə

Məqalədə Avropa qitəsi ölkələrində və Azərbaycanda mühasibat uçotunun uzun illər ərzində təşəkkül tapmış müxtəlif modellərinin oxşar və fərqli meyarları araşdırılmış və hər bir modelə bağlı müəlliflərin münasibətləri tədqiq olunmuş və müvafiq tövsiyələri verilmişdir. Eyni zamanda müxtəlif metodların müsbət məqamlarından istifadə etməklə, vahid bir metodun yaradılması ilə bağlı bəzi təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: mühasibat uçotu sistemləri, mühasibat uçotunun modelləri, mühasibat uçotu modellərinin elementləri, uçot metodikaları.

Avropa qitəsi ölkələrində və Azərbaycanın mühasibat uçotunun milli sistemlərini araşdırdıqda məlum olur ki, onun aşağıdakı tərkib hissələri mövcuddur:

- mühasibat uçotu sistemləri;
- mühasibat uçotunun modelləri;
- mühasibat uçotu modellərinin elementləri;
- xarakterik meyarlar.

Daha dəqiq desək, uçot sistemi özlüyündə sistemli yanaşma kimi təsəvvür edilir və onun başlıca mahiyyəti cəmiyyətin sosial quruluşundan, insanların müvafiq maraqlarından və ehtiyaclarından irəli gəlir. Müxtəlif ölkələrdə mühasibat uçotunun tarixi sistemləri nisbətən mühüm qrupların tez-tez rast gəlinən münasibətlərindən formalaşır. Həmin münasibətlərin isə stabilləşməsinə ehtiyac duyulur. Əslində, maraqları təmin etmək üçün bir tərəfdə mülkiyyətçilər və investorlar, digər tərəfdə isə kreditörler dayanır. Belə bir şəraitdə müəyyən münasibətləri təkmilləşdirə bilən mühasibat uçotunun tənzimləmə normaları formalaşır. Əslində, mühasibat uçotunun sistemi dedikdə, bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan elementlərin (hissələrin) məcmusu başa düşülür.

Fəlsəfi planda uçot sistemi və uçot modeli biri-birilə məzmun və forma kimi uyğunlaşır. Mühasibat uçotu modellərinin formalaşması və inkişafının başlıca elementləri qismində aşağıdakıları fərqləndirmək lazım gəlir:

- vergitutma ilə qarşılıqlı əlaqələrin formaları;
- Hesablar Planının növləri
- kapitalın hərəkəti üsulları;
- maliyyə hesabatlarının təqdim olunması məqsədləri.

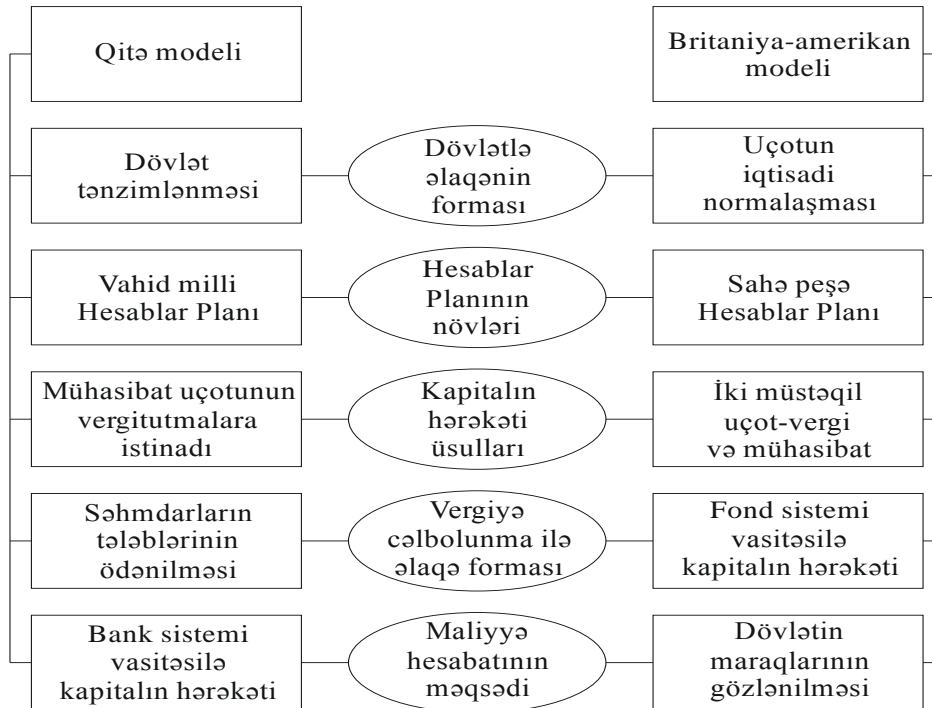
Dünyanın iqtisadi məkanında mühasibat uçotunun və hesabatın formalaşmasının iki modeli dəqiq göstərilir: qitə və britaniya-amerikan. Yuxarıda sadalanan bütün meyarlar üzrə bu modellər, birbaşa biri-birilə ziddiyyət təşkil edir. Qitə modeli mühasibat uçotu haqqında qanun, vahid milli Hesablar Planı əsasında, uçot

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

qaydalarının vergi qanunlarının və bank sistemi vasitəsilə kapitalın hərəkətinin tələbləri qaydalarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsini nəzərdə tutur. Öz növbəsində britaniya-amerikan modeli peşə standartları, çoxsaylı sahə peşəkar Hesablar Planı, paralel vergi uçotu yaratmaqla vergi sisteminin tam muxtariyyətini, kapitalın fond sistemi vasitəsilə hərəkətini və s. məsələləri ehtiva edir. Eyni zamanda, bu sistem şəraitində bazar şəraitinin dəyişməsinə çox sürətlə uyğunlaşma prosesi baş verir, investorların və mülkiyyətçilərin iqtisadi maraqları naksimum nəzərə alınır. Qeyd edilən modellərin başlıca xüsusiyyətləri aşağıdakı sxem vasitəsilə verilir (şəkil 1.)

Təqdim etdiyimiz sxemdən görünür ki, qitə və britaniya-amerikan modelləri biri-birilə paralel və əslində hər hansı bir əlaqəsi olmayan modellərdir. Şübhə yoxdur ki, bu modellərin hər biri müxtəlif ölkələrin mühasibat uçotunun konkret milli formalarında özünün reallığını tapır. Əslində qitə modeli Avropanın əksər ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda, britaniya-amerikan modeli isə Böyük Britaniyada, ABŞ-da və s. ölkələrdə tətbiq edilməkdədir.

Uçotun qeyd etdiyimiz modellərdən istifadə edən ölkələrin iqtisadi, siyasi və dini inkişaflarında müxtəlif sürətlər müşahidə olunduğu üçün həmin modellər əsasında bir sıra ölkələrin iqtisadi prioritetlərini əks etdirən yeni modellər formalaşmaqdadır. Nəticədə hər bir modeli iki daxili qrupa bölmək lazımdır. Bu qruplar həmin modellərin ümumi prinsiplərini pozmadan özlərinin daxili istiqamətləri mövcuddur.

Şəkil 1. Mühasibat uçotunun qitə və britaniya-amerikan modellərinin başlıca xüsusiyyətlərinin sxemi

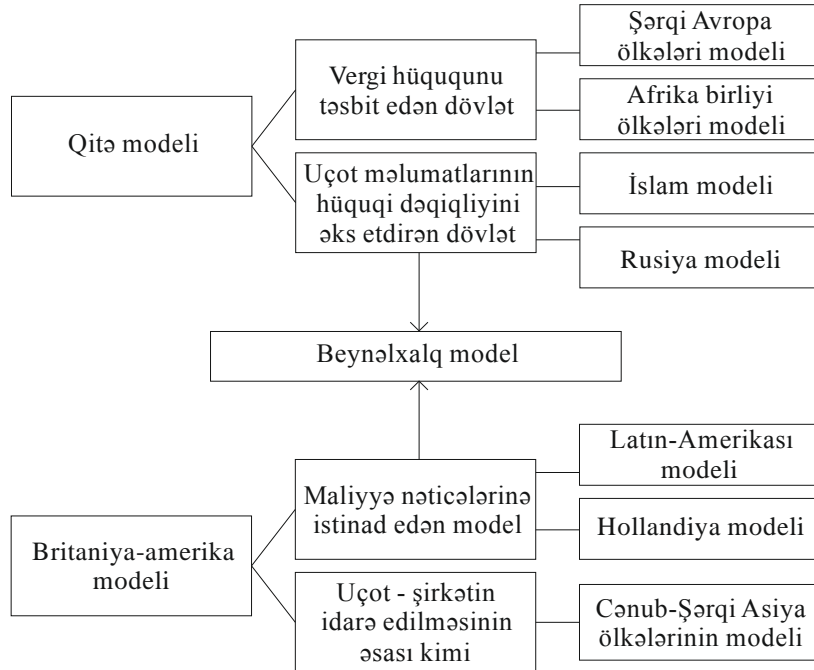
“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Modellərin ümumi qarşılıqlı əlaqəsi aşağıdakı şəkildə verilmişdir (şəkil 2):

2-ci şəkildən görüldüyü kimi, qitə modelinə aid edilən ölkələr dövlətin malik olduğu hüquqi prioritetlər faktı üzrə bölünürlər. Uçot fəaliyyətlərinin əks etdirilməsinin dəqiqliyini tanıyan ölkələr arasında Almaniya özünün mütərəqqiliyi ilə seçilir. Almaniyanın uçot sahəsində tanınan alimləri ilk dəfə olaraq mühasibat balansının statik modelini formalaşdırmışlar.

Vergi hüququnun üstünlüyünü tanıyan dövlətlər arasında Fransa və İtaliya daha çox seçilir. Bu ölkələr daxili uçot marjinal mühasibat kimi formalaşır. Marjinal mühasibatın ən üstün cəhəti “xərclər-buraxılış-nəticə” metodundan istifadə olunmasındadır. Bu metoddan istifadə hesablanan vergilərin dəqiq və şəffaf uçotunun təşkilinə istinad edir. Eyni zamanda qeyd olunan metod daxili xərclərin, hesablamaların və maliyyə nəticələrinin dəqiq formalaşmasına imkan yaradır.

İngilis dilli dövlətlər uçot modellərini daxili qaydada böldükdə, iqtisadi əsasda formalaşan ingilis və amerikan modellərinə daha çox üstünlük verirlər. İngilis variantı daha konservativdir və son maliyyə nəticələrinin formalaşmasına istinad edir. Burada ikili yazılış müstəqim qaydada düzəlişlər sistemi vasitəsilə həyata keçirilir. Son maliyyə nəticələri həmin düzəlişlər vasitəsilə dəqiqləşdirilir. Amerikan variantı bir çox hallarda daxili idarəetmə uçotuna əsaslanır. İdarəetmə uçotunun elementləri vasitəsilə müvafiq idarəetmə qərarları çıxarılır və mühasib daxil olan hər bir sənədə lazımi reaksiya verir (bixoveristik yanaşma).

Şəkil 2. Uçotun təşkili modellərinin qarşılıqlı əlaqəsi və formalaşması sxemi

Qeyd etmək lazımdır ki, özünün uçotunu hər bir modelin prinsipial xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla quran və təbii ki, milli xüsusiyyətlərini əsas götürən ölkələr diqqəti cəlb edir. Buna müvafiq surətdə Şərqi Avropa ölkələrinin tətbiq etdiyi modelin başlıca xüsusiyyəti istehsal vasitələrinə ictimai mülkiyyətlə xarakterizə olunur. Mülkiyyətin sərəncamverici dövlət olduğu hallar özünün xüsusiyyətlərini istər-istəməz uçotun və hesabatın üzərinə qoyur. Afrika mühasiblər şurası ölkələri üçün şuranın tərkibinə daxil olan bütün dövlətlərdə qüvvədə olan millətlərarası vahid Hesablar Planı əsas kimi qəbul edilmişdir.

İslam modelinin təşkilinə ərəb ölkələrinin dini dünya görüşləri ciddi təsir göstərir. İqtisadi nöqtəyi-nəzərdən yanaşsaq, görürük ki, islam dininə görə spekulativ gəlirlərin əldə olunmasına ciddi qadağalar qoyulur və bir sıra islam dininə zidd sayılan fəaliyyət növləri ilə məşğul olmaq qanunla qadağan edilir.

Latın Amerikasına modelinə gəldikdə isə onun fərqli iki xüsusiyyəti qeyd olunmalıdır: birinci maliyyə hesabatı investorların deyil, dövlətin maraqları baxımından formalaşır, ikincisi isə hesabatda dəyər göstəricilərinin hesablanması inflyasiyanın illik səviyyəsi yenidən qiymətləndirildikdən sonra həyata keçirilir. Beləliklə birinci fərq yalnız ingilis-amerikan modelinə, ikinci fərq isə hər iki modelə aid edilir.

Hollandiya variantı modellərin bütün başlıca xüsusiyyətlərini özündə saxlayır, lakin uçot qaydalarının və standartlarının formalaşması əvvəlcə nəzəri, daha sonra isə praktik yanaşmalarla əlaqələndirilir.

Cənubi-Şərqi Asiya ölkələrinin ayrıca modelləri mövcud deyildir, lakin son dövrlərdə təşəkkül tapan Cənubi-Şərqi Asiya ölkələrinin Mühasiblər Federasiyası tək-cə mühasib peşəsinin statusunun yüksəldilməsi məsələləri ilə deyil, həmçinin uçotun milli metodlarının razılaşdırılması ilə də məşğul olur.

Rusiya modelində əsas islahatlar xərclərin uçotu sistemində yararlanmağa üstünlük verməkdədir. Maraqlı bir faktı qeyd etmək yerinə düşərdi. Rusiyanın uçot modelində həm qitə, həm də ingilis-amerikan modellərinin elementlərindən kifayət qədər geniş istifadə olunur. Bütün hallarda Rusiyanın mövcud uçot sistemində həmin modellər birmənalı şəkildə təkrar olunmadığı üçün burada tətbiq edilən uçot modelini müstəqil milli model hesab etmək olar. Əslində rus uçot modeli iqtisadi subyektlərin uçotunun dövlət tərəfindən tənzimlənməsi variantı kimi qəbul edilməlidir. Adıçəkilən modeldə iqtisadi məsrəflərin normalaşması metodundan geniş şəkildə istifadə edilir.

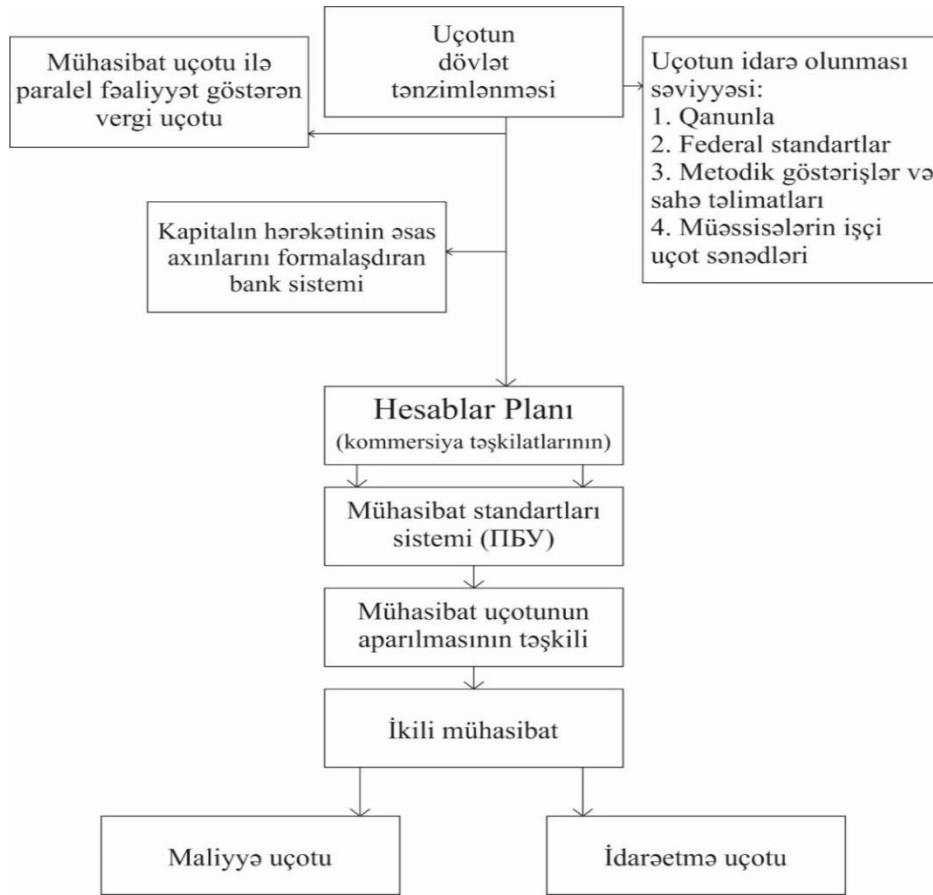
Bütövlükdə mühasibat uçotunun rus modelinin aşağıdakı xüsusiyyətlərini qeyd etmək istəyirik:

- uçotun tənzimlənməsi peşəkar mühasiblər birliklərini cəlb etməklə dövlətin normativ aktları vasitəsilə həyata keçirilir;
- modelin başlıca halqası mühasibat uçotunun Hesablar Planı sayılır. Hesablar Planına görə maliyyə nəticələrinin uçotunun üç üsulundan istifadə olunur. Maliyyə nəticələrinin uçotu qaydası dövlətdə qüvvədə olan mülkiyyət, qiymətqoyma və vergitutma ilə birbaşa əlaqələndirilir;
- mühasibat uçotu paralel surətdə vergi uçotu ilə yanaşı, fəaliyyət göstərir. Əslində həm maliyyə, həm də vergi uçotu vahid mühasibat uçotunun tərkib hissələridir;
- kapitalın hərəkəti bank sistemi vasitəsilə həyata keçirilir.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Rusiyada tətbiq olunan uçot modelinin Azərbaycanda tətbiq edilən qitə uçot modeli ilə müəyyən qədər yaxınlığını və taktik əhəmiyyətini nəzərə alaraq, həmin modelin sxematik quruluşunu aşağıdakı şəkildə verməyə cəhd göstərmişik (şəkil 3):

Mühasibat uçotunun modelinin təqdim etdiyimiz blok-sxemi Rusiya Federasiyasında mühasibat uçotu sisteminin modelini və meyarlarını müəyyən-ləşdirən alimləri özündə birləşdirir. Beləliklə, Rusiya Federasiyasının beynəlxalq uçot prinsipləri əsasında formalaşan uçot modeli iqtisadi subyektlərin idarə olunmasının və bazar şərtlərinin dəyişdirilməsinin iqtisadiyyata təsiri sistemlərinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi ilə birbaşa əlaqədardır. Daha konkret desək, Rusiyada hazırda qüvvədə olan uçot modeli Azərbaycanda tətbiq edilən qitə modelinə yaxındır və müəyyən mənada Böyük Britaniyanın mövcud uçot sistemi ilə oxşarlığı var.

Şəkil 3. Rusiya Federasiyasında mühasibat uçotunun mövcud modeli

Xüsusən də Rusiya Federasiyasında mühasibat uçotu və hesabatın tənzimlənməsi sistemi haqda məsələlərin həll edilməsi üçün fransız və ingilis müəssisələrində istifadə edilən təcrübənin öyrənilməsi praktik cəhətdən maraqlıdır. Fransanın

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

təcrübəsi mühasibat uçotunun tənzimlənməsi funksiyasının dövlət orqanına verilməsinə əsaslanır. Bu orqan 2010-cu ildə yaradılmışdır və uçot standartları üzrə İdarə (Autoritedes Normes Comptables) adlanır. Adıçəkilən idarə Fransanın mühasibat uçotu üzrə Milli Şurasını (Conceil National-decomptabilite – CNC) və Mühasibat uçotunun tənzimlənməsi üzrə Komitəni (Comitedela Reqlamentation Comtable) əvəz etmişdir.

Yeni yaradılan idarə uçot ictimaiyyəti ilə çox fəal münasibətlər yaratmışdır və tədricən tənzimləmənin ictimai formasına keçmək niyyətindədir (tənzimləmənin qitə modeli). Bu zaman Böyük Britaniya digər variantdan istifadəyə üstünlük verir. Belə ki, bu ölkədə uçot qaydalarının və tövsiyələrin hazırlanılması və onların tətbiqi funksiyalarının peşəkar mühasibləri, auditorları və uçot peşəsi ilə məşğul olan digər şəxsləri birləşdirən ictimai birliklərə həvalə olunması sahəsində ciddi işlər görülür.

Deyilənlərə əsasən biz belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, Rusiya Federasiyasında uçotun normativ qaydada tənzimlənməsinin ikinci üsuluna istinad edən normativ aktların yaradılması prosesinə üstünlük verilir. Azərbaycanda olduğu kimi Rusiya Federasiyasında da mühasibat uçotuna ümumi metodik rəhbərlik Maliyyə Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir. Bu ölkədə də perspektivdə mühasibat uçotu və hesabatın Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartlarına uyğun surətdə təşkili nəzərdə tutulur. Eyni zamanda dünyanın aparıcı ölkələrinin (ABŞ, Böyük Britaniya, Almaniya, Fransa və s.) təcrübələrinə istinad etməklə, onların istifadə etdikləri bir sıra standartları hazırlamaq bir hədəf kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Belə hesab edirik ki, gələcəkdə bir çox ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da metodik göstərişlər, sahə tövsiyələri və təlimatları dövlət strukturlarının bilavasitə köməyi və himayəsi (müxtəlif nazirliklər, komitələr, konsultativ firmalar və s.) ilə işlənilib hazırlanmalıdır.

Bu işlərin həyata keçirilməsində əməli kömək tanınmış auditor şirkətləri vasitəsilə aparılmalıdır. Heç də sırr deyildir ki, bir sıra müştərilər (təşkilatlar) özlərinin maliyyə hesabatlarının qeydə alınmasının mövcud prosedur qaydaları ilə yanaşı, mühasibat uçotunun müxtəlif qeyri-ənənəvi sahələrdə təşkili üçün nüfuzlu audit firmalarının köməyindən istifadə edirlər. Belə bir vəziyyətin başlıca səbəbi müvafiq normativ və təşkilati-metodik bazanın olmamasındadır.

Bundan başqa, Avropada mühasibat uçotunun inkişafı proqramına uyğun olaraq, Azərbaycanda da mövcud standartların təkmilləşdirilməsi və yeni Beynəlxalq uçot standartlarının tətbiqi ilə bağlı müvafiq işlər görülməkdədir. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, 4 may 2018-ci ildə “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının yeni Qanununun qəbul edilməsinə baxmayaraq, Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarından tam həcmdə, ilk növbədə səhmləri beynəlxalq fond birjalarında tədavül edilən, eyni zamanda dünyanın aparıcı bankları ilə işləməyə üstünlük verən, eyni zamanda xarici kapitaldan istifadəyə marağı olan nəhəng şirkətlər istifadə edirlər.

Son illərdə uçot praktikasında konkret hər hansı bir ölkəyə mənsub olmayan beynəlmiləl model formalaşmaqdadır. Bu metoddan millətlərarası korporasiyalar tərəfindən istifadə edilməsi nəzərdə tutulur. Beynəlmiləl model müxtəlif ölkələrin ərazisində yerləşən bir sıra müəssisələrdə təşəkkül tapan uçotun təşkili xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir. Daha konkret desək, həmin müəssisələr müxtəlif

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

ölkələrin nümayəndələrinin kapitalından istifadə etməli olurlar. Lakin onların fəaliyyətləri barədə uçot və hesabatla bağlı informasiyaların hesablanma qaydası kifayət qədər fərqlidir. Bunu nəzərə alaraq, həmin şirkətlərin rəhbərləri özlərinin yerləşdikləri dövlətlərin milli xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla uçot və hesabatın prioritet istiqamətlərinin tətbiqinə üstünlük verirlər. Qeyd etdiyimiz modelin əsasını, təbii ki, MHBS təşkil edir. Hazırda MHBS-nin tələbləri müxtəlif ölkələrdə tətbiq edilən uçot qaydalarına fəal surətdə uyğunlaşdırılmaqdadır. Eyni zamanda beynəlmiləl modeli tətbiq edən ölkələrdə mövcud uçot metodikalarının harmonizasiyasına, habelə müxtəlif göstəricilərin yenidən hesablanılmasına da xüsusi diqqət yetirilir. Adıçəkilən variantda standart Hesablar Planından istifadə istisna olunur. Nəticədə müxtəlif uçot metodikalarının birləşdirilməsi imkanları üzə çıxır.

Məqalənin sonunda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, beynəlxalq mühasibat uçotunun modellərinin müasir inkişafında iki istiqaməti fərqləndirmək lazımdır. Birincisi – yeni modellərin inkişaf etdirilməsidir. Belə bir modelin formalaşması bütün hallarda klassik modellərin və regional, yaxud dövlətlərin müxtəlif xüsusiyyətlərini nəzərə alan modellərin birləşdirilməsi yolunu nəzərdə tutur. İkincisi – millətlərarası şirkətlərdə uçotun təşkilati-metodik əsası kimi formalaşması və inkişafını ehtiva edir. Bu zaman MHBS əsasında maliyyə mühasibat uçotunun fəaliyyəti dəqiq reqlamentləşdirilir. Belə milli modellərdə adətən informasiyaların ikili üsulla əks etdirilməsi məcburi qaydada kodlaşdırmanı nəzərdə tutmur, lakin daim həmin informasiyaların balansın vəziyyətinə və mənfəət və zərər haqqında hesabat təsiri ön plana çıxır. Vergi tələbləri milli qanunvericiliyə uyğun surətdə yerinə yetirilir, daxili idarəetmə uçotu isə şirkətin daxili tələbləri əsasında həyata keçirilir.

Bütün hallarda hər bir ölkənin milli modelləri özlərinin fərqli xüsusiyyətləri və metodologiyadakı fərqləri, Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarının tələblərindən asılı olaraq, tərtib edildikləri fərdi maliyyə hesabatlarının tərkibi və məzmunu baxımından bir-birindən seçilirlər.

Ədəbiyyat

1. “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişikliklər edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 4 may 2018-ci il.
2. “Mühasibat uçotunun Beynəlxalq Standartları”. Bakı, 1 iyul 2018-ci il. Maliyyə Nazirliyinin saytı.
3. “Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları”. 1 iyul 2018-ci il, Maliyyə Nazirliyinin saytı.
4. Бархатов А.П. “Международные стандарты учета и финансовой отчетности”. М., Дашков и К., 2009, 484 с.
5. Друри К. “Управленческий и производственный учет”. М.: Юнити-Дана, 2012, 735 с.
6. Миддлтон Д. “Бухгалтерский учет и принятие финансовых решений” (пер. с англ., под ред. И.И.Елисеевой). М., Аудит ЮНИТИ, 1997, 408 с.
7. Səbzəliyev S. “Maliyyə hesabatı”. AzDİU-nun nəşriyyatı. Bakı, 2018

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

MALİYYƏ HESABATININ BEYNƏLXALQ STANDARTLARININ TƏTBİQİ ŞƏRAİTİNDƏ MÜHASİBAT (MALİYYƏ) VƏ VERGİ UÇOTUNUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

i.ü.f.d, b\m Tanrıverdiyeva Gülnarə Qurbanəli qızı

“Mühasibat uçotu və audit” kafedrası, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Email: gulya-tan@inbox.ru

Xülasə

Hazırda Azərbaycan Respublikasında vergi auditor xidmətinin təşkili və inkişafı, onun metodoloji prinsiplərinin daha da təkmilləşdirilməsi çox vacibdir. Bu özünü Azərbaycan Respublikasının 1994-cü ildə qəbul etdiyi “Audit xidməti haqqında qanun” və “Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası haqqında Əsasnamə” ilə bir daha sübut edilmişdir.

İdarə və müəssisələrdə mühasibat uçotu sistemi və standartlarının istifadəsi sferası xeyli genişlənmiş, daxili audit nəzarətinə tələbat daha da artmışdır. Bu baxımdan, iqtisadi cəhətdən yüksək səviyyədə inkişaf etmiş dünya ölkələrinin daxili auditor xidmətinin geniş inkişaf tarixi ilə əlaqədar təcrübənin öyrənilməsi ilə onun tətbiqi çox vacib məsələlərdən hesab olunur. Xüsusilə təsərrüfat subyektlərində təsərrüfatdaxili nəzarət sistemində vergi audit xidmətinin fəaliyyətinin genişlənməsi və onun daha da təkmilləşdirilməsi mühüm məsələ kimi qarşıda durur.

Açar sözlər: qeyri-maddi aktiv, gəlir-xərc elementləri, debit, kredit, balans.

Avropa ölkələrinin əksəriyyətində “vergi uçotu” termini vergi qaydalarına müvafiq surətdə gəlirlərin və xərclərin hesablanmasına aid edilir. Bu isə özlüyündə, hər hansı bir konkret ölkədə mühasibat uçotunun qəbul edilmiş qaydalarından müəyyən mənada fərqlənir.

Demək olar ki, dünyanın bütün ölkələrində eyni dövrdə hesablanan vergiyə cəlb olunan mənfəətlə vergi ödəyicisinin maliyyə fəaliyyətinin nəticələri arasında fərqlər mövcuddur. Belə bir fərqlər vergi və mühasibat uçotunun qarşılıqlı duran məqsədlərin müxtəlifliyindən irəli gəlir.

Vergi uçotu dövlətin prinsiplərinə əsaslanan aşağıdakıları əks etdirməyi nəzərdə tutur:

- vergi ödəyicisinin gəlirlərini dəqiq əks etdirmək;
- investisiyaların müxtəlif növlərinə (sürətli amortizasiya və digər investisiya maraqları) marağı artırmaq;
- xərclərin müxtəlif növlərinə (məs. nümayəndəlik xərcləri) marağı azaltmaq;
- vergidən yayınmaların (məs., transfert qiymətin yaradılması qaydasında) qarşısının alınması və s.

Bütün yuxarıda sadalananlar Vergi qanunvericiliyinin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən irəli gəlir.

Ümumiyyətlə, bütün ölkələr həm mühasibat məqsədləri, həm də vergitutma bazasının hesablanması məqsədi ilə hesabatların tərtibi üçün vahid itnformasiya mənbələrindən istifadə edirlər. Mənfəət vergisi üzrə bəyannamənin tərtib olunması üçün məlumatlar qaydaya görə konkret vergi ödəyicisinin mühasibat uçotundan götürülür. Verginin digər növləri üçün də həmin informasiya mənbələri əsas sayılır.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Lakin mühasibat uçotunun məlumatları ilə vergi bəyannamələri arasındakı koordinasiyanın necə həyata keçirilməsi isə konkret ölkənin tarixi ilə müəyyən olunur. Göstərilən koordinasiyanın formaları bir çox hallarda mühasibat hesabatlarının tərtib olunması qaydalarından asılıdır.

Hazırda mühasibat hesabatının tərtib olunmasına iki müxtəlif mövqedən yanaşma mövcuddur.

Birincisi - ingilis-sakson yanaşması zamanı müəssisələrdə mühasibin rolu investorlara və sahibkarlara maliyyə nəticələrini göstərməkdə və müəssisənin fəaliyyətinə aid edilən optimal qərarların qəbulunda idarə edənlərə kömək etməkdə təcəssümünü tapır. Məs., Böyük Britaniyada və ABŞ-da mühasibat hesabatlarının tərtib olunması qaydaları qanunla müəyyənləşdirilmir. Burada müvafiq standartları hazırlayan müvafiq peşəkar təşkilatlar mövcuddur. Həmin standartlar müntəzəm surətdə yenidən nəzərdən keçirilir və dəyişikliyə uğrayan iqtisadi şəraitdən asılı olaraq adaptasiya edilir.

İkinci yanaşma əsasən Avropa qitəsi ölkələrində tətbiq olunur. Bu yanaşmanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, mühasibat uçotu və hesabatın qaydaları ya Ticarət Məcəlləsinə daxil edilir, ya da mühasibat uçotu haqda ayrıca qanunla tənzimlənir. Bir çox hallarda mühasibat uçotu müəssisənin rəhbərlərindən və investorlardan daha çox hökumətin (büdcənin) mənafeyini təmin etmək məqsədini güdür. Avropa İttifaqında son illərdə Dördüncü Direktivi (Maliyyə hesabları), Yeddinci Direktivi (Konsolidasiya olunan mühasibat uçotu) və Səkkizinci Direktivi (Mühasibat uçotu – peşəkarların məsuliyyəti) qəbul edilmişdir. Həmin Direktivlər əsasında Avropanın bir sıra ölkələri özlərinin mühasibat uçotu və hesabatı dair qanunvericilik aktlarında beynəlxalq standartlara cavab verən bir sıra dəyişikliklər aparmışlar.

Vergi hesabları tərtib olunan zaman ən mühüm amillərdən biri vergi ödəyicisinin mühasibat uçotunun sənədlərindən istifadə olunmasıdır. Avropanın bir çox ölkələrində müəssisənin vergiyə cəlb olunan mənfəətini müəyyənləşdirmək üçün “balans metodu”ndan istifadə edilir. Başqa sözlə, vergiyə cəlb olunan mənfəət, vergi ödəyicisinin ilin axırına balansındakı xalis aktivlərinin dəyəri ilə (dividendlərin məbləğini nəzərə almaqla) vergi ödəyicisinin ilin əvvəlinə balansındakı xalis aktivlərin dəyəri arasında olan fərq məbləği kimi hesablanır. Müsbət fərq vergiyə cəlb olunan təsərrüfat mənfəətinin kəmiyyətini, mənfi fərq isə təsərrüfat fəaliyyətindən baş verən zərəri göstərir.

Ümumi hüquq qaydalarından istifadə edən bəzi ölkələrdə (burada qanunvericiliklə yanaşı, məhkəmə qərarları əhəmiyyətli rol oynayır) vergiyə cəlb olunan mənfəətin məbləğini müəyyənləşdirmək üçün “daxilolmalar və cari xərclər” sistemindən istifadə edilir. Burada vergiyə cəlb olunan mənfəət vergi ödəyiciləri tərəfindən vergi ili ərzində alınan gəlirləri əsas götürməklə hesablanır. Bu zaman il ərzində vergitutma bazasından çıxılan və həmin il ərzində həyata keçirilən bütün xərclər nəzərə alınır. Belə ölkələrin vergi qanunvericiliyində bütün gəlirlərin və xərclərin maddələrinin siyahısı göstərilir. Odur ki, formal nöqtəyi-nəzərdən vergi qanunvericiliyində müəssisənin maliyyə nəticələrinə ehtiyac zəif əks etdirilmişdir.

Biz işin bu bölməsində bir sıra ölkələrdə mühasibat və vergi uçotunun müqayisəli xarakteristikasını verməyə cəhd göstərmişik. Belə ölkələrdən biri Fransadır.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Fransa unifikasiyalı uçot ideyasını dəstəkləyən ölkələrdən biridir. Fransada mühasibat uçotu praktikası qanunvericiliyə istinad edir. Burada birinci hesablar planı 1947-ci ildə qəbul edilmişdir. Avropa İttifaqının Yeddinci Direktivinin təsiri altında 1982-ci ildə “Baş hesablar planı” təsdiq olunmuş və bu plan 1986-cı ildə Yeddinci Direktivin tələbləri nəzərə alınmaqla genişləndirilmişdir.

“Baş Hesablar planı” özündə aşağıdakıları birləşdirir:

- milli vahid hesablar planı (qanuni gücə malik);
- terminlərin tərfi və izahı;
- mühasibat prinsipləri (qiymətləndirmə);
- maliyyə hesabatlarının standart formaları;
- məsrəflərin uçotunun qəbul olunmuş metodları.

Həmin plan qəbul olunanadək vergi qanunvericiliyi qüvvədə idi və praktik olaraq, mühasibat uçotu və hesabat vergi qanunvericiliyinin tələbləri altında təcəssüm olunurdu. 1914-cü ildə qəbul edilən gəlirlərdən vergilər haqda birinci qanun vergiyə cəlb olunma ilə mühasibat uçotunun aparılmasının zəruriliyi arasındakı əlaqəni müəyyən etmişdir.

1807-ci ildə Napoleon tərəfindən qəbul edilən Fransanın Ticarət Məcəlləsi yuxarıda adını çəkdiyimiz “Baş hesablar planı” qəbul edilənədək qüvvədə olmuşdur. Buna görə də, mühasibat uçotunun qaydaları çox böyük dərəcədə həmin məcəllənin müddəaları ilə əlaqədardır. Fransanın komməriya hüququnda mühasibat uçotu və hesabatla dair çox geniş müddəalara rast gəlinir. Belə ki, məcəllədə aktiv və passivlərin hər il inventarlaşmasının keçirilməsinin zəruriliyi əsaslandırılır. Maliyyə hesabatları sənədlərdə öz təsdiqini tapmalıdır və bu zaman bəzi mühasibat məlumatları müəyyən məhkəmə tədqiqatlarında imtiyazlı rol oynayır. Mühasibat uçotunun məlumatları hüquqi cəhətdən yoxlamalar və sübutlar məqsədilə istifadə olunur. Bütün mühasibat uçotu məlumatları rəsmi surətdə qeydiyyatdan keçirilməlidir. Uçot registrlərinə və inventar uçotu kitablarına, habelə digər əsas mühasibat sənədlərinə seriya nömrələri təhkim edilir və bütün sənədlər komməriya müəssisələrində xüsusi dövlət reyestrində qeydiyyatdan keçirilir (kompüter məlumatlarının yoxlanılmasının xüsusi qaydaları tətbiq olunur).

Fransada vergiyə cəlb olunmanın balans metodu” tətbiq edilir. Vergiyə cəlb olunan mənfəəti müəyyənləşdirmək üçün ilin əvvəlinə və axırına aktivlərin dəyəri arasındakı fərq əsas götürülür. Vergi qanunvericiliyində mühasibat hesabatlarının formaları və qiymətləndirmənin həyata keçirilməsi qaydaları kimi mühasibat uçotunun qarşısında bir sıra ümumi tələblər mövcuddur. Bütövlükdə vergi məqsədləri üçün çıxılmalara yalnız o zaman icazə verilir ki, onlar mühasibat yazılışlarında öz əksini tapmış olsunlar.

Almaniyada mühasibat uçotu və hesabat sistemi İkinci Dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra xeyli inkişaf etmişdir. Əvvəllər bu sistem Fransada mövcud olan qaydalara əsaslanırdı. 1965-ci ildə korporasiyalar haqda Qanun qəbul edildikdən sonra həmin sistemdə radikal dəyişikliklər baş verdi. Başqa sözlə, iri şirkətlər üçün informasiyaların “şəffaf”lığı, konsolidasiya olunan və korporativ hesabatların ingilissakson anlayışları uçot təcrübəsinə gətirildi.

Digər ciddi dəyişiklik Avropa İttifaqı ölkələrinin qanunvericiliklərinin harmonizasiyası ilə əlaqədar baş verdi. 19 dekabr 1985-ci ildə mühasibat uçotu

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

haqqında ümumi Qanunun qəbulundan sonra alman qanunvericiliyinə Avropa İttifaqının Dördüncü, Yeddinci və Səkkizinci Direktivlərindəki bəzi müddəalar daxil edildi. Almaniyada mühasibat uçotuna, Maliyyə hesabatına, informasiyaların açıqlanmasına və vergi yoxlamalarına qoyulan bütün tələblər ayrıca Qanun şəklində birləşdirilmişdir. Almaniyanın Ticarət Məcəlləsinin “Üçüncü kitab”ı adlandırılan həmin Qanun məhdud məsuliyyətli əməkdaşlıqdan başlamış, qeyri-məhdud sayda səhmdarları olan şirkətlərdə bütün təsərrüfatçılıq subyektlərinə şamil edilir.

Alman sistemi vergi prinsiplərinin yüksək dərəcədə inteqrasiyası ilə fərqlənir. Burada mühasibat hesabatlarının qaydaları vergi uçotunun prinsiplərinə tabe etdirilir. İngilis-sakson təcrübəsindən fərqli olaraq, Almaniyada mühasibat hesabatı hər şeydən əvvəl investorların və digər maliyyə bazarları iştirakçılarının ehtiyaclarından daha çox vergi qanunvericiliyini üstün tutur. Almaniyada mühasibat hesabatları tərtib olunan zaman vergi məqsədləri üçün hazırlanan balansla dərc olunan hesabat balansı arasında çox az fərq ola bilər. Burada da vergi qanunvericiliyinin tələblərinə müvafiq surətdə mühasibat cədvəllərində müvafiq düzəlişlər (məs., çıxılmalı olan ehtiyatlara düzəliş edilməsi) aparılmalıdır.

Almaniyada da vergi hesablanan zaman “Balans metodu”na üstünlük verilir. Bu üsulla vergiyə cəlb olunan mənfəətin müəyyənləşdirilməsinin ilkin nöqtəsi şirkətin balansındakı xalis aktivlərin ilin əvvəlinə və axırına dəyərlərinin fərqi hesab edilir.

Vergi qaydaları mühasibat hesabatının tərtib olunması qaydası ilə sıx əlaqədar-
dır. Vergiyə cəlb olunan mənfəətin kəmiyyəti hesablandıqda “determinasiya prinsipi”ndən istifadə olunur. Başqa sözlə, həmin kəmiyyət vergi ödəyicisinin mühasibat uçotu sənədlərində əks etdirilən məlumatlar əsasında hesablanır.

ABŞ-da mühasibat uçotu müstəqil elm sayılır və onun başlıca prinsipləri Böyük Britaniyanın mühasibat uçotu sistemindən varislik qaydasında qəbul edilmişdir. Mühasiblər öz fəaliyyətlərində yüksək dərəcədə peşəkar qərarlara və yanaşmaların yığcamlığına istinad edirlər. ABŞ-da maliyyə nəticələrinin (qanunvericilik qaydada yanaşmadan fərqli olaraq) “düzgünlük və ədalətlik” anlayışı üstünlük təşkil etməkdədir. Mühasiblərin peşə fəaliyyəti maliyyə uçotunun standartları üzrə Şura (FASB) tərəfindən tənzimlənir. Bu, xüsusi bölmənin müstəqil təşkilatıdır və mühasibat uçotunun müvafiq standartlarını hazırlayır. FASB-in qanunları hazırlamaq səlahiyyəti yoxdur; onun qaydaları mühasibat uçotunun qəbul olunmuş Ümumi prinsipləri (QAAP) hesab olunur. Bu qaydalar sadə peşə standartlarıdır, lakin onların tətbiqi qiymətli kağızlar və birjalar üzrə Federal Komissiya (SEK) köməyi ilə gücləndirilir. Federal Komissiya səhmlərini birjalarda açıq satan şirkətlərin fəaliyyətini tənzimləyir.

Bütövlükdə qeyd olunan şirkətlər istisna olmaqla amerika sistemində dövrü maliyyə hesabatlarının dərc olunmasına ümumi qanunvericilik tələbləri yoxdur. Şirkətlər ştatların qanunları (federal qanunvericiliklə deyil) əsasında yaradılır. Hər bir ştatın özünün xüsusi korporativ qanunları mövcuddur və həmin qanunlarda mühasibat uçotunun aparılmasına və maliyyə hesabatlarının dərc etdirilməsinə minimum tələblər qoyulur. Bir sıra ştatlarda səhmlərin reyestrlərinin aparılması və digər korporativ məlumatların hazırlanması haqda tələblərə rast gəlinir. Lakin bu, heç

də o demək deyildir ki, həmin qanunlara ciddi əməl olunur. Buna görə də, bir sıra hesabatlar geniş ictimaiyyət üçün əlçatmazdır.

Beləliklə, ABŞ-da formal olaraq, federal səviyyədə real surətdə yalnız mühasibat hesabatlarına və onların hər il auditedən keçmələrinə tələblər qoyulur. Qeyd etdiyimiz kimi, SEK-in yalnız hesabatları açıq surətdə dərc olunan şirkətlərə səlahiyyəti çatır. Bu o deməkdir ki, məhdud məsuliyyətli şirkətlərə münasibətdə mühasibat hesabatlarının qarşısına müəyyən tələblər qoyulmur. Nəticədə ABŞ, beynəlxalq təcrübə nöqtəyi-nəzərindən xüsusi ölkə təsiri bağışlayır.

Mühasibat uçotu və hesabatın qaydaları (QAAP) FASB tərəfindən hazırlanmışdır. Onlar bir çox hallarda vəsaitlərin investisiyası haqda qərar qəbul edən potensial investitorlara, kreditorlara və digər şəxslərin informasiyalara olan ehtiyaclarını ödəmək üçün zəruridir. Bu qaydalar nə şirkətləri idarə edənlərin cari tələblərinə, nə də vergi orqanlarının ehtiyaclarına əsaslanır.

ABŞ-da cari daxilolmaların və xərclərin uçotuna əsaslanan yanaşmaya üstünlük verilir. Vergiyə cəlb olunan mənfəət ümumi gəlirdən icazə verilən xərclər çıxıldıqdan sonra hesablanır. Həm gəlirlər, həm də xərclər vergi qanunvericiliyində ayrıca müəyyənləşdirilir. Bəzi istisnalarla amerikan sistemi mühasibat uçotunu aparmaq üçün yalnız ümumi rəhbərlik rolunu oynayır. Vergi qanunlarında praktik olaraq vergi ödəyicisinin mühasibat hesabatlarına istinad olunmur. Eyni zamanda mühasibat uçotu və vergi uçotu arasındakı belə açıq-aşkar fərqlər ilk baxışdan görüldüyü kimi bir o qədər də mütləq deyildir.

Avropa ölkələrindən fərqli olaraq ABŞ-da vergi və mühasibat hesabatlarının tərtib olunmasının ayrı-ayrı prinsipləri qəbul edilmişdir. Bu o deməkdir ki, ABŞ-ın vergi qanunvericiliyi mühasibat və vergi hesabatlarını dəqiq əlaqələndirə bilmək imkanından uzaqdır. Qaydaya görə vergi uçotunun bütün prinsipləri vergi məəcəlləsində və ABŞ-ın normativ sənədlərində, yaxud da məhkəmə araşdırmaları vasitəsilə tənzimlənir. Praktik məqsədlər üçün mühasibat hesabatlarının tərtib olunması qaydalarının mühüm rol oynamalarına baxmayaraq, vergiyə cəlb olunan mənfəət mühasibat prosedurlarından asılı olmayaraq hesablanır.

ABŞ-da vergi ödəyicisinin vergi öhdəliklərini əks etdirən əsas sənəd vergi bəyannaməsi sayılır. Vergi ödəyicisinin başlıca vəzifəsi bəyannaməni vaxtında doldurması və təqdim etməsi hesab olunur. Eyni zamanda vergi ödəyicisinin “kitabı”nın aparılmasına da böyük diqqət yetirilir. Vergi ödəyicisi mühasibat uçotu sənədlərində və vergi bəyannamələrində verdiyi məlumatlara bəraət qazandırmaq üçün daim hesabların registrlərini və digər uçot məlumatlarını qeydə almalıdır.

ABŞ-ın vergi qanunvericiliyi vergi ödəyiciləri tərəfindən istifadə oluna bilən mühasibat uçotunun aparılmasının, yaxud mühasibat hesabatlarının tərtib olunmasının konkret metodlarını müəyyənləşdirmir. Həmin sənədlərdə vergi məqsədləri üçün “uçot metodu” anlayışına rast gəlinmir. Belə bir təsəvvür yaranır ki, ABŞ-ın Konqresi və vergi administrasiyası belə bir gümanı əsas götürür ki, uçot metodu, əslində reqlamentləşdirilən praktikadır və onun vasitəsilə xərclərin və gəlirlərin maddələri uçotda əks etdirilir.

ABŞ-ın vergi məəcəlləsində vergi dövrünü və vergiyə cəlb olunma məqsədi üçün bu və ya digər xərc maddələrinin uçotu qaydalarını müəyyənləşdirən çoxsaylı maddələr mövcuddur. Gəlirlərin uçotu anı da vergi qanunvericiliyində göstərilir və

gəlirlərin xarakterindən asılıdır. Vergi qanunvericiliyinin bəzi maddələrində hesablama, yaxud kassa metodunun tətbiqi, mal-material ehtiyatlarının inventar uçotu kimi konkret məsələlərə rast gəlinir.

Buna baxmayaraq, ABŞ-ın Vergi Məcəlləsində bütün vergi ödəyiciləri üçün uçotun vahid metodunun tətbiqi barədə hər hansı bir tələb yoxdur, hansı ki, Məcəllədə gəlirlərin və xərclərin qəbul edilməsi prinsipi müəyyənləşdirilmişdir. Hesabatların tərtib olunmasının konkret metodları haqda da məcəllədə heç bir maddə yoxdur. Əsas uçot məlumatlarının səliqəli və düzgün aparılmasının zəruriliyi göstərilə də, onların hansı qaydada təqdim olunması haqda bir söz belə deyilmir.

ABŞ-da vergiyə cəlb olunma məqsədi ilə vergitutma bazasının müəyyənləşdirilməsi üçün son nəticə vergi bəyannaməsində göstərilir. Bəyannamədə vergi öhdəliklərinin hesablanması bütün başlıca ünsürləri qeydə alınır və daha sonra cəmlənir. ABŞ-ın vergi bəyannaməsi Avropa ölkələrində qəbul olunan bəyannamələrdən kəskin surətdə fərqlənir. Daha konkret desək, amerika bəyannaməsi daha çox maliyyə hesabatına bənzəyir və özünün xüsusi vergi balansı var. Bu sənəddə vergi ödəyicisinin vergiyə cəlb olunan mənfəətinin bütün əsas ünsürləri sadalanır.

ABŞ-ın Vergi qanunvericiliyinə uyğun olaraq, vergi ödəyicisi gəlir və xərclərin hesabı sistemindən istifadə edir və vergi bəyannaməsini doldurmaq üçün müvafiq uçot məlumatlarını əsas götürür.

ABŞ-da vergi ödəyicisinə aşağıdakı metodlardan istifadə olunmasına icazə verilir (Vergi Məcəlləsində əksini tapan bəzi məhdudiyətləri nəzərə almaqla):

– uçotun kassa metodu (yalnız fərdi sahibkarlar və kiçik sahibkarlıq subyektləri tətbiq edir);

– bəzi gəlir və xərc maddələrinin uçotunun xüsusi metodu;

– kombinə edilən metod (hibrid metodu), bu zaman yuxarıda sadalanan iki, yaxud daha çox metodun ünsürlərindən istifadə edilir.

Vergiyə cəlb olunma məqsədi üçün uçot metodlarının seçilməsi üzrə ABŞ-da qeyri-məhdud həcmdə sərbəst və ya digər metodun tətbiqində bir sıra ciddi tələblər mövcuddur. Prinsipcə, üç əsas tələb diqqəti cəlb edir. Həmin prinsiplər əsasında vergi orqanları bu və ya digər vergi ödəyicisinin seçdiyi metodun düzgünlüyünü yoxlamaq imkanlarına malikdir.

1. Vergi uçotu metodu gəlirlərin hesablanması metoduna uyğun gəlməlidir.

Bu tələb mühüm rol oynayır və göstərir ki, hətta amerika sistemi vergi ödəyiciləri üçün praktik cəhətdən çox əlverişlidir.

Vergi uçotunun mühüm aspektlərindən biri ondan ibarətdir ki, vergi ödəyicilərinin mənfəətinin hesablanması vergi yoxlaması həyata keçirilən zaman yoxlanılmalıdır. Buna onunla nail olunur ki, vergi ödəyicisi mühasibat və vergi məqsədləri üçün uçotun eyni metodundan istifadə edir. Metodların belə uyğunluğu vergi ödəyicisinə kitabların və uçot məlumatlarının vahid dəstindən istifadə etməyə imkan yaradır. Mühasibat uçotu məlumatları ilə vergi uçotunun xüsusi tələbləri arasındakı fərq xüsusi köçürmə cədvəllərinin köməyi ilə bir-birinə uyğunlaşdırılır. Həmin köçürmə cədvəlləri mühasibat sənədləri ilə birlikdə mühafizə olunur və vergi yoxlaması zamanı vergi müfəttişinə təqdim edilir. Bu və ya digər uçot məqsədilə eyni bir metodun tətbiqi haqda tələblər vergiyə cəlb olunan mənfəətin ölçüsünün süni

surətdə azaldılması imkanlarını məhdudlaşdırır. Eyni zamanda vergi müfəttişləri tərəfindən hesablaşmaların yoxlanılması imkanlarını artırır. Lakin bu zaman vergi məqsədləri üçün istifadə olunan mühasibat uçotu kitablarının, yaxud köçürmə cədvəllərinin aparılmasının vahid formatı nəzərdə tutulmur.

Son illərdə ABŞ-da uçot mütəxəssislərinin bir qismi belə hesab edir ki, vergi ödəyiciləri tərəfindən mühasibat və vergi məqsədləri üçün olduqca müxtəlif metodlardan istifadə olunması məqsəduyğun deyildir. Vergi qanunvericiliyinin inkişafının müəyyən mərhələsində konqresdə qeyd olunmuşdur ki, çoxsaylı vergi güzəştləri ilə bağlı get-gedə daha çox vergi ödəyiciləri vergi məqsədilə zərərləri daha çox, mühasibat hesabatlarında isə mənfəət kütləsini daha çox göstərirlər. Vergi və mühasibat uçotunu əlaqələndirmək və vergi ödəyicilərinin əldə etdikləri mənfəəti mühasibat hesabatlarında bəyan etmək məqsədilə konqres “alternativ minimal vergi” adlanan vergi qəbul etmişdir. Bu “alternativ minimal vergiyə cəlb olunan gəlirlər” xüsusi vergi qaydalarının uçotu olmadan mühasibat uçotunun qaydalarına uyğun olaraq hesablanır. Belə hesablamalarda sürətləndirilən amortizasiya və xalis əməliyyat zərərləri nəzərə alınmır.

2. Uçot metodu vergi ödəyicisinin mənfəətini düzgün əks etdirməlidir.

ABŞ-da qüvvədə olan ikinci tələb ondan ibarətdir ki, vergi ödəyicisinin mühasibat uçotu metodu mənfəəti düzgün əks etdirməlidir. Əgər bu, baş vermirsə, onda vergi orqanları daha düzgün hesab etdikləri metoddan istifadə etməklə vergiyə cəlb olunan mənfəəti yenidən hesablamalıdır.

3. Uçot metodu daim ildən-ilə dəyişikliyə məruz qalmadan istifadə olunmalıdır; vergi ödəyicisi uçot metodunu yalnız vergi orqanlarının icazəsi ilə dəyişə bilər.

Mühasibat uçotu metodunun qarşısında duran əsas tələb ondan ibarətdir ki, həmin metod vergiyə cəlb olunan mənfəətin ölçüsünü düzgün göstərə bilsin. Buna o vaxt nail olunur ki, hər il ümumi gəlirlərin və xərclərin bütün maddələri eyni qaydada hesablanır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi
2. Atakişiyev M., Süleymanov Q. İnnovasiya menecmenti, Bakı-2004.
3. Адамов Н. Бухгалтерский учет инвестиций в капитальное строительство, Финансовая газета–2009.
4. Abbasov Q. Səbzəliyev S. Daşdəmirov Ə. Quliyev V. Sadıqov Ə. “Mühasibat (maliyyə) uçotu”, Bakı 2003
5. Cəfərov A. ”Mühasibat uçotu”, Bakı 2012
6. Əliyev R.B. İqtisadi təhlilin nəzəriyyəsi. Bakı, 2002
7. Kərimov A. ”Mühasibat uçotu” 2010
8. Krimov A. “Mühasibat uçotu”, Bakı-2013
9. Quliyev V., Fətullayev R., Kərimov A. “Beynəlxalq uçot və hesabat giriş” Bakı 2012
10. Milli Mühasibat Uçotu Standartları, Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartları www.maliyyə.gov.az saytı.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

İQTİSADI İMKANLAR VƏ MALİYYƏ SEKTORUNDA MALİYYƏ RESURSLARINA ÇIXIŞ İMKANLARINI MƏHDUDLAŞDIRAN AMİLLƏR

i.ü.f.d., dos. Zeynalov Zakir Hacı oğlu
“Maliyyə və maliyyə institutları” kafedrası,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
E-mail: zeynalov.zakir@inbox.ru

Xülasə

Məqalədə müstəqillik illərində neft strategiyasının iqtisadi aktivliyə təsirləri öyrənilmiş, maliyyə sistemində aparılan islahatlar, bank sektorunun aktivlərinin və öhdəliklərinin strukturu təhlil edilmiş, bu zaman bank sektorunun inkişafını xarakterizə edən göstəricilər kimi bank sektorunun aktivlərinin UDM-ə nisbəti, kredit portfelində baş verən dəyişikliklər, depozitlərin dollarlaşma səviyyəsi təhlil edilmiş və sabitliyə təsiri dəyərləndirilmişdir. Məqalədə əhalinin və sahibkarların maliyyə xidmətlərinə çıxışını məhdudlaşdıran əsas amillər araşdırılmış və maliyyə xidmətlərinə daha rahat və ucuz çıxış imkanının yaradılması üzrə təcrübələrə baxılmışdır.

Açar sözlər: *maliyyə xidmətləri, aktivlər, kredit, öhdəliklər, investisiya mənbələri.*

Heydər Əliyev 90-cı ildə Naxçıvanda siyasi proseslərə qoşularaq, ölkəmizin istiqlaliyyətini dünyaya bəyan edərək - 1991-ci ilin 18 oktyabrında “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpası haqqında Konstitusiyaya aktı”na imza atdı.

1993-cü ildə xalqın təkidi ilə Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ölkədə yaranmış xaosun, hərə-mərcliyin aradan qaldırılmasına və siyasi-iqtisadi vəziyyətin normallaşdırılmasına imkan yaratdı. 1994-1995-ci illər ərzində iqtisadiyyatımız tam bərpa edilmiş və 1996-cı ildən başlayaraq, özünün inkişafına nail omuşdur. Bu gün Azərbaycan bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadiyyatı həm neft, həm də qeyri-neft sektorlarını inkişaf etdirməklə tərəqqi yolunu davam etdirir.

Böyük idarəçilik təcrübəsi və cəsarətli qərar vermək bacarığı, böyük siyasətçiyə xas olan təşəbbüskarlığı hesabına Heydər Əliyev Azərbaycan xalqını fəlakətdən və ölkəni parçalanmadan xilas etdi. Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə Azərbaycan Respublikasının konstitusiyası qəbul olundu, hüquqi bazanın yaradılması üçün cəsarətli addımlar atılaraq, müxtəlif qanunlar qəbul edildi, ölkə böhrandan çıxdı, ölkənin iqtisadi inkişaf strategiyası müəyyən edildi.

H.Əliyevin rəhbərliyi ilə aparılan iqtisadi islahatlar beynəlxalq qurumlar tərəfindən dəstəkləndi. Belə ki, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı iqtisadi islahatlara dəstək verərək ölkəmizə maliyyə yardımı ayırdı. Beynəlxalq təşkilatlar ilə sıx əməkdaşlıq şəraitində iqtisadiyyatın liberallaşdırılmasına yönələn radikal addımlar stabil xarakter aldı.

Heydər Əliyev hakimiyyətə qayıdışı ilə bank sektorunun formalaşması və inkişafında böyük rol oynadı, bank-kredit sisteminin yenidən qurulması prosesi başlandı, dövlət bankları yenidən quruldu, özəl bankların kapitallaşmasına və konsolidasiyasına böyük önəm veildi.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Sərt pul, kredit, büdcə siyasəti və valyuta bazarının liberallaşması, makroiqtisadi sabitliyin təmin olunması mümkün oldu. Belə ki, əgər 1994-cü ildə inflyasiya tempi 1800 faizə çatmışdırsa, 1995-ci ildə vəziyyət dəyişərək həmin göstərici 84,6 faiz düşmüşdür. 1997-1998-ci illərdə iqtisadi islahatların yeni mərhələsi struktur islahatlar başladı, dövlət bankların yenidən qurulması istiqamətində real addımlar atdı.

Heydər Əliyev daim Azərbaycan qadınlarının hüquqlarının qorunmasına müstəsna xidmət göstərmişdir. Belə ki, 1995-ci ilin iyul ayında verdiyi fərman ilə BMT-nin “Qadınlara qarşı hər cür ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında” konvensiyaya qoşulması və “Dövlət qadın siyasətinin həyata keçirilməsi haqqında” 2001-ci ildə imzaladığı sərəncam və digər fərmanlar ilə Azərbaycan qadınlarının hüquqlarının müdafiəsini və azadlıqlarının təmin olunmasını təsdiq etmişdir. H.Əliyevin təçəbüsü və səyi nəticəsində 20 fevral 1999-cu ildə Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasının yaradılması haqqında fərman imzalandı. Bu, Ulu Öndərin uzaqgörən siyasətinin əyani sübutudur.

“Kəssə hər kim tökülən qan izini, qurtaran dahi oldu yer üzünü” Hüseyn Cavid şerinin leytmotivi, bütövlükdə Ulu Öndərə aittir. Belə ki, Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasətinin, dahiyənə xidmətlərinin nəticəsi olaraq, 12 may 1994-cü ildə atəşkəs dayandırıldı, qan tökülmədi.

Respublika iqtisadiyyatında baş verən dəyişikliklər tezliklə öz bəhrəsini verdi. Belə ki, 1996-cı ildən ÜDM, 1997-ci ildən sənaye sferasında artım meyilləri baş verdi. ÜDM-in tempi 10%-ə çatdı və bu MDB məkanında ən yüksək göstərici idi.

1994-cü il sentyabrın 20-də Bakı şəhərində H.Əliyevin cəsarəti və söyləri sayəsində dünyanın 6 dövlətini təmsil edən 11 transmilli neft şirkətinin iştirakı ilə Xəzərin Azərbaycan sektorundakı neft ehtiyatları ilə zəngin olan “Azəri”, “Çıraq”, “Günəşli” yataqlarının işlənməsinə dair “Əsrin Kontraktı”nin imzalanması baş tutdu. Müstəqil təşkilatçılıq və idarəçilik bacarığına və fenomen analitik düşüncə təfəkkürünə malik olan H.Əliyev “Əsrin Kontraktı”nın imzalanması ilə müasir Neft Strategiyasının əsasını qoydu. Heydər Əliyevin Strateji baxışları fundamental təhlillərə və qiymətləndirmələrə əsaslanır. Heydər Əliyevin strateji baxışları ən azı yüz illik dövrə hesablanır.

Azərbaycan və region üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən bu kontrakt sabitliyin təmin olunmasında müstəsna rol oynadı. Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması ilə Azərbaycan Xəzər dənizi və onun enerji ehtiyatlarını bütün dünyanın üzünə açdı. Bu hadisənin ölkənin gələcəyi üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu tarixçilər yazacaq” [11].

“Əsrin Kontraktı” ölkəmizin beynəlxalq aləmdə nüfuzunu və çəkisini artırdı, iqtisadiyyatlara inteqrasiyasını sürətləndirdi, qlobal xarakterli yeni əməkdaşlığının yaranmasına təminat yaratdı. “Əsrin Kontraktı”nin imzalanması ilə Azərbaycanın XX-XXI əsrinin inkişafının yeni dövrü başlandı. 1999-cu ildə “Çıraq” yatağından “Əsrin Kontraktı” çərçivəsində neftin hasilatından gəlir əldə etməyə başladı. Belə ki, 1999-cu ilin dekabrında Azərbaycanın “mənfəət nefti” ilə doldurulmuş ilk tanker dünya bazarlarına çıxarıldı. “Əsrin Kontraktı” həm də yeni transmilli enerji layihələrinin həyata keçirilməsində qlobal rol oynamağa başladı. “Əsrin Kontraktı”ndan sonra 19 ölkəni təmsil edən 41 neft şirkəti ilə daha 26 saziş

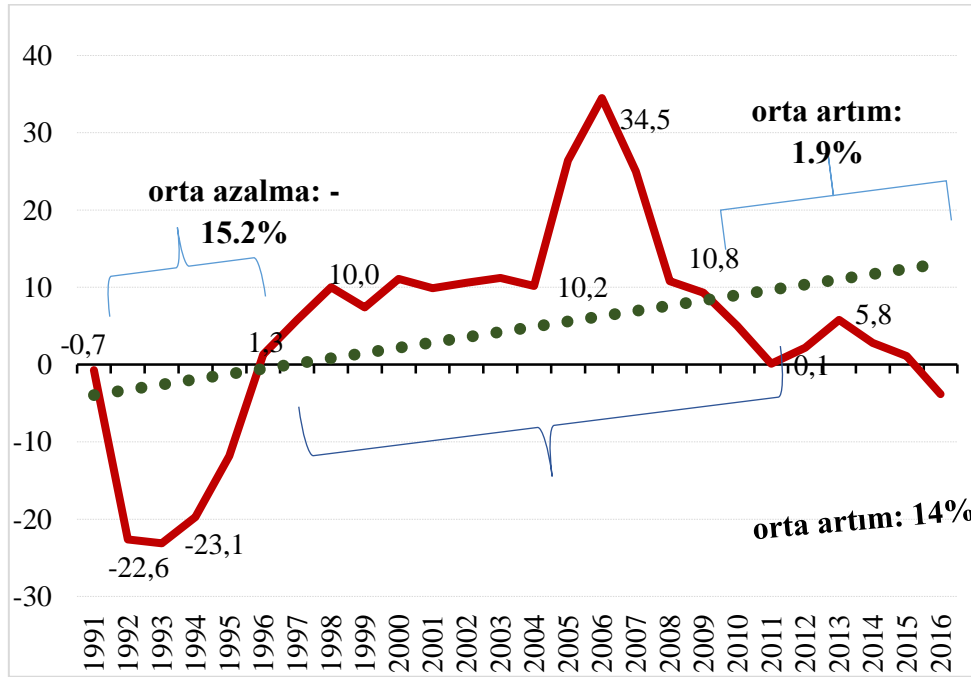

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

imzalanmış və ölkəmiz beynəlxalq əməkdaşlıq, enerji sahəsində böyük uğurlar əldə etmişdir.

İqtisadi imkanlar və yeni meyillər

Statistik məlumatlara görə, 1995-ci ildən ölkə dinamik inkişaf dövrünə daxil olmuşdur. 2005-ci ildə artıq Azərbaycanın ÜDM-i 90-cı ilin səviyyəsini 11% üstələyirdi. Ümumilikdə itirilmiş iqtisadi potensialın tam bərpasına 14 il vaxt sərf olunmuşdur. Azərbaycanda transformasiya tənəzzülü digər keçid ölkələrilə müqayisədə dərin olsa da, bərpa miqyası daha yüksək olmuşdur.

Qrafik 1. Ümumi daxili məhsulun artım tempi, %

Mənbə: DSK-nın milli hesablar sistemi üzrə məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Azərbaycan 3 ilə 54 yuxarı orta gəlirli ölkə arasında yer tutmuşdur. Təcrübədə isə orta gəlirli dövlətə çevrilmək üçün ölkələr orta hesabla 11 il vaxt sərf etmişlər. Dünya Bankının hesablamalarına görə Azərbaycanda adambaşına düşən ÜDM 2014-cü ildə 7600\$-a çatmışdır. 1991-1996-cı illərdə ÜDM-də orta azalma 15,2% olduğu halda, 1996-2011-ci illərdə orta artım 14% təşkil etmiş, 2006-cı ildə iqtisadiyyatda ən sürətli artım tempi (34,5%) baş vermişdir. “Neft strategiyası”-nın uğurlu realizasiyası nəticəsində “Əsrin kontraktı” daxil olmaqla indiyədək 20-dən çox neft kontraktı imzalanmışdır. Neft sektoruna 1995-2014-cü illərdə 50 mlrd AZN həcmində investisiya qoyulmuşdur. İllik neft hasilatı təxminən 42 mln tona çatmışdır [3].

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Qlobal əhəmiyyətli Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru xətti və Cənub Qaz Dəhlizi istifadəyə verilmişdir. Bütün bunlar qeyri-neft sektorunun da inkişafına müsbət təsir göstərmişdir.

2011-ci ildə ümumi büdcəsi 45 mlrd dollar olan və Avropanın ən böyük infrastruktur layihəsi hesab olunan TAP və TANAP qaz kəmərləri layihələrinin əsası qoyuldu ki, bu da ölkənin regionda qüdrətinin daha artmasını şərtləndirir.

Qısa müstəqillik dövründə Azərbaycan Cənubi Qafqazın lider dövlətinə çevrildi, beynəlxalq qurumlar tərəfindən dünyanın etibarlı tərəfdaşı kimi qəbul edildi. Azərbaycanın stabil inkişafı ölkənin daxili resursları hesabına təmin edilir, artıq Azərbaycan dünyada güclü iqtisadiyyata malik ölkə kimi tanınır və respublika iqtisadiyyatının bütün sahələrində inkişaf davam edir. Böyük infrastruktur layihələr mərhələlərlə öz həllini tapır.

2003-2020-ci illər ərzində respublikamızda yüksək rəqabət qabiliyyətinə malik iqtisadiyyat formalaşmışdır. Məhz dayanıqlı və təminatlı iqtisadiyyat əsas verir ki, Azərbaycan heç bir ölkədən və beynəlxalq maliyyə qurumlarından asılı olmasın. *Güclü iqtisadiyyat xarici mənfəət təsirlərinin miqyasını neytrallaşdırır və iqtisadi prosesləri durmadan stimullaşdırır.* Bunu son 2003-2020-ci illərin faktları da sübut edir. Belə ki, 2003-2020-ci illərdə ölkə Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən qarşıya qoyulan strateji hədəflərə nail olunmuşdur. Bu dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatı 3,2 dəfə, qeyri-neft sektoru 2,8 dəfə, qeyri-neft ixracı 4,1 dəfə çoxalmış, valyuta ehtiyatları 2020-ci ildə 50 milyard dolları ötmüş, ÜDM-in 120%-nə bərabər olmuşdur. Bu onu göstərir ki, Azərbaycan dövləti bir neçə illik ehtiyacların ödənilməsi ilə bağlı ehtiyat yastığına malikdir. Ölkəmizin ehtiyatları xarici borcumuzu beş dəfə üstələyir.

Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin cəsarətli və qabaqlayıcı siyasi addımlarının və iqtisadiyyatda aparılan köklü dəyişikliklərin bariz nəticəsi olaraq, Azərbaycan iqtisadiyyatına 2003-2020-ci illər ərzində 280 milyard dollardan artıq investisiya qoyulmuşdur. Bunun yarısını xarici investisiya təşkil edir. Belə bir həcmdə investisiya qoyuluşundan yararlanan Azərbaycan, eləcə də qlobal layihələrin iştirakçısı olan Türkiyə və Gürcüstan dövlətləri böyük dividend əldə etdiyi halda, təcavüzkar Ermənistan, təbii ki, bu layihələrdən kənar qalmış, ölkə ciddi şəkildə siyasi, iqtisadi və demoqrafik böhranla üz-üzə qalmışdır.

Həmin nəticələrin əldə olunmasında dövlət başçısının apardığı uzaqgörən siyasət fundamental rol oynayır. Həmçinin Avropa ölkələri ilə uğurlu tərəfdaşlıq, ABŞ kimi nəhəng super dövlət və Birləşmiş Krallıq hökumətləri tərəfindən neft-qaz layihələrinə verilən güclü dəstək böyük əhəmiyyətə malikdir.

Maliyyə-bank sistemində aparılan islahatlar, bütövlükdə özəl sektorun inkişafı üçün dayanıqlı maliyyə əsaslarının formalaşmasını təmin etdi. Belə ki, 2014-cü ildə ölkədə 42, 2020-ci ildə isə 26 bank fəaliyyət göstərmiş ki, bunun 2-si dövlət bankı olmuşdur.

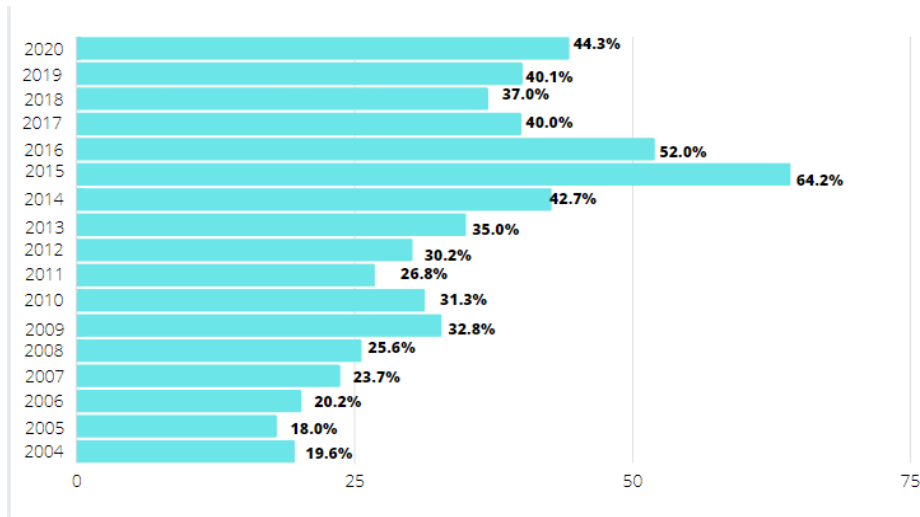
Ölkə əhalisinin maliyyə xidmətlərinə çıxış imkanları genişlənməmişdir. 01.01.2021-ci il tarixinə müştərilərin bank hesablarının sayı 21179,5 min ədəd təşkil etmiş və ya 9,8% artım baş vermişdir, o cümlədən cari hesabların sayı 18240,1 min ədəd təşkil etmiş və ya 13,4% artım baş vermişdir. Həmin dövrdə bank müştərilərinin sayında 13,1% artım olmuşdur. Bank sektorunun maliyyə dərinliyi (aktivlərin qeyri-neft UDM-nə nisbəti) 2017-ci ildə 69,8%, 2018-ci ildə 70,9%,

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

2019-cu ildə 73,6% təşkil etmişdir. Bununla da iqtisadi artımda bankların rolu gücləndi, bank sektorunun aktivləri 2017-2019-cu illərdə artaraq 32722,8 mln manata, kredit portfeli isə 31,4% artaraq 15298,8 mln manata çatmışdır.

Bank sektorunun aktivlərində son illərdə müşahidə olunan azalma 2019-cu ildə artımla (10,9%) əvəzlənmişdir. 2020-ci ildə aktivlərin strukturunda əsas artım müştərilərə verilən kreditlər, maliyyə institutlarındakı depozitlər və digər aktivlər istisna olmaqla, digər göstəricilərdə artım nostro hesablar üzrə 6,9 %, Mərkəzi Bankın müxbir hesabları üzrə 18 %, qiymətli kağızlar üzrə 32,9% olmuşdur.

2020-ci ildə isə aktivlərin həcmi 32055,3 mln manat olmuşdur. Nəticədə bank sektorunda maliyyə dərinliyi də artdı, aktivlərin ÜDM-ə nisbəti 2017-ci ildə 40,0%-ə, 2018-ci ildə 37,0%-ə, 2019-cu ildə 40,1%-ə, 2020-ci ildə 44,3-ə (2005:18%), kreditlərin ÜDM-ə nisbəti isə uyğun olaraq 2017-ci ildə 16,2%-ə, 2018-ci ildə 15,8%-ə, 2019-cu ildə 18,2%-ə, 2020-ci ildə 19,6 yüksəldi (2005: 11,5%).

Qrafik 2. Bank aktivlərinin ÜDM-ə nisbəti, %

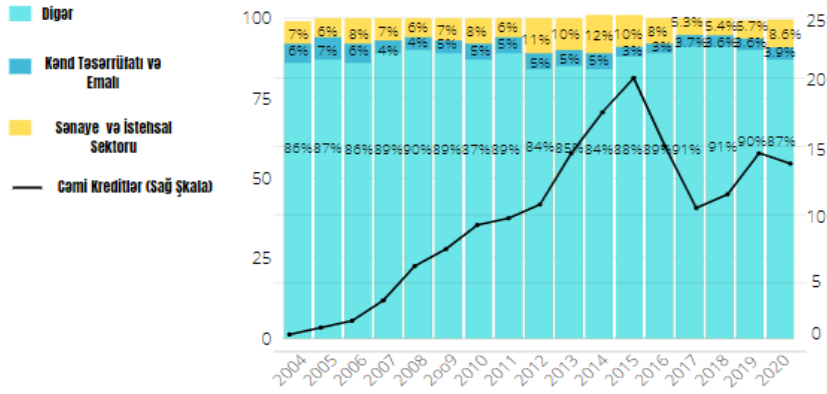
Mənbə: ADSK, AMB-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bank aktivlərinin ÜDM nisbəti 2015-2019-cu illər üzrə nəticələri göstərir ki, aktivlərin həcmində ciddi dəyişiklik baş verməmişdir (Qrafik 2, son 2017-2019-cu illərdə bu göstərici 40,0 % səviyyəsini keçməmişdir, həmin dövrdə ÜDM həcmində artım 16,5 % təşkil etdiyi halda, bank aktivləri 17,2 % artmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, bankların kapitalizasiyası və problemlə aktivlərin sağlamlaşdırılması sektorun likvidliyinə və inkişafına öz təsirini göstərəcəkdir. 2014-cü ildən başlayaraq, iqtisadi subyektlərin maliyyə xidmətlərinə çıxış imkanları pisləşmiş, yalnız 2017-ci ildə sabitləşmə müşahidə edilmişdir. 2016-2020-ci illərdə isə kredit qoyuluşu toplam olaraq, 2011-2015-ci illərə nisbətən 11%-dən çox azalmışdır.

Dəyişən xarici və daxili makroiqtisadi mühit, sərt kredit siyasəti, risk menecment sisteminin qeyri-təkmil olması, banklar tərəfindən kredit bazarında daha sərt davranış metodlarının tətbiqi və nəticədə 17 bankın bağlanması (01.01.2016-cı il

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

tarixinə - 43 bank, 01.01.2021-ci il tarixinə - 26 bank fəaliyyət göstərib
pandemiyanın nəticələri iqtisadi aktivliyə mənfi təsir göstərmişdir

Qrafik 3. Cəmi kreditlər (mlrd manat) və onların sektorlar üzrə bölgüsü (%-lə)

Mənbə: AMB-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bankların kredit portfelini 2020-ci ilin sonuna 14157,6 mln manat olmuşdur. Həmin dövrdə bankların ipoteka portfelini 13% artmış, biznes kreditlərinin həcmi sabit qalmış, istehlak kreditləri üzrə isə 10,2% azalma olmuşdur. Kredit portfelinin 60%-i (8478,3 mln manat) biznes, 26%-i (3661,2 mln manat) istehlak kreditləri, 14%-i (2017,5 mln manat) ipoteka kreditləri hesabına formalaşmışdır.

İqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının kredit təşkilatları üzrə strukturunda *milli və xarici kapitallı özəl banklar* cəmi kreditlərin 11380,5 mln manata və ya 78 %-ə, *dövlət bankları* 2776,5 mln manata və ya 19 %-ə, *qeyri-bank kredit təşkilatları* 373,4 mln manata və ya 3 %-ə malik olmuşlar. 01.01.2021-ci il tarixinə vaxtı keçmiş kreditlərin ümumi kredit portfelində xüsusi çəkisi 6,3% və ya 893,1 mln manat təşkil edir.

2020-ci il ərzində kredit portfelinin dollarlaşması səviyyəsi 5.6 f.b. azalaraq 30.2% təşkil etmişdir. Hazırda biznes kreditlərinin 46%-i, istehlak kreditlərinin 7.4%-i, ipoteka kreditlərinin isə 0.8%-i xarici valyutadadır [2].

Biznes kreditlərinə olan təklifin artması bankların kreditə tələb gözləntilərinin yüksək olması, faiz dərəcələrinin azaldılması ilə bağlıdır.

2020-ci ildə biznes kreditlərinin həcmi 8478,3 mln manat təşkil etmişdir. Bu kreditlərin kredit portfelində xüsusi çəkisi 60 % olmuşdur. Biznes subyektləri kreditin bu növünə ehtiyatla yanaşsalar da, hazırda hər bir sahibkar biznes imkanlarını genişləndirmək üçün bankların bu imkanlarından yararlanmaq istəyir. Nəzərə almaq lazımdır ki, digər bank əməliyyatları kimi biznes kreditləşməsi də bir sıra risklərə məruz qalır. Belə ki, borcalan risklərlə üzləşdikdə və baş verdikdə o kredit üzrə öhdəliklərini yerinə yetirə bilmir. Bu zaman girovun reallaşdırılması tələbi ortaya çıxır. Biznes kreditləşməsini həyata keçirərkən kommersiya bankları riskləri yaradan səbəbləri ətraflı araşdırmalı, sahibkarın əmlakının dəyərini və borc alanın kredit qabiliyyətini düzgün qiymətləndirməli, risklərdən tam qaçmaq mümkün olmasa da, riskləri minimallaşdırmalıdır.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

2020-cu il ərzində kredit qoyuluşlarında azalma əsasən *uzunmüddətli kreditlər* hesabına baş vermişdir. Belə ki, qısamüddətli kreditlər 15,2 %, uzunmüddətli kreditlər 2,7 % azalmışdır.

01.01.2021-ci il tarixinə uzunmüddətli kreditlərin ümumi portfeldə payı 83,0 %, qısamüddətli kreditlərin payı isə 17,0 % olmuşdur (01.01.2020-ci il tarixinə müvafiq olaraq 80,9 % və 19,1 %).

Bank *sektorunda kredit portfelində azalma fiziki və hüquqi şəxslərin depozitlərinin azalması* hesabına baş vermişdir.

2021-ci ilin əvvəlinə bank sektorunun öhdəlikləri 2,8% (2020-cu ilin əvvəlinə 10,6% artım) azalaraq 27356,1 mln manat olmuşdur. 2020-cu ildə hüquqi və fiziki şəxslərdən cəlb olunmuş depozitlərin həcmi 2,8% azalaraq 20722,9 mln manata çatmış, cəmi öhdəliklərin 75,8%-ni təşkil etmişdir. Həmin dövrdə əhali əmanətləri 5,5% azalaraq 8044,7 mln manat olmuş, bank sektorunun öhdəliklərində xüsusi çəkisi 29,4% təşkil etmişdir. Əmanətlərin həcmində azalma 4 bankın bağlanması ilə əlaqədar olmuşdur. Həmin dövrdə müddətli əmanətlər 869,5 mln man. (15,4%) azalmış, tələbli əmanət isə 406,1 mln man. (14,2%) artmışdır. Milli valyutada əmanətlərin xarici valyutada əmanətlərlə müqayisədə daha sürətlə artması prosesi də davam etmişdir.

Depozitlərin dollarlaşma səviyyəsi azalmaqda davam etmişdir. Xarici valyutada əmanət və depozitlərin M3 pul aqreqatında xüsusi çəkisi 2020-ci ilin sonunda 30.4% olmuşdur (2019-cu ilin sonunda 36.8%). Bütünlüklə bank sektoru üzrə dollarlaşmanın ciddi şəkildə azalması hüquqi və fiziki şəxslərin strukturunda baş verən dəyişikliklər ilə əlaqədar olmuşdur. Belə ki, hüquqi şəxslərin depozitlərində xarici valyutanın payı il ərzində azalaraq 65.6%-dən 58,1%-ə enmişdir. Fiziki şəxslərin əmanətlərinin dollarlaşma səviyyəsində də il ərzində azalma baş vermiş, bu ilin əvvəlindəki 52.2%-dən 50.8%-ə enmişdir [4].

Maliyyə sektorunda maliyyə resurslarına çıxış imkanlarını məhdudlaşdıran amillər

Qeyd edək ki, maliyyə sistemində bank xidmətləri mərkəzi halqadır və bütövlükdə iqtisadiyyatda, o cümlədən ayrı-ayrı sahələrdə, təkrar istehsalın maddi-texniki bazasının təmin edilməsində baş verən prosesləri əks etdirir. *Bank xidmətlərinin məhdudluğu və ya iqtisadi inkişaf səviyyəsinə alternativ olmaması hüquqi və fiziki şəxslərin təkrar istehsal prosesində iştirakını məhdudlaşdırır, nəticədə real sektorda istehsal olunan məhsulun son istehlakçıya ötürülməsi zənciri öz effektivliyini itirir. Eyni zamanda iqtisadiyyatda sənayesizləşdirmə tendensiyasını sürətləndirir.*

Lizinq bank xidməti kimi iqtisadiyyatın maddi-texniki bazasının yenilənməsinə və investisiya qoyuluşlarının artmasına xidmət edir. Belə ki, əsas fondların şəxsi vəsait hesabına əldə edilməsi kiçik və orta sahibkar təbəqə üçün olduqca çətindir: sərbəst pul vəsaitləri istehsal prosesində olduğu zaman amortizasiya fondu kifayət olmur, istehsal uzunmüddətli tsiklə malik olur.

Belə bir şəraitdə təsərrüfat subyektləri *əsas fondları icarəyə götürmək* və hissəvi ödəniş etməyə daha çox üstünlük verir, bu həm də onlar üçün asan maliyyə mənbəyi kimi çıxış edir. Lakin istehsal vasitələrinin icarəsi sahibkarların mövcud vəziyyətdən çıxması, yəni maliyyəyə çıxışın asanlaşması demək deyildir. Belə ki, bir mövsümdə istehsal fondlarının *fiziki və mənəvi aşınması baş verir.*

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Sərbəst vəsait olmadığından, müəssisələr əsas fondların və dövriyyə vəsaitlərinin maliyyələşdirilməsi üçün qısa və orta müddətli kreditə müraciət edirlər. Belə növ kreditlər isə bir sıra səbəbdən problemi müvəqqəti həll etməyə imkan versə də, burada iqtisadiyyatın sahəvi spesifikasiyası fərqli problemlər yarada bilər. Yəni iqtisadiyyatın sektoral xüsusiyyətindən asılı olaraq, uzunmüddətli və daha rentabelli maliyyə resurslarına ehtiyac yarana, eləcə də risk amili kreditin qaytarılmasını çətinləşdirə, nəticədə kredit resursunu bahalaşdırma bilər.

Uzunmüddətli kreditlər isə heç də həmişə düzgün çıxış yolu hesab edilə bilməz, belə ki, investisiya bankları əsasən iri və reputasiya qazanmış müştərilərlə işə üstünlük verir. Eyni zamanda *bankın balansında uzunmüddətli resurs çatışmazlığı* likvidliyi azaltmadan uzunmüddətli investisiya fəaliyyəti ilə məşğul olmağa imkan vermir. Bununla belə, gəlirliyin azalması və təbii olaraq, cəlb olunan bank resurslarının dəyərinin artması maliyyə göstəricilərinin pisləşməsinə şərtləndirir. Bu amil həm də hazırda *ölkənin regionlarında investisiya fəaliyyətinin kreditləşdirilməsini məhdudlaşdıran* əsas faktor kimi çıxış edir.

Qeyri-neft sektorunda uzunmüddətli investisiya layihələrinin məhdud kreditləşdirilməsi, *bütövlükdə real sektorun müasir kreditləşmə texnologiyasının mövcud olmaması ilə* şərtlənmişdir. Xüsusilə bank xidmətləri bazarında yeniliklərdən məhdud istifadə iqtisadi inkişafın adekvat məhsullarla təminat səviyyəsini məhdudlaşdırır. Bunun nəticəsidir ki, kreditlərin qaytarılması iqtisadi tsiklin pisləşməsinə daha sürətlə qabaqlayır, xidmət bazarı isə zəif diversifikasiya nümayiş etdirir.

Əsas istehsal fondlarının təkrar istehsalı prosesinin və eləcə də əmək vasitələrinin modernləşdirilməsinə geniş tələbin artması şəraitində bank xidmətləri bazarının dərinləşməsi və yeni məhsulların təklifi mühüm əhəmiyyətə malik olur. Bu səbəbdən, *bank xidmətləri bazarında dayanıqlı sistemin yaradılması* və onun real sektora inteqrasiyasının gücləndirilməsi Azərbaycan iqtisadiyyatının qarşısında duran əsas məsələlərdən biri hesab olunur. Təsərrüfat subyektlərinin bank xidmətləri bazarına çıxışı üçün mövcud imkanlarla (kredit və s. xidmətlər) *lizinq xidmətlərinin inkişafı* aktual olaraq qalmaqdadır. Bu səbəbdən, bank xidmətləri bazarında lizinqin inkişaf etdirilməsi öz vacibliyini saxlamaqdadır.

Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun canlanması və inkişafı üçün əsas amillərdən biri *dayanıqlı və səmərəli fəaliyyət göstərən bank sisteminin mövcud olmasıdır*. Mövcud statistik məlumatlar Azərbaycanda əhalinin və sahibkarların maliyyə xidmətlərinə çıxış əldə etməsində ciddi problemlər olduğunu göstərir. Bu isə öz növbəsində böyük həcmli pul vəsaitlərinin maliyyə-bank sektorundan kənar qalmasına, bank sistemi vasitəsilə real sektora investisiyaların az olmasına və iqtisadi inkişafın ləngiməsinə səbəb olur.

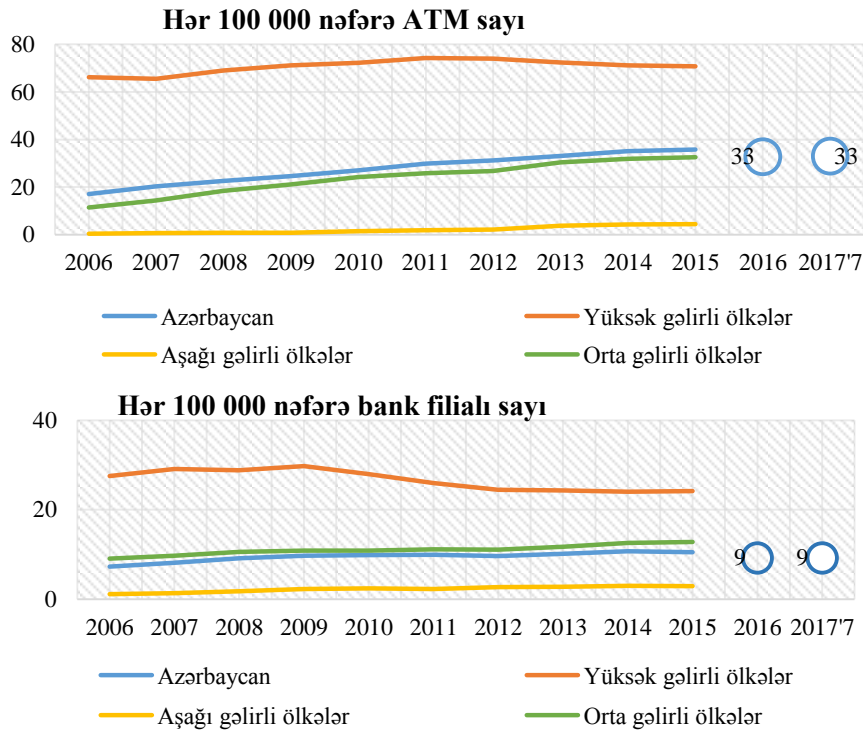
Məqalədə əhalinin və sahibkarların maliyyə xidmətlərinə çıxışını məhdudlaşdıran əsas amillər araşdırılmış və maliyyə xidmətlərinə daha rahat və ucuz çıxış imkanının yaradılması üzrə təcrübələrə baxılmışdır. Araşdırmalar müxtəlif ölkələrdə *qeyri-bank maliyyə institutlarının yaradılmasının*, müxtəlif institutlara maliyyə xidməti göstərilməsi üçün icazələrin verilməsinin və bank sektorunda hüquqi bazanın gücləndirilməsinin göstərilən problemin həllində aktiv istifadə olunan yol olduğunu göstərir.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Dünya Bankının metodologiyasına görə, ölkədə maliyyə sektorunun inkişafını xarakterizə etmək üçün maliyyə dərinliyi, maliyyə sabitliyi, effektivlik və maliyyə xidmətlərinə çıxış kimi göstəricilərdən istifadə edilməlidir [5].

Maliyyə dərinliyi. Statistik məlumatlara görə bank aktivlərinin, həmçinin ümumi depozitlərin ölkə iqtisadiyyatında payı, xüsusən də son illərdə artım tendensiyasına malik olsa da, aşağı olaraq qalır. Bu göstəricilərin artmasına əsas səbəb devalvasiya nəticəsində bankların xarici valyutada olan kredit və investisiya portfelinin milli valyuta ilə ifadəsinin yüksəlməsidir. Bundan əlavə, özəl sektora verilən kreditlərin risklilik gözləntilərinin yüksək olması bu növ kreditlərin həcmünün ÜDM-ə nisbətində azalmaya səbəb olmuşdur. Bununla da bankların ümumi portfelində kreditə verilən aktivlərin həcmi azalmış, nağd vəsaitlər və digər qısamüddətli likvid aktivlər isə artmışdır.

Qrafik 4

Mənbə: AMB-nin və Dünya Bankının müvafiq məlumatları əsasında tərtib edilmişdir

Maliyyəyə çıxış dedikdə maliyyə institutlarında hesabı olan əhəlinin yetkinlik yaşına çatmış əhalidə payı, yetkinlik yaşına çatmış hər 100 000 nəfərə düşən ATM və filialların sayı və digər göstəricilər nəzərdə tutulur. Maliyyə sektorunun inkişafı yalnız maliyyə institutlarının həcmindən deyil, həmçinin əhəlinin və firmaların maliyyə xidmətlərinə çıxışından asılıdır. Maliyyəyə çıxış iqtisadi inkişafa təkan verir, rəqabəti və əməyə tələbi artırır. Eyni zamanda əhəlinin ən aşağı gəlirli təbəqəsi maliyyəyə çıxış imkanlarının genişlənməsindən daha çox faydalanır [6].

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Qrafiklərdən görüldüyü kimi, 2006-2015-ci illər ərzində Azərbaycanda hər 100,000 nəfərə düşən ATM-lərin sayı orta gəlirli ölkələrə nəzərən bir qədər yüksək olmuş və davamlı artım tempi müşahidə olunmuşdur. Hər 100,000 nəfərə düşən bank filialının sayında isə Azərbaycanın göstəricisi orta gəlirli ölkələrin göstəricisindən bir qədər aşağı olmuş, lakin hər ikisində (Azərbaycanda və orta gəlirli ölkələr) eyni tempdə və davamlı artım qeydə alınmışdır. 2016-2017-ci illər ərzində həm ATM, həm də bank filialı göstəricilərində müşahidə olunan durğunluğa əsas səbəb kimi son dövrdə baş vermiş iqtisadi proseslərlə bağlı bir neçə bankın bağlanması və əhali artımının sabit sürətlə davam etməsi göstərilə bilər.

Effektivlik. Maliyyə sektorunun inkişafını şərtləndirən digər vacib amillərdən biri hər-hansı maliyyə institutuna yalnız çıxışın olması deyil, həmçinin əhaliyə təqdim edilən xidmətlərin keyfiyyəti hesab edilir (etibarlı ödəniş sistemi uyğun faiz dərəcələri və s.).

Maliyyə sabitliyi maliyyə sisteminin digər mühüm elementlərindən hesab edilir və maliyyə sektorunun inkişafı ilə sıx əlaqədardır. Bu göstərici maliyyə sektorunun riskliyini müəyyən etmək üçün istifadə edilir. Sabitlik göstəricisinə kapital adekvatlığı, vaxtı keçmiş kreditlərin cəmi kreditlərdə payı və digər göstəricilər daxildir.

Son 5 ildə isə vaxtı keçmiş kreditlərin ümumi kredit portfelində böyük həcmdə olması müşahidə edilmişdir. Eyni zamanda banklar tərəfindən kreditlərin verilməsinin azaldılması bankların cari likvidlik əmsalının sürətlə qalxmasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafının təmin edilməsi üçün vacib olan amillərdən biri *investisiya mənbələrinin* mövcud olmasıdır. Bu isə, öz növbəsində bank sektorunun səmərəli fəaliyyət göstərməsini zəruri edir. Bank sektorunun uğurlu fəaliyyətinin əsas göstəricilərindən biri əhali arasında maliyyə mənbələrinə çıxışın səviyyəsidir. Belə ki, əhali arasında *maliyyə inklüzivliyinin artırılması* və iqtisadiyyatda dövr edən irihəcmli vəsaitlərin real sektora kredit verilməsi bilavasitə bank sektorunun effektiv fəaliyyət göstərməsi nəticəsində mümkündür.

Lakin ölkə üzrə investisiyaların böyük hissəsi müəssisələrin öz vəsaitləri və dövlət vəsaiti hesabına həyata keçirilən layihələr olmuşdur [7].

Bank sektorundan cəlb edilən vəsaitlər investisiyaların həyata keçirilməsində kiçik paya sahibdir. Ümumilikdə ölkə üzrə əsas kapitala investisiyaların son 5 ildə ortalama *11%-i bank kreditləri hesabına* həyata keçirilmişdir. Maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının məhdud olması bir tərəfdən bank sektorunun iqtisadiyyatda dövr edən kifayət qədər vəsaitdən məhrum olmasına səbəb olur, digər tərəfdən də qeyri-neft sektorunun canlanmasına imkan vermir.

Hazırda bank sektorunun əsas problemlərindən biri əhali arasında maliyyə inklüzivliyinin məhdudluğunun aradan qaldırılması istiqamətində müxtəlif ölkələrin *alternativ maliyyə institutlarının* yaradılmasıdır. Dünya təcrübəsində, əhalinin maliyyə-bank sistemində cəlb edilməsi və buna paralel olaraq, bank sektorunun və iqtisadiyyatın şaxələnməsi üçün ənənəvi banklara alternativ maliyyə institutlarının yaradılması təşviq edilir. Bu kimi təşkilatlar ölkələrin xüsusiyyətinə əsasən fərqlənsə də, mahiyyət etibarilə eyni olub, əhalinin maliyyə xidmətlərinə çıxışını təmin etməklə, bank sektorundan kənar qalan iri həcmdə pul axınlarının ölkənin ümumi maliyyə sistemində daxil edilməsi və *real sektora daha ucuz kredit verilməsi məqsədini daşıyır.*

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Fərqli ölkələrdə aparılmış tədqiqatlar sübut edir ki, maliyyə xidmətlərinə çıxış əldə etmiş əhalinin rifah halı yaxşılaşır, bu isə öz növbəsində bank sektorunun inkişafına və iqtisadi canlanmaya töhfə verir. Müxtəlif ölkələrin məlumatlarından istifadə etməklə aparılan araşdırmalara görə, maliyyə mənbələrinə çıxış imkanlarının məhdudluğu KOS-ların iqtisadi inkişafa dəstək verməməsini izah edir [8].

80 ölkə daxil edilməklə aparılan tədqiqat maliyyə resurslarına çıxışla bağlı məhdudiyyətlərin iqtisadi inkişafı zəiflətdiyini göstərir [9].

107 ölkədə həyata keçirilən tədqiqatın nəticələri kiçik firmaların maliyyə resurslarına çıxışının iri firmalardan zəif olduğunu, daha çox korrupsiyaya məruz qaldığını və infrastruktur xidmətlərində daha çox problemlərlə qarşılaşdığını, bunun nəticəsində isə kiçik və orta müəssisələrdə işsizliyin artdığını göstərir [10].

Cənubi Afrika Respublikasında (CAR) maliyyə xidmətlərinə çıxış imkanının artırılması istehlak və investisiyanın həcmnin böyüməsinə və iqtisadi inkişafa təkan vermişdir [11].

Nəticə və təklif

Bütövlükdə bank sektorunun sağlamlaşdırılması üçün problemlə kreditlərin tənzimlənməsi, bankların kapitallaşdırılması və banklararası bazarın inkişaf etdirilməsi mexanizmləri təkmilləşdirilməlidir. Bank kreditləşməsinin alternativləri olan lizinqin investisiya-innovasiya fəaliyyətinin əsas maliyyələşdirmə metodu olaraq inkişaf etdirilməsi və əlverişli iqtisadi mühitin yaradılması üçün dövlət dəstəyinin göstərilməsi effektiv olardı.

Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafının təmin edilməsi üçün vacib olan amillərdən biri *investisiya mənbələrinin* mövcud olmasıdır. Bu isə, öz növbəsində bank sektorunun səmərəli fəaliyyət göstərməsini zəruri edir. Belə ki, əhali arasında maliyyə mənbələrinə çıxışın səviyyəsinin və *maliyyə inklüzivliyinin artırılması* və iqtisadiyyatda dövr edən irihəcmli vəsaitlərin real sektora kredit verilməsi bilavasitə bank sektorunun effektiv fəaliyyət göstərməsi nəticəsində mümkündür. Ümumilikdə ölkə üzrə əsas kapitalla investisiyaların son 5 ildə ortalama *11%-i bank kreditləri hesabına* həyata keçirilmişdir.

Qeyri-neft sektorunda uzunmüddətli investisiya layihələrinin məhdud kreditləşdirilməsi, *bütövlükdə real sektorun müasir kreditləşmə texnologiyasının mövcud olmaması* bank xidmətləri bazarında *yeniliklərdən məhdud istifadə* iqtisadi inkişafın adekvat məhsullarla təminat səviyyəsini məhdudlaşdırır. Bunun nəticəsidir ki, kreditlərin qaytarılması iqtisadi tsiklin pisləşməsinə daha sürətlə qabaqlayır, xidmət bazarı isə zəif diversifikasiya nümayiş etdirir.

Hazırda bank sektorunun *əsas problemlərindən biri əhali arasında maliyyə inklüzivliyinin məhdudluğunun* aradan qaldırılması istiqamətində müxtəlif ölkələrin *alternativ maliyyə institutlarının* yaradılmasıdır. Bank sektorunun və iqtisadiyyatın şaxələnməsi üçün ənənəvi *banklara alternativ maliyyə institutlarının yaradılması* əhalinin maliyyə xidmətlərinə çıxışını təmin etməklə, bank sektorundan kənar qalan iri həcmdə maliyyə axınlarının bank dövryyəsinə cəlb edilməsi və *real sektora daha ucuz kredit verilməsi imkanını yaradar*.

Ölkə Prezidenti İlham Əliyev cənablarının rəhbərliyi ilə həyata keçirilən dərin islahatlar nəticəsində yaradılan iqtisadi və hərbi potensial **hesabına** 2020-ci ildə

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

İkinci Qarabağ müharibəsində müzəffər ordumuzun şanlı qələbəsi Azərbaycan xalqının 30 illik müstəqilliyi və dövlətçiliyi tarixinə ən böyük töhfədir.

Ədəbiyyat

1. Ayyagari, Demirguc-Kunt və Maksimovic, 2008.<http://documents.worldbank.org/curated/en/478851468161354807/pdf/WPS5631.pdf>
2. Aterido, Hallward-Driemeier və Pages (2007). World Bank, Washington, D.C. Dollar, David, Mary *Hallward-Driemeier*, and Taye Mengistae. 2006. “Investment Climate and International Integration.” *World Development* 34(9): 1498-1516
3. Beck, Demirguc-Kunt və Levine 2007, Beck, Levine və Levkov 2010
4. Beck və Demirguc-Kunt (2006).
5. Karlan və Zinman (2010).
https://karlan.yale.edu/sites/default/files/rev._financ._stud.-2010-karlan-433-64.pdf
6. 2020-ci il üçün Mərkəzi Bankın illik hesabatı səh.19.
7. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı Pul siyasəti icmalı №4, 2020-ci il. səh 37.
8. https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/
9. Measuring banking sector development:
<http://siteresources.worldbank.org/INTTOPACCFINSER/Resources/Banking.pdf> 10
10. <http://www.stat.gov.az/search/?q=investisiya&submit=>
11. İ.Qocayev Heydər Əliyev və iqtisadi islahatlar. <https://sherg.az/xəbər/29605/>

SƏMAVİ DİNLƏRDƏ VƏ FƏLSƏFİ DÜŞÜNCƏDƏ BORC FAİZİ ANLAYIŞI

Ağayev Samir Səxavət oğlu

dissertant, “Maliyyə və maliyyə institutları” kafedrası

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

AZ 1001, Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küçəsi 6

E-poçt: samir.agmaev@gmail.com

Xülasə

Dünya maliyyə sistemi faizli borca söykənən sistem üzərində qurulmuşdur. Mövcud sistemin əsasında duran faiz termini, onun mahiyyəti və sərhədlərinin araşdırılması meyilləri həmişə öz aktuallığını saxlamışdır. Bu aktuallığın əsas istiqaməti kimi isə fəlsəfi və dini düşüncədə borc faizinin mahiyyətinin araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mövcud dünya maliyyə sisteminin çalışma mexanizminin dərinəndən araşdırılması üçün faiz anlayışının araşdırılması mövzunun aktuallığını zəruri edir. Digər tərəfdən isə mövcud iqtisadi sistemə alternativ

sistemin inkişafı üçün faiz anlayışının sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsi zərurəti meydana çıxır.

Məqalədə qeyd olunan hədəfə çatmaq üçün qədim mədəniyyətlərdə, fəlsəfi düşüncədə və səmavi dinlərdə faiz haqqında fikirlər geniş təhlil edilmişdir. Qədim Yunan alimlərindən olan Aristotel və Platonun faiz haqqında fikirləri təhlil edilmişdir. Həmçinin Qədim Yunanıstan və Romada faiz ilə bağlı münasibətlərin mövcud vəziyyəti də təqdim edilmişdir. Faizin təhlili zamanı mövzu ilə bağlı Qurani-Kərim, Tövrat və İncildəki ayələrdən istifadə edilmişdir. Faiz anlayışının termin olaraq İslamda, Yəhudilikdə və Xristianlıqda izahı verilmişdir. Faiz termininin keçmişdən müasir dövrdə dəyişdirilərək yerinə başqa terminlərdən istifadə cəhdlərinə də yer verilmişdir. Orta əsr Qərbi dünyasında kilsə din xadimlərinin və filosoflarının faizin mahiyyəti haqqında fikirləri müqayisəli təhlil edilmişdir. Qurani-Kərimdə faiz sözü yerinə keçən riba sözünün izahı verilmişdir. Məqalədə keçmiş dövrdəki faiz anlayışı ilə müasir dövrdəki faiz anlayışı arasında ciddi mənə fərqlərinin olması aşkar edilmişdir. Bunun ilkin səbəbi kimi müasir dövrdə faiz sözünə yeni mənaların yüklənməsi, səhv yozulması, yeni terminlərlə əvəz edilməsi, etibarsızlaşdırılması və s. qeyd etmək olar. Faizin istismarçı sistemin əsası olan alət olması qənaəti əldə edilmişdir.

Açar sözlər: riba, faiz, alternativ sistem, icarə haqqı, faizli borca söykənən sistem, faiz qadağası.

Giriş

Faiz tarixi insanlığın tarixi qədər qədimə gedib çıxır. Faiz anlayışı keçmişdən bu günə qədər həmişə filosoflar, alimlər və araşdırmaçılar arasında müzakirə mövzusu olmuşdur. Qədimdən XVIII əsrə qədər faiz əməliyyatlarına qarşı qadağalar hökm sürsə də, bu dövrdən sonra faizin leqallaşdırılması həyata keçirilməyə başlanılmışdır. İndiki dövrdə dövlətlər və sosial həyat səviyyəsində leqallaşdırılmış və sistemli olaraq bütün dünya maliyyə sistemi onun əsasında fəaliyyət göstərməkdədir. Mövcud dünya maliyyə sistemi faizi mövcud sistemin ayrılmaz ünsürü olaraq qəbul etməkdədir. Bütün səmavi dinlərdə faiz qadağan edilməsinə baxmayaraq, faiz dünya iqtisadi sistemində borcvermə mexanizminin hərəkətverici qüvvəsi halına gəlmişdir. Məqalədə dinlərdə borc faizi anlayışının mahiyyəti, ona münasibət və faizlə əlaqəli ilkin anlayışlar ortaya qoyulmuş və təhlil edilmişdir.

1. Qədim cəmiyyətlər və fəlsəfi düşüncələrdə faiz

Borc faizi anlayışının ilkin iqtisadi münasibətlər qədər uzanan tarixi keçmişi vardır. İlk insanların qarşısında iki mühüm problem var idi. Birincisi, öz gündəlik ehtiyaclarını təmin etmək, ikincisi isə əldə etdiklərini qorumaq. İlk insanlar borc vermək və ya borc almaq üsulu vasitəsilə bu problemi həll etdilər. Məsələn, ov edən şəxs ovunun yarısını ov etməyən şəxsə, daha sonra geri almaq şərti ilə qarşılıqsız borc verməklə, hər iki tərəf öz hədəfinə çatmış oldu. Daha sonra isə insanlar verdikləri malın müqabilində əlavə mal qaytarmaq şərtini qoymaqla faiz (riba) meydana gəlmiş oldu. Daha sonra iqtisadiyyatın və ticarətin inkişafı ilə pulun da mübadilə vasitəsi olması ilə faiz genişlənməyə başladı. Göründüyü kimi, faizin meydana gəlməsi üçün ilkin şərt iki eyni malın mübadilə nəticəsində əlavə malın alınması oldu. Fərqli malların mübadiləsi isə ticarəti əmələ gətirdi (1, say.15).

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Qədim Yunanıstan cəmiyyətinin ilk vaxtlarında məbədlər bankçılıq xidmətləri göstərmiş, borc və alacaq münasibətlərinə nəzarət etmişlər. Əvvəllər bank xidmətləri sərbəst həyata keçirilərkən daha sonralar dövlətin bu sahədə tənzimləyici və yönləndirici müdaxiləsi artmışdır. Hətta Qədim Misirdə də “Kraliyyət bankları” adı verilən banklar borc və alacaq xidmətlərini tənzimləyirdilər. Dövlətin maliyyə işlərini həyata keçirən bu qurumlar şəxslərə qısa və ortamüddətli kreditlər verirdirlər (2, say.7).

Qədim yunan filosoflarının əksəriyyəti faizi pis bir şey sayırdılar. Sokratın tələbəsi olan Əflatun (e.ə 428-347) Qanun adlı kitabında faizi qadağan edilməsini məsləhət görmüş və demişdir: “Heç kim öz qardaşına faizli borc vermə haqqına sahib deyildir”. Həmçinin o, borclunun ehtiyacı olduğu vəziyyətində də borcunu ödəməmə haqqına sahib olduğunu söyləmişdir. Əflatuna görə pul ilə fəzilət bir tərəzinin iki tərəfi kimi olub, tərəzinin bir tərəfinin yuxarı getməsi digər tərəfinin aşağı olması ilə mümkündür (1, say.18).

Əflatuna görə ideal bir cəmiyyətdə fərdlər maddi mənfəət düşüncəsindən uzaq yaşamalı, yoxluq ilə ifrat bolluğa yer verilməməli, pul isə sərvət deyil, birbaşa sərvət əldə etmənin bir vasitəsi olmalıdır. Ona görə də dövlətdə qeyri-bərabərliyə, şəxsi mübahisələrə şərait yaradacaq və əxlaqa zidd faiz qadağan edilməlidir (3, say.92).

Lakin filosofların faizə qarşı çıxmasına baxmayaraq, ölkədə faiz əməliyyatları baş verirdi. Faizli borc əməliyyatları isə həm məbədlər, həm də banklar vasitəsilə həyata keçirilirdi. Ölkə əhalisi sahib olduqları pulu həm özlərində saxlayır, həm məbədlərdə saxlamaqla, həm güvəndiyi şəxslərə faizsiz olaraq kreditə verməklə, həm də faiz müqabilində kreditə verirdilər. Banklardan fərqli olaraq məbədlər nisbətən aşağı faizlə kredit verirdilər. Delfidəki Apollo məbədi ölkənin beynəlxalq bankı statusunda idi. “Trapezitə” sözündən əmələ gələn və masa sahibi mənasını verən banklar beşinci əsrdən meydana gəlməyə başladı. Bu banklar əhalidən əmanət olaraq qəbul etdikləri pulu 12-30 % arasında kredit olaraq verməyə başladılar. Risk dərəcəsi asılı olaraq, ölkədə borc faizi dərəcəsi müxtəlif idi. Ölkədə quru ərazidə ticarət üçün mövcud olan borc faizi 12%, quru ərazidə digər məqsəd üçün mövcud olan borc faizi 16-18 %, dəniz ticarəti üçün 20-60% təşkil edirdi (1, say.20-23).

Qədim Roma imperiyasında da faizli əməliyyatlar hökm sürmüşdür. Belə ki, ölkənin ərazisi genişləndikcə yeni şirkətlərin qurulması artaraq, ölkədə valyuta ticarətini və bankçılığı inkişaf etdirdi. Ölkədə e.ə. 450-ci ildə qəbul edilən “On İki Lövhə Qanununa” qədər ölkədə borc faizi miqdarı haqqında heç bir məhdudiyət qoyulmamışdı. Bu qanun ölkədə cüzi dəyişikliklə 900 il hökm sürmüşdür. Qanuna görə illik 1/3.8-dən artıq faiz almaq qadağan idi. E.ə. 347-ci ildə qanundakı dəyişikliyə görə borc faizi 5 % müəyyənləşdirildi. Hətta beş il sonra borc faizi sifra qədər düşdü. Dövlət e.ə. 352-ci ildə borc verənlərə girov müqabilində müəyyən qədər faiz almaq haqqı tanıdı.

Romanın bu dövrünü o dövrün digər ölkələrlə müqayisədə dünya iqtisadiyyatının ən parlaq dövrü saymaq olar. Belə ki, əhali banklara faiz müqabilində əmanətlərini qoyur, çek verir və həvalə (tələbin güzəşti və nağdın transferi) göndərirdi. Banklar əmlak ticarəti ilə məşğul olur, verdikləri borcları toplayır və təkrar kreditə verirdi. Yunanıstandan alınmış bank təcrübəsi ölkədə istifadə edilirdi. Bizans (Şərqi Roma) padşahından olan Justiniyenin (e.v. 465-326) vaxtında verilən kreditlər

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

üzrə borc faizinin miqdarı əkinçilər üzrə 4%, etimad əsasında verilən kreditlər üzrə 6% və ticarətçilər üzrə 8% təşkil edirdi (1, say.21-23).

Roma imperatorluğunda isə bank xidmətləri qanunlarla həyata keçirilmişdir. Bank fəaliyyətlərini həyata keçirən qurumlara kassa əmanəti və günlük əməliyyatlar dəftərinin tutulması tələb kimi qoyulmuşdur (2, say.7).

2. Tövrət və İncildə faiz anlayışı

Məkkəlilərin ribəvi (faizə söykənən borc) borclardakı metodu borclunun borcunu ödəmədiyi vəziyyətdə müddəti uzadıb ödəmə miqdarının artırılması (cahiliyyə ribası) metodu idi. Yəhudilər Mədinə şəhərində xalqa qida, dirhəm və dinarı borc olaraq verir və qarşılığında yüksək riba alırdılar. Yəhudilər arasında keçmişdən bu günə qədər geniş yayılan riba borc qarşılığında alınan ribadır. Ərəb yarımadasında ribanın yayılmasının ən önəmli səbəbi Fələstin və Yəməndən oraya köçən yəhudilərdir. Ərəblər, yəhudilər və xristianlar arasında olan riba növü verilən borcun ödənilmədiyi vəziyyətdə müddəti uzadıb ödəmə miqdarının artırılması formasında olan “cahiliyyə ribası (ribə-nəsiə)”dır (1, say.55-57).

Yəhudilikdə faizçilik açıq-aşkar surətdə qadağan edilmişdi. Tövrətdə faizlə bağlı rəvayətlər aşağıdakılardır.

- Yoxsul bir yəhudiyə borc olaraq bir malı verdiyində ona qarşı sələmçi (faizçi) kimi davranma və ondan faiz tələb etmə (*Ahdi-Ətiq, Çıxış bölümü, bab 22, ayət 25*).

- Əgər qardaşın yoxsullaşsın və sənə ehtiyac əlini uzadarsa, ona yardım et. Xarici də olsa, məmləkətidən də olsa, səninlə birlikdə yaşaması üçün ona yardım et. Allahdan qorx və ondan faiz alma (*Ahdi-Ətiq, Levililər bölümü, bab 25, ayət 35-37*).

- Qardaşından faiz tələb etmə. Nə nağd pula, nə yeməyə, nə də başqa bir şeyə qarşılıq borc verə bilməzsən. Sadəcə xarici birinə faizli borc verə bilərsən (*Ahdi-Ətiq, Təsniyə bölümü, bab 23, ayət 19-20*) (4).

İbrani dilindəki Tövrət mətnində “nəsək” və “nəsah” terminləri “usury” mənasındadır. Bu “nəsək” sözü “loxma, parça” mənalarını verir. Yenə Tövrət digər versiyalarında isə “ribit” “tarbit” və yaxud “marbit” kəlmələri istifadə edilir ki, bu bir “artma, artıqlıq” mənasına gələn “riba” kəlməsi ilə eyni mənədədir. Yenə Tövrətdə keçən “noshem” termini, “borc verən” mənasını daşıyır. “Noşhəm” kəlməsi xalqa borc vermə əməliyyatları üçün istifadə edilən bir termindir. “Lavah” termini isə dostlara və ailə üzvlərinə borc vermə əməliyyatları üçün işlədilən bir termindir. Quranda keçən “karz” termini “borc vermə” mənasındadır. Bu da “parça qoparmaq” felindən meydana gəlmişdir. “Karzi-həsən” kəlməsi isə “faizsiz gözəl borc” mənasına gələn bir termin olub, ehtiyac sahiblərinə heç bir əlavə qarşılıq gözləmədən yaxşı niyyətlə verilən borc əməliyyatı mənasına gəlir (5, say.97).

Təhrif olunmuş İncildə də Tövrətdə olduğu qədər faizlə əlaqədar açıq hökmlər olmamaqla bərabər, xoş qarşılanmadığına dair bəzi ayə və cümlələrə rast gəlinməkdədir.

- Amma düşmənlərinizi sevin, onlara yaxşılıq edin və heç bir şey ummadan borc verin” (Luka 6/33-35).

- Kəmərlərinizə nə qızıl, nə gümüş, nə də mis qoyun (Matta 10/9) (4).

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Göründüyü kimi bir qarşılıq gözləmədən yaxşılıq etmək də doğru bir davranış olaraq qəbul edilməməkdədir. “Bir yaxşılıq gözləmək üçün kömək etsəniz”, “bəzilərinə ondan qarşılıq ummaq üçün borc verirsiniz” cümlələri buna işarə etməkdə və faizin onlarda da qınamadığını göstərməkdədir.¹ (6, say.17).

3. Orta əsr Qərbi dünyasında faiz

Orta əsrlərdə pula görə faiz ödənilməsi riba olaraq adlandırılmışdır. İngiltərədə faiz yasağı 1545-ci ildə ləğv edilmiş və VIII Henrinin hökmdarlığı boyunca davam etmişdir. Bu dövrdə riba sözü (usury) yerini yavaş-yavaş faizə (interest) verməyə başlamışdır. Ribadan fərqli olaraq faiz kəlməsi pul ödəmələrində nisbətən az bir faiz şərtini ifadə edirdi. VIII Henrinin səltənəti boyunca təsbit edilən maksimum faiz nisbəti 10% idi (7, say.39).

İngilis dilində “usury” olaraq keçən və “istifadə haqqı” mənasına gələn anlayış digər mənası da “ifrat faiz / sələmçilik” deməkdir. “Usury” terimini XV əsrə qədər Katolik kilsəsi tərəfindən “pulun istifadə haqqını icarəyə götürməyə görə ödənilən haqq” olaraq açıqlanırdı. İngilis dilindəki “usury” borç verilən pulun, yəni “nağdın” istifadəsi (=use) müqabilində bir “icarə haqqı” (=rent) almaq mənasına gəlməkdədir. Daha sonralar “usury” yerinə daha çox pulun istifadə haqqı yerinə “interest” termini işlənmişdir. Bir şeyin “istifadə haqqını icarəyə götürmək” onun qarşı tərəfin mülkiyyətinə keçməsi deməkdir. Qarşı tərəfin mülkiyyətinə keçmək isə ancaq alış-satış ilə mümkündür. Bir şeyin alış-satışı isə ancaq onun həm əslinin, həm də istifadə hüququndan alış-satışı ilə mümkündür. Pulda isə onun nə istifadə hüququ, nə də onun əsl (mal və ya xidmət) satılır. Pul istifadə edilən malın göstəricisidir. Həm yəhudi, həm xristian, həm islamda və hətta buddizm və hinduizm kimi fəlsəfi inanış sistemlərində insanların bir-birinə borc vermələri (ikraz) təşviq edilərkən verilən borca faiz əlavə etmək (istiqrax) qəti yasaqlanmışdır (5, say.51,79,93,97).

Xristianlığın əsası üç mənbədən gələn tarixi inanclara söykənəkdədir. 1. Həvarilərin inancları 2. İznikdə qəbul edilən inanclar. 3. Aziz Athanasenin ortaya qoyduğu inanc qaydaları.

Faizin qadağan edilməsi İncildən açıq-aşkar başa düşülməsə də, kilsə bunu açıq-aşkar tətbiq etmişdir. Bunlardan biri və ən qədimlərdən olan İznik Konsilinin 325-ci ildə faizi qadağan etdiyi bilinməkdədir. Xüsusilə Xristian din adamlarından bəziləri faizlə rəftar edən şəxslərin dünyada şərəfini itirəcəyi kimi, məzarda da kəfənlənmə haqqını itirəcəyini söyləməkdə idilər. VIII-IX əsrlərdə faizi qadağan edən müxtəlif kilsə qanunları qarşıya qoyulmuşsa da, bu qadağan etmənin səbəbini açıqlayan hər hansı bir fəlsəfi düşüncə ortaya qoyula bilməmişdir. Fəlsəfi düşüncələrin ortaya çıxması ancaq XII əsrdə olmuşdur. 1139 və 1179-ci illərdə yenə bir dini şura olan Lateran Council tərəfindən nümayiş olunan məlumat ilə kilsə faizə qarşı açıq və qəti mövqey bildirmişdir. Ancaq bu qəti rəftarın səbəblərinin açıqlanması üçün XIII əsrdə də və Tomas Aquinasın bu mövzunu araşdırmasına qədər gözləmək lazım gəlmişdir. Aquinasın bu mövzudakı fikirləri də digər fikirlərində olduğu kimi, XIV-XV əsr mütəfəkkirləri tərəfindən mənimsənmiş və təkrarlanmışdır. Xristianlığın ilk dövrlərindən reformasiya hərəkatına qədər faiz

¹ Abdil Karakuş, **İslam hüquq kaynaklarında faiz kavramının modern ekonomi bağlamında yeniden dəyərləndirilməsi**, Yüksek lisans tezi, 2006, 82 sayfa, say.17

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

qadağası yayılaraq davam etmişdir. Bütün kilsələr faiz qadağasında birləşmişdilər. Martin Luther (1483-1546) ticarət və faizlə əlaqədar bir kitabında yalnız faizlə əlaqədar deyil, səlām kimi bir çox əqdləri də qadağan elan etmişdi (6, say.17).

Həmçinin kilsə böyüklərinin fikirlərində də faizin pisləndiyini görmək olar.

• St.Gregoire de Nazianze (yəni Papa I Greguar) faizi kilsənin nüfuzunu aşağı salan və insanları davamlı olaraq sıxıntılara məruz qoyan bir günah olaraq görürdü. Ona görə faizçilər yer üzünü kirləndirən məxluqlardır. Onlar toxum atmadığı halda, toplayan, əkmədiyi halda, həsəd edən və zənginliyini əkinçilikdən deyil, fəqirlərin aclığından əldə edənlərdir.

• Faiz fitrətə tərs bir şeydir. St.Gregoire de Nysse (yəni II Greguar).

• Zənginin yoxsula borc verməsi lazımdır. Verilən borcda faiz olduqda qarşı tərəf nə dost olur, nə də borclu. Qarşı tərəf qul olur və borc verənin borcu nə qədər çoxalırsa, günahları o qədər böyük olur (Saint Basile, 329-379).

• Allah nə üçün bütün faizləri qadağan etmişdir? Çünki hər iki tərəf zərərdədir. Birinin yoxsulluğu bir tərəfdən artarkən digərinin sərvətinin çoxalmasına paralel olaraq da günahları artır (Saint Jean Chrysostome, 344-407).

• Faiz təkə həm də nağd borcda, həm də digər bütün hər şeydə əlavə ödənilən hissə faizdir (Saint Jerome, 344-420).

• Faiz alan oğrudur və faiz haramdır (Saint Augustin, 350-430) (8, say.8-9).

• Faiz almaq başqasının malını almaqdır. Faiz təbiət və yaradılışa tərs düşən bir əlaqənin nəticəsidir. Çoxalma canlı şeylərə məxsusdur, lakin nağd olan pul qısırdır. Faizli borc verən şəxs borclunun ehtiyacını çoxaltmaqla birlikdə, alacağının geri qayıtmama qayğısı və dərdinə düşməkdədir (St.Gregoire de Nazianze yəni Papa I Greguar (329-390) və St.Gregoire de Nysse yəni II Greguar (331-394).

• Faizin günah olmadığını düşünən şəxs kafirdir (Sekubar).

• Faiz alanlar dünya həyatlarında şərəflərini əldən vermişlər. Ölümündən sonra da kəfənlənməyə və dini ayinə layiq deyildirlər (Peder İovanni).

Kilsənin faizin haramlığı mövzusunda İtalyan Katolik Papa olan San Thomas Aquinas (San Thoma, 1225-1274) bir neçə dəlil irəli sürmüşdür.

• Pul qısırdır, yəni sərvət əmələ gətirməz.

• Torpaq, ev kimi malları satmamaq şərti ilə, istifadə haqqını digərinə verərək icarəyə verilə bilər.

• Ancaq istehlak edilən malların mülkiyyəti başqasına keçmədən istifadəsi imkansız olduğundan, icarə haqqı və faiz almaq icazəli deyildir.

• Kredit verən şəxs ancaq əsas məbləği almalıdır. Verilən ilkin məbləğ əsas məbləğ, onun üzərində istifadə haqqı üçün alınan əlavə məbləğ isə faizdir. Yəni borc verən şəxs mövcud olmayan bir malı satdığı səbəbilə aldığı əlavə məbləğ faizdir və bu zülmə yol açır.

• Zamanın Allaha məxsus olması səbəbilə borc verən faizin zamanın dəyərlili olmasından istifadə edərək əlavə haqq tələb edə bilməz.

• Alınan faiz pulun faydası olmayıb, borcalanın gördüyü işin nəticəsidir.

• Borc alanın əvvəlcədən hər hansı bir razılaşmasının olmaması vəziyyətində də borcverənə bir şey bağışlamasına icazə verilir.

• İstehlak edilən mal ilə digər mallar arasında fərq gözlənilməlidir (1, say.27-28).

Ona görə borc verilən bir şey üçün faiz almaq, var olmayan bir şeyi satmaq deməkdir. Ancaq o istehlak və istifadəni bir-birindən ayırmışdır. Belə ki, ona görə istifadə məqsədilə alınan bir şeyə qarşı ödənilən əlavə haqqı faiz saymamışdır. Onun bu fikirləri isə sonrakı dövrdə olan Jean Calvin və digərləri tərəfindən faizi qanuniləşdirmək üçün əsas fikirlərdən biri olaraq istifadə edilmişdir (3, say.93-94).

Orta əsrlərdə Qərbi Avropanın ictimai fikrində kononist iqtisad nəzəriyyələri mühüm yer tutmuşdur. Kononist nəzəriyyə kilsə hüququnu təfsir edən kilsə hüquqşünasları tərəfindən yaradıldığından onlar iqtisadi fəaliyyətə hüquqi cəhətdən yanaşmışlar. Onlar həmişə iqtisadi məsələlərə sazişin (alverin, alqı-satqının) həyata keçirilməsində istifadə olunan sazişlərin tipləri mövqeyindən yanaşmışlar. Onlar bazar davranışını əxlaq problemi kimi təsvir etmişlər.

Kononistlər iqtisadi məsələləri çox vaxtı Aristotelin baxışlarına münasibət bildirməklə və onun mövqeyini əsas götürməklə şərh etmişlər. Lakin sosial imtiyazlar iddiasında olan kilsənin özünün xüsusi motivləri həlledici əhəmiyyət kəsb etmişdi.

Kononistlərin ilkin banisi Avqustin Blajenindən (353-430) sonrakı inkişaf mərhələsinin ən nüfuzlu siması Foma Akvinski (Akvinat - 1225-1274) olmuşdu. Kononistlərin baxışlarında: 1) qiymətin əsas mənbəyi kimi faydalılıq, 2) “ədalətli qiymət” ideyası, 3) pul kapitalının qeyri-məhsuldarlığı haqqında fikir xüsusi yer tutmuşdu.

Foma Akvinski (Akvinat - 1225-1274) ticarət mənfəətinin və faizin mənimsənilməsinə “ədalətli qiymətə” görə mübadilənin pozulması kimi baxmışdır. Ona görə də onlar mənfəət əldə etmək məqsədilə olan iri ticarətin və sələmçiliyin qadağan olunması fikrində olmuşlar. F.Akvinskinin mühakimələrində əmtəə istehsalı ikinci dərəcəli yer tutmuş, o, pulun dəyər ölçüsü və tədavül vasitəsi kimi zəruriliyini qəbul etmişdi. Faizi isə “faydasız metalın” törəməsi kimi izah etmişdi. Kononistlər borc pula faizin bütün müxtəlif növlərini “sələmçilik” kimi şərh etmişlər. F.Akvinski qeyd edir ki, pul pul törədə bilmir, onun qazanc əldə etmək üçün istifadə edilməsi mümkün deyil (9, say.124-127).

Göründüyü kimi, ilkin dövr xristian dünyasında faiz həm də kilsə tərəfindən qadağan edilmişdir. Hətta faiz alan Yəhudilər də cəzalandırılırdı. Lakin getdikcə onun leqallaşdırılması sahəsində cəhdlər olmuşdur. Belə ki, XII əsrdə bəzi hüquqçular Justinienin “Qanunlar Toplusu” adlı əsərinə dayanaraq, faiz ödəməyi icazəli olduğu fikrini müdafiə etməyə başladılar. Lakin “Lateran”ın 3-cü şurasında bu rədd edildi. XII-XV əsrlərdə aşağıdakı dəyişikliklər baş verməyə başladı.

• Qərb ilə şərqin əlaqələrinin güclənməsi iqtisadi sahəyə də öz təsirini göstərdi.

- Faiz xalq arasında yayılmağa başladı.
- Sənətkarlıq və ticarət inkişafı artmağa başladı.
- Mülk sahiblərinin əraziləri daha da genişlənməyə başladı.
- Böhranların qarşısını almaq üçün kilsə hətta Yəhudilərdən borc almağa başladı (1, say.29)

4. İslamda faiz anlayışı

Qurani-Kərimdə və hədislərdə faiz sözü keçməz və onun yerinə riba kəlməsi keçər. Riba sözünün “rabava”dır ki, mənası artıqlıq, inkişaf, böyümə, yüksəlmə

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

deməkdir. Quranın qadağan etdiyi artım pulun “özünə məxsus artımı” idi. Ərəblər ribanı bu gunki dünyadakı kimi icarə haqqı kimi zənn edərtilər. İslam mal və ya ana puldakı ticarət yoluyla olan artımı halal etməklə riba yoluyla olan artımdan fərqli olduğunu bildirdi. (10, say.99-100)

İslam dininin müqəddəs kitabı olan “Qurani-Kərimdə” müxtəlif mövzu və hadisələrə aid qayda-qanunlar öz əksini tapmışdır. Bunlardan biri də ribadır. “Qurani-Kərim”də riba haqqında ayələr aşağıdakılardır.

1. Riba yeyənlər qiyamət günü qəbirlərdən ancaq Şeytan toxunmuş (cin vurmuş dəli) kimi qalxarlar. Bunların belə olmaları: “Alış-veriş də riba kimi şeydir”- dedikləri üzündəndir. Halbuki Allah satışı halal, riba almağı isə haram etmişdir. İndi hər kəs Rəbbi tərəfindən gələn nəsihəti qəbul etməklə (bu işə) son qoyarsa, keçmişdə aldığı ribalar onundur (ona bağışlanar). Onun işi Allaha aiddir. Amma (yenidən ribaya) qayıdanlar cəhənnəmlidirlər və orada əbədi qalacaqlar! (Əl-Bəqərə surəsi, 2/275).

2. Allah ribanı məhv edər, sədəqələri isə artırır. Allah kafiri, günahkarı sevməz. (Əl-Bəqərə surəsi, 2 /276).

3. Ey möminlər! Əgər, doğrudan da iman gətirmişsinizsə, Allahdan qorxub ribadan qalan məbləğdən vaz keçin!. (Əl-Bəqərə surəsi, 2/278).

4. Əgər belə etməsəniz, o zaman Allaha və Onun peyğəmbərinə qarşı müharibəyə girişdiyinizi bilin! Yox əgər tövbə etsəniz, əsas borcunuz sizindir. Beləliklə, nə siz zülm edərsiniz, nə də sizə zülm olunar! (Əl-Bəqərə surəsi, 2/279)

5. Ey iman gətirənlər! Dəfələrlə artırılmış olan ribanı yeməyin! Allahdan qorxun ki, bəlkə, nicat tapasınız. (Ali-İmran surəsi, 3/130).

6. Yəhudilər...qadağan olunmasına baxmayaraq, riba aldıklarından, haqsız yerə xalqın malını yediklərindən dolayı (halal olanı onlara haram buyurduq)...(Əl-Nisa surəsi, 4 /161)

7. (Sərvətinizin) xalqın mal-dövləti hesabına artması üçün riba ilə verdiyiniz malın Allah yanında heç bir bərəkəti (artımı) olmaz. (Ər-Rum surəsi, 30/39) (11)

Ərəbcədə təpələrə, düz əraziyə nisbətən daha yüksək olması səbəbi ilə “rəbiyə”, heyvanları bəsləyib böyütməyə də “tərbiyə” deyilir. Buna görə də riba kəlməsi həm bir şeyin içində olan, həm də iki şey arasında müqayisədən doğan fərq mənasına gəlir. Birinci ilə əlaqəli olaraq, üzərinə yağış yağan torpağın qabarması “rəbət” kəlməsi ilə (Hac 22/25, Fussilət 41/39), ikinci mənə ilə əlaqədar olaraq iki topluluqdan birinin digərinə mal və ya sayca və yaxud dəyərcə daha üstün olması (Nəhl 16/92) və bir şəxsin digər şəxsdən söz və ya əməl baxımından üstün olması da “ərba” kəlməsi kimi mənası ilə anladılmışdır. (6, say.5)

Riba artmaq və yüksək yerə çıxmaq mənasına da gəlir. Mübadilələrdə icazə verilən miqdarı aşan olan artıq hissəyə riba deyildiyi kimi “iynə” də deyilir. (12, say.56)

Nəticə

Nəticə olaraq söyləyə bilərik ki, riba haqq edilməyən gəlirin əldə edilməsidir. Borca söykənən faizli sistem isə bu haqqın müəyyən şəxslər tərəfindən qurulan “qanunsuz sistem” və batil mal transfer üsulları vasitəsilə istismar edilməsi vasitəsidir. Bu sistem və onun iştirakçıları insanların haqq etdiyi dəyərlərin qanunsuz yollar və hiylələr vasitəsilə mənimsəyərək pul üzərində “imperatorluq” qurmuşlar.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Fikrimizcə faizli borca söykənən sistem ribanın leqallaşdırılmasına və dünyada mövcud faizli sistemin alt bazasını möhkəmləndirmək məqsədilə aşağıdakı metodlardan istifadə edildiyini qeyd edə bilərik.

- Yəhudilik və xristianlıqda Kitabların əslinin təhrif edilməsi nəticəsində ribanın tərifinin düzgün verilməməsi
- Əvvəlki terminlərin etibarsızlaşdırılması
- Əvvəlki terminlərə yeni mənalar yüklənməsi
- Əvvəlki fikirlərin səhv yozulması və ya imtina edilməsi
- Əvvəlki terminlərin təhrif edilməsi və ya istifadə edilməməsi
- Əvvəlki terminlərin yeni terminlərlə əvəz edilməsi
- Mövcud terminlərə yeni mənaların yüklənməsi
- Mövcud terminləri digər terminlərlə əvəzlənməsi
- Mövcud terminlərin mahiyyətini açıqlayan dəstəkləyici ünsürlərin olmaması
- Terminlərin sərhədlərinin dəqiq müəyyənləşdirilməməsi
- Faiz ödəməyin qanunvericilik nöqtəyi-nəzərdən sistemli olaraq tətbiqi və ödəməməyin isə cəzalandırılması

Ədəbiyyat

1. Komisyona, Riba, İstanbul, el-Mustafa Yayınları, Haziran, 2014, 415 sayfa, say.29
2. Tartışmalı İلمي Toplantılar Dizisi, Faizsiz yeni bir banka modeli (Faizsiz kredileşme sistemi), İstanbul, 1987, 262 sayfa
3. İslami İlimler Araştırma Vakfı, Para, Faiz ve İslam, İstanbul, 1992, 235 sayfa
4. Müqəddəs kitab, Əhdi-Ətiq və Əhdi-Cədid, Müqəddəs Kitab Nəşriyyatı, Bakı, 2009, 428 səhifə
5. Yahia Abdul-Rahman, İslamda bankacılıq ve finansman (Toplumsal Temelli Bankacılık Teknikleri ve Yöntemleri), Çevirenler. Prof.Dr.Salih Tuğ, Dr.M.Abdullah Tuğ, İstanbul Zaim Üniversitesi, 2.baskı, İstanbul 2017, 774 sayfa
6. Abdil Karakuş, İslam hukuk kaynaklarında faiz kavramının modern ekonomi bağlamında yeniden değerlendirilmesi, Yüksek lisans tezi, 2006, 82 sayfa
7. İqbal Qureshi, Faiz nazariyesi ve İslam, Çeviren. Dr.Salih Tuğ, İstanbul, 1972, 230 sayfa
8. Abdülbaki Deniz, İslam Hukukunda İlet Kavramı Ve Faizin İleti, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa, 2006, 168 sayfa
9. Məhəmməd həsən Meybullayev və digər müəlliflər, İqtisadi Təlimlər Tarixi, Bakı, 2005, 558 səhifə
10. Mevdudi, Faiz, Tercüme. Dr.N.Ahmet Asrar, İstanbul, Hilal Yayınları № 14, Şubat, 2004, 311 sayfa
11. Ziya Bünyadov, Vasim Məmmədəliyev, Qurani Kərim, Bakı, 2004, 633 səhifə
12. Faizsiz Bankacılıq ve Kalkınma, Dr. Cihangir Akın, Kayhan yayınları, İstanbul 1986, 440 sayfa

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

MALİYYƏ HESABATLARININ TƏHLİLİNDƏ MÜASİR KOMPÜTER TEKNOLOGİYALARININ TƏDQIQI İSTİQAMƏTLƏRİ

i.f.d. dos. Qədimli Nüşabə Astan qızı

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Qedimli_n@mail.ru

Xülasə

Maliyyə təhlilinin avtomatlaşdırılması təhlil prosesinin bütövlüyünə, obyektivliyinə və etibarlılığına nail olma vasitəsidir. İnformasiya bazası rolunda çıxış edən məlumatların çoxluğu və mürəkkəbliyi, ilkin məlumatların gündəlik strukturlaşdırılması və təhlilində müxtəlif metodlarından istifadə, eləcə də müəssisənin cari və gələcək vəziyyətini əks etdirən göstəricilərin hesablanması kifayət qədər vaxt tələb etməsi müəssisədə maliyyə təhlili prosesinin avtomatlaşdırılmasını və kompüter texnologiyalarından istifadə olunmasını tələb edir.

Kompüter texnologiyalarının maliyyə təhlilinə tətbiqi məqsədlərinə maliyyə vəziyyətinin optimallaşdırılması metodlarının seçilməsi, bütün fəaliyyət növləri üzrə səmərəliliyin artırılması, ehtiyatlarının müəyyənəşdirilməsi və proqnozlaşdırılması, xarici mühit amillərinin tədqiqi, makroiqtisadi tendensiyaların izlənilməsi və müəssisənin kompleks maliyyə təhlilinin aparılması aid edilməlidir.

İnformasiya texnologiyalarının tətbiqi bütün fəaliyyət sahələrində özünü göstərir, təhlükəsiz şəraitdə imkanları daha yüksək olan “smart” texnologiyalar tətbiq olunur, rəqəmsal iqtisadiyyat bu tendensiyalarla şərtlənir. Rəqəmsallaşmanın müsbət dinamikası yaxın gələcəkdə bu problemlərin aradan qalxmasına səbəb olan “smart” texnologiyaların tətbiqi ilə mümkünləşərək, uçot qaydalarına uyğun yerli analitik təcrübənin formalaşması və inkişafına təkan verərək, milli analitik texnologiyaların meydana gəlməsi, müəssisələrdə maliyyə təhlili imkanlarından istifadə və Strateji Yol Xəritələrində müəyyənəşdirilmiş hədəflərin reallaşdırılmasını təmin edəcəkdir.

Açar sözlər: DWH, OLAP, DATA, SAS, PDF.

Müasir dövrdə insan fəaliyyətinin bütün sahələrində olduğu kimi maliyyə-uçot sahəsində də avtomatlaşdırma və informasiya texnologiyalarının nailiyyətlərindən geniş istifadə zəruridir və hətta bir çox hallarda icbaridir. 1985-ci ildə “Lotus” proqramının tətbiqi ilə başlanılan mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılması prosesi növbəti dövrlərdə daha da inkişaf etdi [6]. Müasir dövrdə mini, inteqrasiya olunmuş və avtomatlaşdırılmış mühasibat sistemi [1, s. 316] kimi növləri fərqləndirilən mühasibat proqramlarının tətbiqi müstəqilliyimizin ilk illərinə təsadüf edirdi və uçot prinsiplərinin uyğunluğu səbəbi ilə əksəriyyəti Rusiya istehsalı idi. Bu gün demək olar ki, bütün sahibkarlıq subyektlərində həm yerli (“AzMühasib”, “Günəş”, “Zirvə”, “SERP”), həm də xarici (“1C”, “Mikro”, “Logo”, “Oracle”, “SAP”) mühasibat uçotu proqramlarına rast gəlmək mümkündür. Sadalanan proqramların tətbiqi nəticəsində uçot prosesində səhvlərin azalması, xeyli zaman tələb edən eyni əməliyyatların daha qısa zamanda və bir komandada icra olunması, dövrüyyə cədvəllərinin, baş kitab qeydlərinin avtomatik icrası, maliyyə hesabatlılığının

operativliyini daha da yüksəltdi və mühasibat işinin səmərəliliyi yeni mərhələyə qədəm qoydu.

Sözsüz ki, mühasibat uçotunda baş verən bu yenilik özünü informasiya axınının növbəti mərhələsi olan təhlil və auditdə də büruzə verdi. Maliyyə təhlilinin avtomatlaşdırılması təhlil prosesinin bütövlüyünə, obyektivliyinə və etibarlılığına nail olma vasitəsi kimi çıxış edir. İnformasiya bazası rolunda çıxış edən məlumatların çoxluğu və mürəkkəbliyi, ilkin məlumatların gündəlik strukturlaşdırılması və təhlilində müxtəlif metodlardan istifadə, eləcə də müəssisənin cari və gələcək vəziyyətini əks etdirən göstəricilərin hesablanması (proqnozlaşdırılması) kifayət qədər vaxt tələb etməsi və sair bu kimi amillər, müəssisədə maliyyə təhlili prosesinin avtomatlaşdırılmasını və müvafiq kompüter texnologiyalarından istifadə olunmasını tələb edir.

Tədqiqatçılar maliyyə təhlilinin avtomatlaşdırılması məqsədini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir [5]:

- Təsərrüfat subyektinin idarə olunması üçün maliyyə vəziyyəti və fəaliyyətinin nəticələrin səmərəliliyi barədə vaxtında və etibarlı məlumatların formalaşdırılması;
- Təsərrüfat subyektinin mövcud vəziyyətinə təsir edən amillərin və səbəblərin müəyyənləşdirilməsi;
- Təsərrüfat subyektinin maliyyə vəziyyətinin sabitləşdirilməsi və yaxşılaşdırılması;
- Təsərrüfat subyekti barədə qəbul edilmiş qərarların əsaslandırılması.

Kompüter texnologiyalarının maliyyə təhlilinə tətbiq edilməsinin məqsədlərinə yuxarıda göstərilənlərlə yanaşı, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin optimallaşdırılması metodlarının seçilməsi, bütün fəaliyyət növləri üzrə səmərəliliyin artırılması ehtiyatlarının müəyyənləşdirilməsi və proqnozlaşdırılması, xarici mühit amillərinin tədqiq olunması və makroiqtisadi tendensiyaların izlənilməsi, eyni zamanda müəssisənin kompleks maliyyə təhlilinin aparılması da aid edilməlidir.

Aydın məsələdir ki, kompüter texnologiyalarının tətbiqi maliyyə təhlilinin effektivliyini artırır, keçirilmə müddətinin azaldılması, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti haqqında çoxlu sayda informasiyadan istifadə imkanları, hesablamalarda səhvlərin azaldılması, vizual təqdimat imkanlarının genişlənməsi modelləşdirmə və optimallaşdırma üsullarından istifadə edilməsinə gətirib çıxarır, bir sözlə, mexaniki üsullarla yerinə yetirilməyən imkanlar hesabına səmərəliliyin artmasını təmin edir. Bundan əlavə, xarici tərəflər üçün hesabat və digər məlumatların təqdim edilməsi, təhlil prosesində iyerarxik quruluşun təmin edilməsi və idarəetmənin bütün mərhələlərində müvafiq təhlil nəticələrinin operativ rejimdə əldə olunması, müəssisənin strategiyasına uyğun olaraq hədəf göstəricilərinin müəyyənləşdirilməsi və göstəricilərə nail olunmasına əsaslanan yanaşmaların tətbiq olunması kompüter texnologiyalarının tətbiq olunması nəticəsində meydana gələn üstünlüklərdəndir.

Təhlil prosesində kompüter proqramlarından istifadə idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsini dəstəkləmək və mühasibat uçotu məlumatlarının işlənməsi üçün müəyyən metodik əsasların, alqoritmlərin mövcudluğunu nəzərdə tutur. Proqramlar üçün ilkin verilənlər müəssisələrin maliyyə hesabatlarının, o cümlədən uçot sisteminə inteqrasiya edilmiş digər məlumatlara əsaslanır. Məlumatların proqrama daxil edilməsi mexaniki və ya müəyyən hesabat formalarını yaradan hər hansı bir

mühasibat proqramından idxal ilə mümkündür. Göstəricilər müəyyən müddət ərzində və ya bir neçə ay, rüb, il ərzində dinamik təhlil edilir, həmçinin artım tempi, nisbi və mütləq artım göstəriciləri hesablanır. Proqramın xarakteristikasına uyğun olaraq hər hansı valyuta üzrə yenidən qiymətləndirmə aparmaqla göstəricilər öyrənilə bilər.

Tədqiqatçılar hesab edir ki, idarəetmədə bu texnologiyaların tətbiqi avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərinin təşkilində keyfiyyət sıçrayışına təkan vermişdir [5, s.390]. Ümumiyyətlə, maliyyə təhlili məqsədi ilə istifadə olunan alət, modul, proqram və resursların məcmusu informasiya-analitik sistem adlanır ki, bu analitik sistemlərin də aşağıdakı növləri fərqləndirilir [3]:

- DWH (Data Warehouse - Məlumat anbarı) - Məlumatlar fərqli mənbələrdən (qlobal şəbəkə, iş yeri və digər fərdi məlumat sistemləri) müxtəlif format və strukturda qəbul olunduğu üçün analitik sistem məlumatı toplayıb məlumat anbarlarına daxil edir;

- OLAP (Online Analytical Processing - Onlayn analitik emal) - Məlumatların şərtlərə görə çeşidləmək və seçmək qabiliyyəti əsasında məlumat anbarından lazımlı məlumatların sürətli alınması;

- DM (Data Mining - Məlumatların intellektual təhlili) - Analitik sistemin intellektual hissəsini təmsil edir, mürəkkəb məsələləri həll edərkən güclü xüsusi proqram və vasitələrdən istifadə olunur.

Mühasibat uçotu ilə bağlı yerli proqram məhsulları olsa da, təəssüf ki, maliyyə təhlili ilə bağlı yerli intellektual məhsullar nəzərə çarpmır. Hazırda yerli bazarda yer alan bu proqramların bəzilərində maliyyə təhlili üzrə modul və ya funksiya mövcud olduğu halda, əksəriyyətində digər proqramlara inteqrasiya halında məhdud imkanlardan istifadə etmək mümkün olur, yaxud da ümumiyyətlə mümkün olmur. Bu səbəbdən, xarici proqram məhsullarının yerli bazara tətbiqi və funksional imkanları ətraflı araşdırılmalıdır.

Danılmaz faktdır ki, maliyyə hesabatlarının təhlilində istifadə olunan proqramların içərisində Qərbdə yaradılmış texnoloji məhsullar üstünlük təşkil edir. Analitik prosesdə, kiçik və məhdud analitik alət kimi istifadə olunan “MS Excel”-dən peşəkar bilik tələb edən ERP proqramlaradək istifadə olunur.

Geniş yayılmış proqramlardan biri “SAS Analytics”dir. SAS İnstitutu (Statistical Analysis System - Statistik Təhlil Sistemi) tərəfindən məlumatların idarə edilməsi, inkişaf etmiş çox dəyişənli təhlillərin və proqnozlaşdırma analitikası üçün hazırlanmış statistik bir proqram paketidir. SAS proqramlarında məlumatları əldə edən və idarə edən DATA, məlumatları təhlil edən PROC addımları var, həmçinin prosesin sazlanması üçün müvafiq inzibatçılara ehtiyac vardır [2].

“SAS Analytics” əsasən böyük məlumat dəstləri üzərində işləyir. Proqramın köməyi ilə aşağıdakı məlumatlar üzərində müxtəlif əməliyyatlar aparıla bilər:

- Məlumatların idarə olunması,
- Statistik təhlil;
- Mükəmməl qrafika ilə hesabat hazırlanması;
- Biznes planlaşdırma;
- Əməliyyat tədqiqatı və layihə idarəetmə;
- Keyfiyyətin yaxşılaşdırılması;

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

- Məlumatların çevrilməsi;
- Məlumatların yenilənməsi və dəyişdirilməsi.

Eyni zamanda, SAS manipulyasiyaların müəyyənləşdirilməsi üçün müəyyən çərçivəyə malikdir ki, çərçivənin əsas funksionallığı müxtəlif tətbiqlər, şəbəkələr və tərəfdaşlar arasında əməliyyatların monitorinqi və ehtimal olunan kənarlaşmaların aşkarlanması üçün analitik proseduralardan istifadə etməkdən ibarətdir. SAS məlumatları HTML, PDF, XLS, RTF və digər formatlarda yayımlana bilər. Avtomatik olaraq təhlil aparmaq üçün kod yaradır və istifadə etmək üçün SAS proqramlaşdırma təcrübəsinə ehtiyac duyulmur. Proqramın bu üstünlükləri ilə yanaşı, qiymət, quraşdırma və xidmət göstərilməsi ilə bağlı ciddi maliyyə vəsaiti tələb etməsi, həmçinin də müəyyən peşəkarlıq səviyyəsinə ehtiyac duyulması bütün iqtisadi subyektlər tərəfindən istifadə olunmasına mane olur.

Qərbin analitik texnoloji məhsullarından biri də, “SAP Business Objects”dir. “Business Objects” mərkəzləşdirilmiş hesabat və analitik proqram paketidir. İstifadəçilərin məlumatları tapmasına, nəticələri əldə etməsi üçün təhlillər aparmasına və nəticələri vizuallaşdıran hesabatlar yaratmasına imkan verən bir sıra hesabat tətbiqlərindən ibarətdir. Proqram istifadəçilərə müxtəlif mənbələrdən məlumat axtarmağa və təhlil etməyə imkan verir, məlumat analitiklərinin müdaxiləsinə ehtiyac olmadan proqnozlaşdırıcı analitik kimi prosesləri həyata keçirə bilər [4]. Proqram paketi müxtəlif səviyyələrdə istifadəyə imkan verən “Web Intelligence” (formatlanmış hesabatlar hazırlamaq bir veb brauzer vasitəsi), “Crystal Reports” (fərdi istifadəçilərə və ya kiçik və orta biznesə yönəlmiş bir məlumat analizi), “SAP Lumira” (məlumatları xüsusi interaktiv panellər əks etdirən vasitə) və s. tətbiqləri mövcuddur. Bundan əlavə, proqram şəxsi analitikanı formalaşdırmağa, düstur və metodikadan istifadə etməyə, məlumatları, PDF, XLS, RTF və digər formatlarda yayımlamağa imkan verir.

Proqramın əsas üstünlükləri aşağıdakı kimi sistemləşdirilə bilər:

- Bulud, lokal və hibrid yerləşdirmə imkanı;
- Cədvəl və qrafiklərin yüksək vizuallaşdırma imkanı;
- Hesabat obyektlərini, dəyişənləri cədvəllərdə və qrafiklərdə birləşdirmə;
- Düsturlar və dəyişənlər yaratma imkanı və inteqrasiya olunmuş məlumat mənbələrindən istifadə;
- Biznesin real dəyərinin qiymətləndirilməsi;
- İnvestisiya və resurslardan istifadənin səmərəliliyinin təhlili;
- Aktiv monitorinq və yenidənqiymətləndirmə.

Ən böyük bazar payına malik analitik-informasiya sistemlərindən biri kimi “SAP Business Objects” geniş imkanları təmin etdiyi üçün əksər iqtisadi subyektlər tərəfindən istifadə olunur. Bu gün ölkəmizdə maliyyə sektoru nümayəndələri və bir sıra ictimai əhəmiyyətli qurumlar ERP sistem kimi bu məhsuldan istifadə edir.

Beynəlxalq bazarda paya sahib olan digər bir proqram da “Oracle”dır. Eyni adlı korporasiya tərəfindən bazara çıxarılmış məhsul geniş informasiya məlumatları inteqrasiya edə biləcək məlumat anbarına sahibdir. Proqram fərqli mənbələrdən məlumatları təhlil edərək, proqnozlaşdırmağa imkan yaradır və simulyasiya modelləşdirmə alətlərinə malikdir. Proqramın üstünlükləri aşağıdakı kimi sadalana bilər:

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

- Balans, debitor və dövriyyə göstəricilərinin dinamik təhlili;
- Mənfəət-zərər və marja təhlilləri;
- Retrospektiv məlumatlara əsaslanan proqnoz və konsolidasiya imkanları;
- Biznesin real dəyərinin qiymətləndirilməsi;
- Bulud və lokal yerləşdirmə imkanı;
- Hesabatların vizual verilənlərlə birləşdirilməsi;
- İnformasiyaların qorunmasının tam təhlükəsizliyi.

Proqram müvafiq metodikaların seçilməsi imkanı yaratmaqla yanaşı, şəxsi metodikanı, formul və dəyişənləri də əlavə etməyə icazə verir. “SAP Business Objects” kimi “Oracle” da ölkəmizdə maliyyə sektoru nümayəndələri və bir sıra ictimai əhəmiyyətli qurumlar ERP sistem kimi bu məhsuldan istifadə edir.

Qərb təcrübəsində maliyyə hesabatlığı prosesində istifadə olunan proqramlardan biri də “XBRL” maliyyə hesabatlığı proqramdır. Yuxarıdakı proqramlardan fərqli olaraq, “XBRL” ERP sistem deyil və kod əsaslı maliyyə hesabatı hazırlanması üçün istifadə olunur. Proqram məlumatların hazırlanması və toplanması kimi proseslərin azalması nəticəsində təhlil, qərar qəbul etmə və proqnozlaşdırma prosesləri, eləcə də mühüm qərarlara daha çox diqqət yetirməyə imkan verir. Proqramdan istifadə edərək istifadəçilər üçün hazırlanmış maliyyə hesabatları mühasibat tərəfindən mexaniki üsulla hazırlanmış hesabatlarda olduğu kimi izahlı qeydləri özündə əks etdirən yazılı maliyyə hesabatlarının rəqəmsal versiyasıdır. “XBRL” ilə hazırlanmış sənədlər etibarlı şəkildə köçürülə, daha asan dərc edilə, investorlar tərəfindən daha tez təhlil edilərək asanlıqla əldə edilə bilər.

“XBRL”in analitik faydaları aşağıdakı kimi sistemləşdirilə bilər:

- Hesabatlıqda istifadəsi analitiklərə və investorlara müqayisə edilə bilən məlumatları birbaşa şirkət sistemlərindən və ya veb saytlarından toplamağa imkan verir;
- Vaxtında, daha dəqiq, müqayisə edilə bilən, ardıcıl və şəffaf hesabat hazırlanır;
- Mövcud maliyyə hesabatı məlumatlarının faydalılığı və yayılması artır;
- Avtomatik təhlil maliyyə məlumatlarının bir formatdan digərinə köçürülməsi problemlərini aradan qaldırır, təhlil üçün tələb olunan formatda məlumat əldə etməyə imkan verir;
- Əldə edilən məlumatların ümumi standartlara əsaslandığı üçün fərqli şirkətlərin məlumatlarını yenidən yükləmədən müqayisə və təhlil edə bilər.

“XBRL” hazırda ölkəmizdə demək olar ki, tətbiq olunmur. Bunun əsas səbəbi proqramlaşdırma dili kimi istifadəsi ilə əlaqədar ortaya çıxan çətinliklərdir.

Hesab edirik ki, ölkəmizdə yuxarıda sadalanan bu proqramların tətbiqi holdinqlərdə, maliyyə sektoru müəssisələrində və böyük filial şəbəkəsinə malik olan hüquqi şəxslərdə tətbiqi perspektivi mövcuddur. Proqram məhsullarının qiymətinin baha olması, ERP sistem kimi tətbiqi üçün mütəxəssis və ekspertlərin cəlb olunması, proqrama xidmət və keyfiyyət monitorinqlərinin aparılması təhlil aparmaq üçün yaradılmış müstəqil proqram təminatlarıdır. Həmçinin, bu proqramlar əsasən rus mühasibatlıq sisteminin tələblərinə uyğun olaraq təşkil olunmuş, lakin müəyyən məhsullar beynəlxalq uçota (MHBS və ÜQMP) uyğun sazlanıla bilər.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Rusiyada yaradılmış ilk avtomatlaşdırılmış maliyyə təhlili proqramı “ИНЭК-Аналитик”dir. Proqram kompleks təhlil metodikasına uyğun olaraq səmərəlilik (dövrüyyə və rentabellik), risklilik, likvidlik, ödəmə qabiliyyəti kimi idarəetmənin mühüm istiqamətlərdə göstərici və əmsallardan istifadə etməklə təhlillər aparır. Proqram tərəfindən seçilmiş göstəricilər əsasında maliyyə vəziyyətinin və maliyyə nəticələrinin kompleks qiymətləndirilməsi aparılır, bunun nəticəsinə uyğun olaraq müəssisə dörd mümkün kateqoriyadan (gələcək inkişaf üçün yüksək perspektivi olan rentabelli müəssisələr, qənaətbəxş rentabellik səviyyəsinə malik olan müəssisələr, böhran riski ilə üzləşmə ehtimalı olan müəssisələr və böhran vəziyyətində olan şirkətlər) birinə aid edilir. “ИНЭК-Аналитик” maliyyə təhlili baxımından aşağıdakı təhlil istiqamətləri üzrə avtomatlaşdırılmış xidmət təmin edir:

- Biznes planının təhlili və qiymətləndirilməsi;
- Hazırlanmış biznes planının büdcə effektivliyinin qiymətləndirilməsi;
- Satıcılar və alıcılarla qarşılıqlı hesablaşma planının təhlili;
- Fəaliyyətin səmərəliliyini xarakterizə edən göstəricilərin hesablanması və təhlili;
- Hər məhsul növü istehsal və satış səmərəliliyinin, o cümlədən maya dəyəri, məhsul, resurs və malların hərəkətinin təhlili;
- Zərərsizlik nöqtəsinin, pul vəsaitlərinin hərəkətinin və mənfəət dinamikasının amilli təhlili.

Müvafiq təhlil nəticələri, həmçinin hesabat göstəriciləri yalnız rus mühasibat uçotu əsasnamələrinə görə yox, həm də beynəlxalq standartlara uyğun olaraq rus və ingilis dilində təqdim oluna bilər. Bundan əlavə, proqram şəxsi metodikanı formalaşdırmağa, onda istifadə olunan göstəricilərin hesablanması alqoritmlərini təsvir etməyə imkan verir. Proqramın analitik imkanları ilə bağlı yeganə çatışmazlığı çox dəyişənli amilli təhlilin aparılmamasıdır. Qiymət baxımından da münasib olan proqramın ölkəmizdə fəaliyyət göstərən iri sahibkarlıq subyektlərində istifadə olunması bu tip müəssisələrdə maliyyə təhlilinin aparılması və bu sahədə səmərəliliyin artırılması üçün faydalı ola bilər.

Rus analitik məhsulları içərisində geniş istifadə olunan proqramlardan biri də “Audit Expert”dir. İdarəetmə məlumatlarına əsaslanan müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və monitorinqi üzrə analitik sistemdir. Proqram geniş metodiki imkanlar təmin edir. Belə ki, maliyyə vəziyyətinin reqlamentləşdirilmiş təhlilini aparmaqla müəssisənin rentabelliyyətinin, likvidliyinin, ödəmə qabiliyyətinin və maliyyə dayanıqlığının təhlili, şəxsi kapitalın rentabelliyyətinin amilli təhlili, borcalanın kredit qabiliyyətinin, zərərsizlik nöqtəsinin və müflisləşmə riskinin qiymətləndirilməsi, xalis aktivlər və balans quruluşu müəyyən edilməsinə təminat verən 24 metodikadan ibarət geniş imkanlara sahibdir. Bundan başqa, proqram istifadəçiyə şəxsin özü tərəfindən formalaşdırılmış metodikanı istifadə etmə imkanı verərək, daha spesifik təhlillərin aparılmasını təmin edir.

Proqram balans və maliyyə nəticələri hesabatından alınan məlumatların ehtiyac duyulan halda yenidən qiymətləndirilməsini həyata keçirərək, MHBS-ə uyğun analitik cədvəllərə çevirir, sonra maliyyə göstəricilərinin və əmsalların hesablanması, habelə retrospektiv və perspektiv təhlilini aparır, daha sonra əldə olunan nəticələrin qrafik və diaqramların yaradılması, yekun hesabatın - ekspert

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

rəyinin hazırlanması həyata keçirilir. Bundan əlavə, dərin təhlil üçün “Audit Expert” operativ uçot, digər maliyyə və idarəetmə hesabatı məlumatları, istifadəçinin müstəqil olaraq müəyyənləşdirə biləcəyi giriş cədvəllərinin məzmunu və formatı haqqında əlavə məlumatdan istifadə etməyə imkan verir. Sadalananlarla yanaşı, proqram aşağıdakı təhlil istiqamətləri üzrə avtomatlaşdırılmış xidmət təmin edir:

- Maliyyə vəziyyətinin ekspress təhlili;
- Avtomatik ekspert rəylərinin formalaşdırılması;
- Mümkün maliyyə strategiyalarının təhlili;
- Əməliyyat və maliyyə risklərinin təhlili;
- DuPont metodu əsasında kapital rentabelliyyənin amilli təhlili.

“Audit Expert” proqramında valyuta məzənnəsi arayış kitabçasına əsaslanaraq proqram tərəfindən avtomatik olaraq həyata keçirilən ABŞ dolları ilə yenidən qiymətləndirmə nəzərə alınmaqla analitik cədvəllər təqdim etmək mümkündür. Beləliklə proqram müəssisənin maliyyə hesabatlarının göstəricilərinin retrospektiv və perspektiv təhlillər çərçivəsində məlumatların daha analitik işlənməsi ilə çevik şəkildə tənzimlənməsinə imkan verir. Bununla yanaşı, proqram maliyyə hesabatları əsasında maliyyə göstəricilərinin proqnozunu qurmağa imkan verir ki, bu zaman maliyyə hesabatlarının proqnoz məlumatlarını və gələcək dövrlər üçün maliyyə əmsallarının dəyərləri hesablanır.

Təhlil olunan illər üzrə maliyyə hesabatlarının MHBS tələblərinə cavab verən ümumi formaya gətirilməsi, bütün istifadəçilər üçün anlaşılıq olması və iqtisadi subyektin maliyyə vəziyyətinə dair əldə edilmiş məlumatların qiymətləndirilməsinə imkan verməsi, dil seçimlərinin çox olması proqramı maliyyə təhlili istiqamətində əvəzsiz bir avtomatlaşdırılmış vasitəyə çevirərək, müəssisənin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə xidmət etməsini təmin edir. Fikrimizcə, funksionallıq, istifadə, təqdimat və qiymət meyarları üzrə münasib göstəricilərə malik olan proqram iri şirkətlərlə yanaşı, KOS subyektlərində də tətbiq olunması perspektivini daha da artırır.

Yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı, “MS Excel” mühitində istifadə olunan “АЛЬТ-Финансы” və “ОЛИМП: ФинЭксперт” analitik proqramları da mövcuddur. “АЛЬТ-Финансы” iqtisadi subyektin maliyyə vəziyyətinin və nəticələrinin təhlilini aparmağa imkan verir. Balans maddələrinin üfüqi və şaquli təhlili, mənfəət (zərər) göstəricilərinin hesablanması və amilli təhlili, müəssisənin rentabelliği və səmərəliliyini xarakterizə edən göstəricilərin qiymətləndirilməsi, likvidlik və ödəmə qabiliyyətinin təhlili, maliyyə dayanıqlığı və Biver əmsalı nəticələrinin təhlili bu imkanlara aiddir. Proqramın əsas üstünlüyü “MS Excel” mühitində istifadə olunan sadə interfeysinə, asan istifadə qaydalarının olmasıdır, qiyməti və beynəlxalq standartlara uyğun hesabat forması əsasında təhlillərin aparılması da bu üstünlüklərə aid edilə bilər. Proqramın çatışmazlığı isə inflyasiya təsirinin təhlil prosesində istisna edilməsi, yenidən qiymətləndirmə və proqnozlaşdırma imkanlarının olmamasıdır.

“ОЛИМП: ФинЭксперт” proqramı da “MS Excel” mühitində çalışır, daha çox maliyyə vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsinə yönəlib. Maliyyə hesabatları əsasında əldə olunmuş məlumatların, rus və qərb metodikaları əsasında təhlili həyata keçirilir. Qeyd edək ki, proqram MHBS əsaslı yanaşmanı özündə birləşdirir, müəssisənin inkişafının əsas maliyyə göstəricilərinin hesablanması üçün DuPont

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

çox amilli təhlil metodu, aktivlərin rentabelliği (ROA) və kapitalın orta çəkili dəyəri (WACC) kimi qərb təcrübəsində mühüm yer tutan göstəriciləri hesablamaq imkanına malikdir. Bundan əlavə, proqram müəssisənin maliyyə vəziyyətinin modelləşdirilməsi və proqnozlaşdırılması üçün də istifadə oluna bilər. Proqram rus uçot sisteminə uyğun ehtiyac duyulan bütün analitik informasiya təminatını tam şəkildə həyata keçirsə də, fərqli metodikalardan formalaşdırılması, inflyasiya göstəricilərinin təsiri, valyuta dəyişmələrinin hesabatlara təsirini istisna edir və yerli bazar üçün nəzərdə tutulduğuna görə yalnız rus dilində istifadə mümkündür.

İstər “АЛТ-Финансы”, istərsə də “ОЛИМП: ФинЭксперт” imkanlarına görə digər proqramlardan geri qalmır, qiyməti, funksionallığı, istifadəsinin asan olması baxımından olduqca münasib hesab olunur. Fikrimizcə, mikro və kiçik sahibkarlıq subyektlərində maliyyə təhlili ilə bağlı maraq və təcrübənin olmaması, müvafiq kadr və texniki imkanlar, o cümlədən avtomatlaşdırılmış mühasibat uçotu sisteminin bütün potensialı ilə işləməsi üçün tələb olunan meyarların tam təmin edilməməsi faktını nəzərə alıqda, mikro və kiçik sahibkarlıq subyektlərində maliyyə vəziyyətinin təhlilinin aparılması üçün bu proqramların tətbiqi olduqca faydalıdır.

Mühasibat uçotu proqramlarında olduğu kimi, maliyyə təhlili məqsədi ilə istifadə olunan proqramlar arasında Qərb və rus analitik məhsulları ilə yanaşı, türk proqramları da mövcuddur. “Mikro” proqram təminatının mühasibat uçotu ilə bağlı bir neçə məhsulu mövcuddur və bu məhsulların hər birində fərqli təhlil imkanları təqdim olunub. Həm “Mikro Jump”, həm də “Mikro Fly” proqram məhsulunda maliyyə menecmenti modulu üzrə konkret təhlil istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, proqram vasitəsi ilə maliyyə vəziyyəti, nağd pul axını, büdcə və hesabat istiqamətli təhlil aparmaq, habelə gələcək fəaliyyətlə bağlı proqnozlar vermək və birdən çox fəaliyyət istiqaməti varsa, nağd pul axınına tək bir platformadan konsolidasiya edilmiş şəkildə idarə etmək mümkündür.

“Mikro Fly” proqram məhsulunda “ümumi və sabit varlıqlar” modulu ilə baş kitab, sınaq balansı, maliyyə hesabatları, həmçinin illik bəyannamələr və bu sənəddə qeyd edilən maddələr üzrə üfüqi təhlillər aparmaq, yenidən qiymətləndirmə və inflyasiya düzəlişləri barədə hesabatları avtomatik formalaşdırmaq mümkündür. Bundan başqa, “qərarlara dəstək və analiz” modulu məlumatları əsasında istifadəçi tələbinə uyğun hesabatlar yarada, bütün məlumatları istənilən istiqamətlərə görə təhlil etmək olar. Proqram maliyyə əmsallarının əsasında təhlil aparmaqla, müəssisənin balans hesabatlarına təsir göstərmə ehtimalı olan göstəriciləri (borc, rentabellik, likvidlik, faiz, valyuta və s.) bazar dəyərlərinə təsirini təhlil edə və proqnozlaşdırma bilər. Qeyd edək ki, proqram rus analitik məhsulları qədər metodoloji və funksional baxımdan zəngin olmasa da, mikro və kiçik sahibkarlıq subyektlərində, mühasibat uçotunu bu proqram vasitəsi ilə icra edən digər subyektlərdə tətbiq edilə bilər. Yerli bazarda türk mühasibat uçotu proqramlarının olması bu ölkədə yaradılan analitik proqramların da tətbiqi perspektivini şərtləndirir.

Türk analitik proqram məhsullarından biri də “YAZMER” proqramıdır. Proqram iqtisadi subyektin maliyyə hesabatları əsasında maliyyə vəziyyətinin və nəticəsinin təhlilini aparır, təhlil prosesində əmsal, şaquli, trend və üfüqi təhlil metodlarını istifadə edir. Bu metodlara əlavə olaraq, DuPont metodu ilə müəssisənin

strukturunu təhlil edə və EBIT təhlili vasitəsi ilə maliyyələşdirmə ehtiyaclarında hansı mənbənin müəssisəyə faydalı olacağını müəyyənləşdirmək üçün informasiyalarla təmin edir. Həmçinin, “Z-Score” modeli ilə maliyyə risklərini təyin etmə imkanına da malikdir. Qrafik və seçim əsaslı hesabat sistemi, PVHH-in ayrıca təhlili və qrup müəssisələri üçün konsolidasiya əsaslı təhlil xidmətləri də proqram tərəfindən təqdim edilir. Daha çox maliyyə hesabatlarının təhlilinə yönəlmiş proqram KDHH-ın təhlilini aparmasa da, asan interfeys və istifadə qaydaları, habelə predikativ yanaşma imkanı mikro sahibkarlıq subyektlərində faydalı olacağına inam yaradır.

Yuxarıda sadalanan proqramlardan əlavə, “web” əsaslı real vaxt rejimində istifadə olunan “Finnet” və “FASTWEB” proqram təminatları mövcuddur. Hər iki proqram təminatı Türkiyənin uçot sistemə uyğun olub, aylıq üzvlük haqqı hesabına daxil edilmiş verilənlərin təhlilini aparmaqla, sektor üzrə formalaşdırılmış icmal balanslarla müqayisə edir, müəssisənin maliyyə vəziyyəti və nəticələri ilə yanaşı, sektorda müəyyən olunan nəticələrlə əsasən reyting əsaslı yanaşma tətbiq edir. Fikrimcə, adıçəkilən proqramların uçot sisteminin və müqayisənin analitik bazasının fərqliliyi səbəbindən tətbiq olunması faydalı deyil, lakin mövcud təcrübənin öyrənilərək ölkəmizdə tətbiq olunması və analoji “web” əsaslı analitik məhsulların yaradılması iqtisadi subyektlərdə maliyyə təhlilinin inkişafına təkan verə bilər.

Sözsüz ki, sadalanan bütün proqramların özünə məxsus üstünlükləri və tətbiq perspektivləri mövcuddur. Lakin bu avtomatlaşdırılmış analitik proqram təminatlarının tətbiqində ümumi problemlər özünü göstərir. Fikrimcə, bu problemlərə aşağıdakı hallarda rast gəlinir:

- Avtomatlaşdırılmış təhlilin həyata keçirilməsi üçün çox vaxt kənar mütəxəssisin dəvət olunması və müəssisənin uçot siyasəti ilə əlaqədar məlumatsız olduğu üçün təhlil nəticələri ilə bağlı obyektiv interpretasiyanın edilməməsi və müəssisə əməkdaşlarının istifadə bacarıqlarının məhdud olması;
- İstifadəçilər tərəfindən proqramdan istifadə üçün kifayət qədər məlumatın olmaması səbəbindən məlumatların natamam və ya səhv daxil edilməsi ilə bağlı təhlil nəticələrinin düzgün olmaması, real göstəricilərə uyğun gəlməməsi;
- Subyektə bir neçə müxtəlif hesabat və məlumatların idarə edilməsi sistemlərindən istifadə halında məlumatların alınması və ötürülməsi, habelə oxunması prosesində problemlərin yaranması;
- Analitik vasitələrin əksər hallarda yalnız daxili istifadəçiyə yönəldilməsi ilə bağlı, əlaqəli tərəflər (səhmdar, investor və onların nümayəndələri) üçün analitik hesabatların hazırlanmasında əlverişsiz və natamam informasiya təminatı;
- Proqrama xidmət, səhvlərin düzəldilməsi, yeniliklərin tətbiqi və təhlükəsizliyin artırılması ilə bağlı texniki dəstək xidmətin periodik olaraq həyata keçirilməsi tələbi;
- Kiber təhlükəsizlik və elektron identifikasiya vasitələrinin tam təmin edilməməsi və yaxud bunun üçün kifayət qədər yüksək maliyyə vəsaiti tələb etməsi.

Hazırda informasiya texnologiyalarının tətbiqi insan fəaliyyətinin bütün sahələrində özünün müsbət töhfələrini göstərir, təhlükəsiz şəraitdə imkanları daha yüksək olan “smart” texnologiyalar tətbiq olunur, rəqəmsal iqtisadiyyat bu tendensiyalarla şərtlənir. Hesab edirəm ki, rəqəmsallaşmanın müsbət dinamikası yaxın gələcəkdə bu problemlərin də aradan qalxmasına səbəb olan “smart” texnologiya-

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

ların tətbiqi ilə mümkün olacaqdır. Eyni zamanda, mühasibat uçotu qaydalarının tələblərinə uyğun olan yerli analitik təcrübənin formalaşmasına və inkişafına təkan verəcək milli analitik texnologiyaların meydana gəlməsi də, müəssisələrdə maliyyə təhlili imkanlarından istifadə və Strateji Yol Xəritələrində müəyyənləşdirilmiş hədəflərin reallaşdırılmasını təmin edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Quliyev, R.H. İqtisadi informatika və iqtisadiyyatda informasiya texnologiyaları/ R.H.Quliyev. –Bakı: "AzMİU Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi", –2017. –448 s.

2. Callao, S., Jarne J., Wróblewski D. Detecting earnings management investigation on different models measuring earnings management for emerging Eastern European countries // –İndore: International Journal of Research GRANTHAALAYAH, –2017. Vol.5 №11, –p. 222-259

3. Bellikli, U, Daştan A. Kurumsal Zeka ve Muhasebe Bilgi Sistemi Etkileşimi: Borsa İstanbul (BİST) 100 Endeksi’ndeki işletmelerde Bir Arayışma // –Ankara: Maliye Dergisi, –2020. № 178, –s. 313-335

4. Gür, A. Adiloğlu B. SAP ERP sistemi üzerinde ürün maliyetleme yaklaşımı ve bir uygulama // –İstanbul: Muhasebe Enstitüsü Dergisi, –2019, №60, –s. 21-35

5. Анализ финансовой отчетности / О.В.Ефимова [и др.] –М.: ОМЕГА –Л, –2006. –408 с.

6. Itang, A. Computerized accounting systems: measuring structural characteristics // –UK: Research Journal of Finance and Accounting, –2020. №11, –p. 38-54

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ NAĞDSIZ MALİYYƏ ƏMƏLİYYATLARININ İNKİŞAFI KONTEKSTİNDƏ NAĞDSIZ ÖDƏNİŞ MEXANİZMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

i.ü.f.d., dosent Məmmədova Gültəkin Qabil qızı

UNEC

gultakin.memmedova@mail.ru

Xülasə

Məqalənin məqsədi Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi dövründə nağdsız maliyyə əməliyyatlarının inkişafı prosesini nəzərdən keçirmək, bu sahədə ortaya çıxan tendensiyaları və problemləri müəyyən etmək, maliyyə-bank əməliyyatlarının gəlirliliyini artırmaq və hesablaşmaları sürətləndirmək üçün nağdsız ödəniş mexanizminin təkmilləşdirilməsi üzrə mümkün istiqamətləri üzə çıxarmaqdır. Tədqiqat işində müqayisə, iqtisadi-statistik təhlil, sistemli təhlil, səbəb-nəticə asılılığı, proqram məqsədli yanaşma üsullarından istifadə olunmuşdur.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Məqalədə Azərbaycanda maliyyə xidmətlərinin inkişafı və rəqəmsal transformasiyanın dərinləşdirilməsi məsələlərinə tarixi-iqtisadi baxış edilmiş, ölkədə rəqəmsal ödənişlərin və ani ödəniş sisteminin inkişafı təhlil edilərək qiymətləndirilmişdir. Məqalədə həmçinin rəqəmsal transformasiyanın sürətlənməsi prosedurunun əhəmiyyəti vurğulanmış, bazarın hazırkı vəziyyəti qiymətləndirilmiş, elektron ödəniş xidmətlərinin inkişaf istiqamətləri və qarşıdakı strateji hədəflər müəyyənləşdirilmişdir.

Açar sözlər: nağdsız maliyyə əməliyyatları, nağdsız ödəniş mexanizmi, maliyyə xidmətləri, rəqəmsal transformasiya, ani ödəniş sistemi.

Giriş

Hazırda nağdsız ödənişlərin əhəmiyyəti çox yüksəkdir. Onlar pul vəsaitlərinin banklarda və təşkilatlarda cəmləşməsinə imkan verirlər. Müəssisələrin banklarda saxlanılan müvəqqəti sərbəst vəsaitləri kredit mənbələrindən biridir və milli iqtisadiyyatda vəsaitlərin normal dövriyyəsinə kömək edir.

Müasir şəraitdə, kommertiya banklarında resursların çox olması ilə nağdsız hesablaşmalar bankların əməliyyatlarının gəlirliliyini artırmağa və müəssisələrin istehsalını inkişaf etdirməsinə imkan verəcək iqtisadiyyatın real sektoruna vəsait cəlb edilməsini asanlaşdırmağa yönəlmişdir.

Nağdsız ödənişlər sahəsinin genişlənməsi nağd pulun emissiya miqdarını və dövriyyədən çıxarılmasını daha dəqiq müəyyən etməyə imkan verir və paylama xərclərində qənaət yaradır. Nağd pulun köməyi ilə həyata keçirilən hesablaşmaların nağdsız ödənişlərlə əvəz edilməsi çox əhəmiyyətli iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir, çünki onlar pul dövriyyəsinə düzgün tənzimləməyə imkan verir. Bundan əlavə, bank resurslarının formalaşmasına, eləcə də kredit ünsiyyətinin təşkilinə töhfə verirlər [1].

Nağdsız ödənişlər, son əsrin 20-ci illərinin sonunda, nisbətən yaxınlarda müasir ifadəsini almış ən qədim iqtisadi əməliyyatlardan biridir. Nağdsız ödənişlərin ilkin forması, qarşılıqlı iddiaların kompensasiya edilməsi qaydasında hesablaşmalar qədim Roma pul dəyişdiriciləri tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Müasir izahlı lüğətlərdə nağdsız hesablaşmalar anlayışının mahiyyətinə müraciət edirlər. Belə ki, S.I.Ojegovun redaktə etdiyi rus dilinin izahlı lüğətində nağdsız hesablaşma, ödəyicinin hesabından kreditorun hesabına pul köçürməklə və ya qarşılıqlı tələblərin əvəzləşdirilməsi əsasında həyata keçirilən hesablaşma olaraq müəyyən olunur [2]. Öz növbəsində A.M.Proxorova Böyük Ensiklopedik Lüğətində nağdsız hesablaşmanı “ödəyicinin hesabından müəyyən miqdarda pulun kreditorun bank hesabına köçürülməsi və ya qarşılıqlı tələblərin əvəz edilməsi yolu ilə həyata keçirilən hesablaşma” hesab edir [3].

İqtisadiyyatda bazar münasibətlərinin inkişafı nağdsız ödəniş sisteminin əsaslarının, o cümlədən onların təşkili prinsiplərinin dəyişdirilməsini tələb edirdi. Buna görə də, müasir şəraitdə nağdsız ödənişlərin təşkilinin öyrənilməsi aktual məsələdir.

İndiki mərhələdə nağdsız ödənişlərin payı iqtisadiyyatın yeni sahələrinə nüfuz etdiyi üçün daim artır. Bundan əlavə, hesablaşmalar apararkən öz vəsaitlərindən daha rahat istifadəni təmin edən formaları da inkişaf edir.

Nağdsız ödənişlərin təşkili vəsaitlərin dövriyyəsinə sürətləndirir və paylama xərclərini azaldır. İqtisadi proseslərin öyrənilməsi və tənzimlənməsində dövlətin marağı olan geniş maliyyə-bank şəbəkəsi tərəfindən həyata keçirilir.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Azərbaycanda nağdsız maliyyə əməliyyatlarının müasir vəziyyəti və inkişaf perspektivləri

Keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan dünya praktikasında ümumilikdə qəbul edilmiş ödəniş sisteminə keçir. Müəssisə və təşkilatlar arasında (iqtisadiyyatın qeyri-maliyyə sektorunda), banklarla digər maliyyə qurumları arasında (maliyyə sektorunda) hesablaşmaları əhatə edir. Əsasən banklar tərəfindən həyata keçirilən pul hesablaşmalarında və ödənişlərdə cəmiyyətdəki praktiki olaraq bütün iqtisadi münasibətlər öz təcəssümünü tapır.

Nağd hesablaşmaların təşkilati formalarında keyfiyyət dəyişiklikləri bütün bazar subyektlərinin iqtisadi fəallığının artması, əməliyyatların sayının və həcmnin artması nəticəsində baş vermişdir. Bütövlükdə ödəniş sistemində xidmət göstərməklə bağlı sənəd dövriyyəsinin kəskin artmasına təsir edən çoxlu sayda yeni kommərsiya strukturları meydana çıxdı. Ödəniş sisteminin yenidən qurulması nağdsız ödənişlərin təşkili prinsiplərinin dəyişdirilməsini, ödənişlərin yeni forma və üsullarının istifadəsini tələb edirdi.

Azərbaycanda nağdsız ödənişlərə keçid mərhələlərlə həyata keçirilir.

Ölkə Prezidenti İlham Əliyev 2004-cü ildə “2005-2007-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında Milli Ödəniş Sisteminin İnkişafına dair Dövlət Proqramı”nı [4] təsdiq etdi və 2005-ci ildə “Azərbaycan Respublikasında Ödəniş sistemlərinin təkmilləşdirilməsinə dair əlavə tədbirlər haqqında” Sərəncam [5] imzalandı. Bu problem sonradan dövlət başçısının diqqət mərkəzində oldu.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamlarına əsasən, 2016-cı ildə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üzrə, o cümlədən qabaqcıl beynəlxalq təcrübənin inkişafı və tətbiqinə yönəlmiş maliyyə xidmətləri, telekommunikasiya və informasiya texnologiyaları sferası üzrə bir neçə strateji yol xəritəsi (SYX) qəbul edildi. Bu strateji sənədlər əsasında ödəniş ekosisteminin inkişafına və bank sistemində rəqəmsal transformasiyanın sürətləndirilməsinə yönəlmiş kompleks tədbirlər uğurla həyata keçirilir.

Prezidentin 6 dekabr 2016-cı il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında Maliyyə Xidmətlərinin İnkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi ölkədə maliyyə inklüzivliyinin gücləndirilməsinə, bank sistemində rəqəmsal transformasiyanı sürətləndirmək üçün tənzimləmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə və maliyyə bazarı iştirakçılarının peşəkar bilik və bacarıqlarını artırmağa kömək edəcək prioritet fəaliyyət növlərini müəyyən edir.

Hələ 2013-cü ildə Prezident bildirmişdi ki, önümüzdəki dövrdə nağdsız ödənişlərin səviyyəsinin artırılmasına çox ciddi diqqət yetirilməli və maliyyə sisteminin şəffaflığının artırılması üçün xüsusi tədbirlər görülməlidir. Daha sonra, 2016-cı ildə “Nağdsız ödənişlər haqqında” qanun qəbul edildi və Vergi Məcəlləsinə dəyişiklik edildi. Amma proqram bundan 3-5 il əvvəl deyil, məhz 2016-cı ildə qəbul edildi. Bunun səbəblərini prof. N.M.İmanov doğru olaraq özünəməxsus şəkildə izah edir [6].

Həqiqətən də, hər şeydən əvvəl, bu cür proqramları qəbul etmək üçün hər bir ölkənin zəruri iqtisadi inkişaf səviyyəsinə çatması və dayanıqlı inkişafı təmin olunmasıdır. Son illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatı ciddi inkişaf yolu seçib. BVF statistikasına görə, Azərbaycanda pulun alıcılıq qabiliyyəti paritetində (AQP)

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

hesablanan adambaşına düşən ÜDM 2005-ci illə müqayisədə 2017-ci ildə 2,4 dəfə, 2019-cu ildə 2,6 dəfə artmaqla müvafiq olaraq 17,5 və 18,6 min dolları ötürüb. Ölkənin valyuta ehtiyatları 2017-ci ildə təxminən 45 milyard dollar, 2019-cu ildə 44,5 milyard dollar təşkil edib. Beynəlxalq reyting agentlikləri bu iqtisadi tendensiyaların önümüzdəki illərdə də davam edəcəyinə ümid edirlər.

İkincisi, rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üçün genişmiqyaslı tədbirlər görmək üçün ölkənin maddi-texniki dəstəyə (infrastruktura) ehtiyacı var. Son illərdə bu sahədə əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə edilmişdir. Sahibkarlıq subyektlərinin ödənişləri saniyələrdə və təhlükəsiz şəkildə həyata keçirməsinə imkan yaradan Milli Ödəniş Sistemi (MÖS) yaradılıb və Prezidentin 2004-2005-ci illər ərzində imzaladığı fərman və sərəncamlara əsasən daim təkmilləşdirilir [6].

Onu da qeyd etmək ki, 2019-cu ildə MÖS-ün köməyi ilə edilən əməliyyatların həcmi 260 milyard manata yaxın olub. 400-dən çox dövlət xidmətinin (vergilər, rüsumlar, kirayə, inzibati cərimələr və s.) ödənişləri Hökumət Ödənişləri Portalı (HÖP) vasitəsilə 1000-dən artıq ödəniş terminalı vasitəsilə həyata keçirilir. 2019-cu il ərzində bu portaldakı ödənişlərin ümumi məbləği 2,84 milyard manat olan 33,2 milyon ödəniş əməliyyatı aparılıb. Banklararası Kartlar Mərkəzi (BKM) 2016-cı ildən etibarən fəaliyyət göstərir. Hazırda ölkədə hər 10000 ölkə sakini üçün 7300-ə yaxın ödəniş kartı, 2,7 bankomat, 68 POS-terminal mövcuddur və büdcə təşkilatları üzrə işçilərin pensiya, təqaüd, sosial müavinət və maaşları kartla ödənilir [7].

Nəhayət, sosial rifah və məcmu intellektual-mədəni səviyyə elə səviyyəyə çatmalıdır ki, əhali rabitə xidmətlərindən müstəqil yararlanma bilsin. Əgər 2005-ci il ərzində respublikamızda hər 100 nəfərə 8 İnternet istifadəçisi düşürdüsə, 2017-ci ildə bu rəqəm təxminən 80, 2019-cu ildə 86-dır. Ölkənin ərazisi tamamilə (100 faiz) mobil rabitə ilə əhatə olunmuşdur. Əgər 2005-ci ildə əhalinin hər 100 nəfərinə düşən mobil telefon nömrəsinin sayı 27 vahid idisə, 2017-ci ildə onların sayı 104-ə, 2019-cu ildə 109-a yaxındır [8]. Bu rəqəmlər ən müasir ödəniş sistemləri üzrə genişmiqyaslı istifadə üçün kifayət qədər yüksəkdir. Ancaq əks-təsir də müşahidə olunur: əhali tərəfindən telekommunikasiya xidmətlərindən geniş istifadə həm sosial rifaha, həm də ümumilikdə iqtisadi mədəniyyət səviyyəsinə əlavə stimül olur.

Müstəqillik illərində baş verən bütün bu dəyişikliklər ona dəlalət edir ki, hazırda Azərbaycan iqtisadi inkişafın keyfiyyət etibarilə yeni mərhələsinə keçməkdədir [6].

Ödəniş ekosistemindəki müxtəlif göstəricilərin təhlili 2019-cu ilin əvvəlindən etibarən elektron ödənişləri həcmnin artırılması, ödəniş kartları bazarının sabit inkişafı və ölkədə elektron bank xidmətləri sistemindən istifadə sahəsində müsbət nəticələr əldə edildiyini qeyd etməyə imkan verir.

Nağdsız ödənişlər sahəsində əsas göstəricilərdən biri olan ödəniş sistemlərinin həyata keçirilən əməliyyatların ümumi həcmnin ölkənin ÜDM-ə nisbəti 2019-cu ilin ilk 8 ayında 2,9 olmuşdur.

Öz növbəsində, “Azərbaycan Respublikasında telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” rəqəmsal ödənişlərin tətbiqini genişləndirməklə sahibkarlıq subyektlərinin məhsuldarlığının və səmərəliliyinin artırılmasını nəzərdə tutur. Bu CYX-nin həyata keçirilməsi çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı (AMB) “2018-2020-ci illərdə Azərbaycan

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı”-nı [9] hazırlamışdır. Ölkənin ödəniş sektorunda islahatları davam etdirmək üçün Prezidentin 26 sentyabr 2018-ci il tarixli Fərmanı ilə bu dövlət proqramı qəbul edildi.

Bu təşəbbüsün strateji məqsədi vətəndaşlar, sahibkarlıq subyektləri və dövlət qurumları arasında nağdsız ödənişlərin əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirilməsi, dövriyyədə olan nağd pulun miqdarının minimuma endirilməsi və nəticədə bank sektorunun maliyyə resurs bazasının möhkəmləndirilməsidir. Dövlət proqramının əsas istiqamətləri rəqəmsal ödənişlər üçün institusional mühitin yaxşılaşdırılması, bank sektorunun canlandırılması üçün təsirli tədbirlərin yaradılması, sağlam rəqəmsal ekosistemin yaradılması, əhalinin maliyyə savadlılığının artırılması və rəqəmsal xidmətlərdən istifadənin genişləndirilməsidir. Onun icrası nəticəsində iqtisadi subyektlərin maliyyə intizamının yaxşılaşması, korporativ sektorda fəaliyyətin şəffaflığının təmin edilməsi, o cümlədən vergi ödəmələrinin qarşısını almaq cəhdlərinin qarşısının alınması, kölgə iqtisadiyyatı həcmının, dövriyyədə olan nağd pulun miqdarının məhdudlaşdırılması sahəsində müsbət nəticələr əldə ediləcəyi və nəticədə nağd pulun istehsalı, saxlanması və daşınması xərclərinin azalacağı nəzərdə tutulmuşdu. Bu təşəbbüsü həyata keçirmək üçün Mərkəzi Bank “Ani ödənişlər sistemi” yaratmağa başladı. Belə ki, ölkədə mövcud bankomatlar, POS-terminallar və özünəxidmət terminalları şəbəkəsi ilə yanaşı, təsərrüfat subyektlərinin kassa aparatlarının bu ödəniş sisteminin infrastrukturuna inteqrasiyası planlaşdırıldı. İdeyaya görə, “Ani ödəniş sistemi” elektron bankçılıq xidmətləri, İnternet və mobil qurğular, NFC-ödəmə texnologiyası, QR-kod vasitəsilə ödənişlər və “Ödəniş İstəyi” tipli əməliyyatlar vasitəsilə həyata keçirilən əməliyyatları da dəstəkləyəcəkdi.

2019-2020-ci illər ərzində Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası rəqəmsal transformasiyanı sürətləndirmək məqsədilə tənzimləyici bazanı təkmilləşdirmək üçün atılan addımlar çərçivəsində bank sektorunun ümumi qiymətləndirməsini aparmışdır. Qiymətləndirmə elektron bank xidmətləri, ödəniş kartları bazarı, bankların istifadə etdiyi informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, bank xidmətlərinin rəqəmsallaşma səviyyəsi, pul köçürmə sistemləri ilə işin təşkili, eləcə də rəqəmsal bank xidmətləri sahəsini tənzimləyən qanunvericilik bazasını əhatə edib. Qiymətləndirmənin nəticələrinə əsasən, bank sistemində rəqəmsal transformasiyanın sürətlənməsini təmin etmək üçün hüquqi strukturda həyata keçirilməli olan əsas islahatlar müəyyən edilmişdir.

Daxili bazarda elektron ticarət əməliyyatlarının ümumi həcmi 2019-cu ildə 2,9, 2020-ci ildə 3,7 milyard manat təşkil etmişdir. 2019-cu ildə daxili bazarda elektron ticarət vasitəsilə həyata keçirilən əməliyyatların ümumi həcmi 1,3 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir ki, bu da 2018-ci ildəki əməliyyatların həcmindən 2 dəfə (635 milyon ABŞ dolları) və 2017-ci ilin göstəricisindən 5,4 dəfə çoxdur (1, 1 milyard dollar).

2019-cu ilin üçüncü rübünün sonunda 27 bank və milli poçt operatoru internet bankçılıq, 23 bank isə mobil bankçılıq xidmətləri təklif edir. 1 oktyabr 2019-cu il tarixinə cari hesablar üzrə ödəniş əməliyyatlarının ümumi həcmının 64%-i (40,3 milyard dollar) kağız daşıyıcılar, 36%-i (22,9 milyard dollar) elektron media vasitəsi ilə həyata keçirilmişdir. Ötən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə elektron bank

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

əməliyyatlarının ümumi həcmi 58% (8,4 milyard dollar), 2017-ci illə müqayisədə isə 5,3 dəfə (18,6 milyard dollar) artmışdır.

2019-cu ilin iyun ayında Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası yeni “Bank hesablarının açılması, aparılması və bağlanması Qaydaları”nı təsdiq edərək bank hesablarının uzaqdan açılması prosedurunu müəyyən etdi. İndi ölkənin rezidenti və ya qeyri-rezidenti olan hüquqi və fiziki şəxslər banka fiziki gəlmədən bank hesabları açaraq, müxtəlif ödəniş əməliyyatları həyata keçirə bilərlər.

Ən yaxşı beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan yeni prosedurlar, uzaqdan identifikasiya şərtləri daha da sərtləşdikcə bir bank hesabında icazə verilən əməliyyat həcmi artırmağa imkan verir. Bank hesablarını uzaqdan açmaq üçün müvafiq informasiya mənbələrində identifikasiya, video görüntülər və təkmilləşdirilmiş elektron imzanın istifadəsi kimi üsullardan istifadə olunur. Məsələn, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan rezident hüquqi və fiziki şəxslər gücləndirilmiş elektron imza və video görüntülərə əsaslanaraq, uzaqdan bank hesabları açmağa bilərlər. Qeyri-rezidentlər üçün bank hesablarının uzaqdan açılması eyni yanaşma əsasında həyata keçirilir.

Yeni qaydalara görə, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmayan və əvvəllər fiziki iştirakı ilə açılmış bank hesabı olan şəxslərin yeni bir bank hesabı açmaq üçün eyniləşdirmə və yoxlama prosedurundan keçməsinə ehtiyac yoxdur. Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası (IFC) ilə birlikdə, bu istiqamətdə işlərin davam etdirilməsi çərçivəsində, bank görüntüləri əsasında bank hesablarının uzaqdan açılması ilə bağlı tövsiyələr hazırlanmışdır.

Dünyada elektron ödənişlər sahəsində aparılmalı olan islahatlardan biri də vahid rəqəmsal identifikasiya sisteminin yaradılmasıdır. Funksionallıqdan asılı olaraq, belə bir sistem maliyyə sektorunun müxtəlif sahələrində xidmət göstərən müştərilərin məlumatları əsasında formalaşır. Mərkəzi Bank, “blockchain” texnologiyasına əsaslanan “Rəqəmsal Kimlik Sistemi”nin inkişafı üçün addımlar atır. Hazırda tender keçirilib və müvafiq işçi qrupu yaradılıb. “Rəqəmsal İdentifikasiya Sistemi”nin yaradılması bank sisteminə rəqəmsal inteqrasiyanı sürətləndirəcək və bank hesablarının uzaqdan açılması üçün yeni texnologiyaları tətbiq edəcək.

Bank sistemində rəqəmsal transformasiyaların dərinləşdirilməsinə yönəlmiş digər bir islahat “Ödəniş kartlarının buraxılması və istifadəsi Qaydaları”na müvafiq dəyişikliklərin edilməsi oldu. Qəbul edilən dəyişikliklər ödəniş kartları bazarında innovativ texnologiyaların tətbiqini genişləndirməyə, elektron ödənişlər sahəsində fərqləndirici mübarizə tədbirlərini gücləndirməyə, eyni zamanda elektron xidmət istehlakçılarının hüquqlarının daha da gücləndirilməsinə kömək edir. Bu dəyişikliklər ölkədə tokenizasiya layihəsinin uğurla həyata keçirilməsini təmin edəcək və təmassız ödəniş texnologiyalarının genişlənməsinə xidmət edəcək.

Pərakəndə ödənişlərin nağdsız dövriyyədəki payının artırılması, eyniləşdirmə prosedurlarının və əməliyyatların əhatə dairəsinin daha dəqiq müəyyən edilməsi, habelə istifadənin səmərəliliyinin artırılması üçün əvvəlcədən ödənilmiş ödəniş kartları üzrə mövcud limitlər qaldırılmışdır. Bundan əlavə, dəyişikliklər, ödəniş kartları sahəsində saxta əməliyyatlara qarşı mübarizə çərçivəsində bankların sahibkarlıq subyektləri ilə əldə etmə fəaliyyətinə də təsir etdi. Yeni dəyişikliyə görə, alıcı banklar xidmət şəbəkələrində kart təqdim etmədən ödəniş kartları ilə və birbaşa

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

kart hesabından həyata keçirilən şübhəli əməliyyatları müəyyən etməli və bankomatların, POS terminalların və digər bank cihazlarının işinə kənar müdaxilə aşkar edildikdə vaxtında cavab verməlidirlər.

Ölkədə nağdsız ödənişlərin inkişafını əks etdirən əsas göstəricilərdən biri də ödəniş kartları ilə yerli nağdsız əməliyyatlardır. 2018-ci ildə Azərbaycanda ödəniş kartları üzrə aparılan əməliyyatların həcmnin 78,7%-i (7,2 milyard dollar) nağd pul çıxarmaq üçün, qalan 21,3%-i (2 milyard ABŞ dolları) nağdsız formada həyata keçirilmişdir. Qeyd edək ki, 2018-ci ilin eyni dövrü ərzində ölkə daxilində nağdsız ödənişlərin həcmi 17% (1,2 milyard dollar) təşkil edib.

Məlum olduğu kimi, 2020-ci ilin əvvəlindən etibarən Covid-19 infeksiyası bütün dünyaya sürətlə yayıldı və pandemiya elan edildi. O qədər sürətli və geniş yayılmışdır ki, infeksiya sağlamlığımızı təhlükəyə atmaqla yanaşı, gündəlik həyatımızda və vərdişlərimizdə də dəyişikliklərə səbəb oldu. Belə ki, pandemiya şəraitində bir çox ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycan Respublikasında da sosial təcrid tədbirləri həyata keçirilmiş və keçirilməkdədir. Bu tədbirlər çərçivəsində əhaliyə təmaslardan mümkün qədər uzaq durmaq, rəqəmsal ödənişlərə üstünlük vermək tövsiyə edilib.

Pandemiyanın fərqli xüsusiyyətləri, təmasdan çəkinmək və özünü təcrid etmə tədbirlərinin tətbiqi nəticəsində nağdsız əməliyyatlarda əhəmiyyətli artım müşahidə edildi. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının məlumatına görə, 2020-ci ilin ilk 8 ayında ödəniş kartları ilə edilən nağdsız ödənişlərin ümumi məbləği 3754 milyon manat təşkil etmişdir. 2019-cu ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 37,3% (1019 milyon manat) artım var. Ölkə daxilində ödəniş kartları ilə nağdsız ödənişlərdə elektron ticarət əməliyyatlarının ümumi payı 61,8%-dir. 2019-cu ilin eyni dövrü ilə müqayisədə daxili elektron ticarət dövriyyəsi 31,5% artaraq 2,321 milyon manata çatdı.

Beləliklə, rəqəmsal transformasiya sahəsində həyata keçirilən yuxarıda göstərilən islahatlar və bir sıra digər tədbirlər ölkədə nağdsız ödənişlərin yeni səviyyəyə qaldırılmasına və tətbiq dairəsinin genişlənməsinə imkan verəcəkdir. Bu islahatlar nəticəsində müasir tələblərə uyğun olaraq, ödəniş ekosisteminin rəqabət qabiliyyəti artırılacaq.

Ədəbiyyat

1. Березина М.П. Безналичные расчеты в России / М.П. Березина. — М.: Юридическая литература, 2004. — 177 с.
2. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. — М.: Азъ Ltd, 1992. — 960 с.
3. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров. — 2-е изд., перераб. и доп. — М., СПб.: Большая Рос. Энцикл., Норинт, 1997. — 1456 с.
4. “2005-2007-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında Milli Ödəniş Sisteminin İnkişafına dair Dövlət Proqramı” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 9 dekabr tarixli 152 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilib.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

5. “Azərbaycan Respublikasında Ödəniş sistemlərinin təkmilləşdirilməsinə dair əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 22 noyabr 2005-ci il, № 1114

6. İmanov Nazim “Azərbaycan üçün yeni perspektiv: nağdsız iqtisadiyyat”.
"Azərbaycan" qəzeti, 16 oktyabr 2018-ci il

7. <https://www.cbar.az>

8. <https://www.stat.gov.az>

9. “2018-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 sentyabr 2018 -ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilib.

İQTİSADİYYATIN REAL VƏ MALİYYƏ SEKTORLARININ FƏALİYYƏTLƏRİNİN QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏNDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ

i.e.n., dosent Mehdiyeva Leyla Tofiq qızı

“Maliyyə və maliyyə institutları” kafedrası, ADİU,
vmehdiyev@mail.ru

Xülasə

Hazırda iqtisadi inkişafın təmin edilməsi, iqtisadi proseslərin və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəli hadisələrin modelləşdirilməsinə əsaslanan səmərəli iqtisadi siyasət formalaşdırılmadan və işlənib hazırlanmadan mümkün deyildir. Məsələn, iqtisadiyyatın real və maliyyə sektorlarının qarşılıqlı əlaqəsinin xarakteri və səmərəliliyi müasir iqtisadi praktika şəraitində uğurlu innovasiyaların və texnoloji inkişafın amillərindən biri kimi çıxış edir. Real sektorun inkişaf proqramlarının səmərəliliyi daha çox maliyyə sektorunun və dövlətin reallaşdırdığı iqtisadi siyasətin müvəffəqiyyətinin aslı olduğu onun ötürücü mexanizminin vəziyyəti ilə müəyyən edilir. İqtisadiyyatın real və maliyyə sektorlarının qarşılıqlı əlaqəsinin təkmilləşdirilməsi məsələləri və onların inkişafının prioritet istiqamətlərinin müəyyən edilməsi ölkənin iqtisadi, siyasi və sosial həyatının mərkəzidir. Sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin stabilləşdirilməsi, son vaxtlarda yaranan sənaye istehsalı həcmının artması tendensiyasının dayanıqlı qanunauyğunluğa çevrilməsi, daha çox bu prosesin maliyyə təminatı imkanlarından və keyfiyyətindən asılıdır. İqtisadi artım və geniş təkrar istehsal imkanının təmin edilməsinin əsas meyarı iqtisadiyyatın kifayət qədər investisiyalarla təmin edilməsidir.

Açar sözlər: maliyyə, real sektor, kredit, iqtisadiyyat.

İqtisadiyyatın sürətli inkişafının ən mühüm problemlərindən biri iqtisadiyyatın real və kredit-bank sektorlarının konstruktiv qarşılıqlı əlaqəsinin təşkili məsələsidir. Dünya və ölkə nəzəriyyələrində bu problemin həllinə müxtəlif yanaşmalar işlənib hazırlanmışdır. İstehsalın inkişafında kredit institutlarının rolu haqqında nəzəri təsəvvürlərin dəyişməsi Y.Şumpeterin adı ilə bağlıdır. O, özünün

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

işləyib hazırladığı iqtisadiyyatın “dayanıqlı vəziyyətdən inkişaf vəziyyətinə” keçidi modelində kredit təşkilatlarına həlledici rol ayırmışdır. Bununla belə, kredit təşkilatlarının rolunu, Kondratyev dalğaları və konyunktur dövrləri nəzərə alınmaqla iqtisadiyyatın bu və ya digər dərəcədə inkişaf mərhələlərindən keçməsindən asılı şəkildə nəzərdən keçirmək lazımdır.

İqtisadi inkişaf mərhələsində isə kredit institutlarının funksiyaları tabeçi rolunu oynayırlar, çünki sənaye müəssisələri inkişaf prosesində özlərinin kapitalının əvvəlki dövrüyəsindən əldə olunan gəlirlərindən istifadə edirlər; “... sahibkar özünü əvvəlki sahibkarlıq qazancından maliyyələşdirir və ya özünün əvvəlki “statik müəssisəsinin” istehsal vasitələrindən istifadə edir”.

Durğunluq vəziyyətindən iqtisadiyyatın yüksəlişinə keçid şəraitində kredit təşkilatlarının funksiyaları əsaslı şəkildə dəyişir, çünki innovasiyaların maliyyələşdirilməsi və yeni istehsal amillərinin əldə edilməsi üçün əlavə pul vəsaitlərinə kəskin tələbat yaranır. Şumpeterin fikrincə, “bankir yeni kombinasiyaların həyata keçirilməsini mümkün edir və xalq təsərrüfatı adından çıxış edərək, onların həyata keçirilməsinə səlahiyyət verir”.

Beləliklə kredit institutları iqtisadi inkişaf prosesinin bazar maliyyələşməsini, yəni, maliyyə sisteminin yeniliyə sərmayə qoyulmasına istiqamətlənməsini həyata keçirən strukturu rolunda çıxış edirlər. Şumpeter qeyd edir ki, “şərtlərin sürətlə dəyişdiyi şəraitdə uzunmüddətli investisiyaların həyata keçirilməsi, nəinki pis görünən, həmçinin hərəkət edən, özü də sıçrayışla hərəkət edən nişana atəş açmaq kimi riskli məşğuliyyətdir”.

Təsərrüfat sistemində maliyyə təşkilatlarının rolunu fundamental psixoloji amillərin üçlüyü: “istehlaka psixoloji cəhətdən meyillilik, kapital qoyuluşlarından əldə ediləcək gələcək gəlirlər haqqında psixoloji ehtimal və likvidliyin psixoloji qavrayışı” əsasında əsaslandırmağı təklif edən C.Keynsin “Məşğulluğun, faizin və pulun ümumi nəzəriyyəsi” əsəri əsasında, iqtisadi inkişafın stabilləşməsi şəraitində iqtisadiyyatın maliyyə və real sektorları arasında qarşılıqlı əlaqə şərtlərinin digər qiymətləndirilməsini nəzərdən keçirək.

C.Keyns birinci amildən investisiyaların rolunu əsaslandırarkən, axırıncı iki amildən isə maliyyə sisteminin fəaliyyətində investisiyaların dinamikasından asılı olaraq istifadə edirdi. C.Keynsə görə amillərin yaranması gələcək haqqında biliklərin qeyri-müəyyənliyi ilə izah olunur. Məhz sərvətin toplanması prosesinin son dərəcə qeyri-stabil vəziyyəti şəraitlərində kredit institutları özlərinin həlledici rolunu oynamağa başlayırlar.

İqtisadiyyatın inkişafının müasir mərhələsində, həmçinin iqtisadiyyatın real və maliyyə sektorlarının qarşılıqlı əlaqəsi mexanizmini tədqiq edən, informasiyanın asimmetriyası nəzəriyyələri böyük maraq doğurur. Bu nəzəriyyənin əsasını C.Akerlof və C.Stiqliç qoymuşlar. Onlar informasiyanın alıcılar (kredit institutları) və satıcılar (maliyyə resurslarını əldə etməkdə maraqlı olan müəssisələr) arasında bərabər şəkildə paylanmasının mümkünəzlüyünü sübut edirlər.

İnformasiyanın bu asimmetriyası onunla əlaqədardır ki, müəssisə kredit təşkilatları ilə müqayisədə borcun qaytarılması ehtimalı haqqında əvvəlcədən geniş informasiyaya malik olur ki, bu da ona üstünlük verir. Öz növbəsində kredit təşkilatı informasiyanın asimmetriyası həddini aşmağa çalışaraq və sahibkarların cəhdlərini

başla düşərək, kredit sifarişlərində təqdim olunan məlumatlara skeptik yanaşırlar. Bunun nəticəsində qazanılacaq xalis gəlirli investisiya layihələri bazar faiz dərəcələrinin artırılmış səviyyəsi üzrə ödənişlər etməli olurlar, bəzi hallarda isə ümumiyyətlə maliyyə resurslarına çıxış əldə etməyə bilirlər. Real sektorun maliyyələşdirilməsi zamanı informasiyanın asimetriyası problemi maliyyə sisteminin fəaliyyət xüsusiyyətləri ilə üz-üzə qalır. İqtisadiyyatın real və maliyyə sektorlarının qarşılıqlı əlaqəsi, institusional sistemin bazar maliyyələşməsi üçün zəruri informasiyanı nə qədər müvəffəqiyyətlə toplamağından, informasiyanın müdafiəsi və dürüstlüyünü təmin etməsindən asılıdır.

Beləliklə iqtisadiyyatın real və maliyyə sektorlarının qarşılıqlı əlaqəsinin tədqiqinin nəzəri yanaşmalarının müxtəlifliyinə baxmayaraq, indiyə qədər fikir birliyi yoxdur. Maliyyə sistemi və real sektorda dəyişikliklərin qarşılıqlı əlaqəsi mexanizmi, yəni innovativ inkişaf mərhələsinə keçid şəraitində investisiya prosesinin institusional və maliyyə şərtlərinin rolu naməlum olaraq qalır. Bunun üçün inkişafın yeni innovativ mərhələsinə keçidin mümkün və zəruri iqtisadi və sosial xərclərini qiymətləndirmək zəruridir, çünki istehsal güclərinin yüklənməsi və istehsal fondlarının keyfiyyətinin artırılması zamanı inkişafın keyfiyyətcə yeni innovativ mərhələsinə keçidin oluna biləcəyi faktını nəzərə almamaq mümkün deyil.

Maliyyə bazarı müasir iqtisadiyyatda həddən artıq mühüm rola malikdir, çünki onun fəaliyyət predmeti spesifik maksimal likvid əmtəə - iqtisadiyyatda mübadilə-bölüşdürücü proseslərinin qiymət mexanizmində həlledici olan pul vəsaiti kapitalıdır. O, cəmiyyət üçün zəruri olan pul vəsaiti kapitalının funksiyalarının - dəyər ölçüsü, mübadilə, yığım, ödəniş, dünya pulları vasitəsi reallaşdığı sistemdən ibarətdir. Cəmiyyətin inkişafı göstəriciləri arasında bazar göstəriciləri bir çox cəhətdən həm ayrı-ayrı ölkələrdə, həm də bütövlükdə global məkanda ümumi iqtisadi şəraiti müəyyən edirlər.

Hal-hazırda iqtisadiyyatın real sektorunun inkişafında maliyyə bazarı kifayət qədər mühüm rola malikdir. Son vaxtlarda biz iqtisadiyyatın real sektorunun inkişafı haqqında tez-tez eşidirik. Bu inkişafı maliyyə bazarı olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil.

Müasir şəraitdə iqtisadi inkişafın təmin edilməsi iqtisadi proseslərin və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəli hadisələrin modelləşdirilməsinə əsaslanan səmərəli iqtisadi siyasət formalaşdırılmadan və işlənib hazırlanmadan mümkün deyildir. Məsələn, iqtisadiyyatın real və maliyyə sektorlarının qarşılıqlı əlaqəsinin xarakteri və səmərəliliyi müasir iqtisadi praktika şəraitində uğurlu innovasiyaların və texnoloji inkişafın amillərindən biri kimi çıxış edirlər. Real sektorun inkişaf proqramlarının səmərəliliyi daha çox maliyyə sektorunun və dövlətin reallaşdırdığı iqtisadi siyasətin müvəffəqiyyətinin aslı olduğu onun ötürücü mexanizminin vəziyyəti ilə müəyyən edilir.

Xarici praktikanın tədqiqinin nəticələrinə görə, hər bir iqtisadi sistem özünün real və maliyyə sektorlarının fəaliyyət xüsusiyyətlərinə malikdir. Bu və ya digər tədbirlərin reallaşdırılmasını əsaslandırmaqdan əvvəl, təsərrüfatçılığın obyektiv şərtləri ilə müəyyənləşdirilən, onların qarşılıqlı əlaqələrinin bütün amil və prinsiplərini nəzərə almaq zəruridir. Bizim fikrimizcə, makroiqtisadi nizamlama sahəsindəki mövcud vəziyyət dövlət müdaxiləsi prinsiplərinə və qeyd olunan sahə-

lərdə iqtisadi siyasətin işlənilib hazırlanması üsullarına yanaşmanın dəyişdirilməsini tələb edir.

Bütövlükdə dünya iqtisadiyyatında və ayrılıqda hər bir ölkədə iqtisadiyyatın real sektoru və maliyyə bazarı arasında boşluq, qeyri-adekvatlıq vəziyyəti yaranmışdır. Uyğunsuzluq daim və hər yerdə olmuşdur, lakin indi o, sistemli böhranların dərinləşməsi, sosial-iqtisadi sahənin idarə olunmazlığı ilə təhdid edir. Real və fiktiv kapital arasında həqiqi ziddiyyətlərin müəyyən edilməsi bu qeyri-stabilliyin səbəblərinin aşkar edilməsinin ən səmərəli yoldur. Kapitalın iki forması dəstində prioritet real kapitalla məxsusdur, çünki o, iqtisadiyyatın məhsuldar sahəsini təcəssüm etdirir. Məhz burada inkişaf və azalmanın, əhalinin rifahı və ya yoxsulluğunun əsası qoyulur. Məhz bu sahə iqtisadiyyatda həlledici rol oynayır, miqyasları, kapitalın digər formaları ilə və deməli, iqtisadiyyatın digər sahələri ilə nisbətləri və təbəçiliyi müəyyən edir. İqtisadi siyasətin təxirəsalınmaz vəzifələri milli sənayenin rəqabət qabiliyyətinin artırılması, iqtisadiyyatın maliyyə sektorunun iqtisadiyyatın real sektorunun səmərəliliyinin artırılması probleminin həllinə cəlb edilməsi məsələləridir. Bununla əlaqədar olaraq, iqtisadi siyasətin qarşısında aktiv sənaye strategiyasının işlənilib hazırlanması və maliyyə bazarının iqtisadiyyatın real sektorunun maraqlarına cavab verən vəzifələrin həllinə yenidən istiqamətləndirilməsi məqsədləri durur. Pozulmuş qarşılıqlı əlaqənin bərpasının perspektiv üsullarından biri maliyyə-sənaye qruplarının inkişafı, bir-birindən bu gün tədric olunmuş şəkildə fəaliyyət göstərən sənaye, maliyyə, ticarət, sığorta, əqli kapitalın birləşdirilməsidir. İqtisadiyyatın real və maliyyə sektorları arasında funksional qarşılıqlı əlaqənin gücləndirilməsinin prioritet istiqaməti dövlət idarəetməsinin əhəmiyyətinin və dövlətin rolunun artırılmasıdır.

Aydındır ki, maliyyə sektoru əmanətlərin investisiyalara transformasiyasını və onların iqtisadiyyatın real sektorunun sahələri arasında axınlarını təmin etməlidir. Bu zaman, sərbəst kapitalın real və maliyyə sektorları arasında axınının bir neçə variantları mümkündür:

1) təsərrüfat fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində və növlərində resursların allokasiyası kimi iqtisadiyyatın real sektorunda resursların bölüşdürülməsi;

2) iqtisadiyyatın real sektorunun maliyyə sektorunda həyata keçirilən və son nəticədə bazar meyarlarına uyğun olaraq, istehsal amillərinin bölüşdürülməsi prosesini təmin edən zəruri vasitələrlə təmin edilməsi məqsədilə sərbəst pul kapitalının axını prosesi kimi resursların yenidən bölüşdürülməsi;

3) istehsal amillərinin hərəkəti və yeni dəyərin istehsalı ilə əlaqəsi olmayan, pul kapitalının maliyyə müəssisələri və möhtəkirləri arasında yenidən bölüşdürülməsi kimi maliyyə sektorunda resursların yenidən bölüşdürülməsi.

Resursların bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi iqtisadiyyatda dövr edən məhdud sərbəst resursların allokasiyası prosesindən ibarətdir. Sərbəst kapitalın yenidən bölüşdürülməsinin alternativ variantlarını öyrənərkən iqtisadiyyatın real və maliyyə sektorları arasında resursların axını keyfiyyətə vacib amildir. Bu qarşılıqlı əlaqədə maliyyə sektoru iqtisadiyyatın tədqiq edilən sektorlarının həyata keçirilən qarşılıqlı əlaqələrinin ötürücü mexanizm kimi çıxış edir. İqtisadiyyatın maliyyə sektoru özünün investisiya təyinatını iqtisadiyyatın real sektoru subyektlərinin istehsalının inkişafının uzunmüddətli vəzifələrinin həlli üçün dağınıq şəkildə olan

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

sərbəst maliyyə resurslarının akkumulyasiyası və mobilizasiyası vasitəsilə reallaşdırır. Bazar meyarlarına uyğun olaraq, birja və kredit altsektoru vasitəsilə korporativ altsektoru və qeyri-maliyyə xidmətləri altsektoruna həyata keçirilən kapitalın axını nəticəsində iqtisadiyyatın maliyyə və real sektorları arasında axınlar, kapitalın sahələr arası və sahələr daxili yenidən bölüşdürülməsi hesabına iqtisadiyyatın strukturunun optimallaşdırılması baş verir. İqtisadiyyatın real sektorunun subyektləri kimi, firmalar maksimum mənfəətə can atırlar. Onların istəkləri mal və xidmətlərin istehsalının və onların istehlakçılara satışının nəticəsi kimi çıxış edir. Maliyyə sektorunda onlar qiymətli kağızları sərbəst pul vəsaitlərinə yerləşdirməyə çalışaraq, ya qiymətli kağızların təklifi tərəfində, ya da tələbin tərəfində çıxış edə bilirlər. Birinci halda, onların davranışı maliyyə sektorunda borcun əldə olunmasına yönəlmişdir. İkinci halda isə rentanın əldə edilməsinə istiqamətlənmişdir. Onların davranışı gələcəkdə özgə resurslar hesabına qazancın əldə olunmasına yönəlmiş kimi nəzərdən keçirilə bilər. Beləliklə iqtisadiyyatın real sektorunun subyektləri, bir tərəfdən, müvəqqəti sərbəst olan vəsaitləri, öz növbələrində kredit altsektorunun kapitalının formalaşmasının mənbəyi olan əmanətlər və depozitlər şəklində pul altsektoruna yönəldirlər, digər tərəfdən isə birja altsektorunda qiymətli kağızları alırlar və satırlar. İqtisadiyyatın real sektoru subyektlərinin sərbəst pul vəsaiti resurslarının allokasiyası stimulları arasında bunları ayırmaq olar: mənfəətin maksimallaşdırılması, satış həcmi artırılması, üfüqi artım və real sektor müəssisələrinin diversifikasiyası, sahibkarlıq riskinin minimallaşdırılması, kreditləşmə nöqtəyi-nəzərindən cəlbədiçi aktivlərin mövcudluğu. Öz növbəsində, iqtisadiyyatın maliyyə sektorları subyektlərinin sərbəst pul vəsaitlərinin allokasiyasının stimulları - gəlirin maksimallaşdırılması, qiymətli kağızların kursunun, valyuta kursunun qalxması, kredit və valyuta əməliyyatlarının, maliyyə sektorunda qiymətli kağızlarla əməliyyatların köməyi ilə iqtisadi təsirin yaradılması, investisiya, kredit, valyuta riskinin minimallaşdırılması, qiymətli kağızlar, qiymətli əşyalar, valyuta, kredit alətləri portfelinin diversifikasiyası, maliyyə aktivlərinin likvidliyinin qorunub saxlanmasıdır. Növbəti mərhələ iqtisadiyyatın real sektorunu, təkcə milli iqtisadiyyatın qorunub saxlanması və yaşaması üçün deyil, həmçinin maliyyə sektorunun əsas altsektorları; kredit və birja altsektorları vasitəsilə geniş təkrar istehsalı üçün zəruri olan kapitalla təmin etmək üçün sərbəst pul resursları axını mexanizminə keçiddir. Əsas kimi çıxış edən sərbəst pul vəsaitlərinin maliyyə sektorundan axını mexanizmindən ilkin olaraq iqtisadiyyatın real sektoruna kredit və birja altsektorları çıxış edirlər, çünki məhz onların mexanizmləri real olaraq sərbəst pul vəsaitlərinin real istehsal sferasına axını təmin edirlər və iqtisadiyyatın real və maliyyə sektorlarında sərbəst kapitalın axınının əsas mexanizmlərini müəyyənləşdirirlər. Onlar:

- yalnız cari xərclərin deyil, həm də real sektorun istehsal həcmi artırılmasını təmin edən istehsal aparatının genişləndirilməsi və təzələnməsinin maliyyələşdirilməsi üçün kreditlərdir;

- iqtisadiyyatın real sektor müəssisələrinin həyat dövrünün fəaliyyəti çərçivəsində qiymətli kağızların alqı-satqısıdır. Firmalar qiymətli kağızları sərbəst pul vəsaitlərinə yerləşdirməyə (çevirərək) çalışaraq, ya qiymətli kağızların təklifi tərəfində, ya da tələbin tərəfində çıxış edirlər;

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

- əlavə pul kapitalının cəlb edilməsi, həmçinin real sektor müəssisələrinin istehsalının genişləndirilməsi və diversifikasiyası məqsədi ilə qiymətli kağızların emissiyasıdır (etibarlı idarəetmə);

- real və maliyyə sektorları subyektlərinin birləşdirilməsi və satın alınması yolu ilə iqtisadi hakimiyyət və idarəetmə dərəcəsinin artırılması məqsədi ilə nəzarət qiymətli kağızlar paketinin əldə olunmasıdır;

- birgə müəssisələrin yaradılması məqsədi ilə portfel investisiyalarıdır.

Maliyyə təşkilatları pul vəsaitlərini onların gələcəkdə müəyyən şərtlər daxilində qaytarılması vədi ilə mübadilə edirlər, yəni qoyuluş obyektinin seçimi gözlənilən ən yüksək gəlirlilik prinsipinə əsaslanır. İnnovasiyalar tətbiq edən sahibkarlar, yenilikçilər üçün ümumi informasiyanın çatışmazlığı səbəbindən informasiya asimetriyasının ən yüksək səviyyəsi ilə xarakterizə olunurlar, belə ki, onların əksər hissəsi təcrübənin olmaması, həmçinin onun uzunmüddətli iqtisadi səmərəliliyinin qeyri-müəyyənliyi ilə xarakterizə olunurlar. Investisiya qoyuluşu prosesində kifayət qədər resurslara malik maliyyə institutları riskli investisiya strategiyasını formalaşdıraraq, bazar riskləri sisteminin seçilməsi əsasında yüksək gəlirli layihələrlə eksperiment apara bilirlər.

İnvestisiya resurslarının əsas hissəsi gələcək gəlirlərin qiymətləndirilməsinin mövcud sistemindən irəli gələrək maliyyə sistemi tərəfindən formalaşır. Bununla da maliyyə təşkilatları kapital qoyuluşları proseslərini həm stimullaşdırır, həm də onlara mane ola bilirlər.

Beləliklə, iqtisadiyyatın real və maliyyə sektorlarının qarşılıqlı təsirinin effektiv qiymətləndirməsini əldə etmək üçün, bazar maliyyələşdirilməsi fenomeni lap əvvəldən iştirak etməlidir və sadəcə köməkçi mexanizm kimi deyil, əhəmiyyətli dərəcədə geniş nəzərdən keçirilməlidir (3).

Bu gün bank və real sektoru arasındakı qarşılıqlı münasibətlərə dövlət-özəl əməkdaşlığının alət və mexanizmlərinin planlı şəkildə daxil edilməsi vəzifəsi heç vaxt olmadığı qədər aktualdır. Mahiyyət etibarilə, dövlət-özəl əməkdaşlığı, iqtisadiyyatın prioritet sahələrinin investisiya-innovativ inkişafını stimullaşdırır və resursların səmərəli bölüşdürülməsini və risklərin optimallaşmasını nəzərdə tutan, dövlətin bank və real sektoru subyektlərinin strateji qarşılıqlı əlaqə formasıdır.

Əgər son illərdəki dövlət-özəl əməkdaşlığından istifadə üzrə dünya praktikasını təhlil etsək, bir vacib xüsusiyyətə fikir verməmək mümkün deyildir: dünyada rentabelli dövlət-özəl əməkdaşlığı layihələrinin həyata keçirilməsi nümunələrinin 60%-dən az olmayan hissəsi pul-kredit institutlarının məcburi qaydada iştirakını nəzərdə tutur. Məsələn, Çində bunlar dövlət bankları, ABŞ və Böyük Britaniyada dövlət infrastruktur bankları, Almaniyada və Fransada dövlət iştiraklı xüsusişdirilmiş bankları, Yaponiyada isə inkişaf banklarıdır. Əlamətdar olan fakt odur ki, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv ölkələrində inkişaf etmiş institusional mühitin mövcudluğu bankların iştirakı ilə dövlət-özəl əməkdaşlığını əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirməyə imkan verdi ki, nəticədə iqtisadiyyatın real sektoru ilə qarşılıqlı əlaqə prosesində dövlətin rolu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdi. Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət bu gün dövlət-özəl əməkdaşlığı prinsipləri əsasında qurulmuş layihələrdə aparıcı rola malikdir.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Dünyanın müxtəlif ölkələrində dövlət-özəl əməkdaşlığı əsasında iqtisadiyyatın real və bank sektorları arasında qarşılıqlı təsir mexanizminin mövcud özünəməxsus xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, onları ümumi prinsip birləşdirir: əməkdaşlıq mütləq şəkildə, məqsədi xüsusi maliyyə və vergi alətlərinin (subsidiyalar, dotasiyalar, zəmanətlər, sığorta, vergi güzəştləri və s.) köməyi ilə yardım və əməkdaşlıqdan ibarət olan hər hansı dövlət orqanının iştirakı ilə həyata keçirilir (1, səh. 153). Ondan əlavə, dünya təcrübəsi göstərir ki, dövlət-özəl əməkdaşlığı layihələri əhəmiyyətli iqtisadi layihələrin reallaşdırılmasında dövlətin, sadəcə, iştirakından daha ciddi əməkdaşlığı nəzərdə tuturlar. Burada söhbət investisiya və innovativ inkişaf prosesində milli və regional iqtisadiyyatın spesifik tələbatlarının hərtərəfli ödənilməsi haqda gedir.

Əgər dövlət-özəl əməkdaşlığına iqtisadi dövrlərin mərhələləri prizmasından baxsaq, o zaman iqtisadiyyatın bank və real sektorlarının qarşılıqlı təsir formaları kimi dövlət-özəl əməkdaşlığının üç istiqamətini qeyd etmək olar: böhran əleyhinə, infrastruktur və innovativ iqtisadiyyat.

Dövlət-özəl əməkdaşlığının birinci istiqaməti - böhran əleyhinə, bu, dövlət-özəl əməkdaşlığının standart, qanunverici qaydada möhkəmləndirilmiş, böhran dövründə reallaşan istiqamətidir. Bu zaman dövlət özünün təyinatına görə iqtisadiyyatın bank və real sektorlarına eyni vaxtda yardım göstərməyə borcludur. Dəstəyin əsas istiqamətləri bunlardır: idxal əvəzetməsi və malların ixracının stimullaşdırılması siyasəti, iqtisadiyyatın aparıcı müəssisələr üçün bank faizinin aşağı salınması, milli bank sisteminin dayanıqlığının və təhlükəsizliyinin yüksəldilməsi, kiçik və orta biznesin inkişafı, sosial gərginliyin azaldılması və əhalinin məşğulluğuna hərtərəfli kömək göstərilməsi.

Dövlət-özəl əməkdaşlığının ikinci istiqaməti – infrastruktur, ənənəvi olaraq, sosial infrastruktur obyektlərinin istismarının, həmçinin yaşayış təminatı obyektlərinin maliyyələşdirilməsindən ibarətdir. İqtisadi dövrün bu mərhələsində (bu isə ağır tənəzzül dövrləri və iqtisadiyyatın sonrakı depressiyasıdır) sonrakı stabilləşmə və iqtisadi artım üçün zəminlərin yaradılması məqsədilə daxili tələbat və məşğulluğun qabaqlayıcı stimullaşdırılması vəzifələri həll edilir.

Bizim fikrimizcə, bank və real sektorların qarşılıqlı təsirinin üç səviyyəli idarəetmə sistemini formalaşdırmaq məqsəduyğundur: mikrosəviyyədə bu, xarici və daxili auditin, risk-menecmentin və marketinq siyasətinin səmərəli tətbiqi vəzifəsidir; aralıq səviyyədə bank hesablarında yerləşdirilmiş pensiya və büdcə resursları da daxil olmaqla, maliyyələşmənin məqsədli istifadəsinə şərtsiz nəzarət; makrosəviyyədə isə bank və real sektorlar arşında qarşılıqlı təsirin innovativ formalarının reallaşdırılması üzərində monitorinqin və nəzarətin həyata keçirilməsidir.

Maliyyə sisteminin dayanıqlı inkişafının açarı iqtisadiyyatın real sektorunun inkişafıdır və əksinə. Maliyyə bazarları institutlarını stabilləşdirmək və iqtisadiyyatın real sektorunun nəticələrini beş əsas addımın köməyi ilə artırmaq olar. Birinci - cari fəaliyyətdə problemlə məsələlərin vaxtılı-vaxtında aşkar edilməsinin təmin edilməsi və təhlükələrə vaxtılı-vaxtında cavab vermək üçün tənzimləyicilər tərəfindən maliyyə təşkilatlarının fəaliyyətlərinin daimi monitorinqinin həyata keçirilməsi. İkinci addım - ödəniş qabiliyyəti olmayan maliyyə təşkilatlarının yenidən qurulması və ya ləğv edilməsi. Üçüncü - maliyyə sisteminin sağlamlaşdırılması. Bunu dövlət dəstəyinin,

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

həmçinin mülkiyyət sahiblərinin dəstəyi, depozitlərin bankların səhmlərinə konvertasiyası mexanizmlərinin tətbiqi sayəsində əldə etmək olar. Dördüncü addım - bu stabilləşmədir ki, bu da təhlükələrin yaranmasının xəbərdar edilməsinə, sərmayəçilər və istehlakçıların hüquqlarının qorunması sisteminin gücləndirilməsinə yönəlmiş səmərəli nəzarət sisteminin fəaliyyətinin təmin edilməsini tələb edir. Sığorta və fond bazarlarında fiziki şəxslərin müdafiəsinin müvafiq sxemlərini sıfırdan başlayaraq formalaşdırmaq lazımdır və bunun üçün müvafiq qanunvericilik bazasını tətbiq etmək zəruridir. Nəhayət, beşinci addım - səmərəlilikdir. Onun reallaşması əhalinin savadlılıq səviyyəsinin artırılmasında, risklərin diversifikasiyasında cəmləşməlidir, o cümlədən ayrı-ayrı fəaliyyət növlərinin həyata keçirilməsi zamanı iri risklərin birgə bölüşdürülməsinin təmin edilməsi üçün maliyyə təşkilatları şəbəkələrinin yaradılması, irimiqyaslı layihələrin birgə maliyyələşdirilməsi, risklərin idarə olunması sistemlərinin və fond bazarında zamanətli hesablaşmaların təmin edilməsi üçün zamanətlərin tətbiq edilməsi, menecmentin işinin səmərəliliyinin artırılması yolu ilə həyata keçirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Баргесов Г.Г. Тенденции взаимодействия финансового и реального секторов экономики. Саратов, 2010. 181 с.
2. Повышение эффективности взаимодействия банковского и реального секторов экономики в условиях глобализации и евроинтеграции: монография / под ред. О. И. Барановского. К.: УБД НБУ, 2010. 380 с.
3. Пшик Б.И. Финансовая стабильность: сущность и особенности проявления // Вестник СевГТУ. 2013. Вып. 138: Экономика и финансы. С. 91-96.

AZƏRBAYCANDA ELMİN BƏZİ KEYFİYYƏT PROBLEMLƏRİ

tex.e.n. Şabanov Sərdar Əhmədiyyə oğlu
İAETİ, “Riyaziyyat və statistika” kafedrası, UNEC
sardar.shabanov@unec.edu.az

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin 30-cu ildönümündə (1991-2020) Azərbaycanda elmin bəzi keyfiyyət problemləri araşdırılmışdır. Mötəbər elmi-bibliografik bazalarda (Web of Science və SCOPUS) Azərbaycanda elmin təmsilçiliyi araşdırılmış və müvafiq ekonometrik trend modelləri qurulmuşdur. Elmə çəkilən xərclərin məqalə sayına və istinad sayına təsirinin yarımloqarifmik modelləri qurulmuş və Azərbaycanda elmin inkişafı üçün bəzi tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözlər: elm xərcləri, məqalə, istinad, yarımloqarifmik model, geriqa-yıtma müddəti.

Giriş

İqtisadi təcrübə göstərir ki, resurslara əsaslanan iqtisadi inkişaf bir qayda olaraq davamlı ola bilmir. Bunun əksinə olaraq təhsil və elmin səviyyəsi yüksək olan cəmiyyətlərdə inkişaf daha sürətlə gedir və əlavə dəyər yaratmaq fürsətləri çoxalır. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi bu həqiqəti təsdiq edir ki, təhsil səviyyəsi yüksək olan və elmə xüsusi önəm verilən ölkələrdə elm məhsuldar qüvvəyə çevrilir və böyük əlavə dəyər yaradır. Bu baxımdan apardığımız araşdırmada Azərbaycanda mötəbər elmi-bibliografik bazalarda təmsilçilik [1, s.20] və elmə çəkilən xərclərin qarşılıqlı əlaqəsi məsələlərinə baxılmışdır. Burada mötəbər elmi-bibliografik bazalar dedikdə Web of science və SCOPUS, ölkənin təmsilçiliyi dedikdə isə müvafiq olaraq həmən bazalardakı məqalə və istinadların sayı kimi göstəricilər nəzərdə tutulur. Bundan başqa ölkə üzrə elmə çəkilən xərclər də araşdırılmışdır.

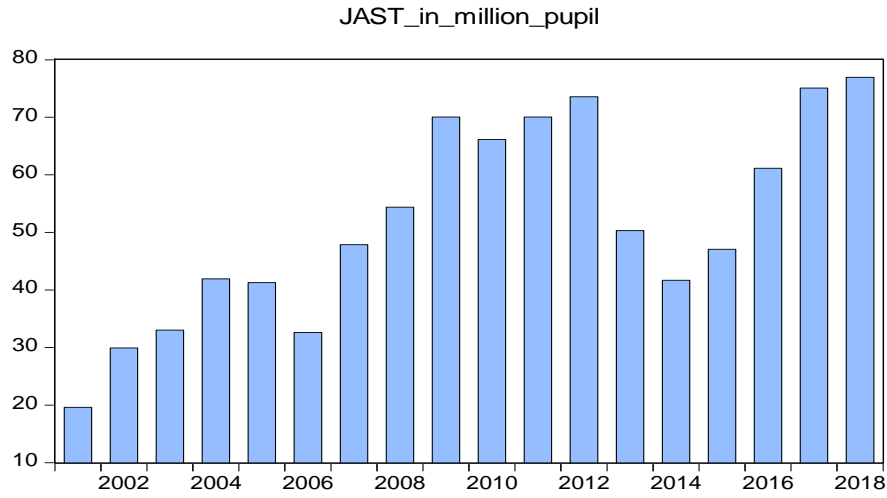
1. Ədəbiyyatın icmalı

Elmə çəkilən xərclərin səmərə verməsi üçün, adətən, 15-25 illik bir zaman tələb olunur [2, s.156]. Bu məqam özünü qurulan reqressiya tənliklərində laq adlandırılan və gecikmə anlamına gələn izahedici dəyişəndə təzahür edir. Ədəbiyyatın icmalı [3, s.173] göstərir ki, Azərbaycan üzrə 1997-2019-cu illərin rəsmi statistik məlumatları əsasında elmə şəkildən xərclər 1% artıqda, ÜDM-in həcmi 15 illik gecikmə hər il orta hesabla 0,37% artıb. Burada diqqəti çəkən məqamlardan biri ondan ibarətdir ki, elmə çəkilən xərclər cari ildə birbaşa böyük səmərə verməyə də bilər. Araşdırmada iki trend modeli qurulmuşdur ki, bunlardan da birincisi adikeçən elmi-bibliografik bazalarda məqalə sayının zamana görə dəyişməsinə xarakterizə edir. Bundan əlavə Azərbaycanda elmə çəkilən xərclərin 1 milyon nəfərə düşən mötəbər Web of Science bazasında indeksləşmiş məqalə sayına təsiri modeli, həmçinin SCOPUS bazasında Azərbaycan üzrə indesləşmiş sənədlərə (məqalə, məruzə və icmal) istinad sayına təsirinə ekonometrik modelləri qurulmuşdur. Qeyd edək ki, Web of Science bazasında istinad olunan məqalə sayı göstəricisi əlçatan olmadığı üçün alternativ baza olan SCOPUS-da sənədlərə istinad göstəricisi götürülmüşdür. Hər iki bazada müvafiq olaraq məqalə və sənəd sayları arasında güclü müsbət korrelyasiya əlaqəsi olduğu üçün [4, s.691] belə əvəzetmə məqbul hesab edilə bilər. Qurulmuş modellər Eviews 9 tətbiqi proqramlar paketində realizə olunmuşdur.

2. Məlumat bazasının formalaşdırılması və metodlar

Araşdırmada Dünya bankı, ölkələr üzrə elmi göstəriciləri müqayisə etməyə imkan verən İspaniyanın beynəlxalq elmi cəmiyyət tərəfindən mötəbər qəbul edilən scimagojr.org saytı, habelə AR DSK rəsmi məlumatlarından istifadə edilmişdir [5-7]. Aşağıda Azərbaycan üzrə 1 milyon nəfərə düşən təbiət elmləri və texnologiya sahələrində çap edilmiş və Web of science elmi-bibliografik bazasında indeksləşmiş məqalə sayı haqda məlumat göstərilmişdir.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Şəkil 1. Azərbaycan üzrə 1 milyon nəfərə düşən elm və texnologiya sahəsində Web of Science bazasında indeksləşmiş məqalə sayı
Mənbə: [5] əsasında müəllifin hesablamaları

Qrafikdən görünür ki, müvafiq göstərici baxılan illər ərzində dalğalanmalara məruz qalsa da, ümumiyyətlə müsbət dinamika nümayiş etdirmişdir. Müvafiq ekonometrik trend modeli qurulmuşdur.

$$\text{LOG}(\text{JAST\_IN\_MILLION\_PUPIL}) = 3.29321565398 + 0.0651670456244 * @\text{TREND} + [\text{AR}(1)=0.648705782828, \text{UNCOND}] \quad (1)$$

Burada JAST_IN_MILLION_PUPIL dəyişəni Azərbaycan üzrə 1 milyon əhaliyə düşən elm və texnoloji sahədə çap edilmiş və Web of Science bazasında indeksləşmiş məqalələrin sayını göstərir. Tənliyin iqtisadi mənası ondan ibarətdir ki, Azərbaycanda təbiət elmləri və texnologiya sahəsində Web of Science bazasında indeksləşmiş məqalə sayı baxılan 2001-2018-ci illər ərzində dalğalanmalra məruz qalsa da hər il orta hesabla təxminən 6.52% artıb.

Müvafiq ekonometrik statistika aşağıdakı cədvəldə göstərilib.

Cədvəl 2

Məqalə sayının illərdən asılılığının ekonometrik statistikasını

Dependent Variable: LOG(JAST_IN_MILLION_PUPIL)				
Method: ARMA Maximum Likelihood (OPG - BHHH)				
Date: 08/16/21 Time: 11:23				
Sample: 2001 2018				
Included observations: 18				
Convergence achieved after 13 iterations				
Coefficient covariance computed using outer product of gradients				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	3.293216	0.172306	19.11265	0.0000
@TREND	0.065167	0.020464	3.184510	0.0066

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

AR(1)	0.648706	0.218032	2.975280	0.0100
SIGMASQ	0.035507	0.018917	1.877051	0.0815
R-squared	0.738121	Mean dependent var		3.885641
Adjusted R-squared	0.682004	S.D. dependent var		0.378897
S.E. of regression	0.213664	Akaike info criterion		-0.025350
Sum squared resid	0.639134	Schwarz criterion		0.172511
Log likelihood	4.228147	Hannan-Quinn criter.		0.001933
F-statistic	13.15325	Durbin-Watson stat		1.643041
Prob(F-statistic)	0.000233			
Inverted AR Roots	.65			

Burada daha bir sual meydana çıxır ki, elmə çəkilən xərclərin müvafiq məqalə sayına təsiri nədən ibarət ola bilər? Bu suala cavab tapmaq üçün müvafiq məlumat bazasını formalaşdırmaq.

Cədvəl 3

Elm xərcləri və 1 milyon nəfərə düşən məqalə sayı

YEAR	RD_EXPENDITURES (in million manat, current values)	JAST_IN_MILLION_PUPIL
2001	9.4	19.61
2002	11.4	29.92
2003	16.6	33.04
2004	20.0	41.94
2005	28.8	41.26
2006	32.0	32.63
2007	43.9	47.87
2008	62.1	54.37
2009	83.3	70.04
2010	92.8	66.15
2011	106.1	70.04
2012	116.7	73.55
2013	117.0	50.30
2014	124.2	41.70
2015	113.2	47.08
2016	110.2	61.16
2017	109.8	75.10
2018	117.8	76.93

Mənbə: [5] əsasında müəllifin hesablamaları və [7] əsasında formalaşdırılıb

Məlumatlardan görünür ki, hər iki göstərici müəyyən dalğalanmalara məruz qalsa da, ümumiyyətlə, müsbət dinamika nümayiş etdirib. Məqalə sayının elmə çəkilən xərclərdən asılılığının reqressiya tənliyi aşağıdakı kimi qurulmuşdur.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

$$\begin{aligned} \text{LOG(JAST\_IN\_MILLION\_PUPIL)} = & 3.87397519674 + \\ & +0.0023517037546*\text{RD\_EXPENDITURES}(-3) + \\ & + [\text{AR}(4)=-0.739561617225,\text{UNCOND}] \end{aligned} \quad (2)$$

Qurulmuş yarımləqarəfrik modelin iqtisadi mahiyyəti aşağıdakı kimidir. Elmə çəkilən xərclər 1% artıqda Azərbaycanda təbiət elmləri və texnologiya sahəsində Web of Science bazasında indeksləşmiş məqalə sayı 3 illik gecikmə ilə 0,24% artır. Məqalə sayının dəyişməsi 54,78% elmə çəkilən xərclərin dəyişməsi ilə şərtlənib.

Müvafiq ekonometrik statistika aşağıdakı cədvəldə göstərilib.

Cədvəl 4

Məqalə sayının elm xərclərindən asılılığının ekonometrik statistikasi

Dependent Variable: LOG(JAST_IN_MILLION_PUPIL)				
Method: ARMA Maximum Likelihood (OPG - BHHH)				
Date: 08/17/21		Time: 17:57		
Sample: 2004 2018				
Included observations: 15				
Convergence achieved after 28 iterations				
Coefficient covariance computed using outer product of gradients				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	3.873975	0.066591	58.17537	0.0000
RD_EXPENDITURES(-3)	0.002352	0.001047	2.245392	0.0463
AR(4)	-0.739562	0.267616	-2.763522	0.0184
SIGMASQ	0.023995	0.017853	1.344041	0.2060
R-squared	0.644727	Mean dependent var		4.004617
Adjusted R-squared	0.547834	S.D. dependent var		0.269006
S.E. of regression	0.180889	Akaike info criterion		-0.147556
Sum squared resid	0.359928	Schwarz criterion		0.041257
Log likelihood	5.106671	Hannan-Quinn criter.		-0.149567
F-statistic	6.654022	Durbin-Watson stat		1.500214
Prob(F-statistic)	0.007958			
Inverted AR Roots	.66-.66i	.66-.66i	-.66+.66i	.66+.66i

Zəruri olan bütün tüstlər icra edilib və göstərilib ki, qurulmuş model adekvatdır. Reqrəsiya tənliyinin əmsalları 95% əminliklə statistik önəmlidir.

Digər maraq doğuran sual baxılan illər ərzində istinadların sayının dinamikasıdır. Müvafiq məlumat bazası aşağıdakı cədvəldə formalaşdırılmışdır.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Cədvəl 5

SCOPUS bazasında Azərbaycan üzrə istinad olunan sənədlərin sayı

YEA R	SCOPUS_cited_ doc s	YEAR	SCOPUS_cited_ docs
1996	134	2009	419
1997	122	2010	470
1998	117	2011	534
1999	113	2012	576
2000	132	2013	478
2001	131	2014	484
2002	161	2015	565
2003	214	2016	677
2004	225	2017	737
2005	220	2018	870
2006	267	2019	767
2007	227	2020	497
2008	303		

Mənbə: [5] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

Məlumatlardan görünür ki, SCOPUS sənədlərinə istinad sayı ümumiyyətlə dalğalanmalara məruz qalsa da, baxılan illər ərzində müsbət dinamika nümayiş etdirib. SCOPUS sənəd sayına istinadların trend modeli aşağıdakı kimi qurulub.

$$\text{LOG(SCOPUS\_CITED\_DOCS)}=4.57861141056+ 0.0974116090051*\text{@TREND}$$

(3)

Qurulmuş reqressiya tənliyinin iqtisadi mənası ondan ibarətdir ki, Azərbaycan üzrə SCOPUS bazasında istinad olunan sənədlərin sayı 2001-2019-cu illər üzrə hər il orta hesabla təxminən 9,74% artıb.

Müvafiq ekonometrik statistika aşağıdakı cədvəldə göstərilib.

Cədvəl 6

SCOPUS sənədlərinin trend modelinin ekonometrik statistikasısı

Dependent Variable: LOG(SCOPUS_CITED_DOCS)				
Method: Least Squares				
Date: 08/19/21 Time: 19:48				
Sample: 2001 2019				
Included observations: 19				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	4.578611	0.092996	49.23427	0.0000

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

@TREND	0.097412	0.006186	15.74703	0.0000
R-squared	0.935842	Mean dependent var		5.942374
Adjusted R-squared	0.932068	S.D. dependent var		0.566645
S.E. of regression	0.147689	Akaike info criterion		-0.888109
Sum squared resid	0.370807	Schwarz criterion		-0.788694
Log likelihood	10.43704	Hannan-Quinn criter.		-0.871284
F-statistic	247.9689	Durbin-Watson stat		1.032146
Prob(F-statistic)	0.000000			

Zəruri olan bütün ekonometrik testlər icra edilib və göstərilib ki, model 99,9% əminliklə statistik önəmlidir.

Digər maraq doğuran sual ondan ibarətdir ki, elmə çəkilən xərclərlə SCOPUS sənədlərinə istinad sayı arasında hansı əlaqə vardır? Bu suala cavab vermək üçün aşağıdakı ekonometrik modeli qurmuşuq.

$$\begin{aligned} \text{LOG(SCOPUS\_CITED\_DOCS)} = & 5.51721240512 + \\ & +0.00852936928898*\text{RD\_EXPENDITURES}(-3) + \\ & +[\text{AR}(4)=-0.800435080509,\text{UNCOND}] \end{aligned} \quad (4)$$

Qurulmuş modelin iqtisadi mənası ondan ibarətdir ki, Azərbaycan üzrə elmə çəkilən xərclər 1% artdıqda SCOPUS sənəd sayına istinadların sayı 3 illik gecikmə ilə 0,85% artır. Sənədə olan istinadların sayının dəyişməsi 90,67% elmə çəkilən xərclərin dəyişməsi ilə şərtlənib. Müvafiq ekonometrik statistika aşağıdakı cədvəldə göstərilib.

Cədvəl 7

SCOPUS sənədlərinə istinadların elmə çəkilən xərclərdən asılılığının ekonometrik statistikasısı

Dependent Variable: LOG(SCOPUS_CITED_DOCS)				
Method: ARMA Maximum Likelihood (OPG - BHHH)				
Date: 08/19/21 Time: 19:52				
Sample: 2004 2020				
Included observations: 17				
Convergence achieved after 19 iterations				
Coefficient covariance computed using outer product of gradients				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	5.517212	0.038449	143.4938	0.0000
RD_EXPENDITURES(-3)	0.008529	0.000488	17.47015	0.0000
AR(4)	-0.800435	0.247517	-3.233859	0.0065
SIGMASQ	0.014211	0.007235	1.964068	0.0713
R-squared	0.924184	Mean dependent var		6.105360
Adjusted R-squared	0.906687	S.D. dependent var		0.446266

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

S.E. of regression	0.136321	Akaike info criterion	-0.704434
Sum squared resid	0.241586	Schwarz criterion	-0.508384
Log likelihood	9.987693	Hannan-Quinn criter.	-0.684947
F-statistic	52.82225	Durbin-Watson stat	1.329944
Prob(F-statistic)	0.000000		
Inverted AR Roots	.67-.67i	.67-.67i	-.67+.67i

Bütün zəruri testlər icra edilib və qurulmuş ekonometrik model 99,9% əminliklə statistik önəmlidir.

3. Əsas nəticələr

Araşdırmada aşağıdakı əsas nəticələr alınmışdır:

- ✓ Azərbaycanda təbiət elmləri və texnologiya sahəsində Web of Science bazasında indeksləşmiş məqalə sayı baxılan 2001-2018-ci illər ərzində dalğalanmalara məruz qalsa da, hər il orta hesabla təxminən 6,52% artıb.
- ✓ 2001-2018-ci illərin statistik məlumatları əsasında müəyyən olunmuşdur ki, ölkəmizdə elmə çəkilən xərclərin 1% artması məqalə sayını (1 milyon nəfərə düşən elm və texnoloji sahədə çap edilmiş və Web of Science bazasında indeksləşmiş) 3 illik gecikmə ilə 0,24% artırır.
- ✓ Azərbaycan üzrə SCOPUS bazasında istinad olunan sənədlərin sayı 2001-2019-cu illər üzrə hər il orta hesabla təxminən 9,74% artıb.
- ✓ Azərbaycan üzrə 2001-2019-cu illər ərzində elmə çəkilən xərclər 1% artıqda SCOPUS sənəd sayına istinadların sayı 3 illik gecikmə ilə 0,85% artıb. Sənədə olan istinadların sayının dəyişməsi 90,67% elmə çəkilən xərclərin dəyişməsi ilə şərtlənib.

Nəticə

Müstəqilliyin 30 ili ərzində ilk 6 il (1991-1996-cı illər) siyasi, hərbi, iqtisadi və sosial çətinliklərlə müşayiət olunmuşdur. AR rəhbərliyinin səyləri nəticəsində 1997-ci ildən başlayaraq, demək olar ki, bütün sahələrdə stabilləşmə və inkişaf başlamışdır. 1997-2020-ci illər ərzində iqtisadi, sosial yüksəliş elm sahəsinə də öz müsbət təsirini göstərmişdir. Baxılan 24 il ərzində Azərbaycan üzrə Web of Science bazasında təbiət və texnoloji sahələrdə indeksləşmiş məqalə sayı dalğalanmalara məruz qalsa da, ümumiyyətlə hər il orta hesabla artım nümayiş etdirmişdir.

Araşdırma nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, ölkəmizdə elmə çəkilən xərclərin (cari qiymətlərlə) artması 1 milyon nəfərə düşən elm və texnoloji sahələrdə çap edilmiş və Web of Science bazasında indeksləşmiş məqalə sayını 3 illik gecikmə ilə artırır. Web of Science bazasında indeksləşmiş məqalələrə edilən istinadlar haqda məlumat əldə edə bilmədiyimiz üçün alternativ elmi-bibliografik mənbə olan SCOPUS bazasına baxılıb. Burada qeyd edək ki, hər iki elmi-bibliografik bazada çap edilmiş sənədlərin sayı arasında güclü müsbət korrelyasiya əlaqəsi mövcuddur [4, s.691]. SCOPUS bazasında 2001-2019-cu illər ərzində Azərbaycan üzrə istinad edilmiş sənəd sayı müsbət dinamika nümayiş etdirmiş və hər il orta hesabla artmışdır. Çap edilmiş məqalələrə düşən istinad sayı artsa da, 1 məqaləyə düşən istinad sayı haqda məlumat əldə edə bilməmişik. Adətən, bu göstəricini şərti olaraq

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

elmin keyfiyyət göstəricilərindən [1] biri kimi qəbul edirlər. Bu səbəbdən də elm siyasətində bu göstəriciyə xüsusi diqqət yetirmək zəruridir. Bundan əlavə, elm xərclərinin SCOPUS sənədlərinə olunan istinadların sayına təsiri araşdırılmış və müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan üzrə elmə çəkilən xərclər artdıqda, SCOPUS sənəd sayına istinadların sayı 3 illik gecikmə ilə artır. Sənədə olan istinadların sayının dəyişməsi 90,67% elmə çəkilən xərclərin dəyişməsi ilə şərtlənib.

Belə hesab edirik ki, tədricən ÜDM-də elm xərclərinin payını 2%-dək artırmaq məqsəduyğun olardı. Belə ki, Avropa Birliyi ölkələri üçün bu göstəricinin orta qiyməti 2018-ci ildə təxminən 2,18% təşkil edib [8]. Dünyada qəbul edilmiş ümumi qənaət bundan ibarətdir ki, elm xərcləri ÜDM-in 2%-dən az payına sahibdirsə, bir qayda olaraq elm sahəsi rentabelli olmur. Digər tərəfdən də məlumdur ki, elmə çəkilən xərclər qısa müddət ərzində səmərə verməyə də bilər. Adətən, bu xərclər 15-25 ildən sonra iqtisadi səmərə verir və elmin multiplikatoru da çox böyük olur [2, s.155]. Ədəbiyyatda [3, s. 173] göstərilmişdir ki, Azərbaycanda elmə çəkilən xərclər 15 illik gecikmə ilə ÜDM-in həcmi cari qiymətlərlə 0,37% artırır. Hesab edirik ki, digər ölkələr üçün, ələlxüsus da MDB-də neft və qaz hasil edən Rusiya, Qazaxıstan, Türkmənistan, habelə region ölkəsi olan İran üçün də müvafiq fərziyyənin yoxlanması müəyyən elmi maraq doğura bilər.

Elm sahəsində çalışan insanların orta aylıq əməkhaqqı ölkə üzrə orta aylıq əməkhaqqı ilə müqayisədə qənaətbəxş deyildir. Bizə elə gəlir ki, elm sahəsində çalışan əməkdaşların orta aylıq əməkhaqqı ölkə üzrə nominal orta aylıq əməkhaqqının təxminən 1,5-2 misli qədər olmalıdır. Elm sahəsində çalışan əməkdaşlar üçün müvafiq komfort şərait yaratdıqdan sonra Azərbaycanda tədricən elmin məhsuldar qüvvəyə çevrilməsi reallaşa bilər.

Ədəbiyyat

1. Elmmetriya üzrə vəsait: Elm və texnologiyaların inkişaf indikatorları. Bakı: İqtisad universiteti, 2017. /Prof. Ə.Muradov və prof. Y.Həsənlinin redaktəsi ilə.
2. İmanov Q., Həsənlı Y. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf modelləri. Makroiqtisadi təhlil. Bakı.: Elm, 2001. 248 s.
3. Qiyasova Z.H. Azərbaycanda innovasiya yönümlü inkişafın fiskal mexanizmindən istifadəsinin qiymətləndirilməsi . UNEC Elmi Xəbərləri, İl 9, Cild 9, yanvar-mart, 2021, səh. 164 – 173.
4. Hasanlı Y., Şabanov S. Econometric Evaluation of the Impact of Education Level and Science in Poverty Rate: the Case of Azerbaijan. Proc. of the 70th Int. Scientific Conf. on Economic and Social Development - "Socio Economic Problems of Sustainable Development. 25 June, 2021. Bakı, Azerbaijan, pp.689-695.
5. Data.worldbank.org – Dünya bankının ölkələr üzrə bəzi elm indikatorları
6. Scimagojr.com/countrysearch.php?country=AZ – Azərbaycanın SCOPUS bazasında təmsilçili haqda bəzi məlumatlar
7. AR DSK rəsmi məlumatları. Elm, təhsil və mədəniyyət. Bakı. 1996-2020.
8. [https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=R_26_D_expenditure &oldid=503835](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=R_26_D_expenditure&oldid=503835)

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

AUDITORLARIN ETİK DAVRANIŞ KODEKSİNƏ ƏSASƏN PEŞƏ ETİKASI VƏ AUDITİN PRİNSİPLƏRİ

Baş müəllim Həsənova Nərgiz Tofiq qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
nargizaliyeva@inbox.ru

Xülasə

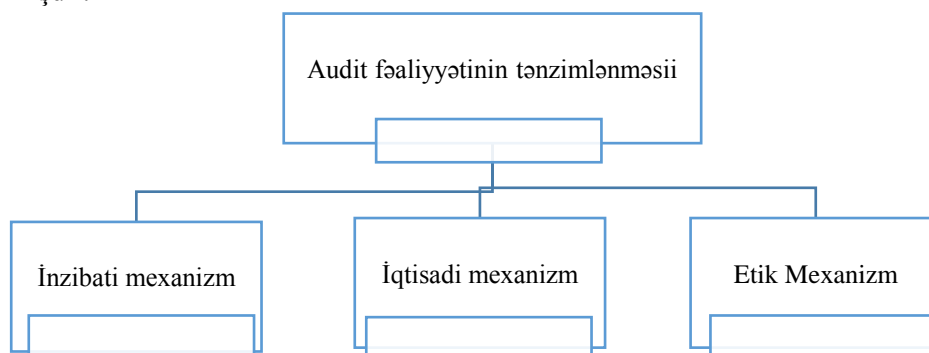
Məqalə müasir şəraitdə peşəkar audit etikasının aktual mövzusunə həsr edilmişdir. Dürüstlük, obyektivlik, peşəkar bacarıq, lazımı araşdırma, məxfilik və peşəkar davranış kimi auditin əsas prinsipləri ətraflı şəkildə araşdırılmış, həmçinin etikanın əsas prinsiplərinə riayət olunmasına konseptual yanaşmaya yer verilmişdir.

Peşəkar audit etikasının xüsusiyyətləri, əsasən də auditorun risk qiymətləndirmə prosedurlarına riayət etmək vəzifəsi, yaranan təhdidləri və maraqlar toqquşmasını vaxtında müəyyən etmək və qarşısını almaq və təhdidlərin qarşısını almaq və aradan qaldırmaq üçün operativ tədbirlər görmək qabiliyyəti, həm də auditorun peşə etikasını, audit prinsiplərini və standartlarını tətbiq edərək ictimai maraqlar naminə hərəkət etməsinə ehtiyac vardır. Auditor təşkilatlarının və auditorların peşə fəaliyyətlərində məcburi olan davranış qaydaları toplusu olan Auditorların Peşə Etikası Kodeksi hazırkı məqalədə nəzərdən keçirilmişdir.

Açar sözlər: audit, etik davranış, konseptual əsaslar, auditor fəaliyyəti.

Müasir şəraitdə, iqtisadiyyatın qlobalaşması ilə əlaqədar olaraq, nəinki bütün ölkəyə, bütün dünyaya səpələnmiş bir çox bölmə ilə transmilli korporasiyaların yaradılması, müstəqil yoxlamalara olan ehtiyaclarını əhəmiyyətli dərəcədə artırdı. Hökumətin iqtisadiyyata müdaxiləsi artdıqca və vergi sistemi daha da mürəkkəbləşdikcə şirkətlər, dövlət orqanlarının sanksiyalarının qarşısını almaq üçün şirkətin mühasibat və vergi hesabatlarını səhvlər və təhriflər üçün yoxlaya bilən müstəqil mütəxəssislərə ehtiyac duymağa başladılar.

Audit fəaliyyətinin tənzimlənməsi mexanizmləri aşağıdakı sxemdə göstərilmişdir.

Sxem 1. Audit fəaliyyətinin tənzimlənməsi mexanizmləri

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Bildiyimiz kimi, müstəqil audit nəzarəti, müqavilə əsasında təsərrüfat subyektlərinin mühasibat (malıyyə) hesabatlarının və digər sənədlərinin yoxlanılması, habelə digər audit xidmətlərinin göstərilməsi üçün sahibkarlıq fəaliyyətidir [4]. Audit peşəsinin əsas əlaməti ictimai maraqlara uyğun hərəkət etmək məsuliyyətinin tanınması və qəbul edilməsidir. Buna görə də, auditorun məsuliyyəti fərdi müştərinin və ya işəgötürənin ehtiyaclarını ödəməklə məhdudlaşmır [1]. İctimai maraqlar naminə fəaliyyət göstərən auditorun auditorun peşə etikasına riayət etməlidir. Bu müddəalar Beynəlxalq Audit Standartlarında və Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyasının (IFAC) Auditorlarının Etik Kodeksində aydın şəkildə müəyyən edilmişdir.

Kodeksdə əks edilmiş auditorların peşəkar davranış etikası auditoriya tərəfindən tanınan mənəvi və etik dəyərləri müəyyən edir. Bir tərəfdən, Kodeks auditorların ictimai maraqlar naminə hərəkət etmələri üçün tələbləri özündə cəmləşdirir, çünki auditorun məsuliyyəti yalnız fərdi müştərinin və ya audit təşkilatının ehtiyaclarını ödəməklə məhdudlaşmır, digər tərəfdən, mümkün pozuntulardan qorunma variantları təklif edir, çünki çox vaxt auditorun iş şəraiti onlara qarşı təhdidlər yarada bilər.

Kodeksin tələbləri və onların tətbiqi üçün izahlı müddəalar, etikanın əsas prinsiplərini pozmaq təhlükəsi yaradan peşə fəaliyyəti, maraqlar, münasibətlər də daxil olmaqla müxtəlif vəziyyətləri əhatə edir [2]. Bundan əlavə, bu tələblər və izahlı müddəalar auditoru yalnız bu Kodekslə açıq şəkildə qadağan edilmədiyi üçün müəyyən bir vəziyyəti məqbul hesab etməkdə səhv etməkdən çəkindirir.

Bu Kodeksin tələblərinin bir hissəsi məcburi, bəziləri - izahlı və tövsiyə olunan, auditoru müəyyən konkret hallar şəraitində konseptual yanaşmanı tətbiq etməyə çağırır.

Peşəkar etik davranış kodeksinin fundamental prinsipləri aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir:

Cədvəl 1

Peşəkar etik davranış kodeksinin fundamental prinsipləri

Bütövlük	Bütün peşə xidmətlərinin aparılmasında səmimi və dürüst olmaq
Obyektivlik	Öz işini həyata keçirən zaman qərəzsiz və ədalətli olmaq
Peşəkar bilik və yanaşma	Peşə bilik və vərdişlərinə sahib olmaq, peşə xidmətlərini vicdanla həyata keçirmək
Məxfilik	Peşə/biznes münasibətləri nəticəsində əldə edilən məlumatların məxfiliyini təmin etmək
Peşəkar davranışı	Tətbiq edilən qanunlara və qaydalara riayət etmək öz peşəsini nüfuzdan sala biləcək hərəkətlərdən uzaq durmaq

Audit prosesi zamanı Kodeksə riayət olunması vacibdir. Auditor bu Kodeksin müddəalarından hər hansı birinin pozulduğunu aşkar edərsə, pozuntunun əhəmiyyətini və etikanın əsas prinsiplərinə riayət etmək qabiliyyətinə təsir dərəcəsini

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

qiymətləndirməlidir. Eyni zamanda, auditor belə bir pozuntunun nəticələrinin aradan qaldırılmasına yönəlmiş bütün mümkün tədbirləri görməlidir [1]. Kodeks etikanın əsas prinsiplərini ətraflı şəkildə müəyyən edir ki, bunlara dürüstlük, obyektivlik, peşəkar bacarıq və lazımi araşdırma, məxfilik, peşəkar davranış daxildir. Eyni zamanda, etikanın əsas prinsiplərinə riayət olunmasına konseptual yanaşmaya böyük əhəmiyyət verilir.

Bütövlük prinsipi üzvlərdən bütün peşə xidmətlərin aparılmasında səmimi və dürüst olmağı tələb edir. Əlavə olaraq üzvlər istənilən aldadıcı və ya qeyri-dəqiq maliyyə hesabatları və bəyanatlarla əlaqəli olmamalı və həmçinin onları imzalama-malıdırlar.

Bunun üçün auditor əmin olmalıdır ki, maliyyə hesabatları və əminlik fəaliyyətləri:

- diqqətə hazırlanmışdır;
- səhv və ya aldadıcı informasiyanı özündə əks etdirmir;
- işə aid informasiyanı əhatə edir;
- istifadəçiləri yanlış istiqamətləndirəcək qeyri-müəyyən informasiyaları istisna edir.

Auditorun müşahidə etməli olduğu obyektivlik prinsipi tələb edir ki, auditor qə-rəzli mövqeyə, maraq toqquşmasına və ya başqalarına onun peşə və ya iş qərarlarına təsir etməsinə icazə verməsin [3]. Göstərilən fəaliyyətlərin həyata keçirilməsində auditorun peşəkar qərarına mənfi təsir göstərən hallar və ya münasibətlər olduqda, auditor peşəkar fəaliyyətlə məşğul olmamalıdır.

Auditorun peşə bacarıqları və lazımi araşdırma prinsipi auditorndan tələb edir:

- audit standartlarının, tətbiq olunan digər standartların və qanunvericiliyin mövcud tələblərinə əsaslanaraq, səlahiyyətli auditin və auditlə əlaqəli digər xidmətlərin göstərilməsini təmin edən səviyyədə peşə bilik və bacarıqlarını əldə etmiş və saxlamış olmasını;
- vicdanla və tətbiq olunan peşəkar standartlara uyğun hərəkət etməsini.

Auditor tərəfindən səlahiyyətli peşəkar xidmətlərin göstərilməsi, peşə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi prosesində peşəkar bilik və bacarıqların tətbiqində sağlam mülahizələrdən istifadə edilməsini tələb edir [4]. Peşəkar sərəştənin qorunması, müvafiq texniki, peşə və sənaye inkişafı haqqında davamlı məlumat-lılıq və anlayış tələb edir. Davamlı peşəkar inkişaf, auditorun peşəkar mühitdə savadlı işləməsinə imkan verən qabiliyyətləri inkişaf etdirir və saxlayır.

Dürüstlük, auditorun tapşırığın (müqavilənin) tələblərinə uyğun olaraq, diqqətlə, hərtərəfli və vaxtında hərəkət etmək öhdəliyi kimi başa düşülür.

Auditorun müşahidə etməli olduğu məxfilik prinsipi, auditorun peşə və ya işgüzar əlaqələr nəticəsində əldə etdiyi məlumatların məxfiliyini qorumasını tələb edir.

Auditor aşağıdakıları etməlidir:

- a) peşə mühitindən kənar və yaxın işgüzar münasibətlərdə olduğu şəxslərə, ailə üzvlərinə, qohumlarına istəmədən məlumatların açılması təhlükəsindən xəbərdar olmaq;
- b) audit təşkilatı daxilində məlumatların məxfiliyini təmin etmək;

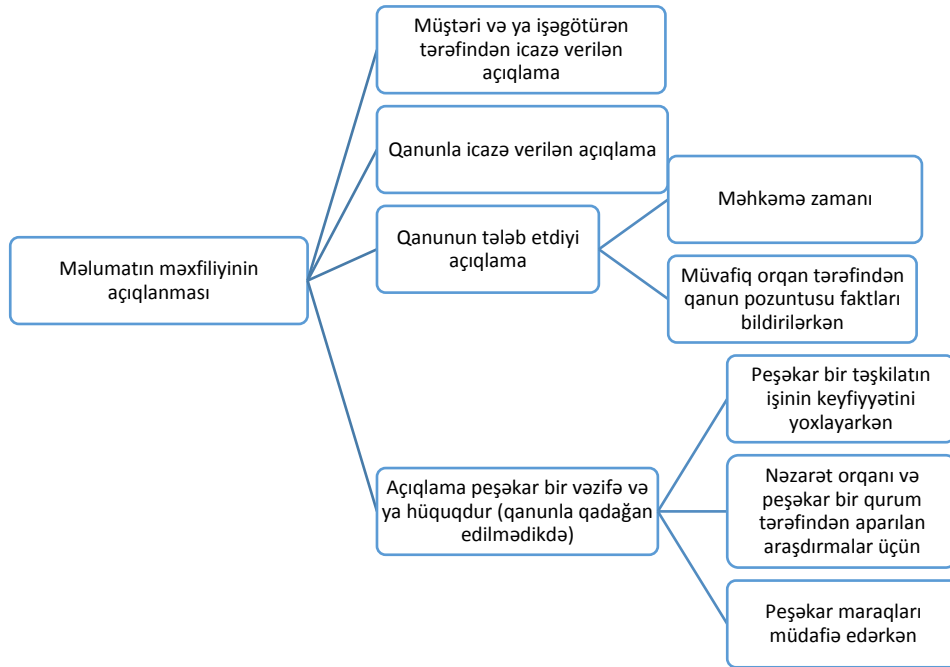
“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

c) potensial müştəri və ya audit təşkilatı tərəfindən ona açıqlanan məlumatların məxfiliyini təmin etmək;

d) peşəkar və ya işgüzar əlaqələr nəticəsində əldə edilən məxfi məlumatları, auditorun açıqlamaq üçün qanuni və ya peşəkar hüququ və ya vəzifəsi olmadığı təqdirdə, açıqlamaq üçün müvafiq və xüsusi səlahiyyətləri olmadan auditor firmasından kənarında açıqlamamaq;

e) peşə və ya işgüzar əlaqələr nəticəsində əldə edilən məxfi məlumatlardan özü və ya üçüncü şəxslər üçün hər hansı bir üstünlük əldə etmək üçün istifadə etməmək;

f) rəhbərliyi altında peşəkar fəaliyyət göstərənlərin və məsləhət və ya yardım alanların məlumatların məxfiliyini qorumaq vəzifəsinə hörmət etməsini təmin etmək üçün düzgün addımlar atmaq.

Sxem 2. Məxfiliyin açıqlanması şərtləri

Bununla birlikdə, auditorun məxfi məlumatların açıqlanmasını tələb etdiyi və ya tələb oluna biləcəyi bir sıra hallar mövcuddur və ya belə açıqlama uyğun ola bilər:

a) qanunla açıqlama tələb olunur;

b) açıqlamaya qanunla icazə verilir və ya müştəri və ya audit şirkəti tərəfindən icazə verilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, auditor ilə müştəri və ya auditor firması arasındakı münasibətlər bitdikdən sonra da məxfilik qorunmalıdır.

İş yerini dəyişdirərkən və ya yeni müştəri ilə işə başlayarkən auditor əvvəlki təcrübədən istifadə etmək hüququna malikdir [5]. Lakin auditor əvvəllər peşəkar və ya işgüzar münasibətlər nəticəsində toplanmış və ya əldə edilmiş məxfi məlumatlardan istifadə etməməli və açıqlamamalıdır.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Auditor tərəfindən müşahidə edilməli olan peşəkar davranış prinsipi, auditorun tətbiq olunan qaydalara riayət etməsini və auditorun peşəsini ləkələyə biləcəyini bilən və ya bilməli olduğu davranışlardan çəkinməsini tələb edir. Auditor bilərəkdən peşənin bütövlüyünə, obyektivliyinə və ya nüfuzuna mənfi təsir göstərən və ya mənfi təsir edə biləcək hər hansı bir iş və ya peşə fəaliyyəti və ya fəaliyyətlə məşğul olmamalıdır, ona görə ki, bu, əsas etik prinsiplərə uyğun gəlmir [7]. Peşəni nüfuzdan sala biləcək davranış qəbul edilməzdir, ağılabatan və məlumatlı bir üçüncü tərəfin çox güman ki, peşənin nüfuzuna mənfi təsir göstərə biləcəyi davranış yol verilməzdir. Xidmətini təklif edərkən və ya təbliğ edərkən, auditor peşəsini gözədən salmamalıdır.

Auditor dürüst olmalı və bunları etməməlidir:

a) təklif olunan xidmətlərin səviyyəsini və ya onların keyfiyyətlərini və ya təcrübələrini şişirtməklə bəyanatlar vermək;

b) digər auditorların işi haqqında aşağılayıcı fikirlər söyləmək və ya digər auditorların işi ilə əsassız müqayisə aparmaq.

Demək olar ki, bütün auditorların karyeları boyunca elə məqamlar olur ki, onlar bu prinsiplərdən birini və ya bir neçəsini pozmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qalırlar [10]. Ona görə də əhəmiyyətsiz sayıla bilən risklər istisna olmaqla, bu prinsiplərə riayət etməyə mane olan bütün riskləri müəyyənləşdirən, qiymətləndirən və zəiflədən konseptual işbirliyini inkişaf etdirmişdir.

Uyğunsuzluğa səbəb ola biləcək bütün vəziyyətlərin tam siyahısının və risklərin azadılması üzrə müvafiq tədbirlərin sənədləşdirilməsi demək olar ki, qeyri-mümkün məsələdir [1]. Lakin auditorun bu prinsiplərdən birini və ya bir neçəsini pozmasına potensial səbəb ola biləcək beş əsas təhlükə kateqoriyası vardır.

1. Şəxsi maraq təhlükəsi

Bu o zaman baş verir ki, auditor müştəriyə özünün maliyyə, şəxsi və digər maraqlarına görə bitərəf yanaşması. Maliyyə maraqları aşağıdakı hallarda yaranır:

a) Müştərinin kapitalı üzərində mülkiyyət hüququ;

b) Müştərinin maliyyə alətləri, məsələn istiqrazlar və ya veksellər üzərində mülkiyyət hüququ;

c) Müştərinin birgə müəssisəsində mülkiyyət hüququ;

d) Auditorun maliyyə marağının olduğu istənilən qarşılıqlı pay fondunun idarə edilməsi;

e) Gecikmiş xidmət haqları, belə ki, bu xidmət haqlarının ümitsiz borca çevrilməsi üçün auditor müəssisənin xilas olmasını istəyəcəkdir;

f) Müştəridən alınan və ya müştəriyə verilən borclar və s.

2. Özünüoxlama təhlükəsi

Auditor öz əvvəlki işlərinə və mühakimələrinə baxış keçirməli və qiymətləndirməli olduğu hallarda yaranır. Burada risk ondan ibarətdir ki, auditorun etdiyi səhvlərin “üstünü örtməyə” həvəslənir. Bundan başqa, öz səhvlərini müəyyən etmək çətin və təhlükəlidir. Belə tapşırıq auditora obyektivliyi saxlamaqda çətinlik yaradır.

3. Aktiv ictimai müdafiə təhlükəsi

Peşəkar auditorun mövqə və ya fikrini daha sonra öz obyektivliyini təhlükə altına atacaq səviyyədə təbliğ etməsi zamanı meydana gəlir. Burada risk var ki, şirkətin həqiqi maliyyə vəziyyəti və fəaliyyəti ictimaiyyətə məlum olduqda bu mühasibin ictimaiyyətə əvvəl bəyan etdiyi fikirlərlə ziddiyyət təşkil edə bilər.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

4. Tanışlıq təhlükəsi

Bu təhlükə auditorun müştəri ilə, onun direktorları, rəhbərliyi və ya işçiləri ilə yaxın şəxsi münasibətləri olan zaman yaranır. Müştəri ilə çox yaxınlıq auditora ona qarşı simpatiya yaradır, nəticə etibarlı ilə, onun müştəri mühakimələrini qəbul etməsi gözləniləndir. Bu zaman peşəkar skeptisizmin yoxa çıxması mümkündür.

5. Hədələmə təhlükəsi

Hədələmə təhlükəsi peşəkar auditorun aktual və ya hiss edilən təhlükələr səbəbindən obyektiv fəaliyyət göstərə bilməməsi səbəbindən meydana çıxır.

Yuxarıda göstərilən təhdidləri azaltmaq üçün alınan tədbirləri iki qrupa bölmək olar: auditor peşəsi, normativ hüquqi aktlar və iş mühiti ilə müəyyən edilənlər [4].

Birinci qrup tədbirlərə aşağıdakılar daxildir:

- peşəkar standartlar;
- peşə fəaliyyətinin bu sahəsində müəyyən dərəcədə peşəkar hazırlıq və təcrübə;
- daimi illik peşəkar inkişafa ehtiyac;
- korporativ davranış qaydaları;
- audit təşkilatlarının iş sənədlərinin, hesabatlarının və digər məlumatlarının kənar yoxlamaları;
- səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən monitorinq və intizam tənbehi prosedurları.

Konkret tapşırığa aid xüsusi tədbirlərə aşağıdakılar ola bilər:

- müstəqil üçüncü tərəfin məsləhətləşməsi;
- tapşırığın bir hissəsini yerinə yetirmək üçün başqa bir audit təşkilatını cəlb etmək;
- vəzifəni yerinə yetirən auditor işçi qrupunun rəhbərliyinin rotasiyası;
- görülən işin keyfiyyətini yoxlamaq üçün tapşırığın icrasında iştirak etməyən auditorun cəlb edilməsi;
- müştəri sahibinin nümayəndələri ilə etik məsələlərin müzakirəsi;
- göstərilən xidmətlərin xarakterinin və onlara verilən ödənişin miqdarının müştəri sahibinin nümayəndələrinə açıqlanması.

Qeyd etdiyimiz kimi, bəzən auditor və müştərisi arasında ziddiyyətli vəziyyətlər yaranır. Eyni zamanda, üçüncü bir şəxs həmişə görünməz olaraq iştirak edir - auditor fəaliyyətini maraqları naminə həyata keçirən maliyyə hesabatı istifadəçiləri [6]. Peşəkar xidmətlər göstərəkən auditorun dürüstlüyünə və obyektivliyinə daha çox güvənən maliyyə hesabatı istifadəçiləridir [8]. Mövcud qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olaraq məcburi yoxlamaya məruz qalan bir çox təşkilatın rəhbərliyi onun nəticələri ilə maraqlanmır, lazımsız və faydasız hesab edir və ən aşağı qiymətə formal audit rəyi əldə etməyə çalışır.

Auditorun vəzifəsi yalnız xidmətlərini sifariş edən və ödəyən müştərilərin maraqlarını təmin etməklə məhdudlaşmamalıdır. Müstəqil audit təsərrüfat subyektləri arasında normal münasibətlərin təşkilinə kömək edir, maliyyə məlumatlarının etibarlılığını qoruyur, bazar subyektləri arasında etimad çərçivəsini qaldırır və bununla da sivil münasibətlərin formalaşmasına kömək edir.

Beləliklə, auditin əhatə dairəsinin genişlənməsi xarici istifadəçilərin iqtisadi nəticələr və təsərrüfat subyektlərinin maliyyə vəziyyəti haqqında etibarlı məlumat

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

əldə etmək ehtiyaclarının artması ilə müəyyən edilir. Bütün bunlar audit sahəsində etik standartların daha da inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsinə ehtiyac olduğunu göstərir.

Ədəbiyyat

1. Audit və Əminlik Fundamental səviyyə 8 / Maliyyə Elm–Tədris Mərkəzi – Bakı: –2013.
2. Muxtarova P.E., Hüseynov M.M., və b. Audit (dərslük). Bakı – Mütərcim nəşriyyatı 2019
3. Abbasov İ.M. Audit (dərslük). Bakı – Bakı Biznes Universiteti, 2013
4. Шарова Светлана Владимировна Независимая аудиторская деятельность как пример регулирования вопросов этики в современном российском бизнесе // Вестник Московского университета имени С. Ю. Витте. Серия 1: Экономика и управление. 2015. №1 (12).
5. Кабанова И.В. Профессиональная этика аудиторов и принципы аудита // Инновации и инвестиции. 2020. №11.
6. Məmmədov Y.Ə. Audit xidmətinin inkişafı: nəzəri əsasları. Bakı:-Elm və bilik 2019.
7. Məmmədov Y.Ə. Azərbaycan Respublikasında auditor xidmətinin formalaşması və inkişaf perspektivləri. Bakı -Elm, 2006
8. Донцова Л. В., Ефремова Е. И., Федченко Е. А. Аудит для магистров. Актуальные вопросы аудиторской проверки. Учебник. — М.: Инфра-М, 2017.
9. Казакова Н.А. Аудит для магистров по российским и международным стандартам : учебник / под ред. проф. Н.А. Казаковой. — М. : ИНФРА-М, 2017
10. Murdock H. Operational Auditing: Principles and Techniques for a Changing World. 2016
11. C.W.Jackson. Detecting Accounting Fraud: Analysis and Ethics. 2014

AZƏRBAYCANIN SOSIAL HESABLAR MATRİSİNİN QURULMASI PROBLEMLƏRİ

Rəhimli Günay Fazil qızı

İqtisadi Araşdırmalar Elmi-Tədqiqat İnstitutu, UNEC
g_rehimli@mail.ru

Xülasə

Sosial hesablar matrisi (SHM) 1 il ərzində ölkə iqtisadiyyatında subyektlər arasında baş verən axınları kvadrat matris şəklində özündə əks etdirən bir hesab sistemidir. O həm iqtisadiyyatdakı prosesləri bir matrisdə əhatə edə bilən əlverişli təsvir forması olub geniş təhlillər aparmağa imkan verir, eyni zamanda müxtəlif modellər, əsasən də ümumi tarazlıq modelləri üçün statistik baza rolunu oynayır. Bu baxımdan, Sosial hesablar matrisinin qurulması hər bir ölkə üçün aktual məsələdir. Belə bir sistemin qurulması göstəricilərin mövcudluğu və müxtəlif mənbələrdən

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

əldə edilən informasiyaların ziddiyyətliyi kimi problemlər səbəbindən mürəkkəb bir proses olsa da, onun önəmi nəzərə alınaraq, əksər ölkələrdə rəsmi statistika qurumları tərəfindən bu matris tərtib olunur. Azərbaycanda isə sahələrarası balans cədvəlləri 5 ildən bir tərtib olunsa da, sosial hesablar matrisi tərtib olunmur. Bu məqalədə Azərbaycanın sosial hesablar matrisinin qurulması problemləri təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: sosial hesablar matrisi, milli hesablar sistemi, makro shm.

Giriş

Sosial hesablar matrisi cəmiyyətin iqtisadi fəaliyyətini özündə əks etdirən, sətir və sütunlarının cəmi bir-birinə bərabər olan kvadrat matrisdir. Burada hər bir hesab həm sətirdə, həm də sütunda yer almışdır ki, sətirdəki elementlər həmin hesabın gəlirlərinin hansı mənbələrdən formalaşdığını, sütundakı elementlər isə xərclərin istiqamətini özündə əks etdirir [9]. Belə ki, cəmiyyətin fəaliyyətində baş vermiş hər hansı axın matrisdə bu prosesin baş verdiyi hesabların kəsişməsində yer almaqla yalnız bir dəfə əks olunur. Sosial hesablar matrisi sahələrarası balans cədvəllərinin genişlənməsi hesab olunur. Sahələrarası balans cədvəli milli hesablar sisteminin əmtəə və xidmətlər hesabının matris şəklində təsviri olduğu halda, sosial hesablar matrisi milli hesablar sisteminin bütün hesablarının matris şəklində ifadəsi hesab olunur. Buna görə də, SHM 1993-cü ildə Milli hesablar sisteminə əlavə edilmişdir [2] və 2008-ci ildə nəşr olunmuş milli hesablar sistemində də Sosial hesablar matrisi və onun strukturu haqqında məlumatlar yer almışdır [13]. Burada sosial hesablar matrisinin hesabları milli hesablar sisteminin hesabları ilə eyni adda verilmişdir. Bu tədqiqatda isə Sosial hesablar matrisi üçün Graham Pyatt və onun həmmüəllifləri tərəfindən təklif olunan və praktikada daha çox istifadə olunan struktur istifadə ediləcək [8, 9]. Lakin hər iki matrisdə olan hesablar və hesablar arasında axınlar mahiyyətə uyğunluq təşkil edir və burada sosial hesablar matrisinin tərtibi zamanı Azərbaycanın milli hesablar sisteminin göstəriciləri istifadə edilmişdir.

Sosial Hesablar Matrisinin əsas strukturu. Sosial hesablar matrisi yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi ən sadə şəkildə milli hesablar sisteminin hesablarına uyğun olaraq, əmtəə və xidmətlər, istehsal hesabı, gəlirlərin yaranması, ilkin və təkrar bölüşdürülməsi, istifadəsi və kapital və maliyyə hesablarını özündə əks etdirməlidir. Adətən sosial hesablar matrisinin qurulması ilk növbədə makroşəkildə matrisin qurulmasından başlanır və burada əks olunan hesablar tədqiqatın məqsədindən və statistikanın imkan verdiyi qədər disaqreqatlaşdırıla bilər. Bu məqalədə əvvəlcə SHM-in makroşəkildə strukturuna baxılaraq, onun elementlərinin MHS-in göstəricilərindən istifadə edərək müəyyən olunması məsələsinə baxılacaq və sonuncu mal və xidmətlərin ehtiyatları və istifadəsi cədvəlləri, həmçinin sahələrarası balans cədvəllərinin aid olduğu 2016-cı ilin real iqtisadi göstəriciləri əsasında sosial hesablar matrisi qurulmağa çalışılacaq. Daha sonra bu matrisin disaqreqatlaşdırılması problemləri nəzərdən keçiriləcək.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Cədvəl 1

Makrososial hesablar matrisinin ümumi strukturu

	i	ə	f	c	k	m	qd	Cəmi
İstehsal fəaliyyətləri (i)		t(i,ə)						t(i)
Əmtəə və xidmətlər (ə)	t(ə,i)			t(ə,c)	t(ə,k)		t(ə,qd)	t(ə)
Faktorlar (f)	t(f,i)						t(f,qd)	t(f)
Cari (c)	t(c,i)	t(c,ə)	t(c,f)	t(c,c)			t(c,qd)	t(c)
Kapital hesabı (k)	t(k,i)			t(k,c)	t(k,k)	t(k,m)	t(k,qd)	t(k)
Maliyyə hesabı (m)						t(m,m)	t(m,qd)	t(m)
Qalan dünya hesabı (qd)	t(qd,i)	t(qd,ə)	t(qd,f)	t(qd,c)	t(qd,k)	t(qd,m)	x	t(qd)
	t(i)	t(ə)	t(f)	t(c)	t(k)	t(m)	t(qd)	x

Cədvəl 1-də sadə şəkildə SHM əks olunmuşdur. Bu cədvəlin hər bir elementi yerləşdiyi sətirə uyğun sətirdən həmin elementin yerləşdiyi sütuna uyğun hesaba axının dəyərini əks etdirir. Aşağıdakı cədvəldə hər hansı iki hesabın kəsişməsində yerləşən elementlərin mahiyyəti, onun milli hesablar sistemində ekvivalenti olan göstəricilər və onların MHS-dəki kodu əks olunmuşdur [10]:

Cədvəl 2

SHM və MHS arasında əlaqə

Sətir	sütun	SHM-də adı	Milli hesablarda adı	MHS kod
ə	i	Aralıq istehlak (istehlakçı qiymətləri ilə)	Aralıq istehlak (istehlakçı qiymətləri ilə)	P2
f	i	Ümumi əlavə dəyər (faktor xərcləri)	İşçilərə kompensasiyalar Xalis mülkiyyət gəlirləri Ümumi mənfəət	D1 D4 B2g/B 3g
c	i	Xalis istehsala vergilər	İstehsala digər vergilər – istehsala digər subsidiyalar	D29- D39
qd	i	Xalis istehsala vergilər (qalan dünyaya ödənen)		
i	ə	İstehsal (əsas qiymətlərlə)	Ümumi buraxılış (əsas qiymətlərlə)	P1
c	ə	Xalis məhsula vergilər	Məhsula vergilər – məhsula subsidiyalar	D21- D31
qd	ə	İdxal (cif qiymətiylə)	əmtəə və xidmətlərin idxalı (cif qiymətləri ilə)	P7
c	f	Ümumi milli gəlir	Ümumi milli gəlir	B5g

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

qd	f	Qalan dünyaya faktor kompensasiyaları	Əmək ödənişləri Müliyyətdən verilmiş gəlirlər	D1 D4
ə	c	Son istehlak xərcləri (istehlakçı qiymətləri ilə)	Son istehlak xərcləri (istehlakçı qiymətləri ilə)	P3
c	c	Yerli subyektlər arasında cari transferlər	Gəlirlərə, əmlaka və s. vergilər Sosial sığortaya ayırmalar Digər cari transferlər	D5 D6 D7
k	c	Ümumi qənaət	Ümumi qənaət	B8g
qd	c	Qalan dünyaya cari transferlər	Cari transferlər	D5, D6, D7, D8
ə	k	Əsas kapitalın ümumi yığılı (istehlakçı qiymətləri ilə)	Əsas kapitalın ümumi yığılı	P5
k	k	Yerli subyektlər arasında kapital transferləri	Kapital transferləri	D9
qd	k	Qalan dünyaya kapital transferləri	Kapital transferləri	D9
k	m	Xalis borclanma	Xalis borclanma	B9
m	m	Yerli subyektlər arasında maliyyə axınları	Xalis kreditlər Xalis borclar Maliyyə passivlərinin əldə edilməsi	F1-F7
m	qd	Qalan dünyadan maliyyə axınları		
qd	m	Qalan dünyaya maliyyə axınları		
ə	qd	İxrac (fob)	əmtəə və xidmətlərin ixracı	P6
f	qd	Qalan dünyadan faktora görə kompensasiyalar	Əmək ödənişləri Müliyyətdən alınmış gəlirlər	D1 D4
c	qd	Qalan dünyadan cari transferlər	Cari transferlər	D5, D6, D7, D8
k	qd	Qalan dünyadan kapital transferləri	Kapital transferləri	D9

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Sosial hesablər matrisində istehsal fəaliyyətləri sətiri ilə əmtəə və xidmətlər sütununun kəsişməsində dayanan $t(i,ə)$ – istehsal xanası milli hesablər sistemində əmtəə və xidmətlərin ümumi buraxılışını əks etdirir. Bu element MHS-də P1 kodu ilə əks olunmuşdur.

Matrisdə $t(ə,i)$ və $t(i,c)$ elementlərini daxili ticarət bölməsi kimi qruplaşdırsaq, bu bölmə ölkədə istehsal olunmuş, o cümlədən idxal edilmiş məhsulların ölkə daxilində satışından əldə olunmuş dəyəri ifadə edir.

Aralıq istehlak – $t(ə,i)$ istehsal prosesində istehlak olunmuş əmtəə və xidmətlərin dəyəridir və buradan istehlakı əsas kapitalın istehlakı kimi hesablanan əsas fondlar çıxılır. Məhsul və xidmətlərin istehsalında istifadə olunan yerdə qalan giriş məhsulları və xidmətlər aralıq istehlakı təşkil edir və MHS-də bu göstərici P2 kodu ilə mövcuddur.

Son istehlak – $t(i,c)$ – rezident institusional vahidlərin əmtəə və xidmətlərə çəkdiyi xərcdir, hansı ki fərdi ehtiyac və istəklərin, yaxud cəmiyyət üzvlərinin kollektiv ehtiyaclarının birbaşa təmin olunması şəklində reallaşır. Bu göstəricinin MHS kodu P3-dür.

Kapitalın ümumi yığımı – $t(ə,k)$ göstəricisi əsas fondların ümumi yığımı (p51) və maddi dövriyyə vəsaitlərinin dəyişməsi (P52) göstəricilərinin cəmindən ibarətdir.

Sosial hesablər matrisində xarici ticarətlə bağlı göstəricilər $t(qd,ə)$ və $t(ə,qd)$ elementləridir və bunlar rezidentlər və qeyri-rezidentlər arasında əmtəə və xidmətlərin mübadiləsini əks etdirir. $t(qd,ə)$ elementi qeyri-rezidentlərdən rezidentlərə əmtəə və xidmətlərin axınını özündə əks etdirir və MHS-də bu P7 kodu ilə əks olunan əmtəə və xidmətlərin idxalı göstəricisidir. $t(ə,qd)$ elementi isə rezidentlərdən qeyri-rezidentlərə əmtəə və xidmətlərin axınını göstərir və bu göstərici MHS-də P6 kodu ilə əks olunan əmtəə və xidmətlərin ixracı göstəricisinə uyğundur.

Xalis birbaşa vergilər, yaxud istehsala və idxala xalis vergilər - bu bölməyə daxil olan göstəricilər sosial hesablər matrisinin $t(c,i)$, və $t(c,ə)$ elementləridir. $t(c,i)$ elementi istehsala digər vergilərlə istehsala digər subsidiyaların fərqi ibarət olub MHS-də D29 və D39 kodlu göstəricilərin fərqi bərabər götürülür. $t(c,ə)$ elementi isə məhsula vergilərlə məhsula subsidiyaların fərqi bərabər olub MHS-də D21 və D31 göstəricilərinin fərqi bərabərdir.

Sosial hesablər matrisinin $t(f,i)$, $t(c,i)$, $t(f,qd)$, $t(qd,f)$ elementləri istehsal faktorlarına görə kompensasiyalar bölməsini əhatə edir və buraya institusional sektorların real və maliyyə fondlarının istehsal fəaliyyətlərinə və qalan dünya hesablarına etdiyi xidmətlərin kompensasiyalarından gələn gəlirlər daxildir və bu elementlər MHS-də əmək ödənişləri (D1), mülkiyyətdən alınmış gəlirləri və ümumi mənfəəti (MHS-də D4 və B2g/B3g) əks etdirir.

Cari transferlər bölməsi sosial hesablər matrisinin $t(c,c)$, $t(c,qd)$, $t(qd,c)$ elementlərini əhatə edir və bu göstəricilər MHS-də gəlirlərə və əmlaka görə cari vergiləri (D5), sosial ödəmələri (D61), sosial faydanı (D62), digər cari transferləri (D7) və pensiya fondu ehtiyatlarında ev təsərrüfatlarının xalis kapitalının dəyişməsinə edilən dəyişikliklərə uyğun olan göstəricilərdir.

Kapital transferləri bölməsi $t(k,k)$, $t(k,qd)$ və $t(qd,k)$ elementlərini əhatə edir və bu elementlər MHS-dəki kapital vergiləri (D91), investisiya qrantları (D92), digər

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

kapital transferləri (D99) və qeyri-maliyyə aktivlərinin silinməsi istisna olmaqla istehsal olunmamış aktivlər (K2) göstəricilərini özündə əks etdirir.

Cədvəl 3

SHM elementlərinin MHS kodu ilə təsviri

	i	ə	f	c	k	m	qd	Cəmi
İstehsal fəaliyyətləri (i)		P1						t(i)
Əmtəə və xidmətlər (ə)	P2			P3	P5		P6	t(ə)
Faktorlar (f)	D1D4, B2g, B3g						D1 D4	t(f)
Cari (c)	d29-d39	d21-d31	B5g	D5 D6 D7 D8			D5 D: D7 D8	t(c)
Kapital hesabı (k)				B8g	D9	B9	D9	t(k)
Maliyyə hesabı (m)						F1-F7	F1-F7	t(m)
Qalan dünya hesabı (qd)	d29-d39	P7+d21-d31	D1 D4	D5 D: D7 D8	D9	F1-F7		t(qd)
	t(i)	t(ə)	t(f)	t(c)	t(k)	t(m)	t(qd)	x

Maliyyə axınları bölməsində sosial hesablar matrisinin t(m,m), t(m,qd), t(qd,m) elementləri əhatə olunur və bu bölmə institusional vahidlər arasında maliyyə aktivləri və öhdəlikləri ilə bağlı axınları əks etdirir. Buraya valyuta və depozitlər, səhmlərdən başqa qiymətli kağızlar, kreditlər, səhmlər və digər kapital, sığorta ehtiyatları və digər borclar aiddir və bu göstəricilər MHS-in F1-F7 kodlu göstəricilərində əks olunmuşdur.

Sosial hesablar matrisinin t(k,c) elementi ümumi qənaəti əhatə edir və bu göstərici ümumi gəlirin son istehlak xərcləri və cari transferlər üçün ölkənin institusional sektorlarına və qalan dünyaya ödənməmiş hissəsindən yerdə qalan hissəni əhatə edir.

Xalis borclanma – maliyyələşmə mənbələrinin qeyri-maliyyə aktivlərinin xalis əldə edilməsi xərclərinə nisbətən artıqlığını və ya çatışmazlığını əks etdirir və MHS-də B9 kodu ilə əks olunur.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alsaq, sosial hesablar matrisinin elementlərini bu elementlərin uyğun olduğu MHS göstəricilərinin kodları ilə əks etdirməklə Cədvəl 3 tərtib olunmuşdur.

Cədvəl 3-dən istifadə etməklə və Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin saytında Milli hesablar sistemi bölməsindəki göstəricilərin 2016-cı ilə aid statistik qiymətlərindən istifadə etməklə Azərbaycanın makroşəkildə sosial hesablar matrisini aşağıdakı cədvəldəki kimi alarıq.

Cədvəl 4

Azərbaycanın makroşəkildə Sosial hesablar matrisi

	i	ə	f	c	k	m	qd	Cəmi
İstehsal fəaliyyətləri (i)		87715,2						87715,2
Əmtəə və xidmətlər(ə)	32211,5			43228,5	15518,1		28054	119012,1
Faktorlar (f)	58621,8						1783,7	60405,5
Cari (c)		4921,5	56794	11517,8			899,6	74129,9
Kapital hesabı (k)				14229,4	2888,7	1352,7	64	18534,8
Maliyyə hesabı (m)						F1-F7	F1-F7	
Qalan dünya hesabı (qd)		26375,4	5914,6	1563,6	0	F1-F7		
	90833,3	119012,1	62708,6	70539,3	18406,8			

Makroşəkildə sosial hesablar matrisinin milli hesablar sisteminin göstəriciləri əsasında qurulmasının tamamlanması üçün əsas problemlərdən biri maliyyə hesabının dərc olunmamasıdır. Bundan başqa, elementləri tamamlanmış digər sətir və sütunların bəzilərinə sətir və sütunların bərabərlik şərti ödənmir. Bu problem göstəricilərin mahiyyətinə gedərək ziddiyyətlərin araşdırılması və daha sonra isə sosial hesablar matrisinin balanslaşdırılması üçün mövcud olan optimallaşdırma üsullarının köməyiylə həll olunur. Qeyd edək ki, makroşəkildə SHM-in qurulması iqtisadiyyatdakı prosesləri makroşəkildə bir matrisdə əks etdirməklə böyük təsviri əhəmiyyətə malik olsa da, SHM-in riyazi-iqtisadi modellərin informasiya bazası olması üçün o əksər hallarda disaqreqatlaşdırılmalıdır. Bu zaman istehsal fəaliyyətləri və əmtəə və xidmətlər hesabları müxtəlif istehsal fəaliyyətləri üzrə qruplaşdırılır.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

rıla bilər və bu zaman cədvəl 1-in 1 və 2-ci sətir və sütunlarında əks olunmuş hər bir element yeni matrisdə 1 vektora uyğun olacaq və bu vektorların elementlərini mal və xidmətlərin ehtiyatları və istifadəsi cədvəllərində, eyni zamanda sahələrarası balans cədvəllərindən əldə etmək mümkündür. Faktorlar hesabı əsasən əsas istehsal faktorları olan əmək və kapitala ayırmaq mümkündür ki, burada faktorlardan gələn gəlirləri bu faktorlar arasında bölüşdürmək üçün istehsal funksiyalarından istifadə olunur. Bu zaman nəzərə alsaq ki, istehsal fəaliyyətləri hesabını bir neçə istehsal sahəsi üzrə disaqrəqləşdirməyə lazımdır, ona uyğun olaraq hər bir istehsal sahəsi üzrə istehsal funksiyasının qurulması lazımdır gəlir ki, bu zaman göstəricilərdə olan bəzi problemlər səbəbindən adekvat ekonometrik modellərin qurulması problemləri ilə üzləşilə bilər. Cari, kapital və maliyyə hesabları isə ölkə üzrə institusional sektorlara bölünür ki, milli hesablar sistemində aşağıdakı sektorlar mövcuddur: qeyri-maliyyə müəssisələri, maliyyə təşkilatları, dövlət idarəetməsi, ev təsərrüfatları və ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatları. Milli hesablar sistemində mövcud olan institusional sektorlar üzrə toplu hesablarda bu sektorlarla bağlı axınlar əks olunsa da, bu axınların mənbəyi, və cari, kapital və maliyyə hesablarında bu sektorların özləri arasında transferlər əks olunmur. Digər statistik mənbələrdən bu göstəricilərin bəzilərini əldə etmək mümkün olsa da müxtəlif mənbələrdən əldə edilən göstəricilərdə ziddiyyətlər SHM-in balanslaşdırılması problemini daha da çətinləşdirir.

Nəticə

Məqalədə Sosial hesablar matrisinin makroşəkilində strukturu araşdırılmış və milli hesablar sisteminin göstəriciləri əsasında bu matrisin elementlərinin müəyyən edilməsinin mümkünlüyü öyrənilmişdir. Məqalədə araşdırılan strukturda sosial hesablar matrisinin qurulması milli hesablar sisteminin maliyyə hesabının dərc olunmaması səbəbindən mümkün olmamışdır. Bundan başqa, digər bəzi hesablarda da sətir və sütunların bərabərliyi şərti ilk mərhələdən ödənməmişdir və bu hesablarda balansın yaradılması əlavə təhlillər tələb edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2020). Azərbaycanın Milli Hesabları.
2. European Commission, International Monetary Fund, OECD, UN, World Bank. System of National Accounts 1993. Brussels, Luxembourg, New York, Paris, Washington, 1993
3. Günay Rəhimli. (2021). Azərbaycan üçün social hesablar matrisi: nəzəri-metodoloji əsasları, qurulması və istifadəsi məsələləri, Azərbaycan Dövlət İqtisadi Universitetinin elmi xəbərləri jurnalı cild 9, yanvar-mart, 108-120.
4. Həsənlı Y., Rəhimli G., Sosial hesablar matrisinin qurulması və tətbiqləri. Statistika xəbərləri, 2018. http://etsim.az/upload/File/publication/01-2019/publication-19-file_az.pdf
5. https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/
6. Lemelin A., Ismael F., Cockburn J., Balancing a Social Accounting Matrix: Theory and application (revised edition). Available at SSRN 2439868, 2013.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

7. Polat, Gözde E.Ş., Engin İ., Sosial hesaplar matrisi üzərinə teorik bir dəğərləndirmə. *Fiscaoeconomia*, 4.2: 332-351
8. Pyatt G., Jeffery I.R., (1985). *Social accounting matrices: A basis for planning*, The World Bank.
9. Pyatt, G. (1991) *Fundamentals of Social Accounting*. *Economic Systems Research*, 3, 315-341
10. Santos, S. (2007). *Better databases for economic modelling: constructing SAMs from the SNA*. In 2nd International Symposium on Economic Theory, Policy and Applications, Athens (Greece).
11. Santos, S. (2011). *Constructing SAMs from the SNA*.
12. Stone R. 1962. *A social accounting matrix for 1960*. Chapman and Hall.
13. *System of National Accounts 2008*. European Communities, International Monetary Fund, Organisation for Economic Co-operation and Development, United Nations and World Bank. New York, 2009
<https://unstats.un.org/unsd/nationalaccount/docs/sna2008.pdf>
14. Valiyev V., Mehdiyev M., Bayzakov S., Sarsembaeva G., Nagoibaeva E., Zakharova N., *Compilation of Social Accounts Matrix and estimation of general multiplier for Azerbaijan, Kazakhstan and Kyrgyz Republic*. *EcoMod*, 2013.
15. Valiyev V., "Principal Features of Building Social Accounts Matrix and Improving Statistical Database for Eco-countries. *Chinese Business Review* 13.10 (2014): 611-623.

MÜASİR VERGİ MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ BANKLARIN İŞTİRAKI

Məmmədova Gülsüm Mirdamət

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti(UNEC),
Azərbaycan 6, İstiqlaliyyət küç Bakı 1001 Azərbaycan
Email: gulsum.mammadova75@gmail.com*

Xülasə

Vergi münasibətləri iştirakçıları və maliyyə sistemi platformasında olan iri oyunçular arasında yer alan, təsərrüfat subyektləri, dövlət və vergi ödəyiciləri arasındakı maliyyə-vasitəçi əməliyyatları həyata keçirən banklar pul vəsaitlərinin bölüşdürülməsinin optimallaşdırılmasını, istehsalın inkişafı üçün zəruri olan maliyyə resurslarının əldə edilməsini həyata keçirirlər. Banklar, özünün maliyyə sferasındakı əvəzsiz funksiyaları sayəsində, vergilərin ödənilməsinin rahat prosesini təmin edən vergi münasibətlərinin əvəzolunmaz iştirakçıları kimi xarakterizə oluna bilərlər; bu zaman onlar özləri də müstəqil şəkildə vergi ödəyirlər. Məqalədə Azərbaycan banklarının bu sahədə öhdəlikləri və məsuliyyətləri, bankların vergi ödəyicilərinin uçotu üzrə öhdəlikləri, banklar tərəfindən vergilərin büdcəyə köçürülməsi qaydaları, banklar tərəfindən vergilərin yığılması, vergi pozuntularına görə banklar və kredit

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

təşkilatlarına qarşı maliyyə sanksiyaları və sair nəzərdən keçirilir. Həmçinin bu sahədə beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmışdır.

Açar sözlər: vergi münasibətləri, banklar, vergi ödəyiciləri, maliyyə sanksiyaları.

Banklar iqtisadi inkişafda böyük rol oynayırlar. Banklar həmçinin iqtisadi fəaliyyətə stimullaşdırıcı təsir göstəririlər. Digər tərəfdən, dövlət büdcəsinin formalaşmasında danılmaz rolu səbəbindən, bank fəaliyyətinin vergiyə cəlb olunması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Banklar ölkədə iqtisadi inkişafın katalizatoru rolunu oynayır. Son illərdə banklar büdcəyə daxilolmalarda getdikcə daha vacib rol oynayırlar. Vergi orqanları və banklar arasında münasibətlər üç istiqamət üzrə formalaşır: birincisi, müstəqil vergi ödəyicisi; ikincisi, dövlətlə vergi ödəyicisi arasında vasitəçi, bu o deməkdir ki, vergi ödəyiciləri vergiləri banklar vasitəsilə ödəyirlər və ya banklar vergi ödəyiciləri haqqında zəruri informasiyanı vergi orqanlarına təqdim edirlər; üçüncüsü, vergi agentliyi. Aydın ki, banklar və vergi orqanları arasındakı qarşılıqlı münasibətlər vergitutma sistemində vacibdir, çünki bu, təkcə bankların deyil, həmçinin vergi ödəyicilərinin də maraqlarını əhatə edir.

Digər vergi ödəyiciləri kimi, bankların da vergi qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş hüquq və öhdəlikləri mövcuddur. Bank əməliyyatlarının müxtəlif növlərini həyata keçirən banklar və kredit təşkilatları vergi qanunvericiliyinin pozulmasının qarşısının alınması işində məsuliyyət daşıyırlar.

Vergi ödəyicilərinin qeydiyyatı alınması üzrə bankların öhdəlikləri Azərbaycan Respublikasının Vergilər Məcəlləsinin 35-ci maddəsi ilə müəyyən edilmişdir [1].

Bank hesabı açmaq üçün, hüquqi şəxs statusu əldə etmək niyyəti olan kommersiya təşkilatı, həmçinin dövlət qeydiyyatı vergi orqanlarında aparılan xarici kommersiya hüquqi şəxsin filialları və nümayəndəlikləri hüquqi şəxsin dövlət qeydiyyatı ilə eyni vaxtda və ya dövlət qeydiyyatından sonrakı dövr ərzində vergi orqanına ərizə təqdim edir. Lakin yerdə qalan vergi ödəyiciləri vergi orqanlarına ərizəni dövlət qeydiyyatı haqqında şəhadətnaməni aldıqdan sonra təqdim edirlər. Vergi orqanı 2 gün ərzində ərizə haqqında arayışı vergi ödəyicisinə təqdim edir.

Bank fəaliyyəti və onların müştərilərinin maraqları ilə birbaşa bağlı olan əsas məsələlərdən biri vergi orqanlarının vergi ödəyicilərinin şəxsi məlumatlarına çıxışıdır.

“Banklar haqqında” Qanunun 41.1 maddəsinə və Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə uyğun olaraq, banklar hesablar və əmanətlərin, köçürmələrin və müştərinin adı, ünvanı və vəzifəsi də daxil olmaqla şəxsi məlumatlarının məxfiliyinə zəmanət verirlər [2]. Banklar həmçinin bank hesablarının xüsusiyyətləri, onların sahibləri, tipləri və məbləği haqqında məlumatların məxfiliyinə zəmanət verirlər.

Görünür, bank müştəriləri və ya onların kreditörleri tərəfindən məhsulların və xidmətlərin əldə edilməsi, müştərilər haqqında məlumatların üçüncü tərəfə ötürülməsi, başqa sözlə, bank sirlərinin digər şəxslərlə bölüşdürülməsi onların maliyyə vəziyyətinə mənfi təsir göstərə bilər. Prinsip ondan ibarətdir ki, heç kim bank müştərilərinin maliyyə vəziyyətlərinə qeyri-qanuni şəkildə müdaxilə edə bilməz.

Beləliklə bank siri ölkənin bank sistemi ilə birbaşa bağlıdır və onun fasiləsiz inkişafını təmin edir [3].

Bununla belə, qeyd olunmalıdır ki, bank sirlərinin dövlət orqanları, o cümlədən vergi orqanları ilə bölüşdürülməsinin tamamilə qarşısının alınması qanunsuz

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

hərəkətlərə, vergi ödəyiciləri tərəfindən vergidən yayınma hallarına zəmin yarada bilər. Bu səbəbdən, vergi orqanlarının məxfi məlumatlara birbaşa və ya dolayı çıxışı məxfiliyin pozulması hesab olunmur.

Texnologiyaların inkişafı maliyyə sahəsində, xüsusilə bank işində böyük dəyişikliklər etmişdir və bu proses davam edir. Bununla əlaqədar aşağıda qeyd olunan məsələlər nəzərə alınmalıdır. Texnoloji nailiyyətlər bank hesablarının açılması və bank əməliyyatları və köçürmələrinin bütün dünya üzrə onlayn rejimdə həyata keçirilməsi üçün imkanlar yaradır. Nəticə olaraq, sərhədsiz bankçılığın - yeni bir dünyanın başlanması həyat keyfiyyətini yüksəldir, lakin vergi orqanlarını yeni və çətin öhdəliklərlə qarşı-qarşıya qoyur. Hazırkı dövrdə qanunsuz tranzaksiyalar və vergidən yayınmalar müasir onlayn bankçılıq sistemində yayılır. Vergi ödəyicilərinin gəlirləri və əmlakları ofşor şirkətlərdə və banklarda saxlanılır. Vergi ilə bağlı olaraq, bank hesablarının məxfiliyinə çıxışın beynəlxalq xarakteri dəyişmişdir. Hesabların məxfiliyinə çıxışın yaxşılaşdırılması çirkli pulların yuyulması və vergidən yayınmalarla mübarizədə mühüm rol oynayır.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq, vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə banklara və kredit təşkilatlarına maliyyə sanksiyaları tətbiq olunur [3].

Son vergi islahatları vergi sisteminin şəffaflığını artırmışdır. Dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya genişləndikcə, beynəlxalq təcrübənin uyğun strategiyalarının öyrənilməsi zəruridir. Dünya iqtisadiyyatında bank əməliyyatlarından gəlirin və mənfəət vergisinin ən nəzərə çarpan aspekti, inkişaf etmiş ölkələrdə 1980-ci illərdən aparılan fasiləsiz genişmiqyaslı islahatlardır. Fiskal neytrallıqla xarakterizə olunan islahatlar vergi dərəcəsinin azaldılmasına yönəlmişdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə vergi dərəcəsinin azalması göstəriciləri fiskal neytrallıq trendinin artmasını təsdiqləyir.

Gəlir vergisi dərəcəsinin dəyişməsi

Ölkə	Gəlir vergisi				Mənfəət vergisi			
	Maksimal dərəcə, %-lə		Minimal dərəcə, %-lə		Maksimal dərəcə, %-lə		Minimal dərəcə, %-lə	
	2001	2005-2018	2001	2005-2018	2001	2005-2018	2001	2005-2018
ABŞ	39,1	35	28	25	38	38	15	15
Almaniya	48,5	38,4	22,9	15	39	25	-	-
Fransa	56,8	53,8-36,8	-	-	35,3	33,3	-	-
Böyük Britaniya	41	40	27	20	30	30	20	20

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Yuxarıdakı cədvəldə inkişaf etmiş ölkələrdə vergilərin azalması aydın görünür. Vergi islahatlarının digər bir məqsədi vergi bazasının genişləndirilməsidir. Lakin son illərin islahatları heç də bütün ölkələrdə vergi bazasının genişləndirilməsini nəzərdə tutmurdu, məsələn, Böyük Britaniya son 3 il ərzində şirkətə investisiya yatırımlar üçün vergini 20%, son 5 il ərzində investisiya yatırımlar üçün vergini 10% və inkişaf edən şirkətə investisiya qoyanlar üçün 20% vergiləri azaltmağı nəzərdə tutur. Ondan əlavə, Almaniya vergi islahatları amortizasiya ayırmalarının maksimum normalarının 30%-dən 20%-ə, daşınmaz əmlak 4%-dən 3%-ə azaldılmasına yönəldilmişdir. Biz görürük ki, müxtəlif ölkələrdə vergi islahatları müxtəlif istiqamətlərə yönəlmişdir.

Bu ölkələrdə gəlir və mənfəət vergiləri ilə bağlı düzəlişlər də həmçinin bank əməliyyatlarının vergiyə cəlb olunmasına yönəlmişdir, çünki əsas bank əməliyyatları - passiv və aktiv əməliyyatlar fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən gəlir, kredit təşkilatları tərəfindən mənfəət əldə edilməsinə gətirib çıxarır. Deməli, müştərilər gəlir və mənfəət vergi ödəyicilərinə, kredit təşkilatları isə mənfəət vergi ödəyicilərinə çevrilirlər. Ondan əlavə, bank əməliyyatlarının vergiyə cəlb olunması spesifik aspektlərə malikdir və onlar özünü faiz gəlirlərinin vergiyə cəlb olunmasında büruzə verir.

Faiz gəlirlərinin vergiyə cəlb olunması iki sistemdə həyata keçirilir: klassik və DİT sistemində. Rəqabət qabiliyyətinin artırılması niyyəti Skandinaviya ölkələrində DİT-in tətbiqinə gətirib çıxardı [5]. Görünür, Skandinaviya ölkələri gəlir vergisinin yüksək dərəcələri ilə fərqlənirlər. Hal-hazırda gəlir vergisi dərəcəsinin yüksək olması səbəbindən büdcə daxilolmalarının Norveçdə 31%-i, Danimarkada 24%-i, və Finlandiyada 21%-i gəlir vergisinin hesabına daxil olur. Bu ölkələr, kapitalın və vergi tutmanın səmərəli balansının pozulmasının və vergilərin yığılması və investisiya qoyuluşunun azalmasının qarşısını almaq məqsədilə ayrıca olaraq, kapital artımına və ya faiz gəlirlərinə vergi tətbiq etmək niyyətindədirlər.

İnkişaf etmiş ölkələrdə faiz gəlirlərinin vergiyə cəlb olunması

Ölkələr	Gəlir vergisinin maksimal dərəcəsi, %-lə	Faiz gəlirləri vergisi	Ödəniş mənbəyinə vergi dərəcəsi %-lə	
			Rezident	Qeyri-rezident
ABŞ	35	-	0	0
Böyük Britaniya	40	-	20	0
Almaniya	38,4	-	31,65	0
Fransa	33	-	15	0-15
Yaponiya	37	-	20	20
İsveç		-	30	0

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Niderland		-	0	0
İtaliya		-	27	0-15

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib olunub.

İnkişaf etmiş ölkələrdə kapital artımı vergisinə və ya faiz vergisinə güzəştlər DİT sistemi və ya Skandinaviya ölkələrinin təcrübəsi ilə məhdudlaşdırılır. Bu ikinci cədvəldən aydın olur. Göstərilən informasiya təkcə faiz gəlirlərinə vergi güzəştlərini nümayiş etdirmir, aydındır ki, ABŞ-da faiz gəlirlərindən vergi tutulmur, eyni zamanda gəlir vergisi 15-35% təşkil edir. Orta əsr sənayesinin pioneri olan Niderland eyni siyasət yürüdü. Fransa hökuməti faizlərdən cəmi 15% vergi tutur, hərəcənd gəlir vergisi 33% təşkil edir. İkinci aspekt ondan ibarətdir ki, ikiqat vergi tutulmur, vergi yalnız ödəniş mənbəyindən tutulur. Üçüncü və ən vacib aspekt dünya maliyyə bazarlarında kəskin rəqabətə aiddir, və cədvəldən görüldüyü kimi, bəzi ölkələr xarici investisiyaları cəlb etmək üçün ideal şərait yaradırlar. Böyük Britaniya baxmayaraq ki, yerli sərmayəçilərdən 20% vergi tutur, qeyri-rezident sərmayəçilər vergidən azadırlar. Almaniya və İsveçin kapital bazarları həmçinin xarici sərmayəçilər üçün açıqdır.

Bank əməliyyatlarının vergiyə cəlb edilməsinin beynəlxalq təcrübəsinin digər bir aspekti mənfəət vergisi haqqındadır. Bəzi ölkələrdə, məsələn Almaniya sahibkarlar gəlir vergisini öz müəssisələrinin təşkilatı quruluşundan asılı olaraq ödəyirlər. Almaniya vergi islahatlarına qədər sahibkarlar həm gəlir vergisi, həm də mənfəət vergisi ödəyirdilər. İslahatlar onlara gəlir vergisi və ya mənfəət vergisi ödəmək barədə seçim hüququ verdi. Eynilə fiziki şəxslər də korporativ vergi və ya gəlir vergisi ödəməyi seçmək hüququna malikdirlər [6].

Vergitutmada bu hallar və faiz xərcləri üzrə qanunda nəzərdə tutulan güzəştlər daha bir növ bank əməliyyatı - bank ssudalarını stimullaşdıran həlledici amillərdən biridirlər. İnkişaf etmiş ölkələrdə müxtəlif məqsədlər üçün alınmış borclara görə faizlərin vergi bazasından tam və ya qismən tutulma, maliyyələşmə mənbəyi kimi kreditlərin cazibədarlığını əhəmiyyətli dərəcədə üstələyir.

İnkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində faiz xərcləri - borc üzrə faizlərin ödənilməsi xərcləri tam şəkildə vergi bazasından çıxılır. Biznes sərmayələrinə çəkilən xərclər həmçinin əksər ölkələrdə vergi bazasından çıxılır. Bu o deməkdir ki, əgər amerikalı sərmayədar 100000 dollar həcmində pay əldə etmək niyyətindədirsə, o, həmçinin bank krediti almaq imkanını araşdıracaqdır. Çünki gəlirdən ssuda üzrə faizləri çıxmaq üçün qanuni əsaslar vardır. Bununla belə, Britaniya vətəndaşı hətta ev almaq üçün belə ssuda götürməkdə maraqlı ola bilər. Belə ki, Britaniya qanunvericiliyi 30000 funt sterlinqə qədər dəyəri olan daşınmaz əmlakın sahibinə onun gəlirindən daşınmaz əmlakın dəyərinin 10%-ni çıxmağa icazə verir.

Aydındır ki, vergitutma mexanizmi bank əməliyyatlarının artmasına və kredit təşkilatlarının işinin səmərəliyinə müsbət təsir edir. Bu müsbət aspektlərdən əlavə, bank əməliyyatlarına aid vergi güzəştləri həmçinin bəzi mənfəət tendensiyaları şərtləndirir. Belə şərtlər maliyyələşmə və yenidən maliyyələşmə mənbələri üçün müxtəlif şərait yaradır. Bu o deməkdir ki, ssuda əldə etmiş korporasiya ssuda üzrə faizləri tam şəkildə vergi bazasından çıxara bilər. Lakin dividend ödənişləri vergi

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

bazasından çıxılmır, və ondan əlavə, korporasiya sahibləri - səhmdarlar öz dividend gəlirlərinə görə vergi ödəməlidirlər. Beləliklə kapital maliyyələşdirilməsi korporasiya və fərdi sahibkar üçün öz cəlbediciliyini qismən itirmiş olur.

Bir çox digər müsbət aspektlərlə kapital və səhm maliyyələşdirilməsini borc kapitalı və əmanətlərdən son dərəcə səmərəli hesab etmək olar. Risksiz əmanətlərlə müqayisədə risksiz kapital və səhm maliyyələşdirilməsinin yüksək gəlirliliyi bu müddəanı təsdiqləyir. Lakin istənilən halda, səhmlərin və ssuda vəsaitlərinin vergitutmasındakı bərabərsizlik aşkar faktır.

Korporativ sektorun ikiqat vergitutmaya cəlb edilməsi kredit təşkilatları üçün narahat edici problemdir. Çünki banklar və əksər kredit təşkilatları fərdi sahibkarlıq institutları kimi təşkil olunmamışlar. Bu təşkilatlar səhmdar cəmiyyətlər formasında yaradılmışlar və təbii olaraq, ikiqat vergitutma obyektidirlər. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu problem islahatlar gedişində həll edilmişdir.

2001-ci ildə ABŞ vergitutmada yeni islahatlara yol açan “İqtisadi artım və vergi güzəştlərinin razılaşdırılması haqqında qanunu” və 2003-cü ildə bolusdurulan xərclərə verginin tam ləğv edilməsinə yönələn qanun qəbul etdi. Qanunun qəbul edilməsi mərhələsində hesablanmışdı ki, dividend ödənişinə vergiqoymanın tam ləğv edilməsi növbəti 10 il ərzində dövlət büdcəsini 366 milyard dollar həcmində daxilolmalardan məhrum edəcəkdir.

Almaniyada ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması yolları artıq müəyyənləşmişdir və səhmdar-fiziki şəxs gəlir vergisi ödəyərkən vergi bazasından korporativ gəlir vergisinə alternativ məbləğ çıxıla bilər. Gəlir vergisi bazasını aşağı və yuxarı səviyyədə azaldan bu dəyişikliklər, heç şübhəsiz, sərmayələr üçün stimulları artırır və kredit intuisiyası da daxil olmaqla korporasiyaların səmərəli fəaliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə yardım edirlər [7].

Bank əməliyyatları üzrə ƏDV-nin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, əksər maliyyə xidmətlərindən ƏDV tutulmur. Avropa İttifaqı (Aİ) zonasında kreditlərin, bank zəmanətlərinin verilməsindən, ödənişlərdən, pul köçürmələrindən və s. ƏDV tutulmur. Eyni zamanda, ƏDV-nin tam şəkildə kredit təşkilatlarına məxsus olmadığını iddia etmək olmaz. Bir tərəfdən, kredit təşkilatları da digər hüquqi və fiziki şəxslər kimi özlərinin fəaliyyəti üçün lazım olan mal və xidmətləri əldə edərkən bu mal və xidmətlərin qiymətində ƏDV ödəyirlər. Digər tərəfdən, maliyyə xidmətlərinin tam şəkildə ƏDV-dən azad edilməsi praktikası bütün ölkələrə şamil edilmir. ƏDV üzrə güzəştlərin aid edilmədiyi maliyyə xidmətlərinin spektri bir neçə ölkədə artırılmışdır. Bu metod Kanadada, Sinqapurda, Avstraliyada və digər ölkələrdə tətbiq olunmuşdur. ƏDV əvəzinə xüsusi vergilərin tətbiqi praktikasından da həmçinin bəzi ölkələrdə istifadə edilir. Məsələn, Fransada bu məqsədlə belə xüsusi vergilər maliyyə vasitəçiliyi ilə məşğul olan təşkilatların əməkdaşlarının əməkhaqlarından tutulur. Bank əməliyyatlarına, daha dəqiq, banklar tərəfindən göstərilən xidmətlərə ƏDV tətbiqi texniki cəhətdən çətinliklər yaratmır və xarici ölkələrdə belə xidmət növündən ƏDV tutulur. Məsələn, Ukraynada xidmət təhlükəsizliyi, yubiley sikkələrinin satışı, əməliyyat lizingi və digər əməliyyatlardan ƏDV tutulur. Latin Amerikasının bəzi ölkələrində bank hesabından vəsaitlərin çıxarılması, nağdlaşdırma və s. bəzi bank əməliyyatları ƏDV-yə cəlb olunur. Belə metodlar keçən əsrin 90-cı illərindən Argentinada, Braziliyada, Kolumbiya və Vene-

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

suelada tətbiq olunur. Bank əməliyyatları üzrə ƏDV faizi 02-2% səviyyəsində müəyyən edilmişdi və müxtəlif ölkələrdə müxtəlif bank əməliyyatlarını əhatə edirdi.

Xarici təcrübənin təhlilindən aydın olur ki, ƏDV-nin bank əməliyyatlarına tətbiqi kifayət qədər mürəkkəb məsələdir və bu əməliyyatlara yalnız cari fiskal məqsədlər üçün ƏDV tətbiq etmək səmərəsizdir.

Makroiqtisadi tənzimləmə mexanizmi kimi məcburi ehtiyat norması bank sistemində stabilliyin qorunub saxlanması üçün zəruri bir alətdir.

Bu xüsusiyyətlərdən əlavə, bu tələblərin mənfi nəticələri xarici, xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrdə nəzərə alınır. Əksər ölkələr bu mexanizmi tətbiq etməmişdən qabaq normalar kifayət qədər aşağı idi.

İnkişaf etmiş ölkələrdə məcburi ehtiyat norması

Ölkələr və regionlar	Ehtiyat norması: passivlər üzrə %-lə	İcra müddəti
ABŞ	3-10	2 həftə
Yaponiya	0,5-1,3	1 ay
Böyük Britaniya	0	-
Avropa İttifaqı	2,0	1 ay

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Aydındır ki, məcburi ehtiyat normaları Rusiya, Ukrayna, Azərbaycan kimi bəzi postsosialist ölkələrində nisbətən yüksəkdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə problemin bu aspekti - səmərəli pul-kredit siyasəti təkcə məcburi ehtiyat normasından asılı deyil, yüksək normalar isə faktiki olaraq yığım, investisiya və iqtisadi inkişaf səviyyəsinə mane olur və bu səbəbdən, ABŞ-da məcburi normanın yüksək səviyyəsi 12%-dən 10%-ə endirilmişdir. Keçən əsrin 80-ci illərində Almaniya orta hesabla 6% tətbiq edirdi, hal-hazırda Aİ üzvü kimi 2% ilə təsnifləşir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə tətbiq edilən məcburi ehtiyat norması təkcə aşağı faizləri ilə fərqlənmirlər. Onların tətbiqinin əsas xüsusiyyətlərindən biri faizlərin diferensiasiyasıdır. Faizlərin diferensiasiyası həm passiv bank əməliyyatlarının müxtəlif növləri üzrə, həm də əmanətlərin məbləğinə görə aparılır. Müxtəlif ölkələrdə məcburi ehtiyat norması hesabların növündən asılı olaraq diferensiallaşır. Məsələn, Almaniya bu tələblər əmanət sertifikatlarına tətbiq olunmur.

Ondan əlavə, ABŞ-da tələbli əmanətlərə 10% , 3% müddətli əmanətlərə və ya digər faiz dərəcələri tətbiq etmək praktikası mövcuddur.

ABŞ-da məcburi ehtiyat norması həmçinin progressiv şkalalarda tətbiq olunur. Kredit təşkilatları əsas hesab növlərinin 7.1 milyon ABŞ dollarınadək olan məbləğinin 0% həcmində, növbəti 41.3 milyon dollara qədər məbləğin 3% həcmində və qalan digər iri məbləğlərin 10% həcmində məcburi ehtiyat fondu yaratmalıdırlar.

Aşağı dərəcələrlə faiz gəlirlərinin vergiyə cəlb olunması və ya vergi bazasından çıxarılması yığım və investisiya praktikasını, həmçinin sistemli olaraq dayanıqlı iqtisadi inkişafı stimullaşdırır və kredit təşkilatlarına səmərəli fəaliyyət göstərməyə imkan verir.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Dövlətin vergi sistemi və vergi siyasəti bazarın bütün sahələrinə birbaşa təsir göstərir. Bank xidmətləri burada vacib segmentdir və bazarı banklarsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Vergilərin köməyi ilə, nizamlanması da daxil olmaqla, bank xidmətləri bazarının idarə olunması iqtisadi tarazlıq və təhlükəsizlik baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, Qanun
2. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi.
3. AR Banklar haqqında (Normativ aktlar toplusu), 2015
4. www.taxes.gov.az.
5. Levin M., Pitter P. Taxation of Financial intermediation in Industrialized Countries. World Bank, 2003.
6. Musgrave Richard A., Musgrave Peggu. B. Public Finance in Theory and Practice. Fourth ed. New York, 2004
7. Poddar S. Value - added Tax for Financial Services. World Bank, 2003,
8. Rosen Harvey S. Public Finance 3 ed. Burr Ridge İllinions.İrwin, 2002

MÜSTƏQİL AZƏRBAYCANIN İQTİSADI MODELİ VƏ İNVESTİSIYA FƏALİYYƏTİNİN UÇOTUNUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN PRİORİTET İSTİQAMƏTLƏRİ

i.ü.f.d. Fərəcova Dilbər Daşdəmir qızı
“Mühasibat uçotu və audit” kafedrasının müəllimi,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
faracova.dilbar@mail.ru

Xülasə

Hər bir dövlətin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının siyasi müstəqilliyinin təməlinə sağlam milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi durur. Çünki milli iqtisadiyyat hər bir dövlətin bazisidir. Dövlətin diplomatiyası, hərbi gücü, elmi, təhsili, səhiyyəsi, mədəniyyəti, incəsənəti və digər sahələri bunun üzərində yüksəlir. Bunun bariz nümunəsini 44 günlük Vətən müharibəsi dövründə gördük. Əsası ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş və onun layiqli davamçısı, möhtərəm prezidentimiz İlham Əliyev tərəfindən daha da inkişaf edən Azərbaycan iqtisadiyyatı 30 illik işğala qısa müddətdə son qoymağa imkan verdi.

Postmüharibə dövründə işğaldan azad edilmiş torpaqlarımızda bərpa və quruculuq işlərinin həyata keçirilməsi, dağılmış şəhər və kəndlərimizin yenidən inşası üçün yerli və xarici investorların bölgəyə cəlb edilməsi, iri infrastruktur şəbəkəsinin qurulması dövlətimizin əsas prioritetidir.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Müasir iqtisadi münasibətlər sistemi, çevik maliyyə siyasəti ucot və audit sahəsində də təkmilləşmə meyillərini önə çıxarır. Hazırkı vəziyyətdə Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş torpaqlarının investorlar üçün cəlbedici olduğu məqamda investisiya fəaliyyətinin uçotu və auditinin təkmilləşdirilməsini daha da aktuallaşdırır.

Acar sözlər: iqtisadi inkişaf strategiyası, bazar münasibətləri sistemi, iqtisadiyyatın liberallaşdırılması, audit, maliyyə resursları.

1991-ci ildə Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini elan etdikdən sonra iqtisadi sahədə müstəqil siyasət yürütməyə və öz suveren hüquqlarını həyata keçirməyə başlamışdır. Müxtəlif mülkiyyət formalarına, bazar iqtisadiyyatı qanunlarına və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyaya əsaslanan iqtisadi sistem bu siyasətin başlıca istiqamətlərini təşkil etmişdir.

Həmin dövrdən bu günə kimi ölkədə həyata keçirilən iqtisadi siyasəti iki əsas mərhələyə ayırmaq olar. Birincisi, 1991-1995-ci illəri əhatə edən iqtisadi anarxiya və ya böhran dövrü. İkincisi, 1996-cı ildən başlayaraq davamlı olaraq yürüdülməklə makroiqtisadi sabitlik və dinamik iqtisadi inkişaf dövrü.

Dövlət müstəqilliyinin əldə edilməsindən sonra ötən qısa tarixi dövr ərzində Azərbaycan xalqının ümummillə lideri Heydər Əliyevin müdrik siyasəti və gərgin fəaliyyəti nəticəsində, ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafı və dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiyası sahəsində çox böyük nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Bu dövrdə ölkəmizdə aparılan müstəqil dövlət quruculuğu prosesində iqtisadi islahatların və inkişafın mahiyyət etibarilə yeni bir modelin - Azərbaycan modelinin yaranması ön böyük nailiyyət idi.

Ümummillə lider Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının gələcək inkişaf kursunu bu sözlərlə ifadə etmişdir: “Bir Prezident kimi mən Azərbaycanın iqtisadiyyatında dövlət siyasətini artıq müəyyən etmişəm. Bu, islahatlar yoludur, islahatlar vasitəsilə istehsalın artırılması, inkişaf etdirilməsi, mülkiyyətin özəlləşdirilməsi, özəl bölmənin inkişafına geniş yer verilməsi, bazar iqtisadiyyatı, insanlara sərbəstlik verilməsi, sahibkarlığa, təşəbbüskarlığa şərait yaradılmasıdır. Bu, dövlət siyasətimizin əsas prinsipləridir”.

Həyata keçirilən iqtisadi siyasətin əsas məqsədi sahibkarlığı inkişaf etdirmək, əlverişli biznes və investisiya mühiti yaratmaqla daxili və xarici investisiyaları cəlb etmək, qeyri-neft sektorunun inkişafına nail olmaq olmuşdur. Həyata keçirilən düşünülmüş tədbirlər nəticəsində Azərbaycanda milli sahibkarlar təbəqəsi formalaşmış, özəl sektorun ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında rolu daha da artmışdır.

Həyata keçirilən islahatlar, iqtisadi münasibətlərin liberallaşması, yeni vergi, gömrük, maliyyə siyasəti, azad sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, investisiya qoyuluşlarının artması və digər müsbət meyillər maliyyə və uçot sistemində də islahatların aparılmasını, beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və real imkanların nəzərə alınması vasitəsilə mühasibat uçotunun, iqtisadi təhlilin və auditin təşkili və metodologiyasının optimal variantlarının işlənilməsi və hazırlanmasını tələb edir.

Azad rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərmək və onu daha da genişləndirmək, bazarın tədqiqi əsasında rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsal etməklə mənfəəti artırmaq hər bir təsərrüfat subyektindən daha çox informasiya toplamasını tələb edir. Müəssisənin mülkiyyətçiləri və onun fəaliyyətinin son nəticələrində maraqlı olan

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

hüquqi və fiziki şəxslər müəssisənin tədiyyə qabiliyyəti, maliyyə vəziyyətinin, maliyyə nəticələrinin, xüsusi kapitalının həcmnin dəyişilməsi, resurslardan istifadə səviyyəsini, investisiya cəlb ediciliyi haqqında informasiya əldə etməkdə maraqlıdırlar.

Daima artan ictimai tələbatın tam ödənilməməsi bir tərəfdən zəruri resursların çatışmazlığı ilə izah olunsada, digər tərəfdən bu, mövcud resurslardan istifadənin səmərəliliyinin hələ də aşağı olması ilə bağlıdır. Problemin yaranmasının başlıca səbəblərindən biri idarəetmə qərarlarının kifayət qədər əsaslandırılmamasıdır. Məlumdur ki, düzgün və səmərəli qərarın qəbul olunmasının mühüm şərtlərindən biri öyrənilən məsələ ilə əlaqədar müvafiq informasiyanın əldə olunmasıdır. Təcrübə göstərir ki, rəqabətə davam gətirməyin, sabit və davamlı inkişafın təmin olunmasının əsas şərtlərindən biri də hər bir təsərrüfat subyektində səmərəli quruluşa malik idarəetmə uçotunun təşkil edilməsidir. Qərarlar qəbul edilərkən bütün alternativ variantların kritik təhlili aparılmalı, onların maliyyə aspektləri ətraflı nəzərdən keçirilməli və xərclər ilə nəticələr müqayisəli qiymətləndirilməlidir. İdarəetmə prosesinin bütün mərhələləri informasiyanın işlənilib faydalı hala salınması ilə bağlıdır ki, bunsuz nə idarəetmənin məqsədlərini müəyyən etmək, nə də vəziyyəti qiymətləndirərək qərar qəbul etmək və onun icrasına nəzarət mümkün deyildir.

İnvestisiya fəaliyyəti prosesində investisiya layihələrinin mərhələlər üzrə yerinə yetirilməsinin qiymətləndirilməsi üçün idarəetmə uçotu hesablarında toplanan müvafiq informasiyalardan istifadə oluna bilər. Bu zaman həmin hesablarda həm plan, həm də faktiki informasiya toplanır. Bəzi iqtisadi ədəbiyyatda idarəetmə uçotu hesablarında investisiya resurslarının və aktivlərinin, eləcə də onların yaradılmasına xərclərin hərəkətini əks etdirən əməliyyatların əks etdirilməsi üzrə nümunələr verilmişdir [1].

İdarəetmə uçotu sistemini müəssisənin fəaliyyətinin müxtəlif istiqamətlərini səciyyələndirən göstəricilərin fasiləsiz ümumiləşdirilməsi prosesi kimi xarakterizə etmək olar. Lakin iqtisadi təhlil və qiymətləndirmə nöqtəyi nəzərindən ümumiləşdirmə səviyyəsinin yüksək olması göstəricilərin analitikliyinin azalması ilə nəticələnəcəkdir. Müəssisənin idarə olunmasının strateji məqsədlərini formalaşdıran menecerlər qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsi yolları haqqında düşünməyə imkan verən yığcam idarəetmə hesabatı əldə etməlidirlər. Belə hesabat müəssisənin ötən dövr ərzində investisiya fəaliyyətinin faktiki nəticələrini xarakterizə edən məlumatları, eyni zamanda gələcək dövrə onun fəaliyyətinin plan və proqnoz göstəricilərini özündə əks etdirməlidir.

Məlumdur ki, strateji qərarlar spesifik ilkin maliyyə informasiyasının mövcudluğunu tələb edir. Belə informasiyanı əvvəlki dövrlər üzrə ayrı-ayrı maliyyə sövdələşmələri haqqında adi hesabatdan əldə etmək mümkün deyildir. Uçot sistemlərinin köməkliyi ilə tələb oluna bilən strateji qərar növlərinin, eləcə də müvafiq maliyyə informasiyasının xarakterinin müəyyən edilməsi vasitəsilə həmin problemi həll etmək olar. Belə informasiyanın əksər hissəsi proqnoz xarakter daşdığından, xarici informasiya hesab olunsada, əksər hallarda əsas məlumat bazasının avtomatik toplanması zəruridir. Mühüm işgüzar qərarların nəzərdən keçirilməsi zamanı belə kifayətedici məlumat bazasının mövcudluğu maliyyə təhlilinin ayrı-ayrı məsələləri üzrə təcili sorğuların aparılmasını asanlaşdırır.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Menecerlər üçün hazırlanan hesabat müəssisənin rəhbərliyinin bütün səviyyələrində idarəetmənin tələblərinə cavab verməlidir. Bu tələblər fərddir, spesifikdir və həmin müəssisədə istehsalın təşkilinin xüsusiyyətlərindən çox asılıdır. İdarəetmə uçotunun nəzəriyyəsində və praktikasında kompleks hesabat, yekun göstəricilər (aparıcı mövqelər) üzrə hesabat və analitik hesabatları fərqləndirmək lazımdır. İdarəetmə hesabatı bir sıra tələbləri təmin etməlidir: onun vaxtında tərtib olunması və ardıcılığı; hesabatda əks etdirilmiş göstəricilərin dürüstlüyü və əhəmiyyətliliyi; hesabat informasiyasının tamlığı və relevantlığı; göstəricilərin müqayisəliliyi və obyektivliyi; hesabatın ünvanlığı [2].

Daxili hesabat müəyyən aralıq dövrə müəssisənin bölmələrinin fəaliyyətinin nəticələrini səciyyələndirən qarşılıqlı əlaqəli iqtisadi göstəricilər sistemidir. Həmin bölmələr tərəfindən yerinə yetirilən funksiyaların müxtəlifliyi istehsaldaxili hesabata daxil edilmiş informasiyanın tərkibi və məzmununu müəyyən edir [3]. İdarəetmə hesabatlarının tərtib olunmasında məqsəd informasiya istifadəçilərinin tələblərinin ödənilməsidir. Buna görə də, idarəetmə üçün hesabatın məzmunu, dövriliyi və təqdim olunması qaydası menecerlər tərəfindən müəyyən olunmalıdır. İdarəetmə hesabatının tərkibi və təqdim olunması sorğu metodu ilə aydınlaşdırıla bilər [2].

Beləliklə, investisiya fəaliyyəti ilə əlaqədar yuxarıda nəzərdən keçirilən fikirləri ümumiləşdirərək idarəetmə uçotu sistemində formalaşdırılan investisiya fəaliyyəti haqqında aşağıdakı hesabat formaları təklif oluna bilər: əsas vəsaitlərin hərəkəti (alınması və dövriyyədən çıxarılması) haqqında; qeyri maddi aktivlərin hərəkəti (alınması və dövriyyədən çıxarılması) haqqında; uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları haqqında; planlaşdırılan kapital qoyuluşları haqqında.

Məlumdur ki, investisiya fəaliyyəti çərçivəsində investor qoyduğu vəsaitin müqabilində mənfəət və ya iqtisadi səmərənin əldə olunmasını gözləyir. Bu səbəbdən investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin müəyyən edilməsi kontekstində investisiyaya tələbat maksimum dəqiq hesablanmalı, səmərəli maliyyələşdirmə mənbələri seçilməli, layihə üzrə risklər təhlil olunmalı və qiymətləndirilməlidir. Məsələyə bu prizmadan yanaşdıqda, konkret investisiya layhəsinin maliyyələşdirilməsi bir tərəfdən, onun həyata keçirilməsi dövrünə müvafiq və maliyyə məhdudluğu nəzərə alınmaqla həmin layihəni yerinə yetirməyə imkan verən investisiyanın dinamikasını, digər tərəfdən pul vəsaitlərindən məqsədyönlü istifadə və vergi güzəştləri hesabına xərclərin və riskin azalmasını təmin etməlidir [6]. Fikrimizcə, müəssisələrin investisiya fəallığının stimullaşdırılması məqsədilə onlara investisiya vergi kreditinin verilməsi və bununla bağlı müqavilələr üzrə hesablaşmalar haqqında informasiyanın formalaşmasının zəruriliyi qəbul olunandır [1].

İnvestisiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədi ilə idarəetmə uçotunun təkmilləşdirilməsi, eyni zamanda, idarəetmə (daxili) auditinin də təkmilləşdirilməsi tələb edir. Müasir dövrdə daxili audit nəzarət funksiyalarını yerinə yetirməklə yanaşı, daha çox müəssisə və təşkilatın işinin səmərəliliyini qiymətləndirmək üzrə qərarların qəbul edilməsi üçün informasiyanın əldə edilməsinə istiqamətlənir, təsərrüfat əməliyyatlarına dair uçot və hesabatların düzgün tərtib olunmasının yoxlanılmasını, müəssisənin mühasibat (maliyyə) hesabatının təhlilini, maliyyə-investisiya strategiyasının müəyyənləşdirilməsini, strateji və taktiki qərarların qəbul edilməsi məqsədilə rəhbərliyə zəruri informasiyanın təqdim

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

olunmasını, vergi və maliyyə müəssisələri üzrə tövsiyələrin verilməsini və digər məsələləri əhatə edir. Yuxarıda qeyd olunanlar təsərrüfat subyektlərində daxili nəzarət sisteminin təşkilinin və onun keyfiyyətinin daima yüksəldilməsini tələb edir.

Son dövrlərdə bəzi iqtisadi araşdırmalarda belə bir fikir formalaşmışdır ki, müəssisənin investisiya strategiyası xarici investisiya mühitinin dinamikliyi, investisiya fəallığı səviyyəsi, investisiya fəaliyyətinin istiqaməti və forması, investisiya resurslarının formalaşmasının xüsusiyyətləri, məhdud vaxt kəsiyində əməliyyat fəaliyyətinin məqsədlərinin əsaslı dəyişməsi kimi şərtlər nəzərə alınmaqla işlənilib hazırlanmalıdır. Həmin şərtlərin məzmununun tədqiqi nəticəsində qeyd etmək olar ki, idarəetmə uçotunun strateji investisiya sistemi müəssisələrin fəaliyyət göstərdiyi xarici mühiti və onun investisiya fəaliyyətinin daxili xüsusiyyətlərini öyrənir [5].

Strateji idarəetmə uçotu sahəsində dərin tədqiqatlar aparmış bəzi mütəxəssislər [6] müəssisənin strateji idarəetmə uçotu sisteminin işlənilib hazırlanması zamanı on əsas amili fərqləndirir və qeyd edirlər ki, onlar mütləq nəzərə alınmalıdır. Fikrimizcə, məhz həmin amillərin məzmununun təhlili nəticəsində idarəetmə uçotunun strateji investisiya sisteminin yaradılmasının və fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini müəyyən etmək mümkündür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu zaman müəssisənin investisiya strategiyasının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi mərhələlərinin məzmunu nəzərə alınmalıdır (cədvəl 1).

Cədvəl 1

Müəssisənin strateji idarəetmə uçotu sisteminin təşkilini müəyyən edən əsas amillər

Amil	Qısa xarakteristikası
1	2
1.Strateji idarəetmə uçotu strateji qərarların qəbul olunması və yerinə yetirilməsinə şərait yaratmalıdır.	Müəssisənin uçot sistemi elə qurulmalıdır ki, strateji planlaşdırma prosesini, eləcə də strateji planın yerinə yetirilməsi səviyyəsinə görə strateji qərarların gözlənilməsini, yaxşılaşdırılmasını, yenidən işlənilməsini təmin etməlidir. Strateji məqsədlərin təhlil və qərarların qəbul edilməsi üçün uyğun formada əks etdirilməsi.
2. Strateji idarəetmə uçotu informasiyanın ötürülməsi prosesində kommunikasiya funksiyasını yerinə yetirməlidir.	Strateji idarəetmə uçotu sistemi istər maliyyə, istərsə də digər menecerlər üçün aydın olan daha yararlı və asan anlaşılan formada strateji qərar qəbul edilməsi üçün zəruri informasiya təqdim etməlidir.
3.Strateji idarəetmə uçotu qərar növlərinin müəyyən olunmasına köməklik göstərməlidir.	Strateji qərarların təkrar olunmaz və unikallığını nəzərə alsaq, həmin konkret qərarın qəbul olunmasını təmin etmək üçün hansı informasiyanın tələb olunduğunu müəyyən etmək çətindir. Lakin hər bir növ qərar üçün (biznesin mövcud sahəsinin genişləndirilməsi, biznesin prinsipcə yeni sahəsinə daxil olmaq, biznesin satılması) istənilən halda təqdim olunacaq standart informasiya dəsti mövcuddur.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

4. Təşkilatın fəaliyyətinin səmərəliliyinin maliyyə göstəriciləri sistemi.	Strateji idarəetmə uçotu sistemi strategiyanın həyata keçirilməsinə nəzarəti təmin etməlidir.
5. Strateji idarəetmə uçotu sistemi səmərəliliyinin maliyyə və qeyri maliyyə göstəricilərini özündə birləşdirməlidir.	İqtisadi səmərəlilik sistemi müəssisənin keçmişi, indiki durumu və gələcəyi haqqında fikrin formalaşması üçün özündə onun fəaliyyəti haqqında maliyyə və qeyri maliyyə, kəmiyyət və keyfiyyət informasiyasını əks etdirməlidir. Bu müəssisə üçün daha optimal strateji qərarların qəbul edilməsinə kömək edəcəkdir.
6. Strateji idarəetmə uçotu menecerləri yalnız əhəmiyyətli informasiya ilə təmin etməlidir.	Anlamaq üçün asan və bu və ya digər strateji qərarın qəbul olunması üçün əhəmiyyətli olan informasiyanın olması vacibdir.
7. Strateji idarəetmə uçotunda bütün xərclər razılaşdırılmış və diskresion (mülahizəyə görə) xərclərə bölünməlidir.	Diskresion-tənzimlənən xərclər. Razılaşdırılmış və ya mütləq xərclər əvvəllər qəbul edilmiş qərar nəticəsində yaranan xərclər.
8. Strateji idarəetmə uçotu sistemi xərcləri diskresion xərclərə və texnoloji xərclərə bölməyə imkan verməlidir.	Texnoloji proseslərə xərclər qabaqcadan nisbətən gözlənilənədir, buna görə də menecerlər resurslardan daha səmərəli istifadə olunmasına imkan verən qərarlara daha çox diqqət yetirirlər.
9. Strateji idarəetmə uçotu sistemində standart-kost metodundan istifadə strateji çaralar daşmalıdır.	Müəssisənin işini yalnız bütövlükdə deyil, eləcə də onun fəaliyyətinin ayrı-ayrı aspektlərini də təhlil etmək mümkündür.
10. Strateji idarəetmə uçotu sistemi vaxt dəyişikliklərini nəzərə almalıdır.	Strateji idarəetmə uçotu sistemi çevik olmaqla yanaşı, baş vermiş dəyişikliklərin mümkün nəticələrinin qabaqcadan müəyyən olunmasını təmin etməlidir.

Kommersiya təşkilatlarının investisiya strategiyasının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi mərhələlərinin məzmunu nəzərə alınmaqla yuxarıda sözü gedən amillərin məzmununun təhlili idarəetmə uçotunun strateji investisiya sisteminin yaradılmasının və fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə imkan verir.

Məlumdur ki, strateji investisiyanın idarəetmə uçotu sistemi müəssisənin inkişafının müəyyən mərhələsində formalaşır. Bu zaman əvvəlcə biznesin inkişafına vəsait yönəldilir, sonra onun inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə əlavə investisiya resursları cəlb olunur. Nəticə etibarilə müəssisənin funksiyaları genişlənir, onların idarə olunması prosesi mürəkkəbləşir. İdarəetmənin artan mürəkkəbliyini “yumşaltmaq” məqsədi ilə funksional – məqsədli və ya funksional – proqram məqsədli idarəetmənin matrisa strukturunun tətbiqi məqsədə uyğundur. [1]. Bu zaman idarəetmənin əsas funksiyaları menecerlərin və idarəetmə bölmələrinin konkret funksiyalarına uyğun bölüşdürülməli, idarəetmə sistemində vahid informasiya bazasının formalaşdırılması məqsədi ilə korporativ normalar sistemi işlənilib hazırlanmalıdır.

Müəssisənin həyat tsiklinin müxtəlif mərhələlərində investisiya fəaliyyətinin strateji məqsədləri diferensiaslaşdırılır və bura investisiya aktivliyi səviyyəsi, investisiya fəaliyyətinin məqsədləri, büdcələşdirmə modeli, informasiya tələbatı,

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

uğurların kritik amilləri, maliyyə nəzarəti metodları, işgüzar risk səviyyəsi daxil edilir və strateji idarəetmə qərarları qəbul edən menecerlər tərəfindən istifadə oluna bilər. Bu zaman xarici və daxili mühitdə baş verən və gözlənilən dəyişikliklər nəzərə alınmalıdır.

Məsələyə bu aspektdə yanaşsaq, onda belə bir fikir söyləmək olar ki, strateji idarəetmə uçuotu xarici mühitdə baş verən dəyişikliklərin müəyyən olunması və təhlil edilməsinə və həmin dəyişikliklərə adaptasiya oluna bilən strategiyanın işlənilməsinə şərait yaratmalıdır. Xarici mühitin vəziyyəti və dinamikası ölkənin ümumi iqtisadi inkişafını, investisiya bazarının konyunkturunun, kontragentlərin və rəqiblərin fəaliyyətini səciyyələndirən faktiki və eləcə də normativ – tənzimləyici göstəricilər əsasında qiymətləndirilməlidir.

Yuxarıda qeyd olunanlar belə bir fikri formalaşdırmağa imkan verir ki, investisiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi onların iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmasını və gələcək şəraitlərin proqnozlaşdırılmasını tələb edir. Bu baxımdan, investisiya təhlili proqnoz xarakteri daşıyır və istənilən qiymətləndirmə metodunun tətbiqində zaman amili və risk amili nəzərə alınır. Analitik hesablama metodikası qiymətləndirmə meyarlarının uzlaşdırılması əsasında qurulmalı və hər bir konkret şəraitdə mülkiyyətçinin və ya investorların marağını daha çox səciyyələndirən meyarlara üstünlük verilməlidir.

Təsərrüfat subyektlərinin investisiya vəziyyətinin əsas elementlərinin qiymətləndirilməsinin mövcud metodikasının müfəssəl nəzərdən keçirilməsi əsasında onların investisiya vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və təhlilinə yeni metodik yanaşma işlənilməlidir. Fikrimizcə, həmin yanaşma müəssisələrin investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üzrə aşağıdakı məsələlərinin həllini təmin etməlidir: investisiya üzrə gəlirlərin, xərclərin, daxilolma və ödəmələrin məbləğinin və strukturunun müəyyən edilməsi, eləcə də investisiya fəaliyyətinin həm investor, həm də müəssisə üçün səmərəli olması, o cümlədən, cəlb edilmiş investisiyadan istifadənin səmərəliliyinin müəyyən edilməsi, təsərrüfat subyektinin investisiya potensialının, investisiya tutumluğunun, investisiya aktivliyinin təhlili və qiymətləndirilməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, məhsulun həyat tsiklinin hər bir mərhələsində biznesin inkişafı strateji idarəetmə uçuotu sistemində əks etdirilir. İdarəetmə uçuotunun strateji investisiya sisteminin yaradılması və işlənməsinin zəruriliyi müəssisədə müxtəlif inkişaf strategiyalarının həyata keçirilməsi mərhələsində meydana çıxır. Bu mərhələdə onun investisiya fəallığı və investisiya fəaliyyətinin diversifikasiya formaları proqnoz xarakter daşmalıdır, müəssisənin investisiya resurslarını, eləcə də onların gələcəkdə formalaşmasının mümkünlüyünü qiymətləndirməyə imkan verən informasiyanın istifadəçilərə təqdim olunmasını təmin etməlidir.

Ədəbiyyat

1. Брюховецкий А.М., Иванова О.Б., Малахова О.Н., Ковалева О.В., Жебровская Л.А. Инвестиционная деятельность предприятий: маркетинг, аудит, мониторинг финансовых и информационных потоков: монография / под ред. Д.Э.Н., проф. Д.Д.Костоглодова. – РГЭУ (РИНХ). – Ростов н/Д, 2003.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

2. Ивашкевич В.Б. Бухгалтерский управленческий учет: Учебник – М.: Экономист, 2011.
3. Карпова Т.П. Основы управленческого учета: учеб.пособие. – М.: ИНФРА-М, 2004.
4. Кузнецов Н.Г., Зерщиков Ю.С., Корсун Т.И. и др. Налоги в производственном механизме региональной экономики / под ред.Кузнецова Н.Г. – Ростов н/Д.: РГЭА, 2000.
5. Маховикова Г.А., Кантор В.Е. Инвестиционный процесс на предприятии. – СПб: Питер, 2001.
6. Namazova S.B. Investisiya qoyuluşlarının inkişaf perspektivləri. Monoqrafiya. – Bakı. CBS. 2008.

MÜSTƏQİL AZƏRBAYCANIN DÜNYA ÖLKƏLƏRİNƏ NÜMUNƏ OLACAQ İQTİSADİ İNKİŞAF YOLU

tex.e.n., dosent Osmanov Tofiq Ramazan oğlu
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
t.r.osmanov@gmail.com

Xülasə

Dövlət müstəqilliyinin yenidən bərpasından ötən 30 ildən artıq dövr müstəqil Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni inkişafı tarixində mürəkkəb və şərəfli bir mərhələ olmuşdur. Ölkə rəhbərliyinin apardığı düzgün və məqsədyönlü siyasət nəticəsində respublika iqtisadiyyatı bütün sahələrdə, xüsusilə energetika və qeyri-neft-qaz sektorunda ixrac yönümlü məhsulların istehsalı dinamik şəkildə yüksəlmiş və əhalinin maddi rifah halı artmışdır. Məqalədə bu sahədə ölkə rəhbərliyinin uğurlu fəaliyyətini əks etdirən dövlət sənədlərinə istinadlar olunaraq, müstəqillik illərində Azərbaycanın iqtisadiyyatının inkişaf dinamikası şərh olunmuşdur. Məqalədə işğaldan azad edilən ərazilərdə iqtisadi inkişafın dövlətin diqqət mərkəzində olması göstərilir. Burada həmçinin mühəndislik fəaliyyətinin ölkənin iqtisadi inkişaf strategiyasının reallaşmasında rolu qeyd olunmuşdur. Göstərilir ki, mühəndislər müstəqil Azərbaycanda gedən iqtisadi inkişafın yaradıcı iştirakçısıdır.

Açar sözlər: müstəqillik, inkişaf, iqtisadiyyat, sənaye parkı, strategiya.

1918-ci il 28 may tarixində Şərqdə ilk Azərbaycan Demokratik Respublikası elan edildikdən və 23 ay məhsuldar fəaliyyət göstərdikdən sonra XX əsrin sonlarında, 1991-ci il oktyabrın 18-də dövlət müstəqilliyini rəsmiləşdirən Konstitusiya Aktının qəbul etdi və yenidən ölkəmiz insan hüquq və əsas azadlıqlarının qorunmasına təminat kimi demokratik idarəetmə və vətəndaş cəmiyyətinin inkişaf etdirilməsini alternativsiz yol kimi seçərək öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdi. Dövlət müstəqilliyinin yenidən bərpasından 30 ildən artıq keçən qısa zaman kəsiyində müstəqil Azərbaycan Respublikası ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni inkişafında mürəkkəb və dinamik inkişaf edən şərəfli bir dövr keçmişdir.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin dəfələrlə qeyd etdiyi kimi, Azərbaycanın yenidən müstəqillik qazandığı dövrdə əldə etdiyi uğurlarının əsasını ümummilli lider Heydər Əliyevin hələ Sovetlər dönəmində 1969-cu ildən başlayaraq, respublikaya rəhbərlik etdiyi dövrdə çox uzaqgörənliklə, qabaqcadan düşünülmüş və mərhələli şəkildə formalaşdırdığı möhkəm iqtisadi potensialın yaradılması ilə qoymuşdur. Belə ki, ümummilli lider Heydər Əliyevin cəsarətli, uzaqgörən və müdrik siyasəti nəticəsində onun XX əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrlərdə respublikaya edilən təzyiqlərin, digər müttəfiq respublikalar tərəfindən ətrafında yaradılmış süni məhdudiyyətlər aradan qaldırılması istiqamətində çox böyük işlər görülmüşdür. Həmin illərdə istər sənaye, istərsə də kənd təsərrüfatının inkişafı sahəsində əldə edilən iqtisadi göstəricilərə görə digər müttəfiq respublikalardan əhəmiyyətli dərəcədə geri qalan Azərbaycan qısa müddət ərzində keçmiş Sovetlər İttifaqında ən qabaqcıl respublikalardan birinə çevrilmiş və hətta iqtisadiyyatın bütün sahələrinin hərtərəfli inkişafına görə müstəqil yaşamaq imkanına malik olan respublikaya çevrilmişdi.

Keçmiş Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra 1991-ci ildə qazanılan müstəqilliyin ilk iki ilində ölkənin idarə olunmasının naşı və səriştəsiz əllərə düşməsi nəticəsində respublikanın ictimai-siyasi həyatında və iqtisadiyyatında ciddi tənəzzül başlamış, keçmiş müttəfiq respublikalarla qurulmuş iqtisadi əlaqələrin pozulması bir çox aparıcı istehsal sahələrində məhsul istehsalının, xüsusən iqtisadiyyatın aparıcı sahəsi olan yanacaq-energetika istehsalının xeyli aşağı düşməsinə səbəb olmuş və ümumiyyətlə, respublika iqtisadiyyatı ağır böhran vəziyyətinə düşmüşdür.

1993-cü ildən başlayaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi məqsədyönlü siyasət müstəqilliyin ilk illərində ölkədə baş alıb gedən siyasi və iqtisadi böhranı aradan qaldıraraq, Azərbaycanın demokratik dövlət quruculuğu və bazar iqtisadiyyatı yolu ilə irəliləməsinə geniş yol açmışdır.

Keçən əsrin 90-cı illərinin ortalarından başlanmış demokratik dövlət quruculuğu sahəsində genişmiqyaslı islahatlar nəticəsində ölkədə iqtisadi və siyasi sabitlik təmin edilmiş, beynəlxalq aləmdə Azərbaycan Respublikasının nüfuzu əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmiş, iqtisadiyyatın dinamik inkişafının əsası qoyulmuşdur. Həyata keçirilən islahatların başlıca məqsədi demokratik və güclü iqtisadiyyata malik müstəqil dövlətin qurulmasından ibarət olmuşdur. İqtisadi sahədə həyata keçirilən tədbirlər bazar iqtisadiyyatı mexanizmləri əsasında sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsinə, yerli və xarici investisiyaları, müasir texnologiyaları cəlb etmək və qabaqcıl idarəetmə təcrübəsindən faydalanmaqla rəqabətə davamlı məhsul istehsal edən müəssisələrin, yeni iş yerlərinin yaradılmasına və nəticə etibarilə ölkənin iqtisadi qüdrətinin artırılmasına yönəlmişdir.

1994-cü ildə imzalanmış və Azərbaycan Respublikasının tarixində yeni mərhələnin əsasını qoyan “Əsrin müqaviləsi”nin icrasına başlanılması xarici investisiyaların ölkəyə cəlb olunmasına güclü təkan vermişdir. Uğurlu neft strategiyasının həyata keçirilməsi nəticəsində ilbəl artan neft və qaz gəlirlərini qeyri-neft sektoruna yönəltməklə iqtisadiyyatın tarazlı inkişafına nail olmaq son illər Azərbaycan dövlətinin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri olmuşdur.

Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına çıxarılması üçün 1996-cı ildə Bakı-Novorossiysk, 1999-cu ildə isə Bakı-Supsa ixrac neft kəmərlərinin istismara

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

verilməsinə və Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft kəmərinin inşası ilə bağlı sazişin imzalanmasına, beləliklə də ixrac marşrutlarının diversifikasiyasına nail olundu. Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin 1999-cu ildə imzaladığı Fərmanla neft yataqlarının xarici şirkətlərlə birgə işlənməsindən əldə edilən mənfəət neftinin satışından daxil olan vəsaitlərin səmərəli idarə edilməsi, həmin vəsaitlərin prioritet sahələrin inkişafına və sosial-iqtisadi baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edən layihələrin həyata keçirilməsinə yönəldilməsini təmin etmək üçün Dövlət Neft Fondu yaradıldı. Hazırda beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən Fondun fəaliyyəti və bu sahədə şəffaflığın təmin edilməsi yüksək qiymətləndirilir və ölkəmizin iqtisadiyyatının inkişafında müstəsna rol oynayır.

2017-ci ilin sentyabrın 14-də SOCAR-ın, BP, “Chevron”, İMPEX, ”Statoil”, “ExxonMobil”, ”TP”, ITOCHU və ”ONGC Videsh şirkətlərinin iştirakı ilə Bakıda bağlanmış müqavilə “Azəri-Çıraq-Günəşli” nəhəng neft yataqları blokunun birgə işlənilməsi üçün 2050-ci ilə hədəflənmiş yeni dövrün təməlini qoydu.

Qeyd etmək lazımdır ki, neft-qaz sektorunda əldə edilən nailiyyətlər iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafında lokomotiv rolunu oynadı və ixrac yönümlü qeyri-neft sektorunun yaranmasının əsasını qoydu. Ölkə başçımızın düşünülmüş iqtisadi siyasəti nəticəsində makroiqtisadi sabitliyə nail olundu və davamlı iqtisadi artımın əsası qoyuldu, iqtisadiyyatın bütün sahələrində islahatlara başlandı, əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması istiqamətində ciddi addımlar atıldı ki, bu da iqtisadiyyatın inkişafında Azərbaycan modelini təşkil etdi.

Sahibkarlığı inkişaf etdirmək, əlverişli biznes və investisiya mühiti yaratmaqla daxili və xarici investisiyaları cəlb etmək, qeyri-neft sektorunun inkişafına nail olmaq bu mərhələdə həyata keçirilən iqtisadi siyasətin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri olmuşdur. Həyata keçirilmiş məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində Azərbaycanda sahibkarlar təbəqəsi formalaşmış, özəl sektorun ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında rolu daha da artmışdır.

Hazırda Azərbaycanda iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və qeyri-neft sektorunun inkişafına zəmin yaratmaq üçün ölkə prezidentinin sərəncamları və təsdiq etdiyi inkişaf proqramları əsasında sahibkarlığın dəstəklənməsi, qeyri-neft məhsulları, o cümlədən qida məhsulları, tekstil məmulatları, kimya sənayesi məhsulları, tikinti materialları, elektrik maşınları və avadanlıqları və s. istehsalının yaradılması və ya yenidən qurulması iqtisadi siyasətin əsas prioritet sahələrini təşkil edir. İqtisadiyyatın diversifikasiyası ilə bağlı nəzərdə tutulmuş tədbirlərin reallaşdırılması üçün dövlət başçısının müvafiq fərman və sərəncamları ilə “Azərbaycan Respublikası iqtisadi rayonlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”, “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”, “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” və digər proqramlar qəbul olunub və uğurla icra edilib.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 mart 2016-cı il tarixli “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri”nin təsdiqi və bundan irəli gələn məsələlər haqqında” sərəncamına müvafiq olaraq iqtisadiyyatın 11 sektoru üzrə ümumilikdə 12 strateji yol xəritəsi hazırlanıb. Milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi qısa, orta və uzunmüddətli

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

dövləri əhatə etməklə, 2020- ci ilədək inkişaf strategiyası və tədbirlər planı, 2025-ci ilə qədərki dövr üçün uzunmüddətli baxış və 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün hədəf baxışdan ibarətdir [3].

Strateji yol xəritələri iqtisadi islahatlara uyğun kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsini, iqtisadi inkişafın keyfiyyətə yeni modelinin formalaşdırılmasını nəzərdə tutur. Sənədin məqsədi Azərbaycan iqtisadiyyatının neftdən asılılığın aradan qaldırılması, qeyri-neft sektorunun və keyfiyyətli ixrac məhsullarının artırılması, əhəlinin məşğulluq səviyyəsinin və rifahının daha da yüksəldilməsidir. Sənəddə qeyd edilən iqtisadi sahələr kənd təsərrüfatından tutmuş sənayeyə qədər bütün sferaları, həmçinin insan kapitalının inkişafı, biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılması kimi əsas istiqamətləri əhatə edir.

Həmin strategiya ilə uğurla irəliləyən Azərbaycan iqtisadiyyatı son illərdə inkişaf dinamikasına və artım meyillərinə görə fərqlənməklə bərabər, həm də iqtisadi və sosial idarəetmədə yeni modernizasiya elementlərinin tətbiq olunması ilə diqqəti cəlb edir. Bu ənənə iqtisadiyyatın strukturunda yeniləşmənin bütün təzahürlərinin meydana çıxmasına səbəb olub. Yeni ölkəmiz keyfiyyətə yeni inkişaf mərhələsinə daxil olub və onun müasir siması formalaşmışdır. Burada ilk növbədə zəngin neft-qaz ehtiyatlarından əldə olunan gəlirlərin digər iqtisadi sahələrə yönəldilməsi ilə qeyri-neft sahələrinin inkişafını xüsusi qeyd etmək olar. Son illər qeyri-neft sektorunda baş verən artım dinamikası da enerji resurslarının şaxələndirilməsi ilə bağlı siyasətin nəticəsi sayıla bilər.

Ölkə rəhbərliyinin müəyyən etdiyi uzunmüddətli strategiyanın əsas istiqamətləri qeyri-neft sektorunun ölkə iqtisadiyyatının inkişafında əsas aparıcı bölmə kimi dominantlığını möhkəmləndirməkdir. Prezident İlham Əliyev növbəti neft və qaz hasilatını sabit saxlamaqla iqtisadiyyatın artımının qeyri-neft sektoru hesabına təmin edilməsinin başlıca məqsədlərdən olduğunu bildirib: “Biz neft hasilatının yüksək həddinə çatmışıq, ondan çox artırmaq da lazım deyildir. Mən hesab edirəm ki, hasilatı bu səviyyədə saxlamalıyıq ki, daha da uzun müddət ərzində insanlarımız bundan istifadə etsinlər. Ancaq biz buna qeyri-neft sektorunun hesabına nail ola bilərik”. Ölkə başçısı 2013-2023-cü illərdə dövlət və özəl qurumların birgə fəaliyyətinin yeni mərhələyə qədəm qoyacağını və birgə fəaliyyət planı nəticəsində bu məqsədlərə çatmağın mümkün olacağına inandığını diqqətə çatdırıb.

Qeyri-neft-qaz sektoru sırasında gələcək inkişafın əsasını təşkil edən təməllərdən biri kimi sənayeləşmənin xüsusi yer tutacağını qeyd etmək olar. Proqnozlara görə, orta müddətli inkişaf proqramlarının icrası sayəsində sənaye potensialı ölkə iqtisadiyyatında milli gəlir baxımından əhəmiyyətli yer tutacaq, sənayeləşmənin bu cür yüksək sürətlə davam etməsinə ölkənin zəngin valyuta ehtiyatları əlverişli impuls verəcək.

Müasir istehsal infrastrukturuna malik sənaye parkının yaradılması ölkədə sənaye sahələrinin inkişafının, ölkə iqtisadiyyatının tarazlı inkişafının təmin edilməsini, habelə istehsal sahələrinin və onun innovasiya istiqamətinin inkişafını nəzərdə tutan dövlət siyasətinin reallaşdırılmasına yönəldilmişdir. Sənaye parklarının yaradılması, həmçinin ölkənin qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafı, ölkə iqtisadiyyatının ixrac qabiliyyətinin, eləcə də rəqabət qabiliyyətli, idxalı əvəz edən məhsulların istehsalının artırılması, ətraf rayonlarda məşğulluğun təmini,

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

investisiyaların və müasir texnologiyaların cəlb edilməsi kimi öncül vəzifələrin yerinə yetirilməsi baxımından xüsusilə əhəmiyyətlidir. Bu istiqamətdə işlər davam etdirilmiş, beynəlxalq təcrübə daim öyrənilmiş və müvafiq normativ-hüquqi sənədlər hazırlanmışdır.

Ölkədə sənaye parklarının yaradılması bir sıra dövlət proqramlarında, o cümlədən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 26 dekabr tarixli 964 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nda nəzərdə tutulmuşdur [2].

Hazırda Azərbaycanda Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı, Balaxanı Sənaye Parkı, Mingəçevir Sənaye Parkı, Qaradağ Sənaye Parkı kimi sənaye parkları və bir çox sənaye məhəllələri fəaliyyət göstərir. Sənaye parklarında və zonalarında rezidentlər üçün stimullaşdırıcı tədbirlər həyata keçirilir.

2021-ci il mayın 28-də Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev “Ağdam Sənaye Parkının yaradılması haqqında” Fərman imzalamışdır [1]. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə quruculuq və abadlıq işlərinin uğurla həyata keçirilməsi, eləcə də əhalinin dayanıqlı məskunlaşmasının təmin edilməsi məqsədilə rəqabət qabiliyyətli və dayanıqlı iqtisadiyyatın formalaşdırılması, bu sahədə dövlət-özəl tərəfdaşlığının inkişafı və zəruri stimulların tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Region iqtisadiyyatının ölkənin uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişaf istiqamətlərinə və milli prioritetlərə uyğun dinamik, şaxəli inkişaf etdirilməsi məqsədilə müasir və effektiv istehsal, ticarət və xidmət infrastrukturunu yaradılmalı, innovativ texnologiyaların tətbiqini nəzərdə tutan investisiyalar cəlb edilməli, sənaye potensialı reallaşdırılmalı, zəruri təşviq mexanizmləri hazırlanmalı və sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması üçün əlverişli şərait yaradılmalıdır.

İşğaldan azad olunmuş Ağdam rayonunun əlverişli coğrafi mövqeyi, sosial-iqtisadi inkişaf imkanları, yük axınlarının gələcək təmərküzləşməsi və digər mühüm logistika potensialının mövcudluğu rayonda müasir infraquruculuq malik sənaye parkının yaradılmasını zəruri edir.

Müəyyən edilib ki, Ağdam Sənaye Parkı sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün zəruri infraquruculuq və idarəetmə qurumları olan, müasir texnologiyaların tətbiqi yolu ilə sənaye sahəsində rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalı, emalı (təkrar emalı) və satışı, habelə xidmətlər göstərilməsi üçün istifadə edilən, sahibkarların səmərəli fəaliyyətinə və inkişafına kömək edən ərazidir.

Ümumilikdə ölkə ərazisində sənaye parklarının yaradılmasının məqsədləri aşağıdakılardır [4]:

- innovativ və yüksək texnologiyalar əsasında rəqabət qabiliyyətli sənaye istehsalının inkişafı, xidmətlərin göstərilməsi üçün münbit şəraitin yaradılması və bu sahədə sahibkarlığın dəstəklənməsi;
- iqtisadiyyatın, o cümlədən qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafının təmin edilməsi;
- ölkənin yerli və xarici investisiyalar üçün əlverişliliyinin artırılması;
- əmək qabiliyyətli əhalinin istehsal sahəsində məşğulluğunun artırılması.

Yuxarıda göstərilənlər Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafından, perspektivlərindən xəbər verir. Bu sahələrdə dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi çox

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

geniş spektrdə peşə sahiblərinin, o cümlədən mühəndislərin qarşısında məsuliyyətli vəzifələr qoyur.

Mühəndislik bir peşə sahəsi olub, elmi-nəzəri əsaslanmış və empirik təsdiq edilmiş biliklərin və üsulların sistemativ olaraq mənimsənilməsi və tətbiq olunmasını əhatə edir. Mühəndislər təbiətdə mövcud olan material və güclərdən istifadə etməklə, onları hər hansı bir məqsəd üçün texniki cəhətdən tətbiq etməyə çalışır. Mühəndislər analitik düşüncəyə, praktiki yönümlü kifayət qədər nəzəri və tətbiqi biliyə malik olan və bu biliklərin verilmiş məsələlərin həllində qısa zamanda tətbiq edəbilmə qabiliyyəti ilə fərqlənən peşə sahibləridir. Məhz bu keyfiyyətlərinə görə mühəndislər ölkənin iqtisadi inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsində həm yaradıcı, həm icraçı rola malikdir. Hər bir mühəndis dövlət səviyyəsində, sənaye, xidmət, ticarət sahələrində fəaliyyət göstərən bütün təşkilatlarda çalışma bilmək imkanına malik olmaqla Azərbaycanda gedən iqtisadi inkişafda yaradıcı iştirakçısıdır.

Ədəbiyyat

1. “Ağdam Sənaye Parkının yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 28 may 2021-ci il
2. “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”//<http://www.e-qanun.az/framework/28964>
3. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi
https://azertag.az/store/files/untitled%20folder/_STRATEJI%20YOL%20XERITESI_.pdf
4. <https://www.economy.gov.az/article/s%C9%99naye-park%C4%B1/21403>

YÜKSƏKİXTİSASLI KADR HAZIRLIĞI İLƏ ELEKTRON RESURSLARDAN İSTİFADƏ ARASINDA QARŞILIQLI ASILILIQ

i.e.d., prof. Kərimov İrşad Abdul oğlu
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
Ağakışiyeva Yeganə Balazayır qızı
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

Xülasə

Təhsil və elmi-tədqiqat işlərinin birgə inkişafında qlobal meyillər özünü daha qabarıq göstərir, həmin meyillərə təsir göstərən amillər daha çox fəallaşır ki, bunlar üç başlıca istiqamətlə xarakterizə oluna bilər: birinci, dünya ölkələri arasında bilik çatışmazlığı üzrə fərqlər çoxdur. Həmin fərqlərin azaldılması meyilini gücləndirmək üçün ölkədə əhalinin savadlanmasına dövlət və özəl investisiya yatırımları artırılmalı, iqtisadiyyatın açıqlıq səviyyəsi yüksəldilməli, telekommunikasiya sahəsində rəqabətə əngəl törədən maneələr aradan qaldırılmalıdır; ikinci, bilik çatışmazlığını aradan

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

qaldırmağa çalışan ölkələr informasiyanın açılma qaydalarına ciddi əməl etməli, ölkənin dövlət strukturları beynəlxalq təşkilat və idarələrlə, özəl sektorlarla informasiya probleminin həlli istiqamətində əməkdaşlığı gücləndirməlidirlər; üçüncü, nəzərə almalıyıq ki, Azərbaycanda təhsilin, biliyin, elmi-tədqiqatın təcridən inkişaf etməsi labüd olaraq, bir tərəfdən Azərbaycanın özünün inkişafına, digər tərəfdən isə dünya inkişafına özünün töhfəsini vermiş olacaqdır.

Açar sözlər: elektron resurslar, təhsil səviyyəsi, telekommunikasiya, innovasiya texnologiyaları, elektron biliklər, informasiya sistemləri.

Təhsilin səviyyəsi və maddi-maliyyə təminatı. Ölkənin milli iqtisadi inkişafında strateji xarakter daşıyan, beynəlxalq rəqabət qabiliyyətliliyi şərtləndirən əsas göstəricilərdən biri elm və təhsilin səviyyəsidir. Bu göstəricilər ölkədə insan kapitalının formalaşması ilə bağlı olduğundan, ixtisaslı kadr hazırlığına, insan inkişafına, elmi-tədqiqat işlərinə ayrılan vəsaitin səviyyəsini göstərən təhsil və elm indeksi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının perspektivləri üzrə strateji yol xəritələrində nəzərdə tutulan dörd strateji hədəflərdən üçüncüsü insan kapitalının inkisafı ilə bağlıdır ki, bu da yüksəkixtisaslı kadr hazırlığını əmək bazarının inkisaf perspektivlərinə uyğunlaşdırmağı nəzərdə tutur [1]. İstər yüksək-ixtisaslı kadr hazırlığı və insan kapitalının inkişafı, istərsə də əmək bazarının inkişafı, qarşılıqlı əlaqə və sərtlənmə halında elektron resurslardan və texnologiyalardan istifadə səviyyəsindən asılı olacaqdır.

Təhsilin səviyyəsi təhsilə maliyyə vəsaitinin düzgün və səmərəli yatırılmasından asılı olaraq dəyişə bilər. Bu dəyişiklik ölkədə nəinki dövlət, eyni zamanda özəl sektor tərəfindən də müntəzəm izlənməli, hər iki sektorun maraq dairəsinə uyğunlaşdırılmalıdır. Hesablamalara görə sənaye ölkələrində milli gəlir artımının təqribən 60%-i təhsil sisteminin səmərəli qurulması və əhalinin savadlılıq göstəricilərinin yuxarı olması nəticəsində mümkün olur [6]. Həmin ölkələrdə milli iqtisadi inkişafın və sosial gücün artırılmasının mərkəzində ölkə əhalisi, onların informasiya-kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatının yüksək olması dayanır. Məsələn, ABŞ-ın milli sərvətinin 76%-ni insan kapitalı, 24%-ni isə istehsal fondları və təbii sərvətlər təşkil edir. Böyük Britaniya, Almaniya, Fransa və s. Qərbi Avropa ölkələrində həmin göstərici 74% və 26% təşkil edir [7].

Yüksəkixtisaslı kadr hazırlığı prosesi bilik sektoruna daxil olmaqla təhsilin inkişafı və elmi-tədqiqatın genişlənməsi ilə birlikdə innovasiya əsasında daha da güclənə bilər. Bu mənada ali təhsil sistemində yüksəkixtisaslı kadr hazırlığı və tədqiqatların işlənilib hazırlanması ilə ali təhsil müəssisələrinin innovasiyalı inkişafının təmin edilməsi kimi iki əsas vəzifə biri digərindən ayrılmazdır. Bu, Azərbaycanın ali təhsil müəssisələri üçün də xarakterikdir. Bunun üçün elektron ənənəvi, elektron spesifik və elektron qarışıq təlim prosesləri müqayisəli təhlil edilməlidir. İlk növbədə təlimdə elektron vasitələrdən istifadə səviyyəsi aşkarlanmalı, sonra isə elektron resurslardan istifadənin keyfiyyəti öyrənilməli və beləliklə təlimin konkret keyfiyyət göstəricilərini ifadə edən dəyişən kəmiyyətlər arasında birbaşa əlaqənin mövcudluğu aşkara çıxarılmalıdır.

Müasir Azərbaycan reallığı göstərir ki, elektron resurslardan və İKT-dən istifadə qaydalarını özündə əks etdirən təlimatlara, metodik göstəricilərə ölkənin

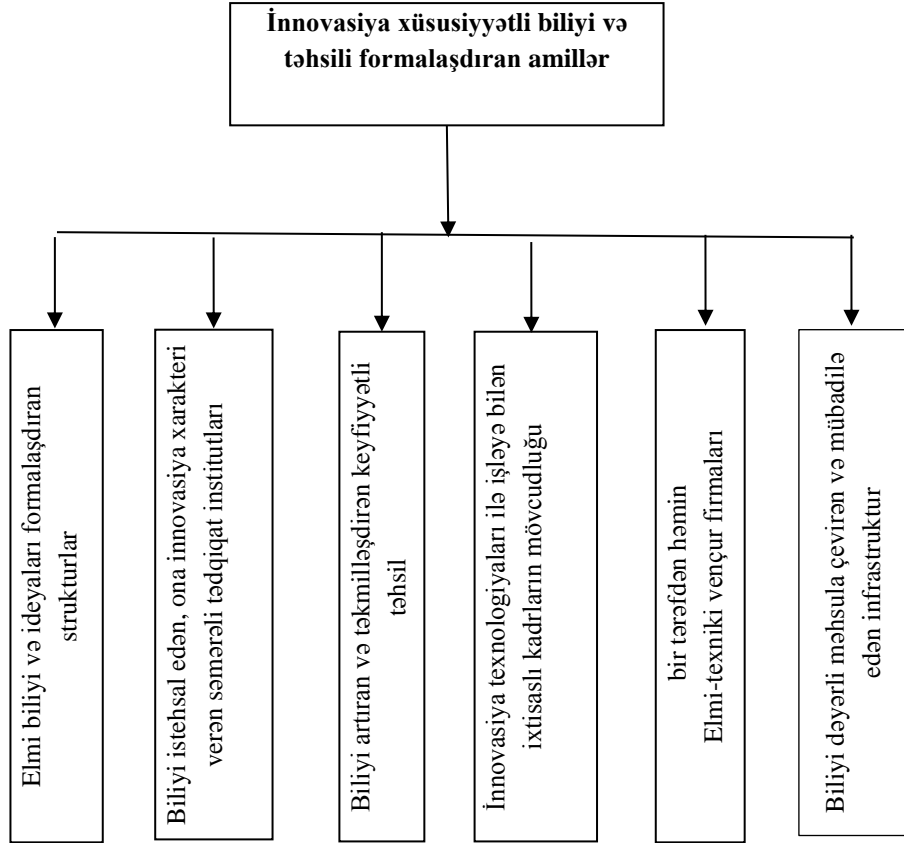
“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

böyük ehtiyacı vardır. Bu ehtiyacı ödəmək üçün bir tərəfdən həmin təlimatların normativ-huquqi sənədlərini hazırlamaqla yanaşı, Azərbaycan dilində elektron resursları daha çox artırmaq lazımdır [4].

Müasir elektron resurslardan və informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə yüksəkixtisaslı kadr hazırlığına malik olmaq mərhələli və ardıcıl dəyişiklik tələb edir. Mərhələli dəyişiklik elektron resursların və texnologiya vasitələrinin, yəni İKT məhsullarının istehsalı və tətbiqinin genişləndirilməsi əsasında, ardıcıl dəyişikliklər isə təşkilati-iqtisadi və texniki-texnoloji islahatların həyata keçirilməsi ilə aparılmalıdır. Mərhələli dəyişiklikdə yüksəkixtisaslı kadr hazırlığında elektron resursların və informasiya texnologiyalarının köməyi ilə innovasiya xüsusiyyətli biliklər ötürülür. Yəni bilik sektoru özünün innovasiya xüsusiyyətləri ilə fərqlənən daha çevik sektor hesab olunur. Bunu aşağıdakı şəkildə göstərilən sistemli-məntiqli ardıcılıqdan da görmək olar (şəkil 1).

Müasir dünyada biliklərin istehsalı, yayılması və istifadəsi sürətlə baş verir, birinin istifadəsi başa çatmamış digərinin istehsalı başlayır. Bu halı Azərbaycan iqtisadiyyatı ilə, onun real və xidmət sektoru ilə, xüsusən təhsil sistemi ilə əlaqələndirmək, təhsil müəssisələrinin texniki, iqtisadi, sosial və fiziki mühitinə uyğunlaşdırmaq tələb olunur. Azərbaycanın təhsil sistemində yeni innovasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə əlaqədar əsaslı islahatların aparılması məsələsinin həlli olduqca vacibdir. Təhsil müəssisələrində tədris prosesinin, elmi-tədqiqat işlərinin idarə olunmasının əsasında elektron idarəetmə texnologiyalarının yaratdığı mövcud və real imkanları mənimsəmək, onlardan bəhrələnmək dayanır.

Texnoloji infrastrukturun yaradılması və ixtisaslı kadrların mövcudluğu. İnformasiya resurslarından və texnologiyalarından istifadənin kadr hazırlığı prosesinin bir sahəsindən digərinə keçidi, bilikverənlərdən və inzibati işçilərdən ibarət mütəxəssislərdən uyğun peşə hazırlığının və minimal informasiya toplamaq və istifadə etmək bacarığının, savadının olmasını tələb edir. Eyni zamanda yeni informasiya resurslarından və texnologiyalarından istifadə yeni bilikləri və bu biliklərin kommersiya məhsuluna çevrilməsi imkanlarını artırır. Bu mənada informasiya resurslarının və İKT-nin daha geniş miqyasda yayılması üçün əsas şərt hesab olunan biliyin qiymətli məhsula çevrilməsi prosesi diqqəti daha çox cəlb edir. İlk növbədə yeni innovativ biliklərin istehsalı və yayılması texnologiyası innovativ təhsil ideyalarının geniş tətbiqinə yol açmalıdır. Bu yolun uğurlu olması təhsil müəssisələrində texnoloji infrastrukturun yaradılmasından, bunun özü isə yüksəkixtisaslı mütəxəssis kadrların mövcudluğundan asılı olacaqdır.

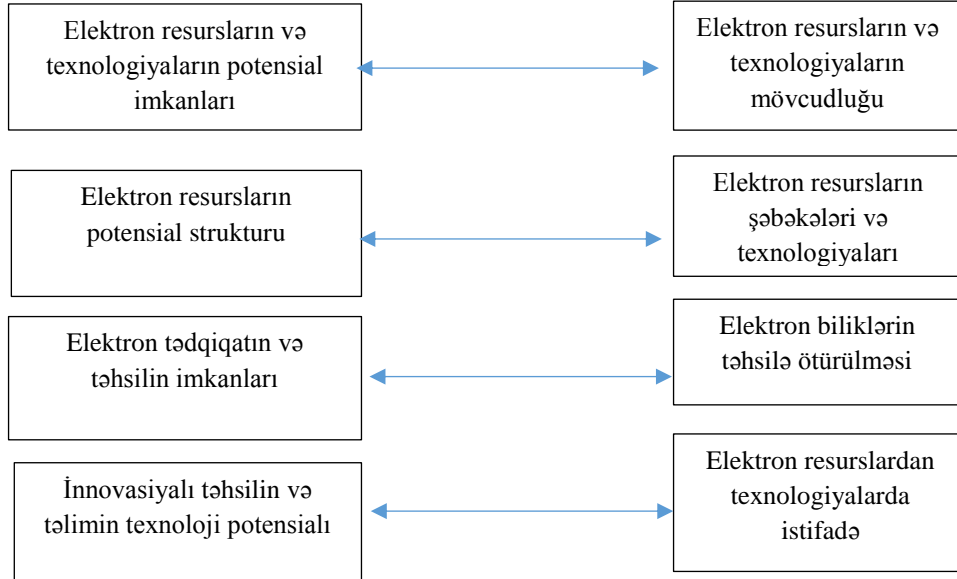

İnnovativ bilik istehsalı üçün innovativ təhsil ideyalarının yaradılması və tətbiqi lazımdır. İnnovativ biliklərin istehsalı təhsil sistemində innovativ təhsil ideyalarından nə qədər çox asılıdırsa, innovativ ideyalar da bir o qədər çox texnoloji infrastrukturun inkişafından və bu strukturda çalışan ixtisaslı mütəxəssislərin tərkibindən asılı olur [2]. Belə asılılığın özü elektron mühitin yaradılmasını, yəni elektron resurslardan istifadəni artırmaqla biliyin yüksək dəyərli məhsula çevrilməsi imkanlarını artırır.

İnformasiya texnologiyalarından istifadə səviyyəsi ilə elektron resursların keyfiyyəti arasında əlaqə. Təhsil müəssisələrində mütəxəssis hazırlığı və elmi-tədqiqatlarla yanaşı, innovasiyali inkişafın təmin edilməsi kimi iki başlıca vəzifə biri digərini tamamlamalıdır. Yəni təhsilin, tədqiqatın və innovasiyanın hər birini nəinki ayrı-ayrılıqda, habelə birlikdə keyfiyyət göstəricilərinin yüksəlməsi dərəcəsi müəyyən edilə bilər [8]. Yəni bilikləri öyrədənlərin və öyrənənlərin elektron öyrətmə vasitələrinin köməyi ilə elektron resurslardan istifadənin mövcud və potensial imkanları aşkara çıxarıla bilsin. Elektron resursların çoxsaylı elementləri sistemləşdirilərək əldə olunan ümumi nəticələrə qiymət verilərək aşağıdakı şəkildə göstərilən ardıcılığa diqqət yetirmək lazımdır (şəkil 2).

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Azərbaycanda bilik idtisiyyatının formalaşması üçün bilik məhsulu olan innovasiya texnologiyalarını yaratmaq azdır. Həmin texnologiyaları daim təkmilləşdirən və inkişaf etdirən texniki-iqtisadi mexanizm də yaradılmalıdır [3]. Bunun üçün isə innovasiya texnologiyalarının yeni növünün yaradılması istiqamətində kompüter mühəndisliyi ilə konkret sahələrin iqtisadçı tədqiqatçıların birliyinə əsaslanan ardıcıl araşdırmalar aparılmalıdır.

Şəkil 2. Elektron resursların və texnologiyaların potensial imkanları və mövcudluğu

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı.
2. Michael P.Todoro. Economic Development. New York University. 1997. 671 p.
3. Садыгов Р.А., Велиев Н.А., Гасанов П.А., Определенная обработка информации в авиационных автоматизированных информационных системах. Bakı, 2006. Məqalə, Milli Aviasiya Akademiyasının Elmi Əsərləri, səh. 61-66.
4. Мамедова Е.Г. Опыт зарубежных стран в области организации инновационной деятельности и возможности их применения в республике. АМЕА-нің хəбərləri
5. Kərimli İ.A. Suleymanov N. Milli iqtisadiyyatın əsasları. 2001, səh. 161
6. Щетник В. Человеческий капитал и неоднозначность его трактовки. Мировая экономика и международные отношения. 2001, №12, стр. 421.
7. Майвиров И. Эффективность инвестирования в человеческий капитал в США и России. Мировая экономика и международные отношения. 2004, №5, стр. 12.
8. Kərimli İ.A. Beynəlxalq iqtisadiyyatın muasir problemləri. Bakı, 2006, səh. 230.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

AZƏRBAYCANIN MÜSTƏQİLLİYİNİN TƏNTƏNƏSİ DÜNYA MEDİASINDA: BÖYÜK DATALAR ÜZƏRİNDƏ TƏHLİL

i.e.n., dosent Bağırzadə Murad Manaf oğlu
İqtisadi Araşdırmalar Elmi-Tədqiqat İnstitutu, UNEC
mbagirzadeh@yandex.ru

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycanın 30 il ərzində keçdiyi müstəqillik yolunun dünya mediasında işıqlandırılmasının “Böyük Datalar” və “Süni İntellekt” platforması əsasında yeni infoloji təhlil modelinin tətbiqi nəticələri təsvir edilmişdir. Araşdırma 1988-2020-ci illər üzrə aparıcı dünya informasiya agentlikləri və son onillikdə - yeni media növləri daxil olmaqla, qlobal xəbərlər axını bazası üzərində qurulmuşdur. Tədqiqat layihəsində ölkə hadisələrinin baş verməsi, onların təsirliliyi və işıqlandırılması tonallığının açıq istifadədə olan vahid bazası üzərində verilənlərin təşkilinin və analizinin yeni modeli təklif edilmişdir. Tətbiq edilmiş modelin yaratdığı yeni təhlil və qiymətləndirmə imkanları vasitəsilə Azərbaycanın müstəqillik uğrunda mücadiləsinin həlledici məqamlarının dünya mediasında işıqlandırılmasının adekvatlıq parametrləri aşkar edilmişdir. Aparılan araşdırma nəticəsində Azərbaycanın müstəqillik uğurlarının medialarda əks olunması parametrləri göstərilmiş, postkonflikt dövründə informasiya mübarizəsinin səmərəliliyinin artırılması üçün yeni elmi-texnoloji vasitələr təklif edilmiş, gələcəkdə iqtisadi və siyasi layihələrin media dəstəyinin təşkili üzrə təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: böyük datalar, dövlət müstəqilliyi, media ölçmələr, xəbərlər yayımı.

Giriş

Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpasının 30 illiyi ərəfəsində yaxın keçmişə elmi baxış müxtəlif səpkilərdə aktuallıq kəsb edir. Birincisi, ötən dövrdə kütləvi informasiya vasitələrinin (KİV) infrastrukturunu xeyli transformasiyaya uğramışdır: 70-ci illərdə ənənəvi vasitələr kimi mətbuat, radio, televiziya üçlüyü indi formalaşmış qlobal məlumatlandırma sistemi kimi İnternet və şəbəkə mediaları ilə tamamlanaraq və ya əvəz olunaraq, fəaliyyət göstərir. Hazırda dünya informasiya agentliklərini şəbəkə-media təmsilçiliyi olmadan, təsəvvür etmək mümkün deyildir. İkincisi, müstəqilliyin dayaqlarının qurulması ilə bağlı daxili islahat və quruculuq işləri və beynəlxalq aləmdə ölkə ilə bağlı hadisələrin işıqlandırılmasının bu proseslərə təsirinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ondan başqa, müasir dövrdə iqtisadi, sosial, siyasi və ya mədəni sahələrdə rəqabət və qarşıdurma ruhu hökm sürür, bu da medialarda əksini tapır. Başqa sözlə desək, ideologiya nəinki aradan götürülməyib, əksinə ideoloji mübarizə informasiya müharibəsi formasında davam etməkdədir [1, 5]. Beləliklə, araşdırmanın üçüncü cəhəti kimi, müstəqillik yolunda meydana çıxan problemlərin istər dinc və ya güc üsulları ilə həlli qlobal informasiya yayımı məkanında müvafiq effektiv informasiya əməliyyatlarının mükəmməl hazırlanması və həyata keçirilməsi baxımından da aktuallıq kəsb edir. Bunun gələcək nəticəsi olaraq, qalib ölkənin geniş diplomatik fəaliyyətinin yeni elmi-texnoloji əsaslarla qurulmasının aktual problem kimi gündəliyə çıxarılmış olur. Keyfiyyətcə

yeni olan informasiya təminatı tədqiqatların yalnız retrospektiv və ya yalnız prospektiv tərzdə aparılması deyil, eyni zamanda retrospektiv-proqnostik yanaşmasına yol açmış olur. Buna imkan yaradan yeni yanaşma kimi, Böyük datalar, Bulud texnologiyaları və Süni İntellekt alətləri çıxış edir [2, 6]. Belə ki, ənənəvi statistika məcmusu üzərində təhlilin aparılması məlumatlar axını üzərində real zaman rejimində qurulmasına tədricən çevrilməkdədir.

Sözün əsl mənasında baş verən datalar inqilabında [3] hələ bir neçə il öncə məlumatların rəqəmsallaşması haqqında düşünürdüksə, hazırda artıq tədqiqatlar üçün müxtəlif informasiya formalarının (ədədlər, simvollar, qrafik, audio-video, hipermətn və s.) faydalılığı və əlçatanlığı real bir elmi-texnoloji vəzifə kimi qarşılır [4]. Müxtəlif təbiətli məlumatların, o cümlədən xəbərlər axınlarının (mətn, səsli müsahibə, reportaj, internet- və media-materiallar və s.) datalar formasına keçirilməsi (başqa sözlə desək, datalaşma – datafication, subyektlərin, obyektlərin və təcrübələrin rəqəmsal məlumatlara çevrilməsi prosesinə aiddir) müvafiq verilənlər bazaları formatında statistik, analitik, proqnostik və digər rəqəmsal tədqiqatlar üçün yol açır.

Məqsəd və vəzifələr. Ölkənin yaşadığı çətin, lakin şərəfli mücadilə illərinin dünya medialarında necə işıqlandırılması müxtəlif cəhətlərdən maraq doğurur. Aparılan islahat və quruculuq işlərinin Qarabağ zəfəri ilə yekunlaşması müəyyən dövrün sona çatması və yeni dövrün başlanması kimi nəzərə çarpır. Bu prosesdə Azərbaycanın qarşılaşdığı çağırışların dünya mediasında necə işıqlandırılması, dövlətin bunlara hansı strategiyalarla cavab verməsi, 1979-2021-ci illərdə dünya mediasında Azərbaycanın həyatında mühüm əhəmiyyətli hadisələr və proseslərin kodlaşdırılmış obrazları və onların əsas qiymətləndirmə göstəriciləri çıxış edir. 1979-cu ildən vahid xəbərlər bazasında cəmlənmiş dünya aparıcı agentliklərin qısa reportajlardan başlayaraq, dərin analitik təhlil hesabatlarına kimi məlumat vahidlərinin tədqiqi araşdırmanın predmetini təşkil etmişdir. Beləliklə, tədqiqatın məqsədi – Azərbaycanın müstəqilliyinin bərqərar olmasının hadisələr dinamikası səpkisində global xəbərlər məkanında necə işıqlandırılmasının yeni elmi-texnoloji vasitələrlə öyrənilməsi təşkil edir. Əsas elmi fərziyyə kimi, mediaların Azərbaycanın müstəqilliyinə müəllifin təklif etdiyi “bivalent adekvatlıq” münasibətinin səciyyələnməsidir.

Məhdudiyyətlər. Qeyd edilməlidir ki, burada təhlil milli və beynəlxalq jurnalistikanın yanaşmaları və fəaliyyət üslubları, habelə yayılan informasiya materiallarının məzmunu və formalarının müfəssəl tədqiqini nəzərdə tutmadan, əsasən iki mühüm parametr kimi: birincisi, işıqlandırılan hadisənin daxili sosial-iqtisadi stabiliyə təsirinin ekspert qiymətləndirilməsi əmsalı (Holdşteyn əmsalı adlanır) və ikincisi, məlumatın obyektivliyinə işarə edən verilən məlumatın “tonallıq əmsalı” ilə ölçülən subyektiv münasibətin ifadəsi kimi xəbərin tonu təşkil edir. Tədqiqatın bu sahədə ilk təcrübə olduğunu və məhdudiyyətləri nəzərə almaqla, məqalədə yalnız əsas yanaşmalar və tezislər əksini tapmışdır.

Tədqiqat metodologiyası. Tədqiqat yanaşmasının müəyyən edilməsində son on ildə meydana gəlmiş və sürətlə inkişaf edən yeni elmi-texnoloji alətlərin əlçatan olması faktını qeyd etmək lazımdır. Bu sırada üç əsas alət kimi Böyük datalar (Big

Data), Bulud texnologiyaları (Cloud Technologies) və Süni İntellekt (Artificial Intelligence - AI) vasitələrini xüsusi göstərmək olar.

Bu araşdırmada tədqiqat yanaşması əsasən GDELT platformasının [7, 9] yaratdığı imkanlarla bağlıdır. Bu platforma hal-hazırda dünya medialarının 65 dildə dərc edilən gündəlik xəbərlər bazasını hər 15 dəqiqədə yeniləşdirir və gün ərzində baş vermiş hadisələrin müxtəlif mənbələrdə işıqlandırılmasını avtomatik kodlaşdırılmış vəziyyətdə məlumat bazasına müvafiq formatda yerləşdirir. Əsasən burada Süni İntellektin kodlaşdırma alqoritmləri TABARİ (Textual Analysis by Augmented Replacement Instructions) – mətnin genişlənmiş əvəzləmələr üsulu ilə təhlili qaydaları həyata keçirilir. Sözsüz ki, bu üsulla xətalara da yol verilə bilər: GDELT sistemində kodların həqiqilik dərəcəsi 95% səviyyəsində qiymətləndirilir.

Tədqiqatın məlumat bazasının formalaşdırılmasının birinci üsulu – məlumatların birbaşa arxiv səhifəsindən ardıcıl götürülməsindən ibarətdir. Söhbət burada Böyük Datalar texnologiyasının tətbiqi imkanlarından gedir [8]. İkinci yol GDELT sisteminin Bulud texnologiyası vasitəsilə SQL tipli sorğuların tərtib edilməsi və tələb olunan məlumatların yığcam formatda sifarişini nəzərdə tutur [10]. Ötən ildən başlayaraq, Google şirkəti GDELT sorğusu üzrə Big Query bulud xidmətini tətbiq etməyə başlamışdır [21], lakin bu sorğular üzrə tələb olunan məlumatın çatdırılması hələ tam həllini tapmamışdır. Nəhayət, üçüncü yol araşdırmanı bütövlükdə GDELT Analytic Service xidmətinə [7] sifariş etməkdən ibarətdir. Bu halda, prosesin aşkarlıq və relevantliyinin nə dərəcədə təmin edilməsi sifarişçinin seçimində qalır. Beləliklə, bu təcrübələri nəzərə alaraq, tələb olunan məlumatların toplanması və emalı üçün aşağıdakı metodologiyadan istifadə edilməsi təklif edilmişdir.

1. 1979-2013-cü illər üzrə GDELT 1.0 ilkin versiyanın inteqrasiya etdiyi məlumat baza csv formatında təxminən 1Gb ölçüsündə arxivləşmiş (RAR formatı) halda köçürülmüşdür (daimi yerləşmə ünvanı [7]).

2. Böyük ölçüdə dataların strukturlaşmış bazada işlək formasına gətirilməsi üçün məlum proqram sistemlərindən SAS, STATA və SPSS proqram kompleksləri geniş imkanlara malik olsalar da, yalnız IBM SPSS platformasının (Python və SPSS Syntax alətlərinin köməyi ilə) 75 mln yazıdan ibarət ümumi SPSS bazasının yaradılmasına müvəffəq olunmuşdur. Bu mərhələdə müəllifin tərtib etdiyi alqoritm Böyük Data texnologiyasına aid etmək olar, çünki emal edilən məlumat həcmiminin artması və strukturunun mürəkkəbləşməsi alqoritmın invariantlığını dəyişməmişdir. Qeyd edək ki, daha dərin təfərrüatlı hadisə - təsviri bilik qrafı (GKG formatında) sonrakı tədqiqatların predmeti olacaqdır.

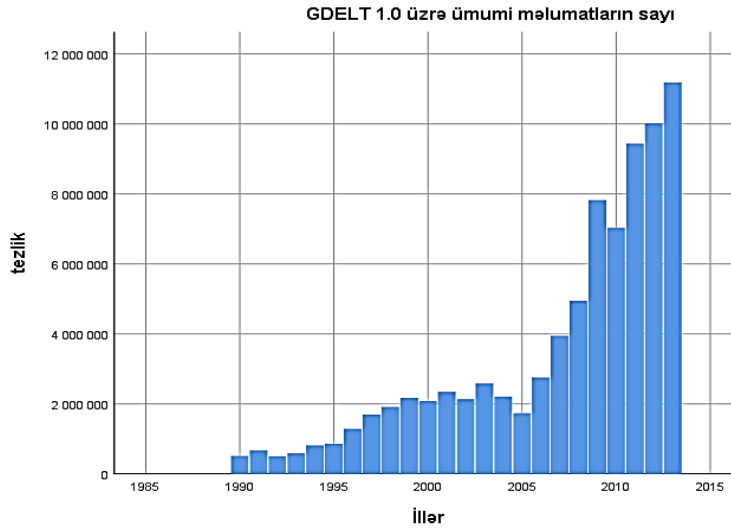
3. Növbəti mərhələdə ümumi bazadan məhz Azərbaycanla bağlı məlumatlar axınının seçilməsi idarəolunan proses kimi strukturlaşmış SPSS-bazasında “Select cases” əməliyyatının köməyi ilə təmin edilmişdir. Bu məlumat bazası müvafiq köməkçi hesablamalar və aqreqasiya vasitəsilə rahat analitik platforma şəklinə gətirilmişdir.

4. GDELT 2.0 – ikinci nəsil hadisələrin lokasiya və tonallığının qlobal dataları 2013-2021-ci illər üzrə aylıq və seçmə gündəlik məlumatların vahid bazanın qurulması prosesində istifadə edilmişdir. GDELT 1.0-dən fərqli olaraq, burada hadisə ilə bağlı bütün xəbər vahidlərinin URL istinadının göstərilməsi təhlil imkanlarının məlumat mənbələri istiqamətində genişləndirilməsinə xidmət etmişdir.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

5. Böyük data texnologiyasının mühüm komponenti sayılan vizuallaşma alətlərinin hadisələrin coğrafi lokasiyası və digər kəmiyyət göstəricilərin qrafik ifadəsinin əldə edilməsi mümkün olmuşdur.

İnformasiya mənbələri. Qeyd etdiyimiz kimi, tədqiqatın baza informasiyaları GDELT platformasından götürülmüşdür. Bununla yanaşı, həm bura daxil olmayan xəbərlər axınları (xüsusən aparıcı agentliklərin arxiv məlumatları), həm də ölkədaxili mənbələrdən məlumatların cəlb edilməsi, eyni zamanda GDELT-daxili Azərbaycan mənbələrinə istinadların üçləşdirmə (triangulation) üsulu ilə seçmə yoxlamalar vasitəsilə informasiyaların həqiqiliyi, kodlaşdırmaların düzgünlüyünün və məzmunca məlumatların relevantlığı təmin edilmişdir. Təsdiqini tapmayan, keçmiş tarixlərə aid olan hadisələr, yanlış linklə təsdiqlənən hadisə vahidləri bazadan çıxarılmışdır. Bununla yanaşı, Höldşteyn və tonallıq əmsallarının subyektiv yanaşma əsasında qiymətləndirilmələri olduğu kimi saxlanılmışdır.

Mənbə: müəllifin hesablamaları.

Şəkil 1.

Tədqiqat konteksti. Data fayllarında hadisələrin yazılışı üçün Conflict and Mediation Event Observations (CAMEO) – Münaqişə və vasitəçilik hadisələrinə müşahidə kodlaşdırma sistemindən istifadə edilmişdir [11]. GDELT, Sinqapurun Visual və Predictive News Analytics Study (Wikipedia və Straits Times Index ilə birlikdə) və Siyasi Konflikt Araşdırması kimi bir çox akademik araşdırmalarda istifadə edilmişdir [12]. Sosial Hesablama, Davranış Modelləşdirmə və Proqnozlaşdırma (SBP) üzrə 2014 Beynəlxalq Konfransında Challenge iştirakçılarından GDELT-i öyrənməyi və onu sosial mediaya, davranışa və proqnoz analizinə tətbiq etməsi tövsiyə olunmuşdur [13]. Eyni zamanda bloqlarda və medialarda geniş diskussiyaya səbəb GDELT platforması özünün inkişaf prosesində məhdudiyyətlər və çatışmazlıqlardan azad olması istiqamətləri əsaslandırılmışdır [17]. GDELT özünün veb saytında [7], həmçinin GIS Lounge (yəni geoinformasiya sisteminin

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

platforması) kimi də təmsil olunur. Buna səbəb ondan ibarətdir ki, hadisə iştirakçıları kimi istər hadisəni törədən subyekt, təşəbbüskar və s., yəni birinci aktor (Actor1), istər təsiri qəbul edən, yəni hadisə zamanı dəyişikliyə məruz qalan resipiyent, obyekt və ya vasitəçi (Actor2) həmçinin coğrafi koordinatların göstərilməsi ilə müşayiət olunur.

Tədqiqat mərhələləri. Tədqiqat məlumatların vahid strukturunun sadələşmiş aktor konsepsiyasının (aktorlar, hadisələr və təsirlərin iyerarxiyalı kodlaşdırılması) tətbiqi ilə yekun data bazalar toplusunun qurulması əsasında həyata keçirilmişdir. Bu modelin yaratdığı yeni təhlil və qiymətləndirmə imkanları vasitəsilə Azərbaycanın müstəqillik uğrunda mücadiləsinin həlledici məqamlarının dünya mediasında işıqlandırılmasının adekvatlıq parametrləri aşkar edilmişdir. Aparılan araşdırma nəticəsində Azərbaycanın müstəqillik uğurlarının medialarda əks olunması parametrlərinin ölçməsi və qiymətləndirilməsi əsasında, postkonflikt dövründə informasiya mübarizəsinin səmərəliliyinin gücləndirilməsinin yeni elmi-texnoloji vasitələri təklif edilmiş, iqtisadi və siyasi aksiyaların media dəstəyinin təşkili üzrə təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

Məlumatların ümumi bazadan konkret tədqiqat vəzifəsinə uyğun halda əldə edilməsini İkinci Qarabağ müharibəsinin 28 oktyabr 2020-ci il tarixi ilə bağlı sintaksis əməliyyatı nümunəsində göstərək:

```
SAVE OUTFILE='C:\Users\BMM\Desktop\U20201028_aa.sav'  
/COMPRESSED.  
FILTER OFF.  
USE ALL.  
SELECT IF (CHAR.SUBSTR(V6,1,3) = 'AZE' | CHAR.SUBSTR(V6,1,3) =  
'ARM' | CHAR.SUBSTR(V16,1,3) = 'AZE' | CHAR.SUBSTR(V16,1,3) = 'ARM'  
| V8 = 'AZE' |  
V8 = 'ARM' | V18 = 'AZE' | V18 = 'ARM').  
EXECUTE.
```

Burada müharibənin tərəfləri kimi, Azərbaycan və Ermənistanın kodlarından bir qismi istifadə edilmişdir. Cədvəl 1-də əsas hadisələrin 4 CAMEO kateqoriyasının 20 sinifdə əməkdaşlıqdan müharibəyədək qruplaşması göstərilmişdir. Siniflərdə detallaşmış 200-dən çox hadisələr var [19].

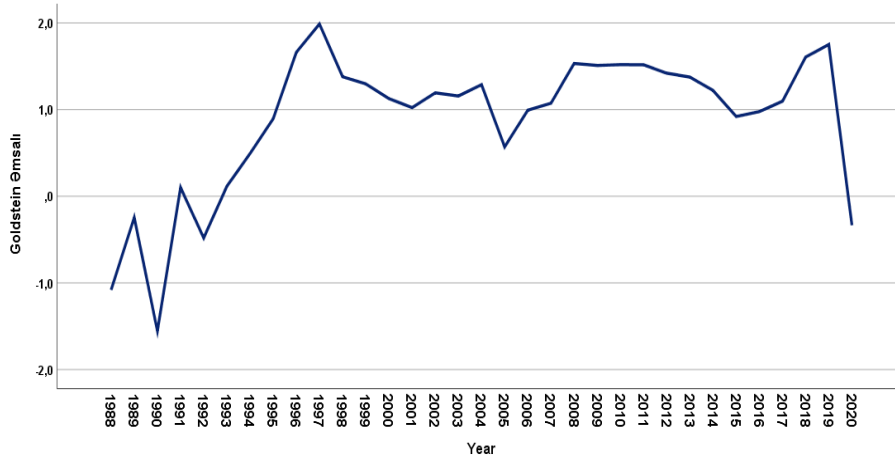
Cədvəl 1

Verbal kooperasiya	Maddi kooperasiya	Verbal münaqişə	Maddi münaqişə
Rəsmi bəyanat	Maddi işbirlik niyyəti	Tələb	Güc sərgiləmə
Müraciət	Yardım	Qadağa	Əlaqələri azaltma
İşbirliyi niyyəti	Güzəşt – təşəbbüs	İmtina	Güc işlətmə
Məsləhətləşmə	Araşdırma	Hədələmə	Hücum
Diplomatik işbirliyi		Etiraz	Döyüş
			Kütləvi qırğın

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Alınan nəticələr. Bu araşdırmada üç əsas dövrün media-obrazı və parametrləri əksini tapmışdır: 1) Dövlət müstəqilliyinin bəyan edilməsi ərəfəsi və ilk illəri (1988-1997); 2) Quruculuq və artım illəri (1998-2015); 3) Müstəqilliyin təntənəsi (2016-2021).

Mənbə: müəllifin hesablaması

Şəkil 2.

1988-2020 dövrünün qrafikindən göründüyü kimi, hadisələrin mənfi təsiri 1990-cı ildə qeydə alınır (Qanlı Yanvar) və 1-ci Qarabağ müharibəsində 1994-cü il Bişkək sazişində mənfi qalır. Quruculuq və artım illərində hadisələrin səciyyəsi stabillik və inkişafa müsbət təsiri səviyyəsində qalaraq, ən yüksək qiymət 1997-ci ilin “Əsrin müqaviləsinin” təntənəsi kimi ilk ixrac neftin hasil edilməsinə təsadüf etmişdir. Məhz bu dövrdə səfərbər olunmuş resurslar hesabına uğurlu ordu quruculuğu Qarabağ Zəfərinin təməlini qoymuş olur (ikinci zirvə nöqtəsi -2019-cu il) [17].

GDELT 2.0 əsasında [20] tərtib edilmiş gündəlik data toplusu 2020-ci il 26 sentyabr – 20 noyabr 55 günlük dövrü əhatə etməklə Qarabağ Zəfərinin dünya mediasında işıqlandırılması haqqında ambivalent adekvatlıq fərziyyəni əsasən təsdiq etmişdir. Belə ki, qarşı tərəfin müəyyən media üstünlüyünü və aparıcı vasitələrin Azərbaycanın aşkar uğurlarını susqunluqla qarşılamağının təsiri hesablama nəticələrində təsdiqini tapmışdır. Cədvəl 2-dən göründüyü kimi, müharibənin həlledici mühüm hadisələri mənfi təsir və mənfi tonnalıqla səciyyələnir. Həmçinin məlum olur ki, yalnız döyüşlərin dayandırılması (birinci və yekun sazişlər) müsbət qiymətləndirilmişdir.

Cədvəl 2

Mühüm hadisə	Höldşteyn əmsalı	Orta tonallıq
2-ci Qarabağ müharibəsinin başlanması	-2,6	-6,3544
Kəlbəcər və Suqovuşan əməliyyatları	-1,5	-5,6646
Cəbrayıl şəhərinin azad olunması	-2,7	-5,7849

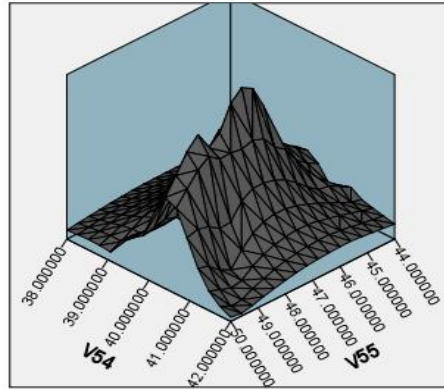
“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Birinci Atəşkəsin imzalanması	1,2	-5,0099
Gəncəyə dördüncü raket hücumu	-0,4	-5,9103
Füzuli şəhərinin azad olunması	-1,8	-6,4712
Zəngilan şəhərinin azad olunması	0,1	-3,8380
İranla cənub sərhədin azad edilməsi	0,0	-4,5702
Laçın Dəhlizinə doğru irəliləmə	0,2	-4,6843
Qubadlı şəhərinin azad olunması	0,0	-4,8039
Hümanitar atəşkəsdə ABŞ vasitəçiliyi	-0,7	-0,8067
Bərdə şəhərinə raket hücumu	-1,0	-5,3611
Şuşa şəhərinin azad edilməsi	-3,1	-4,4683
Mi-24 helikopter təxribatı	-2,7	-4,0466
Atəşkəs bəyanatının imzalanması	2,0	-3,7397

Mənbə: müəllifin hesablaması.

Böyük Dataların vizuallaşma alətlərinin tətbiqi hesabına Qarabağda hadisələrin intensivliyini coğrafi koordinatlar üzrə grafik halda təsvir edilmişdir. Burada V54 və V55 dəyişənləri hadisənin yerləşməsinin coğrafi ədədi enlik və uzunluğunu ifadə edir [16].

Beləliklə, tədqiqatda irəli sürülən elmi hipoteza informasiya mübarizəsi şərtləri müqabilində əsasən öz təsdiqini tapmış olur: müstəqilliyin bərqərar olmasının qlobal medialarda əks olunmasının ambivalent adekvatlığı aşkar olunmuşdur. 90-cı illərin əvvəllərində Birinci Qarabağ müharibəsinin medialarda mənfi tonallıq, hadisələrin daxili sosial-siyasi və iqtisadi vəziyyətə mənfi təsiri (Höldşteyn əmsalının mənfi qiymətlərinin dominantlığı) və tədricən maddi və verbal konfliktlərin maddi və verbal kooperasiya ilə əvəzlənməsi ilə səciyyələnmişdir [18].

Mənbə: müəllifin tərtibi.

Şəkil 3.

İkinci daha davamlı dövr (1998-2015) atəşkəs şəraitindən islahatların davamı, quruculuq və nəhəng investisiyalar üçün səmərəli istifadə dövrü kimi

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

səciyyələnməsi media göstəriciləri ilə də əsasən təsdiqini tapmışdır. Nəhayət, sonuncu dövr (2016-2020 və sonra) Qələbənin hazırlığı və təntənəsi dövrü kimi, bir tərəfdən heyran, digər tərəfdən isə “örtülü skepsis” tonallığı ilə işarələnir.

Yekun: araşdırma perspektivləri, təklif və tövsiyələr. Araşdırma zamanı göstərilmişdir ki, texnoloji cəhətdən inkişaf etmiş aktorlar müasir internet informasiya-kommunikasiya texnologiyaları vasitəsilə hədəf ölkələrin milli məkanına informasiya müdaxilələrini təşkil edir və bunun hansı üsullarla aparılmasının göstəriciləri informasiya bazalarının struktur elementlərinin təşkilində əksini tapır. Aparılan təhlilin nəticəsində belə bir qənaətə gəlinmişdir ki, müasir qlobal informasiya məkanında effektiv rəqabətin aparılması, habelə informasiya mübarizəsində siyasi opponentlərlə effektiv qarşı-qarşıya gəlmə, bugünkü vəziyyətdə internet məkanında dövlət tərəfindən adekvat sistemli işin təşkili və aparılması, müvafiq onlayn alətlər məcmusunun işlənməsi və tətbiqi olmadan qeyri-mümkündür. Azərbaycanın müstəqilliyinin təntənəsi fonunda milli informasiya məkanının suverenliyinin təmin edilməsi və idarə olunması səpkisində risklərin minimalaşdırılması məqsədilə media və şəbəkələr məkanına kommunikativ həmlələrin qarşısının alınması üsulları mənimsənilməlidir. Beləliklə, qarşıda gözlənilən böyük dəyişikliklər dövründə ölkədə xüsusi müasir media-yayım infrastrukturunun yaradılması və uzunmüddətli informasiya strategiyası sisteminin işə salınması vəzifəsi nəzərdən keçirilməlidir. Strategiyanın yalnız əməli cavab reaksiyası deyil, planlı şəkildə məqsədyönlü informasiya əməliyyatları xarakteri daşması vacibdir. Bu işdə müasir böyük dataların kompyutingi, süni intellekt hazırlıq mərkəzləri və nəhayət, müvafiq kadr potensialının genişlənməsi layihələri həyata keçirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Бухарин С.Н. Методы и технологии информационных войн. М.: Академический проект, 2007. 384 с
2. Rainer Diaz-Bone, Kenneth Horvath, Valeska Cappel. Social Research in Times of Big Data. The Challenges of New Data Worlds and the Need for a Sociology of Social Research Jun 2020
3. Barteld Braaksma Kees Zeelenberg, Big data in official statistics, CBS, January 2020.
4. Desrosieres, Alain. 2015. Retroaction. How indicators feed back onto quantified actors. In *The world of indicators*, ed. Richard Rottenburg, Sally Engle Merry, Sung-Joon Park, and Johanna Mugler, 329-353. Cambridge: Cambridge University Press. doi: 10.1017/CBO9781316091265.013.
5. Манойло А.В., Петренко А.И., Фролов Д.Б. Государственная информационная политика в условиях информационно-психологических конфликтов высокой интенсивности и социальной опасности. Учебное пособие. М.: МИФИ, 2004. 392 с.
6. Speaking Sociologically with Big Data: Symphonic Social Science and the Future for Big Data Research, January 2017, *Sociology*, 1-17 51(3) DOI:10.1177/0038038517698639

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

7. GDELТ (2019) The GDELТ Project (<https://www.gdelтproject.org/>).
8. Matina Halkia, Stefano Ferri, Michail Papazoglou, Marie-Sophie Van Damme, Dimitrios Thomakos. Conflict Event Modelling: Research Experiment and Event Data Limitations. *Proceedings of AESPEN 2020*, pages 42-48 Language Resources and Evaluation Conference (LREC 2020), Marseille, 11-16 May 2020
9. Philip A. Schrodт, GDELТ: Global Data on Events, Location and Tone. Parus Analytical Systems _Workshop at the Conflict Research Society Essex University 17 September 2013.
10. Lewis S., R.Zamith, A.Hermida., Content Analysis in an Era of Big Data: A Hybrid Approach to Computational and Manual Methods., *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 2013.
11. Deborah J. Gerner, Philip A. Schrodт, Ömür Yılmaz, and Rajaa Abu-Jabr., Conflict and Mediation Event Observations (CAMEO): A New Event Data Framework for a Post Cold War World. Annual Meeting of the American Political Science Association, September 2002.
12. Clifton Phua, Yuzhang Feng, Junyao Ji, and Timothy Soh, Visual and Predictive Analytics on Singapore Wikipedia, and ^STI News: Experiments on GDELТ, 2014, 20pp.
13. Kalev Leetaru, *Data Mining Methods for the Content Analyst: An Introduction to the Computational Analysis of Content* Routledge, 2012 – 102.
14. Alexander Stronell, Learning the lessons of Nagorno-Karabakh the Russian way. Research Assistant for Cyber, Space and Future Conflict, 10th March 2021.
15. Schrodт, Philip A & David Van Brackle (2013) Automated Coding of Political Event Data. In: *Handbook of Computational Approaches to Counterterrorism*. New York, NY: Springer New York, 23-49 (http://link.springer.com/10.1007/978-1-4614-5311-6_2).
16. Russell Prince., The Geography of Statistics: Social Statistics from Moral Science to Big Data. August 2019, *Progress in Human Geography* forthcoming, DOI:[10.1177/0309132519873421](https://doi.org/10.1177/0309132519873421)
17. <http://gdelтblog.wordpress.com>
18. <http://eventdata.parusanalytics.com>
19. <https://www.gdelтproject.org/data/lookups/CAMEO.type.txt>
20. <http://data.gdelтproject.org/events/index.html>
21. <http://eventdata.parusanalytics.com/papers.dir/automated.html>.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

BEYNƏLXALQ TİCARƏTİN İQTİSADI ASPEKTLƏRİ

Babayev Nüsrət Salman oğlu
Müəllim, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
dosent Aslanov Habil Hüseyn oğlu
Bakı Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə xarici ticarətin iqtisadi əsasları və nəzəri məsələlərinə baxılmış, mövcud problemlərin effektiv həlli istiqamətində təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: xarici iqtisadi əlaqələr, xarici ticarət, xarici ticarət siyasəti, xarici ticarət nəzəriyyələri, idxal, ixrac.

1. Beynəlxalq ticarətin zəruriliyi və onun iqtisadi əsasları

Müasir dövrdə elmi-texniki və iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq, heç bir ölkə digər ölkələrlə xarici iqtisadi əməkdaşlıq etmədən öz milli iqtisadiyyatının optimal inkişafını təmin edə bilməz. Məhz buna görə də, bütün dünya ölkələri öz aralarında beynəlxalq və regional əməkdaşlıq edirlər.

Dövlət müstəqilliyinin təmin edilməsi və bazar münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi sahəsində aparılan iqtisadi islahatlar Azərbaycanın dünya təsərrüfat sistemində daha sıx inteqrasiya olunması üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Məhz belə bir şəraitdə ölkənin dünya bazarında yerinin müəyyən edilməsi və onun mövqeyinin perspektiv dövr üçün möhkəmləndirilməsi dövlətin siyasi iqtisadi fəaliyyətinin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Azərbaycan yalnız siyasi və iqtisadi müstəqillik əldə etdikdən sonra dünya dövlətləri ilə sərbəst əməkdaşlıq etmək imkanı əldə etmişdir. Azərbaycanda bazar münasibətlərinin tədricən inkişaf etməsi dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiyanın yeni və daha mütərəqqi formalarının seçilməsini tələb edir.

Hazırda Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatına keçid, mülkiyyətin çoxnövlüüyü, iqtisadiyyatın tədricən liberallaşdırılması, xarici ticarətin və bütövlükdə xarici iqtisadi əlaqələrin sərbəstləşdirilməsi “açıq qapı” siyasətinin həyata keçirilməsi, müxtəlif gömrük rüsumlarının ləğv edilməsi və s. istiqamətində dövlət tərəfindən müxtəlif işlər həyata keçirilir. Bazar iqtisadiyyatına keçid müştərək sahibkarlığın inkişafı, azad iqtisadi və ticarət zonalarının təşkili, xarici ticarət üzərində dövlət inhisarının aradan qaldırılması və beynəlxalq əmək bölgüsündə ölkənin müqayisəli üstünlüklərdən səmərəli istifadə etməsi üçün əlverişli şərait yaradır.

Müasir dövrdə bazar sistemində keçən Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafı yalnız daxili imkanlarla deyil, xeyli dərəcədə xarici amillərlə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin bütün formalarından geniş istifadə edilməsindən asılıdır.

Bu gün baş verən köklü keyfiyyət dəyişiklikləri, o cümlədən beynəlxalq əmək bölgüsünün yeni əsaslar üzərində dərinləşməsi, qlobal problemlərin kəskinləşməsi, elmi-texniki tərəqqinin inqilabi xarakter alması və s. beynəlxalq iqtisadi ticarət münasibətlərinə inteqrasiya prosesini obyektiv zərurətə çevirmişdir. Dünya dövlətləri dünya təsərrüfat sistemində fəal surətdə qoşulmaqla bir tərəfdən özlərinin müvafiq

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

ehtiyatları olmadıqları halda, belə cəmiyyətin tələbatını daha dolğun ödəmək, iqtisadiyyatın daha səmərəli strukturunu formalaşdırmaq və s. bu kimi problemləri həll etmək, digər tərəfdən isə özlərinin əmək bölgüsündə malik olduqları üstünlükləri reallaşdırmaq imkanı əldə etmiş olurlar.

Müasir dövrdə bir sıra ölkələrin bazar iqtisadiyyatı sisteminə keçməsi beynəlxalq ticarətin genişlənməsi perspektivlərini açmışdır. Belə ki, gənc bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin milli iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafı əhəmiyyətli dərəcədə xarici iqtisadi əlaqələrdən səmərəli istifadə olunması ilə bağlıdır.

Hazırda siyasi və iqtisadi müstəqillik yoluna qədəm qoymuş Azərbaycanın xarici ölkələrlə qarşılıqlı fayda verən əlverişli iqtisadi əlaqələri genişlənməkdədir. Belə bir əlaqənin yaradılması üçün Azərbaycanda həm istiqlalıyyətimizin iqtisadi təməlinin möhkəmləndirilməsini təmin edə biləcək ictimai-siyasi qüvvə, həm də zəruri iqtisadi potensial imkanları mövcuddur.

Qeyd edək ki, iqtisadi əməkdaşlığın mühüm sahəsi olan xarici ticarət əlaqələrinin inkişafı üçün çox geniş imkanlar yaradılmışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının prezidenti tərəfindən imzalanmış “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi” haqqında 10 yanvar 1994-cü il tarixdə 91 sayılı, Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin təkmilləşdirilməsi haqqında 17 dekabr 1996-cı il tarixli 520 sayılı və “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşması haqqında” 24 iyun 1997-ci il tarixli 609 sayılı fərmanları Azərbaycan Respublikasında xarici iqtisadi-ticarət əlaqələrinin inkişafında və tənzimlənməsində əsas rol oynamışdır. Həmin fərmanlarda Respublikamızda idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydaları müəyyənləşdirilmişdir.

Ölkəmizdə həyata keçirilən islahatlar proqramına uyğun olaraq, 1996-1997-ci illərdə prezident tərəfindən imzalanan fərmanla ixrac əməliyyatlarına qoyulan məhdudiyyətlər aradan götürülmüşdür. Bundan başqa, 1997-ci ildə qəbul olunan qanuna əsasən, ölkəmizdə ixrac-gömrük rüsumları ləğv olundu və idxal gömrük rüsumlarının maksimum həddi isə 15% müəyyən edilmişdir. Respublikamızda idxal-ixrac əməliyyatları ölkə prezidentinin 24 iyun 1997-ci il fərmanı ilə idxal-ixrac qaydalarına uyğun olaraq tənzimlənir.

Qeyd edək ki, dünya ölkələri arasında beynəlxalq iqtisadi münasibətlər özünü daha çox xarici ticarətdə əks etdirir. Xarici ticarət əlaqələrinin iqtisadi münasibətlərdə mühüm rola malik olduğunu bu sahədə aparılan islahatlardan aydın görmək olur. Belə ki, ölkədə xarici iqtisadi fəaliyyətlə əlaqədar olaraq bütün islahatlar bu və ya digər dərəcədə ticarət münasibətlərilə bağlıdır. Bu ondan irəli gəlir ki, xarici ticarət beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ənənəvi və daha çox inkişaf etmiş formasıdır.

Xarici ticarət beynəlxalq əmək bölgüsünə əsaslanmış və eyni bir zamanda xarici ticarət əlaqələri beynəlxalq əmək bölgüsünün daha da genişlənməsinə və dərinləşməsinə, ölkənin mövcud əmək və resurslarından səmərəli istifadə olunmasına və bütövlüklə dünya xalqlarının maddi və mənəvi tələbatının ödənilməsinə şərait yaradır.

Bu baxımdan, cəmiyyətin iqtisadi tərəqqisi, ölkələrin iqtisadi artımına nail olması və dünya dövlətlərinin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması məhz bu və ya digər səviyyədə ticarətlə bağlıdır. Görkəmli iqtisadçı C.S.Mill “siyasi iqtisadın

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

prinsipləri” əsərində göstərir ki, ticarətin faydası dünya məhsulları qüvvələrindən daha da səmərəli istifadə olunmasındadır. Digər məşhur iqtisadçılardan K.R.Makkonnell və S.L.Bryu göstərilər ki, beynəlxalq ticarət resursların beynəlxalq hərəkətinin əvəzləyicisi kimi çıxış edir. Beynəlxalq ticarət vasitəsilə ölkələr ixtisaslaşmanı, öz resurslarının məhsuldarlığını inkişaf etdirir və bununla da istehsalın ümumi həcmi artırır bilirlər. Məhz bu baxımdan hər bir ölkənin inkişaf səviyyəsinə müəyyən edilən mühüm göstəricilərdən biri xarici ticarət fəaliyyətidir.

Beynəlxalq ticarəti təşkil etmək üçün bir sıra şərtlərə əməl etmək vacibdir.

Beynəlxalq ticarət amillərinə qısa və uzunmüddətli şərtlər təsir edir. Qısamüddətli şərtlərə xarici ticarət siyasəti, valyuta məzənnəsində baş verən dəyişmələr, birtərəfli transfer ödəmələri və s. aiddir. Uzun zaman ərzində isə beynəlxalq ticarət şərtləri iqtisadiyyatın istehsal və istehlakının strukturunda baş verən dəyişmələrlə müəyyən edilir.

Beynəlxalq ticarəti şərtləndirən amillər aşağıdakılardan ibarətdir:

- yerli istehsalın daxili tələbatı ödəməməsi;
- dünya ölkələri arasında iqtisadi təbii resursların investisiyaların qeyri-bərabər paylanması. Bunun nəticəsində ölkələrin təbii, iqtisadi təminatına görə bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməsi;
- elmi-texniki tərəqqi nəticəsində müxtəlif ölkələrdə fərqli əmtəələr istehsalı, yəni yeni növ əmtəələrin istehsal edilməsi.

Beynəlxalq ticarətin həyata keçirilməsi dünya dövlətlərinin qarşısına belə bir məsələ qoyur ki, hər hansı bir ölkə istehsal edə bildiyi əmtəələri deyil, ən az xərclə daha çox əldə edilən əmtəənin istehsalı ilə məşğul olsun. Ölkə daxilində ucuz başa gələn məhsulları istehsal etməli, baha başa gələn məhsulları isə xaricdən gətirməlidir. Bu baxımdan, beynəlxalq ticarət əlaqələrinin başlıca məqsədi iqtisadi gəlir əldə etməkdir.

2. Beynəlxalq ticarətə dair nəzəri baxışlar

Qeyd edək ki, xarici ticarətin əhəmiyyəti və rolu məsələlərinin öyrənilməsi olduqca aktualdır. Xarici ticarətin nəzəri cəhətdən əsaslandırılması ilk dəfə hələ XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində klassik iqtisadiyyatın görkəmli nümayəndələri A.Smit və D.Rikardonun əsərlərində öz əksini tapmışdır. Hər iki klassik iqtisadçı müxtəlif xarici ticarəti beynəlxalq əmək bölgüsü ilə sıx əlaqədar olaraq nəzərdən keçirirlər.

A.Smitin fikrincə beynəlxalq əmək bölgüsü ayrı-ayrı ölkələrdə təbii şəraitin müxtəlifliyinə əsaslanır. XVIII-XIX əsrlərdə sənaye inkişafının daha intensiv şəkildə getdiyi və burjuaziyanın xeyli dərəcədə dövlət hakimiyyətinə malik olduğu ölkələr olan İngiltərədə və Fransada A.Smitin təlimi daha böyük təsirə malik olmuşdur.

Hələ vaxtı ilə Adam Smit İngiltərənin bütün xarici siyasətini ətraflı tədqiq etmiş və xarici ticarət azadlığı üçün proqram işləyib hazırlamışdır. XIX əsrdə ingilis sənaye burjuaziyasının bayrağına çevrilmiş olan fritrederçilik (ingilis sözü olub, azad ticarət deməkdir) belə yaranmışdır.

Azad ticarət siyasətinə nümunə olaraq, Avropa Azad Ticarət Assosiasiyasını (AATA) göstərmək olar. Bu assosiasiya 1960-cı ildə Stokholm konvensiyası ilə yaradılmışdır.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Müasir xarici ticarət nəzəriyyəsinin əsasını D.Rikardonun “müqayisəli üstünlüklər” konsepsiyası təşkil edir. A.Smitdə olduğu kimi D.Rikardonun nəzəriyyəsində də xarici ticarətin əsasında beynəlxalq əmək bölgüsü durur. O, qeyd edir ki, əmək bölgüsü və xarici ticarət mal dövriyyəsinin bütün iştirakçılarna mənfəət gətirir. Rikardo qeyd edir ki, tam sərbəst ticarət sistemi şəraitində hər bir ölkə sənayenin elə sahələrinə kapital və əmək məsrəfləri sərf edir ki, həmin sahələr daha çox gəlir gətirmək imkanına malikdirlər. Başqa sözlə, daha çox əmək çox gəlir gətirmək imkanı həmin ölkənin müvafiq məhsul istehsalında mütləq üstünlüyə malik olması deməkdir. Lakin istehsal xərclərinin mütləq məbləği beynəlxalq ticarətdə heç bir əhəmiyyətə malik deyildir, mühüm olan - məhsul istehsalının alternativ dəyəridir. Əgər hər hansı bir məhsulun alternativ dəyəri aşağıdırsa, onda həmin məhsulu istehsal edən ölkə müqayisəli üstünlüyə malikdir. D.Rikardo həmçinin beynəlxalq əmək bölgüsünün təbii şəraitdən funksional asılılığı fikrini irəli sürürdü.

A.Smit və D.Rikardonun xarici ticarət nəzəriyyələri böyük məna kəsb edir. Məhz müasir neoklassik xarici ticarət konsepsiyası müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsinə əsaslanır.

XIX əsrin ortalarında ingilis C.S.Mill, A.Smit, D.Rikardonun əmək-dəyər nəzəriyyəsinə istinad etməklə, özünün yeni ticarət konsepsiyasını irəli sürdü.

Bu konsepsiyanın əsasında müqayisəli istehsal xərcləri nəzəriyyəsi olmaqla “qarşılıqlı beynəlxalq tələb” və “özü-özünü tənzimləyən tədiyyə balansı məsələləri” qoyulmuşdur. Onun fikrincə ölkələr arasında istehsal şəraiti və xarici ticarət qiymətləri tələb və təşkil qanununa görə müəyyənləşir. Əgər iki ölkə bir-biri ilə mal mübadiləsi edərsə, onun əhəmiyyətliyi həmin ölkələrin iqtisadi vəziyyətindən asılıdır.

D.Rikardo xarici ticarət haqqında nəzəriyyəsi ilə tək-cə problemin nəzəri planda həllini deyil, həm də praktiki olaraq məsələnin yerinə yetirilməsini nəzərdə tuturdu. Beləliklə, beynəlxalq ticarətin mövcudluğunu zəruri şərt kimi yeni məhsulların müxtəlif ölkələrdəki müxtəlif səviyyəli xərclərlə istehsalı çıxış edir. D.Rikardonun baxışlarına görə hər bir ölkə daha az əmək və kapital məsrəflərinə malik olduğu məhsul istehsalı üzrə ixtisaslaşmalıdır. Rikardoya görə, azad ticarət şəraitində müqayisəli xərclər prinsipi avtomatik fəaliyyət göstərir və öz-özlüyündə optimal ixtisaslaşmaya gətirib çıxarır. O, qeyd edir ki, “tam azad ticarət sistemində hər bir ölkə kapital və əməyi ona daha çox fayda gətirən sahələrə sərf edir. Əməyi stimullaşdırmaqla, ixtiraların həvəsləndirilməsi, təbiətin bizə verdiyi bütün qüvvələrdən istifadə edilməsi prinsipləri əməyin müxtəlif nisbətləri ilə ən effektiv və daha səmərəli bölgüsünə səbəb olur.”

XX əsrin əvvəllərində müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsinin yeni modifikasiyaları meydana çıxır. Belə ki, Rikardo modelinə əsasən diqqət istehsalın yalnız bir amili - əməyin üzərində cəmləşir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, klassik üstünlüklər nəzəriyyəsi ölkələr arasında müqayisəli üstünlüyü məhsulların istehsalında yalnız əmək amilinin iştirakını nəzərə alırdı. Lakin ölkələr arasında istehsal xərclərinin nə üçün fərqli olduğunun səbəbləri göstərilməmişdir. Bu təlim sonrakı dövrdə İsveç iqtisadçıları Hekşer və Ohlin tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Hekşer və Ohlin nəzəriyyəsinə görə, ölkələr arasında istehsal xərclərinin nisbi fərqi əsasını istehsal amillərinin ölkələr arasında qeyri-

bərabər bölgüsü təşkil edir. Hekşer - Ohlin nəzəriyyəsinin mahiyyəti ondadır ki, hər hansı ölkə malik olduğu bol istehsal amillərindən intensiv surətdə istifadə olunan malların istehsalında üstünlük qazanır. Ona görə də bol istehsal amillərinə malik ölkələr həmin istehsal amillərindən intensiv istifadə etməklə istehsal edilən məhsulları ixrac və onlar üçün məhdud olan istehsal amillərindən istifadə olunan məhsulları isə idxal edirlər. Beləliklə, yuxarıda göstəriləyi kimi Hekşer - Ohlin nəzəriyyəsinə görə hər bir ölkə nisbi üstünlüyə malik olduğu amillərdən istifadə etdiyi məhsulların istehsalı və ixracı üçün ixtisaslaşmalı və nisbi üstünlüyə malik olmadığı məhsulu isə idxal etməlidir. Məsələn, ABŞ kapital (yəni kapital amili) baxımından daha zəngin ölkə olduğu üçün bu nəzəriyyənin şərtlərinə görə, ABŞ-da kapital tutumlu məhsulların istehsalı və ixracı üstünlük təşkil etməli, əmək tutumlu məhsullar isə idxal olunmalıdır.

Iqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatına layiq görülmüş rus mənşəli V.V.Leontev Hekşer - Ohlin nəzəriyyəsinə təhlil etmiş və o belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, ABŞ kapital tutumlu məhsulları yox, əmək tutumlu məhsulları ixrac edir, lakin sonrakı elmi araşdırmalarda əsas müddəə bu olmuşdur: ABŞ-ın əmək tutumlu məhsul ixrac etmə görünüşü aldadıcıdır.

Xarici ticarətin nəzəri cəhətdən əsaslandırılmasında müqayisəli üstünlüklər konsepsiyası mühüm yer tutur. Müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsinin hər 2 versiyası (Rikardo modeli, Hekşer Ohlin teoremi) əsas diqqəti mal təklifi, mal ixracı üzərində cəmləşdirir. Belə bir fərziyyə irəli sürülür ki, istehlakçı tələbi bütün ölkələrdə eynidir, müasir dövrün spesifik cəhətlərindən biri ondan ibarətdir ki, hər bir ölkə özünün inkişaf səviyyəsinə yaxın olan ticarət əlaqələrini genişləndirməyə çalışır.

İkinci xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, ölkələr müxtəlif çeşidli malları həm ixrac, həm də idxal edirlər

3. Beynəlxalq ticarətin ölkənin iqtisadi həyatına təsiri

Məlum olduğu kimi, xarici ticarət özündə daha çox inkişaf etmiş ölkələr üçün əlverişli gəlir götürmək mənbəyidir. Belə ki, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə əmtəə və xidmətlər nisbətən yüksək qiymətə satılır - ölkələrdən isə xammal aşağı qiymətə alınır. Beləliklə də külli miqdarda qazanc əldə edilir.

Xarici ticarət ixracdan (eksport) yəni əmtəə və xidmətlər göndərilməsindən və idxal (import), yəni əmtəə və xidmətlər gətirilməsindən ibarətdir. Bir ölkənin müəyyən müddətə (məsələn bir ildə) ixrac etdiyi əmtəə və xidmətlərin qiymətinin məbləği ilə idxal etdiyi əmtəə xidmətlərin qiymətinin məbləği arasındakı nisbət həmin ölkələrin ticarət balansını təşkil edir.

Ayrı-ayrı ölkələr əsasən o əmtəə və xidmətləri ixrac edirlər ki, onların ixtisaslaşması istiqaməti nəzərə alınmaqla daxili ictimai istehsal xərcləri dünya səviyyəsindən aşağı olsun.

Bunun əksinə olaraq, o əmtəə və xidmətlər idxal edilir ki, onların istehsalının təşkilinə çəkilən xərclər ölkə daxilində dünya səviyyəsindən yüksək olsun. Əmtəə və xidmətlər vahidinin milli və beynəlxalq dəyərləri arasındakı nisbət xarici ticarət əməliyyatlarının səmərəlilik dərəcəsinin vacib göstəricisi kimi özünü göstərir.

Qeyd edək ki, bütün dünya ölkələrinin xarici iqtisadi ticarət əlaqələrinin başlıca məqsədi beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirak etməklə iqtisadi gəlir əldə etməkdir.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində xarici ticarətin genişlənməsi, əmtəə-pul münasibətləri, rabitə, nəqliyyat sistemi, kapital ixracı, kreditlər verilməsi, elmi-texniki əməkdaşlığın genişləndirilməsi hər bir ölkənin təsərrüfat həyatında çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan hər hansı dövlətin beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində xarici ticarət əlaqələri dünya təsərrüfatının ayrılmaz hissəsi olaraq çıxış edir.

Azərbaycanla beynəlxalq iqtisadi-ticarət əlaqələr yaratmağa dövlətlərin maraq göstərməsi zəngin təbii resurs və ehtiyatlarına malik olması ilə bağlıdır.

Digər tərəfdən Azərbaycanın yerləşdiyi coğrafi region baxımından Qərb-Şərq və Şimal-Cənub keçid rolunu oynaması həmçinin Azərbaycandan hava yollarına çıxış imkanlarının üstünlüyüdür. Keçmiş “İpək yolunun” bərpası TRASEKA proqramının işə başlaması bunun bariz nümunəsidir.

Müasir dövrdə xarici iqtisadi əlaqələr müxtəlif istiqamətlərdə aparılır. Bu əlaqələr əsasən: müştərək müəssisələrin yaradılması, istehsalın kooperativ formaları, lizinq avadanlıqlarının icarəyə verilməsi, elmi-texniki əməkdaşlıq, lisenziya və texnologiyalarla ticarət, tikinti xidmətləri ilə ticarət, işçi qüvvəsinin beynəlxalq miqrasiyası, sərbəst iqtisadi zonaların yaradılması, xarici ticarət, nəqliyyat xidmətləri ilə ticarət və s. sahələrin inkişafı çox vacib problemlərdir.

Azərbaycanda iqtisadi inkişafın ticarət forması çox qədim dövlətlərə təsadüf edir. Belə ki, özünün coğrafi vəziyyətinə görə Mərkəzi Asiyadan Avropaya gedən yolun üstündə yerləşən Azərbaycan ticarət və nəqliyyat əlaqələrinin inkişafında əsas rol oynamışdır.

Hazırda Respublikamız dünya ticarət əlaqələri sisteminin bərabərhüquqlu subyektinə çevrilmiş və bunun nəticəsində ölkəmizin xarici ticarət əlaqələrinin inkişafı üçün çox geniş imkanlar yaradılmışdır.

Bunun nəticəsində Azərbaycan dünyanın 132 ölkəsinin 122- dən çox şirkətləri ilə ticarət əlaqələri qurmuşdur. Bunlardan 122-si uzaq xarici dövlətlər, 10-u isə MDB dövlətləridir. Azərbaycanın xarici ticarət əməliyyatlarında əsas ticarət partnyoru İtaliya dövlətidir. Belə ki, Azərbaycanın İtaliya ilə ticarət əməliyyatlarının həcmi ölkənin ümumi əmtəə dövriyyəsinin 27%-ni təşkil edir, halbuki Rusiya ilə bu ticarət əməliyyatları 12% təşkil edir. Qeyd edək ki, Azərbaycanın neft sektorunun inkişafı ilə bağlı olaraq, son illər ərzində Azərbaycanın əsas ticarət partnyorları sırasına Fransa, İsveçrə, Almaniya, Niderland və digər Avropa dövlətləri də daxil olmuşdur. Bu ölkələrə ixracın artması ilə yanaşı, eyni zamanda həmin ölkələrdən Azərbaycana lazım olan malların idxalı da artmışdır. Azərbaycanın xarici ölkələrə yalnız neft məhsulları deyil, həm də digər məhsullar da ixrac edir ki, bu məhsulların tərkibində kənd təsərrüfatı və kimya sənayesinin məhsulları da mühüm yer tutur. Nəticədə Azərbaycanın xarici ölkələrlə idxal-ixrac əməliyyatları xeyli artmışdır ki, bu da bütövlükdə ölkəmizin iqtisadi inkişafına öz müsbət təsirini göstərmişdir.

Ədəbiyyat

1. Məhərrəmov A., Asbinov H. Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi. Bakı, 2008, 399 s.
2. Məhərrəmov A. İqtisadi diplomatiya. Bakı, 2009, 380 s.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

3. Məmmədov M. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin bəzi məsələləri. Bakı, 2008, Nurlan nəşriyyatı, 230 s.
4. Əliyev A., A.Şəkərəliyev. “Bazar iqtisadiyyatına küçid, dövlətin iqtisadi siyasəti”, Bakı, 2002, s.340.
5. Əliyev A., A.Şəkərəliyev. “Dünya iqtisadiyyatı müasir dövrün problemləri”. Bakı, 2003, 520 s.
6. Əliyev A. “Azərbaycan xarici ticarət-iqtisadi əlaqələri”. Bakı, Ozan, 2004, 216 s.
7. Abbasov C. “Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya yolları” Bakı, 2005, 310 s.
8. Vəliyev D. “Qloballaşma şəraitində Azərbaycanın dünya maliyyə bazarlarına inteqrasiyası” Bakı, 2006, 420 s.
9. Ваграмов Ә., Ш.Наси́ев. Ве́нəлхалқ иқтисади́йат. Баки, 1998, 168 с.
10. Ломакин В. Мирова́я эконо́мика. М. 2006, 620 с.

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANIN GÖMRÜK SİYASƏTİNİN İQTİSADİ ARTIMA TƏSİRİ

i.e.d., professor Namazovova Cəmilə Bayraməli qızı

Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi Akademiyasının
elmi işlər üzrə rəis muavini,
c.namazova19@gmail.com

i.ü.f.d. Yadigarov Təbriz Abdulla oğlu

AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, “Qloballaşma və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər”
şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, E-mail: tabrizyadigarov65@gmail.com

Xülasə

Məqalədə müstəqillik illərində Azərbaycan Respublikasında gömrük siyasətinin formalaşmasının Ümumi Daxili Məhsula təsiri tədqiq edilmişdir. Burada müstəqilliyin ilk illərində iqtisadi tənəzzül dövrünü yaşayan respublikamızın 1994-cü ildən sonrakı dövrlərdə xarici ticarət əlaqələrində inkişafı təhlil edilərək Eviews tətbiqi proqram paketində qiymətləndirilmişdir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, 1997-ci ildən başlayaraq, Azərbaycan Respublikası əsas ölkələrdən asılılıq səviyyəsini azaldaraq, müstəqillik illərinin sonrakı mərhələlərində müstəqil idxal və ixrac siyasəti yeritməklə, idxal üzrə əsas tərəfdaş ölkələrdən asılılığını 10,4% azaltmış, ixrac üzrə isə 28,7%-ə qədər potensial imkan genişliyi əldə etmişdir.

Açar sözlər: idxal, ixrac, elastiklik əmsali, reqressiya, proqram paketi.

Giriş

18 oktyabr 1991-ci ildə “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı”nın qəbul edilməsi ilə XX əsrdə ikinci dəfə öz müstəqilliyinə qovuşan Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı müstəqilliyin ilk

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

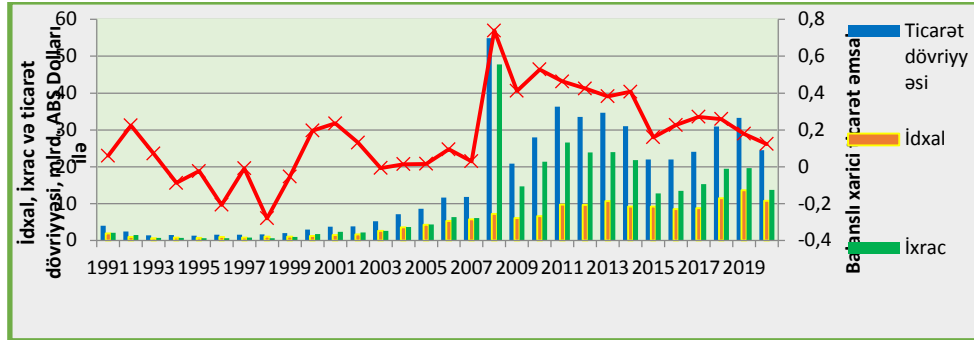
illərində tənəzzül dövrünü yaşamışdır. Həmin dövrdə ölkə üzrə makroiqtisadi göstəricilərdə baş verən mənfi tendensiyalarla bərabər, Ermənistan Respublikası tərəfindən torpaqlarımızın 20%-dən çoxunun zəbt edilməsi ölkə iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərmişdir. Belə bir dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatının dirçəlməsində xarici ticarət əlaqələrinin inkişafı mühüm rol oynamışdır. Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan cəmiyyətinin istəyi və tələbi ilə ikinci dəfə hakimiyyətə qayıtması, Azərbaycanda ictimai-siyasi sabitliyin bərpa edilməsi, 20 sentyabr 1994-cü ildə “Əsrin müqaviləsi” Sazişinin imzalanması ölkə iqtisadiyyatının tənəzzül dövründən çıxmasına şərait yaradaraq, bütün sahələrdə aparılan sonrakı islahatların və iqtisadi dirçəlişin əsasını qoydu [11]. Dövlət müstəqilliyinin bərpasını əhatə edən 30 ildə, əsası Ümumimilli Lider H.Əliyev tərəfindən qoyulmuş iqtisadi islahatlar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilərək respublikamızı regionun aparıcı dövlətinə çevirmişdir. Bu müddət ərzində dünya iqtisadiyyatında baş verən maliyyə böhranlarına, dünya bazarında neftin qiymətinin ucuzlaşmasına, COVID-19 pandemiyasına baxmayaraq, respublikamız 44 günlük Vətən müharibəsində işğal altında olan torpaqlarımızın azad olunmasına nail olaraq, regionda iqtisadi, siyasi və hərbi qüdrətinə görə dünya ölkələrinin diqqət mərkəzinə çevrilmişdir.

Region ölkələri ilə müqayisədə daha əlverişli coğrafi məkanda yerləşən Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatın bütün sahələrində dünya ölkələri ilə beynəlxalq ticarət əlaqələrini daim inkişaf etdirməkdədir. Beynəlxalq əlaqələrin 80%-ni təşkil edən beynəlxalq ticarətin tənzimlənməsində gömrük xidmətinin rolu mühüm əhəmiyyət kəsb edir [4, 10]. Dövlət müstəqilliyimizdən 3 ay sonra yaradılmış Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi ölkəmizin iqtisadi maraqlarını qoruyaraq, idxal-ixrac əməliyyatlarına nəzarət sistemini möhkəmləndirməklə xarici iqtisadi fəaliyyətdə ölkəmizin balanslı xarici ticarətini təmin etmişdir.

1. Müstəqillik illərində xarici ticarətin inkişaf səviyyəsi

Müstəqillik illərinin ilk mərhələsində (1991-1993-cü illər) tənəzzül dövrünü yaşayan Azərbaycan Respublikası “Əsrin müqaviləsi” sazişinin imzalanmasının sonrakı dövrlərində logistika və nəqliyyat dəhlizləri layihələrində, Şərq-Qərb, Şimal-Cənub marşrutları üzrə bütün nəqliyyat vasitələrinin qovşağına çevrilən nəqliyyat xəbının yaradılmasına şərait yaradaraq, xarici iqtisadi əlaqələrin dinamik inkişafını təmin etmişdir. Həmin dövrdə ölkə üzrə xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi azalaraq, 1993-cü ildə 1,35 mlrd ABŞ dolları olmuşdur ki, bu da 1991-ci illə müqayisədə 66,2% azalma deməkdir. 1994-cü ildən başlayaraq, ticarət dövriyyəsi sürətlə inkişaf edərək, 2008-ci ildə pik həddə (54,93 mlrd ABŞ dolları) çatmışdır. Ticarət saldosu isə 1994-1999-cu və 2003-cü illər istisna olmaqla müstəqillik illərinin tədqiq olunduğu bütün dövrlərində müsbət dinamika nümayiş etdirmişdir [8]. Aşağıdakı qrafikdən bunları daha aydın görmək olar.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Qrafik 1.1. Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət göstəriciləri, mlrd ABŞ dolları ilə

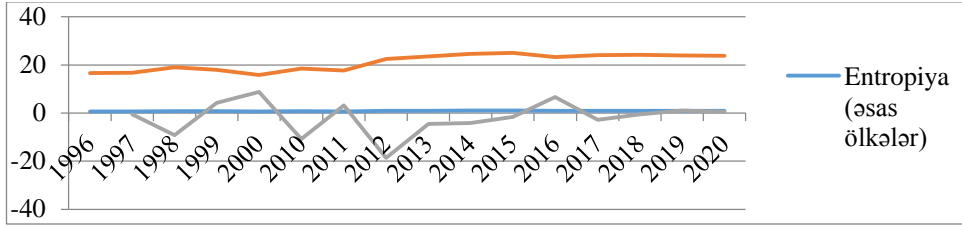
Mənbə: (8) məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

2009-cu ildən başlayaraq, ticarət dövriyyəsinəki dəyişikliklərə baxmayaraq, Azərbaycanda xarici ticarət siyasəti idxalın balanslaşdırılmasına yönəldilmişdir. Qrafikdən görüldüyü kimi, xarici ticarət saldosunun ticarət dövriyyəsinə nisbəti ilə ifadə edilən balanslı xarici ticarət əmsali 2010-cu ildə ixrac həcmindən idxalla müqayisədə 3,2 dəfə artması hesabına müstəqillik illərinin digər dövrləri ilə müqayisədə daha yüksək olmuşdur (0,5279). 2014-cü ildən başlayaraq 2020-ci ilədək ticarət saldosunun azalması hesabına tədiyyə balansında kəsinin yaranması baş vermişdir ki, bu da manatın yenidən ucuzlaşmasını şərtləndirmişdir [3]. Azərbaycanda il ərzində milli valyutanın ucuzlaşması makroiqtisadi göstəricilərə təsir edərək, ticarət dövriyyəsinin azalmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, milli valyutanın ucuzlaşması hesabına 2019-cu ildə 2014-cü illə müqayisədə ÜDM-in həcmi 36,0% və yaxud 32,6 mlrd ABŞ dolları, ticarət dövriyyəsi isə 10,0% və yaxud 3,714 mlrd ABŞ dolları məbləğində azalmışdır. COVID-19 pandemiyasının mənfi təsirləri də daxil olmaqla, 2020-ci ildə 2014-cü illə müqayisədə ÜDM-in həcmi 43,3% və yaxud 32,63 mlrd ABŞ dolları, ticarət dövriyyəsinin həcmi isə 33,9% və yaxud 12,545 mlrd ABŞ dolları məbləğində azalmışdır [8, 9].

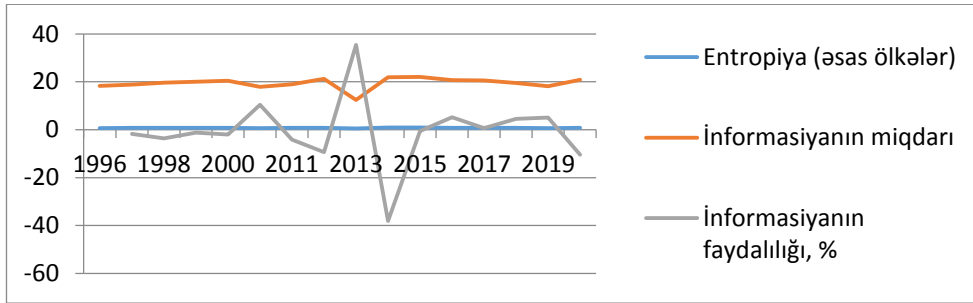
2. Müstəqillik illərində Azərbaycan Respublikasının ixrac və idxalında əsas tərəfdaş ölkələrlə assosiativ fəaliyyətinin təhlili

Qloballaşan dünya təsərrüfatında hər bir ölkənin xarici ticarət üzrə idxal və ixracında əsas tərəfdaşlarının xüsusi çəkirlərinə əsasən entropiya, informasiyanın miqdarı və onun faydalılığına əsasən dünya ölkələri ilə assosiativ fəaliyyəti təhlil edilərək qiymətləndirilir [7]. Hər bir ölkə üzrə xarici ticarət fəaliyyətində entropiya üzrə artımlar həmin ölkə üzrə müsbət hal kimi qiymətləndirilsə də, tərəfdaş ölkələr üçün, əksinə, mənfi hal kimi qiymətləndirilir. İdarəetmə və tədqiqat proseslərinə nəzərən entropiyanın artımı problemin mürəkkəbləşməsinə göstərir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin (ARDGK) 2010-2020-ci illər üzrə məlumatlarına əsasən, respublika idxalında və ixracında əsas tərəfdaşlarının xüsusi çəkirlərinə əsasən hesablanmış entropiya, informasiyanın miqdarı və onun faydalılığı aşağıdakı qrafiklərdə göstərilmişdir.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Qrafik 2.1. Azərbaycan Respublikasının ixracında entropiya, informasiyanın miqdarı və faydalılığı
Mənbə: (9) məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Qrafik 2.2. Azərbaycan Respublikasının idxalında entropiya, informasiyanın miqdarı və faydalılığı
Mənbə: (9) məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Qrafikdən göründüyü kimi, respublika iqtisadiyyatında ixrac siyasəti üzrə dövlət müdaxiləsi ixracın balanslaşdırılmasına yönəldildiyindən, Azərbaycan Respublikasının ixracında onun əsas tərəfdaşlarının xüsusi çəkili 2010-2020-ci illər üzrə mütəmadi olaraq bərabərləşməyə meyilli olmuşdur. Ötən illər ərzində Azərbaycanın xarici ticarətində ixracın xüsusi çəkisi ən çox İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının və Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı ölkələrinin payına düşmüşdür [7]. Qrafikdən göründüyü kimi, 2011-ci ildə entropiya özündən əvvəlki illə müqayisədə artsa da, 2012-ci ildən sonrakı dövrlərdə azalmışdır. Bu isə o deməkdir ki, Azərbaycan Respublikası 2010-2011-ci illərdə ixrac siyasətini tarazlaşdırmağa çalışsa da, 2012-2015-ci illərdə yenidən bəzi dövlətlərlə xarici ticarət əlaqələrinə bir qədər üstünlük verməyə başlamışdır. 2015-ci ildən başlayaraq, dünya bazarında neftin qiymətinin və milli valyutanın ABŞ dolları ilə müqayisədə dəyərinin kəskin uzuzlaşması ixrac siyasətinin 2016-cı ildə tarazlaşdırılması ilə müşayiət olunsun da, 2017-2018-ci illərdə bəzi dövlətlərə bir qədər üstünlük verildiyindən, entropiya həmin dövrdə özündən əvvəlki illə müqayisədə azalmışdır. Sonrakı illərdə isə ölkə üzrə ixrac siyasəti tarazlaşdırılmaya yönəldiyindən, 2019-2020-ci illərdə əsas tərəfdaş ölkələrin entropiyası özündən əvvəlki illə müqayisədə artmışdır.

İnformasiyanın faydalılığı ixrac üzrə 1996-2020-ci illərdə 28,73 % aşağı düşdüyündən, müstəqillik illərinin həmin dövrlərində Azərbaycan Respublikası əsas

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

ölkələrdən asılılığını azaltmaqla son 25 il ərzində müstəqil iqtisadi ixrac siyasəti üzrə 28,7%-ə qədər potensial imkan genişliyi əldə etmişdir. İdxal siyasəti üzrə informasiyanın faydalılığına əsasən, qrafik 2.2-dən göründüyü kimi, respublikamız əsas tərəfdaş ölkələrdən asılılığını 10,4% azaltmışdır. 2010-2020-ci illər üzrə ixrac üzrə üstünlük verilən əsas ölkələrin sayı 8-11, idxal üzrə isə 5-10 arasında dəyişmişdir [7]. Bu isə onu göstərir ki, Azərbaycan Respublikası idxalda ixracdan daha yüksək siyasət səviyyəsinə nail olmuşdur.

3. Müstəqillik illərində gömrük üzrə vergi daxilolmalarının ümumi daxili məhsula təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi

Müstəqillik illərinin əvvəlləri ilə müqayisədə gömrük orqanları tərəfindən respublika büdcəsinə alınan vergilərin ÜDM-də payı son illərdə artan dinamika ilə inkişaf edir. Bu artım ARDGK-də son illərdə daxili bazarın daha optimal qorunması məqsədi ilə bəzi mal kodları üzrə gömrük rüsumlarının ləğv edilməsi, eyni zamanda ticarət dövriyyəsinin artırılması məqsədi ilə idxal gömrük rüsumlarının azaldılması və gömrük dərəcələrinin strukturunun əvvəlki illərlə müqayisədə sadələşdirilməsi hesabına əldə edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, 2018-ci ildən etibarən ölkəmizdə 7 pilləli advalor gömrük rüsum dərəcəsindən 3 pilləli (0%, 5%, 15%) gömrük rüsum dərəcəsinə keçid də ticarət dövriyyəsinin artmasını şərtləndirərək gömrük orqanları tərəfindən respublika büdcəsinə alınan vergilərin həcmi artırılmışdır [9]. Aşağıdakı cədvəl məlumatlarından bunları daha aydın görmək olar.

Cədvəl 3.1

2010-2020-ci illər üzrə Azərbaycanda gömrük üzrə vergi daxilolmaları, xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər və ÜDM-in dinamikası, mlrd manatla

İllər	Gömrük rüsumları üzrə	ƏDV üzrə	Aksizlər üzrə	Yol vergisi üzrə	Gömrük üzrə ümumi daxilolmalar	Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergi daxilolmaları	ÜDM
2010	0,1916	0,74627	0,05582	0,00881	1,0025	0,2918	42,46
2011	0,23158	0,835	0,06276	0,0122	1,14154	0,4331	52,1
2012	0,23062	0,88337	0,07685	0,01751	1,20835	0,5925	58,2
2013	0,29825	0,98609	0,08134	0,01758	1,38326	0,6752	46,31
2014	0,3659	1,07096	0,05704	0,01688	1,51078	0,6847	59,01
2015	0,38738	1,10116	0,08359	0,01978	1,59191	0,9345	54,4
2016	0,60021	1,51532	0,09289	0,08324	2,29166	0,8612	60,4
2017	0,70687	1,77319	0,09392	0,03479	2,60877	0,903	70,4
2018	0,82745	2,22378	0,16533	0,03652	3,25308	1,1437	79,8
2019	1,10949	3,00408	0,24963	0,04543	4,40863	1,3432	81,6
2020	1,01661	2,74148	0,14351	0,03664	3,93824	1,2412	72,4

Mənbə. (8) və (9) məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasında gömrük ödənişlərinin əsas mənbəyi hesab edilən ƏDV-nin məbləği 2018-ci ildən sonrakı

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

dövlərdə əvvəlki illərlə müqayisədə artmışdır. Bu artım digər vergi növlərində də özünü göstərir. COVID-19 pandemiyasının təsiri ilə əlaqədar olaraq, 2020-ci ildə gömrük üzrə vergi daxilolmaları azalsa da, 2018-ci ildən əvvəlki bütün dövrlər üzrə bu göstəricilərdə artım müşahidə edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün iqtisadi fəaliyyət sahələrində olduğu kimi, gömrük orqanları tərəfindən respublika büdcəsinə alınan vergilər, eyni zamanda xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergi daxilolmaları ölkə üzrə iqtisadi artımı tənzimləyərək ÜDM-in artmasında mühüm rol oynayır. Bu baxımdan, həmin göstəricilərin ÜDM-ə təsirinin qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ekonometrik tədqiqatlarda daha geniş istifadə edilən Eviews proqram paketindən istifadə etsək, yuxarıdakı cədvəl 3.1 məlumatlarına əsasən aşağıdakı nəticəni alırıq.

Cədvəl 3.2

Azərbaycanda gömrük və xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergi daxilolmaları ilə ÜDM arasındakı reqressiya analizinin Eviews proqram paketinə əsasən nəticəsi

Dependent Variable: Y
Method: Least Squares
Date: 10/03/21 Time: 20:06
Sample: 2010 2020
Included observations: 11

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
	10.	7.14	0.69	0.
X2	70786	1776	4515	5070
	7.1	4.27	1.66	0.
X1	14693	9911	2346	1350
	36.	5.55	6.64	0.
C	94837	9131	6429	0002
R-squared	0.833356	Mean dependent var		61.55273
Adjusted R-squared	0.791695	S.D. dependent var		12.98929
S.E. of regression	5.928369	Akaike info criterion		6.624376
Sum squared resid	281.1644	Schwarz criterion		6.732893
Log likelihood	-33.43407	Hannan-Quinn criter.		6.555971
F-statistic	20.00328	Durbin-Watson stat		2.200699
Prob(F-statistic)	0.000771			

Mənbə: Eviews-10 tətbiqi proqram paketinə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Eviews tətbiqi proqram paketinə əsasən alınmış nəticəyə görə reqressiya tənliyi aşağıdakı kimi olacaqdır:

$$Y = 10.7078585822 * X2 + 7.1146928341 * X1 + 36.9483698097 \quad (1)$$

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Cədvəldən göründüyü kimi, gömrük üzrə ümumi daxilolmalarını ifadə edən X1 və xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergi daxilolmalarını ifadə edən X2 amilləri ilə ÜDM arasında yüksək korrelyasiya əlaqəsi vardır ($R^2=0,833$). Determinasiya əmsalının $R^2=0,833$ olması o deməkdir ki, müvafiq reqressiya tənliyi 83,3% dispersiya nəticə göstəriciləri ilə, 16,7%-i isə digər amillərin təsiri ilə izah edilir [1].

Cədvəl 3.2-dən görünür ki, Fişer kriterisi $F - \text{Fişer} > F_{cədvəl}$ ($20,0 > 4,26$) olduğundan, reqressiya tənliyi statistik əhəmiyyətli xarakter daşıyır [2, 3]. Eviews tətbiqi proqram paketinə əsasən cədvəl 3.2-dən Darbin-Uotson statistikasını (DW) əsasında avtokorrelyasiya haqqında nəticəni formalaşdırmaq olar [2]. Cədvəl 3.2-yə əsasən, $DW=2,201$ -ə bərabərdir. Bu halda, $\alpha = 0,05$ əhəmiyyətlik səviyyəsinə 2 izahedici dəyişən $m=2$ və $n=11$ müşahidə üçün Darbin-Uotsonun böhran nöqtələri $d_l = 0,658$, $d_u = 1,604$ olacaqdır [3]. $d_u = 1,604 < DW = 2,201 < 4 - d_u = 2,396$ olduğundan avtokorrelyasiya yoxdur [2, 3]. Model statistik əhəmiyyət daşdığından, elastiklik əmsalını hesablamaqla sərbəst dəyişənlərin ÜDM-ə təsir edən amillərin 1% dəyişməsi hesabına asılı dəyişənin (ÜDM-in) dəyişmə dərəcəsini müəyyən etsək, aşağıdakı nəticəni alarıq.

$$E_{\text{gömrük üzrə vergi daxilolmaları}} = 0,37,$$

$$E_{\text{xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergi daxilolmaları}} = 0,16$$

Nəticə

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, dövlət müstəqilliyimiz dövründə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi idxal-ixrac əməliyyatlarına nəzarət sistemini möhkəmləndirməklə xarici iqtisadi fəaliyyətdə ölkəmizin balanslı xarici ticarətini təmin edərək, gömrük üzrə vergilərin ÜDM-də payının artmasına şərait yaratmışdır. Müstəqilliyin ilk illəri istisna olmaqla, 1996-cı ildən başlayaraq Azərbaycan Respublikası əsas ölkələrdən asılılığını azaltmaqla son 25 il ərzində iqtisadi ixrac siyasəti üzrə 28,7% potensial imkan genişliyi əldə etmiş və idxal siyasəti üzrə əsas tərəfdaş ölkələrdən asılılığını 10,4% azaltmışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan üçün bütün tərəfdaş ölkələrlə bərabərsəviyyəli əməkdaşlıq yaratmaq faydalı olduğu halda, nisbətən güclü tərəfdaş ölkə üçün Azərbaycanla eynisəviyyəli əməkdaşlıq bir o qədər də müsbət hal deyildir. Bu, Azərbaycan Respublikasında siyasi və iqtisadi marağı olan güclü ölkələrin öz təsir dairəsini genişləndirməyə çalışacağı ilə izah edilir.

Eviews tətbiqi proqram paketinə əsasən müəyyən edilmişdir ki, gömrük üzrə ümumi daxilolmalar və xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergi daxilolmaları ilə ÜDM arasında $Y = 7.115 \cdot X1 + 10.708 \cdot X2 + 36.948$ reqressiya tənliyi ilə ifadə edilən yüksək korrelyasiya asılılığı vardır və Azərbaycanda gömrük üzrə vergi daxilolmalarının 1% artması ÜDM-in 0,37%, xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergi daxilolmalarının 1% artması isə ÜDM-in 0,16% artması ilə nəticələnir.

Ədəbiyyat

1. Aziz Kutlar Eviews ilə uğulamaqlı çox denklemlı zaman seriləri. Uuttepe yayınları, Koçaeli Universitetei, 2017, səh.166.
2. Həsənli Y.H. Ekonometrikaya giriş. Dərslik. Bakı.2008, 236 s.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

3. Qənbərov F.Məzənnə siyasəti: yeni çağırışlar və imkanlar. Bakı-2021. 296 səh.
4. .Yadigarov T.A. Əməliyyatlar tədqiqi və ekonometrik məsələlərin MS Excel və Eviews proqram paketlərində həlli: nəzəriyyə və praktika. Bakı-2020. 352 səh.
5. Yadigarov T.A. “Gömrük statistikasını və müasir informasiya texnologiyaları”. (Monoqrafiya) Bakı, «Avropa» nəşriyyatı, 2020-520 səh.
6. Yadigarov T.A. Econometric assesment of the associative activity of the Republic of Azerbaijan with the countries of the world. 68th International Scientific Conference on Economic and Social Development Development. Aveiro, 24-25 May, 2021 p.187-197.
7. Zadeh L.A. Similarity relations and fuzzy orderings. // Inform. Sci., 1971. VOL.3. P. 177-200.
8. https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/. Date of application: 07 September 2021.
9. <https://customs.gov.az/en/faydali/gomruk-statistikasi/>. Date of application: 07 September 2021
10. [https:// unctadstat.unctad.org/EN/](https://unctadstat.unctad.org/EN/). Date of application: 07 September 2021
11. https://azertagaz/xeber/Yaqub_Mahmudov_Azərbaycanın_musteqilliyi_yolu_nda_Heyder_Aliyevin_tarixi_xidmetleri_danilmazdir-1355361. İstinad tarixi. 07 sentyabr 2021-ci il.

MÜASİR AZƏRBAYCANIN İQTİSADİYYATINDA İNNOVASIYA PROSESİ VƏ YENİ TEXNOLOGİYALARIN İNKİŞAFI

f.r.e.n., dos. Aslanov Məmməd Səməd oğlu
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
m_aslanov@unec.edu.az, mamed56@mail.ru

Xülasə

Məqalədə, məlum mənbələr əsasında müasir dünyamızın mühüm inkişaf amillərindən biri olan innovasiya prosesi və bu prosesdə qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün yeni məhsulların mənimsənilməsi və modernləşdirilməsi, yeni texnologiyaya əsaslanan istehsal vasitələrinin istehsala cəlb edilməsi, istehsalın təşkili və idarə olunmasının daha mütərəqqi formalarından istifadə edilməsi analiz edilmiş, dövlətin innovasiya siyasətini həyata keçirən Azərbaycanın Milli İnnovasiya Sisteminin təhlili əsasında respublikamızda innovasiya mərkəzlərinin üç modelindən: milli texnoparklar; regional innovasiya mərkəzləri; yüksək texnologiyaya malik ərazilərdən istifadə olunduğu göstərilmiş, müstəqillik dövründə Azərbaycanda elm və təhsil sahəsində görülən işlər əsasında ölkəmizin dünya elm və təhsil məkanına inteqrasiyası təhlil

edilərək, müstəqil Azərbaycanın iqtisadiyyatında yeni texnologiyaların, xüsusilə nanotexnologiyaların tətbiqi və inkişafının qısa şərhinə cəhd edilmişdir.

Açar sözlər: innovasiya, texnologiya, texnopark, nanotexnologiya, müstəqillik.

Son zamanlar böyük texnoloji uğurlarla tanınmış ölkələrin iqtisadi yüksəlişləri araşdırılarkən məlum olur ki, bu inkişafın kökündə insan intellektinin məhsulu olan elmi innovasiyalar dayanır. Yüksək texnologiyaların inkişaf sürətinin artması və onların sənayedə tətbiqi ilə əldə edilən gəlirlər hər gün artmaqdadır. Bu gəlirləri yeraltı və yerüstü sərvətlərdən alınan gəlirlərlə müqayisə etsək görərik ki, elmi innovasiyalardan götürülən qazanc qat-qat çoxdur.

Bu gün dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin texnoloji imkanları elmi innovasiyaların sənayeyə tətbiqi ilə əlaqələndirilir. İnkişaf etmiş ölkələrin gəlirlərinin kökündə sənayedə və kənd təsərrüfatında tətbiq edilən yüksək texnologiyalar dayanır. Əgər dünya ölkələrini üçüncü dünya ölkələri, inkişaf etməkdə olan ölkələr və inkişaf etmiş ölkələr şəklində sıralasaq, elmi innovasiyaların tətbiqindən gələn gəlirlərin bu ölkələrdə faizlə necə paylandığını müqayisə edə bilərik. Elmi innovasiyaların tətbiqindən gələn gəlir, üçüncü dünya ölkələri üçün, təqribən 2 faiz, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 10-15 faiz təşkil edirsə, inkişaf etmiş ölkələrdə bu rəqəm daha yüksəkdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə gəlirlərin elmi innovasiyaların tətbiqi hesabına formalaşdığını nəzərə alsaq, bu məsələnin müasir dünya və müstəqil ölkəmiz üçün nə qədər aktual olduğunu görmüş olarıq.

Məlumdur ki, UNESCO da XXI əsri elm və təhsil yüzilliyi elan etmişdir. Bununla inkişafı elmə, təhsilə bağlı olmayan ölkələrin yüksək gələcəyinin olmayacağı qeyd edilmişdir. Deməli, bəşəriyyətin inkişafı vətəndaş cəmiyyətinin qurulması ilə əlaqələndirilməlidir, yəni yüksək təfəkkürlü insanların yetişdirilməsində də elm və təhsilin inkişafı əsas faktor kimi götürülməlidir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, vətəndaş cəmiyyətinin yaradılması, demokratikləşmə prosesinin möhkəmlənməsi, hüquqi dövlətin qurulması, sadəcə, bir şüar, yaxud da xoş niyyət deyil, Azərbaycanın hərtərəfli inkişafı üçün başlıca şərtidir [3].

Ölkəmizdə həyata keçirilən ardıcıl və məqsədyönlü dövlət siyasətinin nəticəsində elm-tutumlu sənayenin yaradılması və yeni texnologiyaların tətbiqi istiqamətində ciddi irəliləyişlər əldə edilmişdir. Son zamanlar aparılan məqsədyönlü dövlət siyasətinin hesabına ölkə iqtisadiyyatı hazırda rəqabət qabiliyyətinə görə dünya ölkələri arasında öncül sıralara yüksəlmişdir.

Bu inkişaf ilk növbədə elm və təhsil sahəsində düzgün islahatların aparılması, dünya elm və təhsilinə inteqrasiya sahəsində dövlət proqramlarının qəbul edilməsi ilə bağlı aparılan çoxşaxəli işlərlə əlaqədardır. Dövlət başçısı İlham Əliyev öz çıxışlarında dəfələrlə qeyd etmişdir ki, biz gələcəyimizi neft amili üzərində qura bilmərik. Bu təbii resursdur, müəyyən zamandan sonra tükənə bilər, ölkə iqtisadiyyatı isə öz inkişafını elmin üzərində qurmalıdır [7].

İqtisadi inkişaf nəzəriyyəsinə görə, innovasiya prosesində aşağıdakı dəyişikliklər nəzərdə tutulur [1,2,5,6]:

- yeni texnikanın, texnoloji proseslərin istifadəsi və ya istehsalın yeni bazar təminatı;
- yeni xüsusiyyətlərə məxsus məhsulların tətbiqi;
- yeni xammalın istifadəsi;

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

- istehsal dəyişikliyi və təşkili və onun maddi-texniki təchizatı;
- yeni satış bazarlarının yaranması.

İnnovasiya prosesində qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün isə hər şeydən əvvəl aşağıdakıların yerinə yetirilməsi vacidir:

- yeni məhsulların mənimsənilməsi;
- buraxılan məhsulun modernləşdirilməsi;
- yeni istehsal vasitələrinin istehsala cəlb edilməsi;
- yeni texnologiya üsullarından istifadə edilməsi;
- istehsalın təşkili və idarə olunmasının daha mütərəqqi formaları.

Məlumdur ki, inkişaf etmiş ölkələr öz milli mənafeyinə uyğun “Milli innovasiya sistemi” formalaşdırırlar. Bu zaman iqtisadiyyatın inkişafına xidmət edən yeni texnologiyaların yaradılmasına və tətbiqinə, yeni istehsal proseslərinin formalaşmasına yönələn elmi biliklərə, stimullaşdırıcı tədbirlərin tətbiqinə üstünlük verilir. Çünki innovasiya iqtisadi inkişafın əsas həlledici amilidir. İnnovasiyanın tətbiqi ilə iqtisadiyyatda və həm də elm sektorunda eyni zamanda ciddi dəyişikliklər, məsələn, texnoloji proseslərin təkmilləşdirilməsi, elmi-tədqiqatların nəticələrinin reallaşması və s. baş verir.

Milli İnnovasiya Sistemi hər bir dövlətin innovasiya siyasətini həyata keçirən əsas mənbədir. Ayrı-ayrı ölkələrin təmsalında dünya təcrübəsi göstərir ki, texnoloji zonalar iqtisadi inkişafda mühüm rol oynasa da, milli innovasiya sisteminin formalaşması daha səmərəli nəticələrə gətirə bilər. Texnoloji zonalar isə bu sistemin əsas elementi kimi özünü artıq təsdiqləmişdir. Təhlillər göstərir ki, vahid məkanda fəaliyyət göstərən kiçik innovasiya müəssisələri daha effektiv nəticələr əldə edirlər. Təcrübə göstərir ki, fəaliyyətin belə forması iqtisadi inkişafa daha çox töhfələr verə bilər və bu fəaliyyət forması texnoparklardır.

Texnoparkların yaradılmasında əsas məqsədlər aşağıdakılardır:

- biliklərin və ixtiraların texnologiyalara çevrilməsi;
- həmin texnologiyanın kommersiya məhsuluna çevrilməsi və bu səbəbdən, tədqiqatlara olan milli xərclərin səmərəliliyinin yüksəlməsi;
- kiçik elmtutumlu sahibkarlıq sektoru vasitəsilə texnologiyaların sənayeyə ötürülməsi;
- elmtutumlu firmaların formalaşması və onların bazarda təşəkkülü;
- elmtutumlu biznes sahəsində müəssisələrin dəstəklənməsi, sənaye strukturunun yenidən qurulması, regional qeyri-mütənasib inkişaf səviyyəsinin azalması;
- məşğulluq probleminin qismən həlli, yüksək texnologiyalar sahəsində elmi-texniki nailiyyətlərin sürətli tətbiqi.

Texnoparklar əsasən üç qrupa bölünürlər: inkubatorlar, texnoparklar və texnopolislər.

Azərbaycanın innovasiya sisteminin yaradılmasını və innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsini şərtləndirən əsas amillər isə aşağıdakılardan ibarətdir:

- iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi, yeni texnologiyalar sahəsində imkanların beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə istifadəsi;
- elmi-texniki və innovasiya sferalarında dövlət siyasətinin aparılması;
- elmi nəticələrin ənənəvi inzibati-amirlik metodları ilə tətbiqinin yenisilə əvəz edilməsinin labüdlüyü;

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

- ölkənin əmək potensialının bütün növləri və ilk növbədə yüksəkixtisaslı kadrlar üçün iş yerlərinin yaradılması zərurəti;

- elmtutumlu istehsal mədəniyyətinin yenidən bərpa edilməsi.

Azərbaycanın milli innovasiya sisteminin təhlili əsasında müəyyən edilmişdir ki, respublikamızda innovasiya mərkəzlərinin üç modelindən: milli texnoparklar; regional innovasiya mərkəzləri; yüksək texnologiyaya malik ərazilərdən istifadə olunması məqsədəuyğun hesab edilir.

Milli texnoparkların yaradılmasında əsas məqsəd müasir elmin prioritet sahələri üzrə milli elmi-texniki potensialın iqtisadi proseslərə cəlb edilməsindən və elmi tədqiqatların kommersiya reallaşdırılması yolu ilə bu sahələrin gələcək inkişafına əlavə vəsaitlərin cəlb olunmasından ibarətdir.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrdə texnoparkların yaradılması və fəaliyyət göstərməsi təcrübələrinin kompleks şəkildə analizi texnoparkların yaradılması sahəsində müasir Azərbaycan üçün də nümunə ola bilər. 22 dekabr 2009-cu ildə Prezident İlham Əliyevin Sərəncamı ilə ərazisi 45 hektar olan Sumqayıt Texnologiyalar Parkının (STP) birinci mərhələsi işə salınmışdır. Sumqayıt texnoparkında elektroenergetika sənayesi üçün məhsullar hazırlanır. Həmçinin bu texnoparkda müxtəlif təyinatlı zavodlar, sexlər və istehsal xətləri yaradılmışdır. Hal-hazırda Sumqayıt Texnologiyalar Parkı ərazisində Kabel zavodu; Alüminium və mis profillərinin istehsalı zavodu; Ağır maşınqayırma zavodu; Qaynar sinkləmə zavodu; Dəqiq emal mərkəzləri zavodu; Texniki qazlar istehsalı zavodu; Metal əritmə zavodu; Elektron cihazlar zavodu; Yüksək gərginlikli elektrik avadanlıqları zavodu və s. fəaliyyət göstərirlər.

Regional innovasiya mərkəzlərinin yaradılmasında əsas məqsəd isə Azərbaycanın regionlarında texnoloji istiqamətin geniş spektri üzrə innovasiya proseslərinin aktivləşdirilməsindən ibarətdir.

Məlumdur ki, yüksək texnologiyaya malik ərazilərin yaradılması üçün ilkin və əsas şərtlər iqtisadi və siyasi sabitlik, əlverişli coğrafi mövqe, istehsal infrastrukturunun kifayət qədər inkişaf səviyyəsi, zəngin mineral resursların mövcudluğu hesab olunur. Yüksək texnologiyaya malik ərazilərin effektiv inkişafı üçün ən mühüm şərtlər müvafiq qanunvericilik bazasının işlənilib hazırlanması və potensial partnyorlar üçün güzəştlər sisteminin tətbiqi sayılır.

Xarici ekspertlər hesab edirlər ki, 2020-2025-ci illərdə Azərbaycanda İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyaları (İKT) sektorunun gəlirləri neft gəlirləri səviyyəsinə çata bilər. Hökumət bu sektorun inkişaf etdirilməsi məqsədilə ixrac imkanlarının artırılması, bu sahəyə daxili və xarici investisiyalar cəlb edilməsi üçün müxtəlif stimullaşdırıcı mexanizmlər tətbiq edir [3-6].

Yaşadığımız XXI əsrdə elm və texnikanın sürətli inkişafı bəşəriyyət qarşısında həlli dünənə qədər mümkün olmayan problemlərin aradan qaldırılması üçün geniş imkanlar açmaqdadır.

Ölkəmizdə ordu quruculuğunun mühüm tərkib hissəsi olan hərbi texnika, silah-sursat təchizatı məsələlərinə xüsusi diqqət verilir. Müzəffər ordumuzun 44 günlük Vətən müharibəsində şanlı qələbəsinin həlledici amilləri sırasında yeni texnologiyalar əsasında hazırlanmış ən müasir silahlardan istifadə edilməsi faktı mühüm yer

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

tutur. Bu fakt onu göstərir ki, ölkəmiz öz hərbi-sənaye kompleksini ən yeni və qabaqcıl texnologiyalar əsasında formalaşdırır.

Global Hərbi Güc İndeksində (Global Firepower Index (GFI) - 2021) görə Azərbaycan hazırda dünyanın 138 ölkəsi arasında 64-cü yeri tutur, müdafiə sənayesinin səviyyəsinə görə isə postsovet məkanında dörd aparıcı dövlətdən biridir. Müdafiə sənayesi potensialının artırılması dövlətimizin təhlükəsizliyi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir [8].

Son zamanlar dünya elminin prioritet istiqamətlərindən biri sayılan nanotexnologiya çox böyük sürətlə inkişaf edir. Nanotexnologiya atom və molekullarla sərbəst manipulyasiya etməyə imkan verən texnologiyadır və 0,1-100 nm ölçüdə maddənin quruluş və tərkibini tənzimləmək imkanına malik üsullar toplusudur. Məlumdur ki, 1 nanometr metrə milyardda bir hissəsinə bərabərdir. Nanotexnologiya yeni struktura və unikal xassələrə malik materialların alınmasına imkan verir. Belə materiallardan elm və texnikanın müxtəlif sahələrində: biotexnologiyada, hərbi sənayedə, tibbdə, kənd təsərrüfatında, qida sənayesində, ətraf mühitin mühafizəsində və s. istifadə etmək mümkündür.

Artıq nanotexnologiyanın inkişafı informasiya texnologiyasından sonra üçüncü elmi-texniki inqilab hesab edilir. İnkişaf etmiş ölkələrdə nanotexnologiyanın tətbiq sahələrinə böyük maliyyə vəsaiti ayrılır. Bu gün dünyanın nanotexnoloji mənzərəsinə nəzər salsaq görərik ki, bu elm sahəsi, demək olar ki, bütün tərəqqi etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələri əhatə edir. Artıq dünyanın 65-dən artıq ölkəsində bu prioritet istiqamətdə dövlət proqramları qəbul edilmişdir və bu istiqamətə milyardlarla dollar vəsait ayrılmışdır.

Müstəqillik dövründə Azərbaycanda elm və təhsil sahəsində görülən işlər, əsasən, ölkəmizin dünya elm və təhsil məkanına inteqrasiyasına xidmət edir. Bu sahədə görülən davamlı və miqyaslı işlər beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Bu gün Azərbaycan Respublikasında çalışan alimlərin nanotexnologiya sahəsində apardığı elmi-tədqiqat işləri elmi səviyyəsinə görə aparıcı ölkələrin işlərinə yaxındır. Bu araşdırmalar “Web of Science Clarivate Analytics” (Thomson Reuters) Agentliyinin siyahısına daxil olan jurnallarda uğurla dərc edilir.

[7]-də qeyd edilir ki, respublikamızda nanotexnoloji sahədə aparılan işlər yüksək nəzəri, lakin zəif eksperimental bazaya söykəndiyi üçün, yaxın zamanlarda bu istiqamətə dövlət səviyyəsində dəstək verilməsi vacibdir. Ölkəmizdə nanotexnologiya sahəsində tədqiqat işlərinin inkişafı, etiraf etməliyik ki, hazırda dünya səviyyəsindən xeyli geridə qalır. Azərbaycanda nanotexnologiya sahəsində araşdırmalar elmi-tədqiqat institutlarının və universitetlərin zəif, orta təchizatlı laboratoriyalarında aparılır. Bütün inkişaf etmiş ölkələrdə nanotexnologiyanın inkişafı ilə əlaqədar dövlət proqramları qəbul olunmuş və uğurla həyata keçirilir. Ona görə də Azərbaycanda bu istiqamətdə müəyyən elmi-tədqiqat işləri ilə bərabər, maariflənmə və kədr hazırlığı da həyata keçirilməlidir.

Hal-hazırda ölkəmizin elm və ali təhsil müəssisələrində (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında, Bakı Dövlət Universitetində, Tibb Universitetində, Neft və Sənaye Universitetində, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində və s.) nanotexnologiyanın ayrı-ayrı sahələri ilə əlaqədar pərakəndə şəkildə elmi-tədqiqat

işləri və laboratoriyalar səviyyəsində tətbiqi işlər yerinə yetirilir ki, bunlar da, dünya elminin bu mühüm istiqaməti üçün yetərli hesab oluna bilməz.

İlk dəfə ölkəmizdə 2004-cü il oktyabrın 4-də Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Rumıniyaya rəsmi səfəri zamanı Azərbaycan və Rumıniya universitetləri arasında nanotexnologiya istiqamətində müqavilə imzalandıqdan sonra BDU-da da dünya elminin bu prioritet istiqamətində tədqiqatlara start verildi. Qısa bir zamandan sonra BDU-da Nano Araşdırmalar Mərkəzinin açılışı oldu. Açılış mərasimində dünyanın bir sıra ölkələrindən tanınmış elm və təhsil xadimləri iştirak etdilər. Dünya elminin bu mühüm istiqamətində tədrisi təşkil etmək məqsədilə nanomaterialların kimyəvi fizikası kafedrası yaradıldı. Az sonra BDU-nun fizika, kimya, biologiya fakültələrində təhsilin bakalavr pilləsində bu elmin əsaslarının tələbələrə tədrisinə başlandı. Yeni tədris proqramları, dərsliklər və dərs vəsaitləri hazırlandı. Bakı Dövlət Universitetində 3 istiqamətdə – fizika fakültəsində nanohissəciklərin fizikası, kimya fakültəsində nanomaterialların fiziki kimyası, biologiya fakültəsində nanobiotexnologiya ixtisaslaşmaları üzrə magistr hazırlığına başlandı.

Bakı Dövlət Universitetində nanotexnologiya istiqamətində bir sıra sahələr üzrə uğurlu araşdırmalar aparılır və texnika, tibb, neft, ekologiya, kənd təsərrüfatı və hərbi sahələri əhatə edir. Universitet alimləri müxtəlif texnoloji üsullarla nanohissəciklərin alınması, stabiləşdirilməsi, xassələri və tətbiq imkanlarının müəyyən edilməsi istiqamətində uğurlu araşdırmalar aparırlar [7].

Hal-hazırda Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin “Mühəndislik və tətbiqi elmlər” kafedrası Respublikamızın və digər xarici ölkələrin bir sıra müxtəlif təhsil müəssisələri və elmi mərkəzləri ilə sıx elmi və praktik əlaqə saxlayır. Kafedranın nəzdində tədris laboratoriyaları ilə yanaşı “Kompozit materiallar” Elmi Tədqiqat Mərkəzi də fəaliyyət göstərir. Bu mərkəz, elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasına şirkətlər tərəfindən investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması və cəlb edilməsi məqsədilə respublikanın 6 müxtəlif elmi-təhsil müəssisəsinin: AMEA-nın Fizika İnstitutu, AMEA akademik Y.H.Məmmədəliyev adına Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu, AMEA Polimer Materialları İnstitutu, Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi nəzdində Yüksək Texnologiyalar üzrə Tədqiqat Mərkəzi, habelə Bakı Dövlət Universiteti və Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən Elmi Tədqiqat Laboratoriyaları ilə Birgə Elmi Texniki Əməkdaşlıq Haqqında Müqavilələr bağlamışdır. Hal-hazırda xarici ölkələrlə birgə grant layihələri üzərində ciddi işlər aparılır ki, bu da yeni texnologiyalar əsasında həmin işlərin daha yüksək səviyyədə yerinə yetirilməsinə şərait yaradacaqdır.

Nanotexnologiyanın üsullarından biri kompozit materiallara, polimer materiallara, mayələrə (özlü, özlü-elastiki mayələr, qeyri-bircins mayeşəkilli sistemlər və s.) nanohissəciklərin əlavə edilməsidir [4,9]. Nanohissəciklərin belə mühitlərə daxil edilməsi onların atomar və ya molekulyar səviyyədə strukturunu dəyişir. Bu zaman polimer və ya maye mühitlərin fiziki-kimyəvi və mexaniki xassələrinin dəyişdiyini, həmçinin digər faktorların (temperatur, təzyiq və s.) təsirinin nəzərə alınması ilə belə mühitlərin gərginlik-deformasiya vəziyyətinin araşdırılması məsələləri diqqəti cəlb edir. Yeni tip materiallara, xüsusilə nanokompozitlərə maraq çox yüksəkdir.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Məlumdur ki, polimer və kompozit materiallar, əsasən izotrop olmaqla amorf cismlər kimi qəbul edirlər. Temperaturun artan qiymətləri polimerin molekulyar hərəkətinə təsir etdiyindən, onda axıcılıq qabiliyyəti yaranar və o, özünü özlü maye kimi apara bilər. Nanokompozisiyalı strukturu formalaşdırmaq məqsədilə polimer matrisanın temperaturu nəzərə alınaraq ona müxtəlif üsullarla nanohissəciklər daxil edilir. Bu halda temperatur və nanohissəciklər nəzərə alınmaqla materialın hərəkət tərzinin təsviri zərurəti yaranır. Beləliklə XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq, fizika, kimya və mühəndislik elmlərinin nailiyyətlərinə əsaslanan yeni texnologiyalar hal-hazırda inkişaf etməkdədir. Xüsusilə tətbiq sahələri həddən artıq çox olan nanotexnologiya, intensiv inkişaf edərək, XXI əsrin texnologiyası statusunu qazanmaq ərəfəsindədir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.B. “Biznesin əsasları”, Bakı-2005
2. Atakişiyev, M. Süleymanov Q. «İnnovasiya menecmenti», Bakı-2004
3. Əliyev İ. Milli Elmlər Akademiyasının 60 illiyinə həsr olunmuş təntənəli yığıncaqda çıxışı, 15 dekabr 2005-ci il.
4. Fərzəliyev M.H., Aslanov M.S. Mayeşəkili qeyri-bircins qida sistemlərinin ayrılma prosesinin tədqiqi. “Respublikamızda qida və tekstil sənayesinin inkişaf perspektivləri və qarşıda duran vəzifələr” mövzusunda III Respublika elmi-praktiki konfransının materialları. 21 may 2019-cu il. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC) – Bakı., s. 186-188.
5. Qasımzadə C. <http://unec.edu.az/application/uploads/2016/07/mil.pdf>.
6. Vəliyev D.Ə. Azərbaycanın global iqtisadiyyata inteqrasiyası. Bakı-2008, 428 s.
7. Ramazanov M.Ə. Azərbaycanda nanotexnologiyanın inkişafı və perspektivləri. <https://xalqgazeti.com/az/news/23530>.
8. Rəcəbova M. Müdafiə sənayesinin istehsal imkanları daha da genişlənir <https://www.respublica-news.az>.
9. Рамазанов М.А., Асланов М.С. Synthesis of toe Maxwell model based on nanoparticles. Digest Journal of Nanomaterials and Biostructures, ISSN1842-3582, Vol.7, No.2, Romania, April-June 2012, p.817-822.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

SOVETLƏR BİRLİYİNİN SÜQUTU ƏRƏFƏSİNDƏ AZƏRBAYCANA QARŞI ERMƏNİ TƏCAVÜZKARLIĞI (1988-1991-Cİ İLLƏR)

t.e.d., professor Həsənov Vəkil Səfiyar oğlu

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,

Bakı, Azərbaycan Respublikası

hasanovvakil@mail.ru

Xülasə

XX əsrin sonlarında dünyanın ən qorxunc imperiyalarından olan Sovetlər Birliyi süqut etdi. İmperiyanın süqutu zorla bu birliyə daxil olmuş xalqlara acı fəlakətlər gətirdi. Ən çox ziyan çəkmiş respublikalardan biri Azərbaycan oldu. Sovetlər Birliyinin süqutu ərəfəsində Azərbaycana qarşı erməni təcavüzkarlığı başladı. Tarixi Azərbaycan torpaqlarından - Qərbi Azərbaycandan azərbaycanlıların deportasiyası prosesi həyata keçirildi. Azərbaycanın daxilində erməni terroru və separatçılıq hərəkatı Mərkəzi hökumətin köməyi ilə geniş vüsət aldı. Azərbaycanın tarixi torpaqları təcavüzkar ermənistan tərəfindən işğal olundu. Belə bir ağır vəziyyətdən çıxmağın yeganə yolu Azərbaycanın öz dövlət müstəqilliyini bərpa etməsi ola bilərdi.

Azərbaycan xalqının gərgin mübarizəsi nəticəsində Azərbaycan ötən əsrdə ikinci dəfə öz müstəqilliyini bərpa etdi. Müstəqil Azərbaycan Respublikası müstəqilliyin 30 ilində dünyanın ən qabaqcıl və inkişaf etməkdə olan ölkələrdən birinə çevrildi.

Açar sözlər: Azərbaycan, respublika, müstəqillik, terror, deportasiya.

Sovetlər Birliyinin süqutu ərəfəsində Azərbaycana qarşı XX əsrdə erməni təcavüzünün yeni mərhələsi başlandı. Bu hadisələrin növbəti mərhələsi 1988-ci il yanvarın 25-də, fevralın 18 və 23-də Ermənistandan azərbaycanlıların Azərbaycana yeni dəstələrlə gəldiyi vaxtlardan başlanmışdı. Gələnlərin sayı 4 min nəfərə yaxın olmuşdur. Bu, hələ hadisələrin “gizli” dövrü idi və həmin vaxt Ermənistan SSR-də ermənilər azərbaycanlılara qarşı hədə-qorxu gəlməklə, onları şantaj etmək və döyərək bunları həyata keçirirdilər. 1989-cu ilin martında Ermənistan SSR Ali Sovetinin 13 nəfər və yerli Sovetlərin 176 nəfər azərbaycanlılardan ibarət deputatlarının imzası ilə “1988-ci ilin fevral-dekabr aylarında erməni ekstremistləri tərəfindən öz dogma ocaqlarından vəhşicəsinə qovulmuş Ermənistan SSR-in qəsəbə, kənd, şəhər, rayon və Respublika Ali Soveti deputatlarının və onların azərbaycanlı seçicilərinin başlarına gətirilmiş müsibətlər haqqında SSRİ Ali Sovetinin xalq deputatlarına, SSRİ-nin səlahiyyətli hakimiyyət orqanlarına, dünyanın bütün xalqlarına, Azərbaycan xalqına” müraciəti qəbul olundu. Müraciətdə deyilirdi: “Qatı erməni millətçilərinin planı, əslində, respublikanı qeyri-xalqlardan təmizləmək və 1988-ci il dekabrın 10-u “Ermənistanı türklərsiz respublika” elan etməkdən ibarət idi”.

Ermənilər öz məqsədlərinə nail olmaq üçün qorxutmaq və əliyalın xalq arasında vahimə yaratmaq üsullarından məharətlə istifadə edirdilər. Bu işlər Respublika rəhbərliyinin bilavasitə təşkilatçılığı ilə həyata keçirilirdi. Müraciətdə qeyd olunurdu ki, ekstremistlər bu işi həyata keçirmək üçün respublika rəhbərliyinin xeyir-duası ilə aşağıdakı üsulları tətbiq etməklə həyata keçirirdilər: azərbaycanlılar arasında vahimə və qorxu yaradaraq, Ermənistan SSR-dən onların qaçmasına nail olmaq, iqtisadi təzyiq metodundan istifadə edərək, çörək, ərzaq və gündəlik tələbat mallarının verilməsini məhdudlaşdırmaq: ərzaq üçün şəhərlərə və rayon mərkəzlərinə gedən

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

azərbaycanlıları təhqir etmək, döymək, qarət etmək; azərbaycanlıların qəbiristanlıqlarını, tarixi abidələrini dağıtmaq; toy şənliklərinə və şadlıq məclislərinə quldurcasına hücum etməklə. Xuliqanlıq hərəkətləri Masis, Vardenis, İcəvan, Ararat rayonlarında daha kütləvi xarakter daşıyırdı. Azərbaycanlıların daha sıx yaşadığı və əhalinin əksəriyyətini təşkil etdiyi rayonlarda belə, rəhbər vəzifələrə ermənilər təyin olunur, təcrübəli və savadlı mütəxəssis kimi yetişən azərbaycanlılar dərhal hər cür bəhanə və böhtanla rəhbər vəzifədən uzaqlaşdırılır, onların yerinə səriştəsiz ermənilər təyin edilirdi. Kənd təsərrüfatında azərbaycanlıların aparıcı mövqeyini və respublikada kənd təsərrüfatı sahəsində onlarca yüksəkixtisaslı azərbaycanlı kadrların olmasına baxmayaraq, Respublika Dövlət Aqrar Sənaye Komitəsində bir nəfər də olsun azərbaycanlı yox idi. İrqi ayrışdırıcı siyasəti nəticəsində ali təhsilli yüzlərlə azərbaycanlı iş axtarmaq üçün dogma od-ocağını tərk etməyə məcbur olurdu. Bu siyasətə etiraz etməyə cəsarət edənlər isə müxtəlif üsullarla susdurulurdu; azərbaycanlıların yaşadıkları yerlərdə Bakıdan radio verilişlərinə qulaq asmaq imkanı belə, yaradılmırdı və s. 1988-1989-cu illərdə Ermənistan SSR-dən 270 min azərbaycanlının qovulması əsl genosid siyasəti kimi qiymətləndirilməlidir. Uzun illər boyu və diqqətlə hazırlanmış bu plan vəhşi saqqallılardan ibarət və məharətlə təşkil olunmuş erməni quldur dəstələri tərəfindən günahsız azərbaycanlı qocalar, qadınlar və körpələr soyuqqanlıqla döyülüb incidilir və ağılagəlməz vəhşiliklə öldürülürdü. Ermənilərin xalqımıza qarşı həyata keçirdiyi bu qanlı divantutma hadisələri barədə SSRİ-nin ali hakimiyyət orqanlarına etdikləri sayısız-hesabsız müraciətlər laqeydliklə qarşılır, onların taleyi yenə də erməni cinayətkarlarına tapşırılırdı. 1988-1991-ci illərdə Ermənistandakı 185 azərbaycanlı kəndindən 257 min nəfərə yaxın Azərbaycanlı qovulmuşdu. Azərbaycanlılara məxsus 51 min ev, 165 sovxoz və kolxozun əmlakı qalmış, çoxlu mal-qara talan edilmiş, 255 nəfər azərbaycanlı öldürülmüş, 1154 nəfər yaralanmış, yüzlərlə adama işgəncələr verilmişdi. 1987-ci il oktyabr plenumunda H.Əliyevin istefaya göndərilməsi ermənilərin əl-qolunu açdı. Artıq 1988-ci il fevralın 13-də Xankəndində Vilayət Partiya Komitəsinin binası qarşısında ilk mitinq keçirildi. Buraya 400 nəfərə yaxın adam çıxarılmışdı. Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi hərəkəti getdikcə daha da genişləndi, xaricdəki erməni diasporu, Eçmiədzinin rəhbərlik etdiyi bütün dünyaya səpələnmiş erməni qriqorian kilsəsi Sumqayıt hadisələrini əldə dəstəvüz edərək, Azərbaycana qarşı geniş təbliğat kampaniyası aparırdılar. Dinc tətilər vasitəsi ilə təzyiq edərək DQMV-nin Ermənistanla birləşdirilməsinə inamlarını itirən ermənilər terror, güc tətbiqi və müharibə variantlarına hazırlanırlar. Erməni hərəkətinə bir qrup erməni millətçisi arxasından yenə də kommunist-daşnaklar, DTK agentləri rəhbərlik edirdi. Moskvada ermənilərin “Milli müqəddaratın müstəqil təyin edilməsi birliyi” və “Siyasi məhbusların müdafiəsi üzrə erməni komitəsi” bu istiqamətdə fəal iş aparırdı. “Qarabağ” komitəsinin Azərbaycanda, xüsusən Dağlıq Qarabağda uzun müddət gizli fəaliyyət göstərən yerli təşkilatı “Krunk” adı altında açıq fəal mübarizəyə başlamışdı, “Miatsum” (birləşmə) hərəkəti genişlənirdi. 1988-ci il martın 2-də “DQMV-nin Ermənistanla birləşdirilməsi uğrunda mübarizə komitəsi” - iri müəssisə rəhbərlərini birləşdirən 55-lər komitəsi yaradılmışdı. Dünyada baş verən dəyişiklikləri vaxtında və düzgün qiymətləndirmək, Azərbaycan xalqını gözləyən təhlükələri görmək və qabaqlayıcı tədbirlər həyata keçirmək, vahid milli platforma yaratmaq əvəzinə, Azərbaycan rəhbərliyi bağışlanılmaz bir passivlik, laqeydlik nümayiş etdirdi. Başsız qalmış xalqın kortəbii etiraz hərəkətləri

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

səmərəli nəticə vermirdi. 1988-ci il fevralın 12-də Yerevanda böyük antitürk mitinqi keçirildi. “Ermənistanı türklərdən təmizləməli!”, “Ermənistanda ermənilər yaşamalıdır!” və başqa millətçi şüarlar səslənirdi. Fevralın 21-də erməni vandalları Yerevanda qalmış son məscidə hücum edib onu dağıtdılar. Azərbaycan aşiq sənətinin dahisi Ələsgərin qəbri təhqir edildi. Böyük şair Səməd Vurğunun abidəsi uçuruldu. Azərbaycanlılara qarşı terror 1988-ci ilin əvvəllərində Vedibasarda xüsusən genişləndi. Qız-gəlinlər, ağsaqqallar təhqir edilir, kəndlər talan olunurdu. Döyülmüş, alçaldılmış, heç yerdən köməyi olmayan 4000 nəfər adam ev-əşiyini atıb piyada, ayaqyalın-başıaçıq, böyük çətinliklərlə qarlı dağ keçidlərini aşıb Azərbaycana gəlməyə məcbur oldu. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətindəki ermənilər bundan ruhlanaraq, daha fəal siyasi aksiyalar keçirməyə başladılar. 1988-ci ilin əvvəllərindən Xankəndində erməni əhalisi ardı-arası kəsilməyən kütləvi mitinqlər, nümayişlər keçirirdi. Fevral ayının 15-18-də vilayətin, Şuşadan başqa, bütün rayon sovetlərində sessiya keçirildi və DQMV-nin Azərbaycan SSR tərkibindən çıxarılıb Ermənistan SSR tərkibinə verilməsini tələb edən qərarlar qəbul olundu. Mitinqçilərin tələbi ilə fevralın 20-də Vilayət Sovetinin sessiyası “DQMV-nin Azərbaycan SSR tərkibindən çıxarılıb Ermənistan SSR tərkibinə verilməsi haqqında” qərar qəbul etdi. Fevralın 21-də vilayətin Əsgəran rayonunda ermənilərin iki nəfər azərbaycanlıyı öldürməsi, 19 nəfəri yaralaması vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Dünya ictimaiyyətinin gözündə öz əməllərinə haqq qazandırmaq üçün ermənilər 1988-ci il fevralın 28-də Sumqayıtda fitnəkarlıq törətdilər. Ermənilərin törətdiyi bu faciə nəticəsində şəhərdə 32 nəfər, o cümlədən 26 erməni, 6 azərbaycanlı qətlə yetirildi. Ermənilər istəklərinə nail oldular. Onlar bu faciəni ağlasığmaz uydurmalarla bəzəyib, beynəlxalq ictimaiyyətdə azərbaycanlılara qarşı mənfi münasibət yaratmağa çalışdılar. Sumqayıt fitnəkarlığından sonra Ermənistanda hökumətin və “Qarabağ hərəkəti” liderlərinin mütəşəkkil şəkildə təşkil etdiyi qanlı antitürk hərəkəti daha da genişləndi. Bu işdə yaxşı silahlandırılmış erməni qeyri-formal hərbi birləşmələri fəal iştirak etdilər. 1988-ci il martın 2-də Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların yeni böyük bir dəstəsi təqibdən yaxa qurtarıb Zəngilan rayonuna gəldi. Martın 10-da Yerevandan cənubda Mehmandar kəndindən dörd sakin qətlə yetirildi. Martın 25-də Ararat rayonunun Vedi, Şirazlı, Xalisə və Şidli kimi azərbaycanlı kəndlərindən 100-dən çox ev talan edilib yandırıldı, əhalisi qovuldu. Mayın ortalarından Yerevan yaxınlığındakı azərbaycanlı kəndlərinə yenidən basqın edildi. Şirazlı kəndinin 880 nəfər sakini SSRİ-Türkiyə sərhədinə qaçıb orda sığınacaq tapdı. Ararat rayonunda daha beş azərbaycanlı kəndinin on minə qədər sakini silahlı erməni quldurlarından yaxa qurtarıb qaçqınlara qoşuldu. Erməni faşistləri Quqark rayonunda daha dəhşətli faciələr törətdilər. 1988-ci il noyabrın sonu, dekabrın əvvəllərində bu rayonda 70 nəfər azərbaycanlı qətlə yetirildi. Rayonun təkcə Gözəldərə kəndində 21 nəfər, o cümlədən altı qadın və üç körpə öldürülmüşdü. Vartanada 17 azərbaycanlı qətlə yetirilmişdi. Ermənistanda azərbaycanlıların soyqırımı hətta burada 7 dekabrda baş verən dəhşətli zəlzələdən sonra belə dayanmaq bilmədi. Erməni millətçillərinin azərbaycanlılara qarşı qanlı əməlləri nəticəsində Ermənistanda bir nəfər də azərbaycanlı qalmadı. Onların son nümayəndələri - Nüvədi kəndinin əhalisi 1991-ci il avqustun 8-də bir gün içərisində sovet əsgərlərinin köməyi ilə Ermənistandan qovuldu. Azərbaycanlılar sonradan Ermənistan dövlətinin ərazisi olmuş doğma

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

torpaqlarında tam soyqırırma məruz qaldılar. Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı törədilən cinayətlərin Moskvada, habelə müvəffəqiyyətlə aldadılmış dünya ictimaiyyəti tərəfindən soyuqqanlıqla qarşılınması Dağlıq Qarabağda separatçıların əl-qolunu daha da açdı. Erməni separatçıları daha da qızışdılar. Yerevanda vərəqələr yayılırdı: “Ermənilər mitinqləri qurtarın, silaha sarılın və türkləri əzin!”. Ermənistan SSR Ali Soveti 15 iyun 1988-ci il tarixli qərarı ilə kobudcasına Azərbaycanın daxili işinə qarışaraq, DQMV-ni Ermənistanın tərkibinə qəbul etməyə razılıq verdi. Azərbaycan SSR Ali Soveti XI çağırış VII sessiyası 17 iyun 1988-ci il tarixli qərarı ilə DQMV Xalq Deputatları Soveti sessiyasının 20 fevral tarixli qərarını qeyri-qanuni akt kimi qiymətləndirdi. İyunun 21-də vilayət Xalq Deputatları Sovetinin fəvqəladə sessiyası SSR Ali Sovetinə müraciətlə Dağlıq Qarabağın Ermənistan SSR-ə verilməsini xahiş etdi. İyulun 12-də Vilayət Sovetinin sessiyasında DQMV-nin Azərbaycan SSR tərkibindən çıxması barədə qeyri-qanuni qərar qəbul olundu. Moskvanın səlahiyyətli nümayəndəsi A.Volskinin iki xalq arasında kompromis yaratmaq adı altında ermənipərəst missiyası vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Xankəndində tətıl və nümayişlər ara vermirdi. 1988-ci il sentyabrın 18-də ermənilər Xocalıya hücum etdilər. Qanlı toqquşma baş verdi. Sentyabrın 21-i, oktyabrın 18-də Xankəndində azərbaycanlıların və buna cavab olaraq Şuşada ermənilərin evləri, avtomobilləri yandırıldı. Noyabrın 24-də Ermənistan ərazisindən silahlı quldurlar Qubadlı rayonunun Eyvazlı, Davudlu və Qədirli sərhəd kəndlərinə soxulub qırğın törətdilər. Eyvazlı kəndi tamamilə yandırıldı. SSRİ Ali soveti Rəyasət Heyəti vəziyyəti nizama salmaq üçün Azərbaycanın hüquqlarını yenidən kobud sürətdə pozaraq 1989-cu il yanvarın 12-də “Azərbaycan SSR-in DQMV-nin xüsusi idarəçilik formasının tətbiqi haqqında” qərar qəbul etdi. A.Volskinin başçılığı ilə Muxtar Vilayət Xalq Deputatları Soveti, onun İcraiyyə Komitəsi hüququnda birbaşa Moskvaya tabe olan müvəqqəti Xüsusi İdarə Komitəsi (XİK) təşkil edildi, bütün dövlət və ictimai orqanların səlahiyyəti dayandırıldı. XİK vilayətdə qayda-qanunu bərpa etmək əvəzinə onu Azərbaycana bağlayan əlaqələrinin tam qırılmasına, azərbaycanlıların buradan qovulmasına, ermənilərin silahlanmasına və quldur dəstələrində birləşməsinə şərait yaratdı. DQMV-də, Laçın, o vaxtkı Şaumyan (Ağcakənd) və Xanlar (indiki Goranboy rayonunun bir hissəsi) rayonları ərazisində silah və sursat cəbhəxanaları yaradıldı. Dağlıq Qarabağda “Böyük Ermənistan” vahid cəbhəsində birləşən 80 hərbi-terrorçu qrup fəaliyyət göstərirdi. Ermənistanda DQMV Mardakert (indiki Ağdərə) rayonundakı gizli təyyarə meydanına silah və sursat daşıyırdı. Azərbaycanlılardan isə adi ov silahları da müsadirə edilirdi. Onlardan 18 min ov silahı alınmış, yaxşı silahlanmış düşmən qarşısında əliyalın, müdafiəsiz vəziyyətə salınmışdılar. 1989-cu il iyunun 13-dən başlayaraq, vilayətdə azərbaycanlılar yaşayan məntəqələr blokada alındı. Sovet ordu hissələrinin köməyi ilə erməni quldurları -“saqqallılar” Xankəndindən bütün azərbaycanlıları - 14 min nəfəri qovub çıxartdılar. Avqustun sonlarında isə bir hissəsi qırıldıqdan sonra azərbaycanlılar Cəmilli, Həsənabad və Daşbulaq kəndlərini tərk etməyə məcbur oldular. İyulun sonlarında Şaumyan rayon xalq deputatları Sovetinin erməni deputatları “sessiya” adlandırdıqları yığıncaqlarında bu rayonun DQMV-də “xalq adından çıxış edən nümayəndələrin qurultayı” oldu və burada “Milli Şura” - vilayətin qondarma “ali hakimiyyəti orqanı” seçildi. Azərbaycan demokratik qüvvələrinin təkidli tələbi ilə

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

SSRİ Ali Soveti 1989-cu il noyabrın 28-də Dağlıq Qarabağda Xüsusi İdarə Komitəsini ləğv etdi. Vilayətin idarəsi SSRİ Ali Sovetinin Xüsusi Komissiyasının nəzarəti altında Azərbaycan SSR Təşkilat Komitəsinə tapşırıldı. Lakin yenə mərkəz tərəfindən qəti tədbirlərin görülməməsi erməniləri yeni təhrikçi hərəkatlərə şirnikləndirirdi. Ermənistan SSR Ali Soveti isə 1989-cu il dekabrın 1-də “Ermənistan SSR-ə Dağlıq Qarabağı birləşdirmək haqqında” qeyri-qanuni qərar qəbul etdi. Xankəndində Ermənistanın dövlət bayrağı qaldırıldı. İdarəçilik işləri, müəssisələr bu respublikanın nazirlik və baş idarələrinə tabe edildi. 1990-cı il yanvarın 9-da DQMV-nin 1990-cı il üçün sosial-iqtisadi inkişaf planı Ermənistan SSR-in dövlət planına daxil edildi. 1990-cı ildə Azərbaycan ərazisində DQMV-də Ermənistan SSR Xalq deputatları seçkiləri üzrə qeyri-qanunu seçki dairələri təşkil edildi və “deputatlar” seçildi. Vəziyyət gərgin idi. Ermənistan hərbi birləşmələri tez-tez Azərbaycan ərazisinə basqın edirdilər. Naxçıvan MSSR Ermənistan tərəfindən blokadaya alınmışdı. Ermənilər Azərbaycan dəmiryolunun Ermənistanın Mehri rayonu ərazisindən keçən hissəsində qatarların hərəkatinə mane olur, onları atəşə tuturdular. 1990-cı il yanvarın 12-də düşmən bir neçə hərbi vertolyotla Xanlar rayonun Quşçu kəndinə desant ataraq, dinc əhaliyə vəhşicəsinə divan tutdu, onlarla adam - qadın, uşaq və qoca məhv edildi. Erməni faşistləri Naxçıvanın Kərki kəndinə basqın edib yanvarın 18-də onu tutdu və 320 sakini qovub çıxartdı. Bu əməliyyatlarda sovet qoşun hissələri də iştirak edirdi. Martın 24-də gecə üç erməni hərbi hissəsi rusların köməyi ilə Qazax rayonunun Bağanis-Ayrım kəndinə hücum etdi, kəndin 7 sakini, o cümlədən iki qadın və iki aylıq körpə işgəncə ilə öldürülüb yandırıldı, 11 ev talan edildi və külü göyə sovruldu. Erməni quldurları rusların köməyi ilə sərhəd zonalarındakı Azərbaycan kəndlərinə basqınları davam etdirirdilər. Avqustun 18-20-də erməni hərbi hissələri rusların, vertolyot və ağır texnikanın köməyi ilə Qazax rayonuna hücum etdi. Bağanis-Ayrım kəndi yenə dağıdıldı, əhaliyə işgəncələr verildi. Vəhşilər bir kişini ot tayasında yandıraraq ətrafında yallı getmişdilər. Ermənilərin Zəngilan, Qubadlı və Laçın rayonu kəndlərinə də hücumları ara vermirdi. Qubadlının Yuxarı Cibikli kəndinin əhalisi düşməne mərdliklə müqavimət göstərmiş, 20 qulduru məhv etmişdi. Burada olan Sovet Ordu hissəsi, demək olar ki, seyrçi mövqə tutmuşdu. Vəziyyəti gərginləşdirmək üçün erməni terrorçuları hər vasitədən istifadə edirdilər. 1989-cu il setyabrın 16-da onlar Tiflis-Bakı şəhərlərarası sənişin avtobusunu Yevlax şəhəri yaxınlığında partlatdılar. 1990-cı il avqustun 10-da Xanlar rayonunda Tiflis - Ağdam sənişin avtobusunda yeni terror aktı törətdilər. Partlayış nəticəsində 17 nəfər həlak oldu və 15 nəfər yaralandı. 1991-ci il iyulun 31-də erməni terrorçuları Moskva - Bakı sənişin qatarında Mahaçqala yaxınlığında böyük partlayış törətdilər. Nəticədə, 15 sənişin həlak oldu, 16 nəfər ağır yaralandı. Buna oxşar cinayət 1991-ci il mayın 30-da Kolonyurd stansiyası yaxınlığında baş verdi. Sənişin qatarının partladılması nəticəsində 12 nəfər həlak oldu. Bir qədər əvvəl Rostov şəhəri yaxınlığında Simferopol - Bakı qatarını da partlatmağa cəhd edilmişdi. İmperiya milli münafiqəni daha da dərinləşdirirdi. Lakin bu yolla imperiyanın xalqlar üzərində ağalığını saxlaması artıq mümkün deyildi. Onun süqutu gündəngünə yaxınlaşırdı.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Ədəbiyyat

1. Paşayev A.Ə. XIX-XX əsrlərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları, soyqırımları və deportasiyalar (arxiv sənəd və materialları əsasında). Bakı: 2011.
2. Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX-XXI вв.). Баку: 2002
3. Köçərli T.Q. QARABAĞ (Qarabağ tarixinin saxtalaşdırılması əleyhinə). Bakı: 2002.
4. Həsənov V.S. Azərbaycan tarixi. Bakı: 2016.
5. Erməni terroru. Bakı: 2005.
6. Ermənilərin Azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasəti və onun acı nəticələri. Bakı: 2017.

İŞGALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİN KURQAN ABİDƏLƏRİ

t.ü.f.d., baş müəllim Həsənova Cəmilə Vaqif qızı
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti – UNEC
Cemile.hasanova@unec.edu.az

Xülasə

Erkən tunc dövrü (IV minilliyin birinci - III minilliyin ikinci yarısı) Azərbaycan ərazisində çox mühüm tarixi hadisələrin baş verdiyi döndür. Belə ki, ilk ictimai əmək bölgüsü, ana xaqanlıqından ata xaqanlıqına keçidin baş verməsi, nəinki insanların ictimai-siyasi həyatında, hətta dəfn adətlərində və qəbir abidələrində də öz əksini tapmışdır. Bu dövrdə Mil-Qarabağ ərazisində yalnız kurqan qəbir abidələri aşkar edilib, məqalədə bunun səbəbi araşdırılacaq. Kurqan abidələrindən tapılan maddi mədəniyyət nümunələri haqqında məlumat verilmək. Bunun üçün maddi mədəniyyət nümunələrinin analizləri aparılacaq.

Eyni zamanda bu dövrün kurqan abidələrində kremasiya adət-ənənəsini də müşahidə olunur. Bunun təsadüf və ya hər hansı adətlə bağlı olduğu araşdırılacaq. Həmçinin kurqanlarda kütləvi dəfn etmələrə də rast gəlinir. İnsanların nə üçün bu cür dəfnlərə üstünlük verdiklərini araşdıracağıq.

Açar sözlər: erkən tunc, əmək bölgüsü, toxa, kurqan.

Giriş

Azərbaycanın qədim dövr abidələrinin zənginliyi baxımından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən tarixi Qarabağ ərazisində arxeoloji tədqiqatlara hələ XIX əsrin 90-cı illərindən başlanılmışdır. Erkən tunc dönmində (IV minilliyin birinci - III minilliyin ikinci yarısı) Mil-Qarabağ ərazisində kurqan abidələrə rast gəlinmişdi [4]. Bu kurqan abidələrinin bəzilərində kremasiya adət-ənənəsinə, bəzilərində kütləvi dəfn etmələrə rast gəlinmişdir. Məqalədə bu fikri əsaslandırmaq üçün tapılmış maddi mədəniyyət nümunələri və şəkillər öz əksini tapacaq.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Erkən tunc dönəmində insanların həyatında böyük dəyişikliklər baş verməyə başladı. Bu da onların qəbir abidələrində öz əksini göstərməyə başladı. İlk ictimai əmək bölgüsü baş verdi: əkinçilik maldarlıqdan ayrıldı. Əslində bu hadisənin baş verməsi ilk sinifli ziddiyyətlərin kəskinləşməsinə və tayfa birliklərinin yaranmasına gətirib çıxartdı. Bəlkə də bu üzdən insanlar kurqan abidələrinə üz tutmağa başlamış oldular.

Eyni zamanda erkən tunc dönəmində toxa əkinçiliyi xış əkinçiliyi ilə əvəz olundu, bu da ana xaqanlığından ata xaqanlığına keçidin əsasını qoymuş olur. Artıq cəmiyyətdə kişilərin rolu artmış və heç də təsadüfi deyil ki, tapılan kurqan abidələrində çoxsaylı silah-sursatlara rast gəlinir.

Eyni zamanda kurqan abidələrinin mövcud olması heç də sosial həyatla, baş verən ictimai əmək bölgüsü ilə əlaqədar olmamışdı. Bəlkə də insanlar kurqan abidələrə kollektiv dəfn etmənin həyata keçirilməsi üçün və ya dəfn etmə üçün daha az ərazi ayırmaq üçün bu cür kurqanlara üz tutmuşdular [2].

Nəticə olaraq, erkən tunc dönəmində kurqan abidələrinin mövcud olması bir daha Azərbaycanın eyni zamanda Mil-Qarabağ ərazisinin qədim yaşayış məntəqəsi olmasını sübuta yetirmiş olur.

2. Dağlıq zonanın qəbir abidələri

2.1. Xaçınçayın ilk tunc dövrü kurqan abidələri

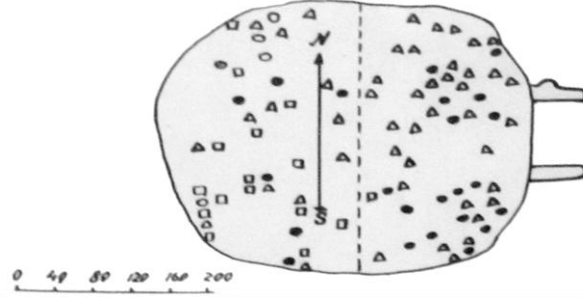
Tədqiqatçıların verdiyi məlumata görə Mil-Qarabağ bölgəsində erkən tunc dövrünə aid edilən ilk abidələr qrupu Qarabağın Dağlıq hissəsindəki Xaçınçay kurqanlarıdır [6]. Şuşa real məktəbinin müəllimi işləmiş E.Resler XIX əsrin 90-cı illərində bir çox abidələrlə yanaşı, Xaçınçayın sağ sahilində yerləşmiş kurqanlarda da qazıntılar aparmışdır. Xaçınçay kurqanlarının ilk tunc dövrünə aid olması ilə bağlı mülahizəni birinci dəfə akademik B.B.Piotrovski irəli sürmüş və onu əsaslandırılmışdır. 1949-cu ildə Leningrad Dövlət Universitetinin nəşr etdirdiyi “Zaqafqaziyanın Arxeologiyası” [8] adlı əsərdə qeyd etmişdi.

E.Reslerin də göstərdiyi kimi, kurqanların yerləşdiyi sahə çox mənzərəli olub, çay sahilinə yaxın hündürlükdədir. Kurqanlar xarici əlamətləri ilə bir-birindən o qədər də seçilməmişdir. Örtükləri əsasən yaygın dairəvi quruluşlu, ətəklərində diametri 10 m-dən 20-25 m-ə qədər çatmışdır. Kurqan örtüklərinin hündürlükləri 1,25 m-dən 2,5 m civarında olmuşdur. Müəyyən olunmuşdur ki, kurqan örtükləri iri ölçülü çay daşlarından və qum qatından qurulmuşdur [10]. Yaxınlıqdakı Xaçın çayının vadisi hər iki materialla (daş və qum) həmişə zəngin olmuşdur (tablo 1).

Onun qazıntı apardığı beş kurqandan üçündə adi dəfn etmə (inqumasiya), qalan ikisində isə ölüyandırma (kremasiya) adətinin varlığı aşkarlanmışdır.

1 saylı kurqan ən cənub-qərbdəki abidədir. Kurqan xəndək və quyu açmaq üsulu ilə qazılmışdır, yəni hündürlüyü 2 m, diametri oturacaqda 10 m, yastı zirvəsində isə diametri 7,5 m olan kurqan örtüyü, bütövlükdə təmamilə təmizlənməmişdir.

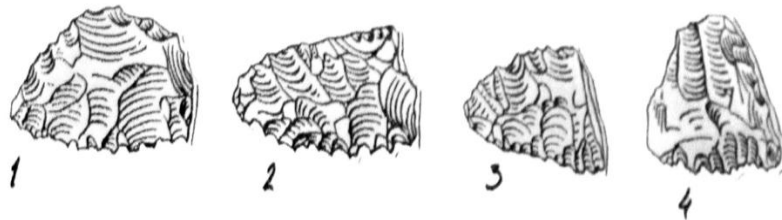
Burada daş və qum, azacıq torpaq qatışıq kurqan örtüyünün içərisində dörd (4) insan nəşinin qalıqları aşkar olunmuşdur. Emil Reslerin məlumatına görə heç bir qəbir kamerası olmayan bu kurqan örtüyündəki dəfn olunanlar oturdulmuş halda, üzləri şərqə olmaqla qoyulmuşdur. Maraqlıdır ki, ölülərin yanında xırda qab fraqmentləri nəzərə alınmazsa, arxeoloji materiallara təsadüf olunmamışdır [5].

2 sayılı kurqan birincidən 75 m aralıda, onun cənub-qərbində yerləşmişdir. Daş, çınqıl və azacıq torpaqlı qum qatışıqlı kurqan örtüyünün hündürlüyü 1,25 m, diametri oturacaqda 20-25 m, yastı zirvəsində isə 7,5 m olmuşdur. Örtük qatında onun şərq hissəsində aşkar olunmuş dördkünc quruluşlu torpaq qəbrində arxası üstə uzadılmış halda, başı cənub-qərb, ayaqları şimal-şərq istiqamətində olan ölü dəfn olunmuşdur. Əgər qədim dövrlərdə ölümlərin əsasən sağ və sol yanı üstə müxtəlif dərəcədə bükülmüş halda dəfnini nəzərə alsaq, burada mərhumun arxası üstə dəfni bir qədər ənənədən kənar qeyri-adi hal kimi görünür. Dəfndən sonra mərhumun üzəri kiçik daşlar və qumla, habelə xırda çınqılla örtülmüşdür.

Bu qəbrin artefaktları aşağıdakılardan ibarət olmuşdur: müxtəlif tip və quruluşlu keramika nümunələri daş toppuz, tuncdan hazırlanmış yarpaqvari tiyəsi olan xəncər, dəvəgözü və çaxmaqdaşından hazırlanmış alətlər, istehsal tullantıları.

Keramika nümunələri əsasən müxtəlif qablara məxsus olan fraqmentlər halında təmsil olunmuşlar. Fraqmentlərə əsasən onların küpə, bardaq, xeyrə, cam və s. tiplərə aid olmasını güman etmək olar. Saxsı qabların biri bütöv halda qalmışdır. Son dərəcə orijinal quruluşlu və naxışlı bu qab diqqəti, xüsusilə cəlb edir. Bu qab qara cilalı, çəhrayı astarlı olub, səthində və ətrafında qabarıq xətlər olan medalyon rəsmi çəkilib. Qabın tək qulpu lentvari biçimlidir və Kür-Araz mədəniyyəti üçün xarakterik əlamətlərə malikdir. Fraqmentlərdəki naxışlarda özəllik qabarıq xətlərin arasına əlavə olunmuş “mirvari” naxışlardan ibarətdir [7].

Tablo 2.

Dəvəgözü və çaxmaqdaşından hazırlanmış alətlərin sırasında isə bıçaqvari lövhələr, ərşin, qaşov durur. 2 sayılı kurqan qəbrinin materialları içərisində qızıl lövhədən hazırlanmış səthi relyefli-nöqtəli bəzəklə örtülmüş silindrik möhür diqqəti xüsusilə cəlb edir [3]. Xatırladaq ki, bütövlükdə Azərbaycanın tunc dövrü

abidələrində çoxsaylı tunc əşyaların fonunda qızıl əşyalara nadir hallarda təsadüf olunmuşdur. Xüsusilə ilk tunc dövrü abidələrində onlar hədsiz azdır.

Qəbirdən məlum olan, daşdan hazırlanmış toppuz başlığı da diqqəti cəlb edir. Mərqəldən hazırlanması güman edilən toppuzun ağaca keçirilməsi üçün ortadakı deşiyi silindrikdir. Onun diametri 4,5 sm-dir.

3 saylı kurqan 2 saylıdan 130 m qərbdə, 4 saylıdan isə 43 m qərbdə yerləşmişdir. Oturacaqda diametri 18,5 m, yuxarı hissədəki yastı zirvədə diametri 8 m, hündürlüyü 2,5 m çatmışdır. Kurqanaltı bərk qumluq qatda qazılmış düzbucaqlı adi qəbirdə yanaşı olaraq, arxası üstə uzadılmış iki insan skeleti təmizlənmişdir. Dəfndən sonra qəbrin içərisi daş və çay qumu ilə doldurulmuş, üstədən kurqan qurulmuşdur. Kurqanaltı qəbirdəki ölümlərin yanından tapılmış əşyalar 2 saylı kurqanla nisbətə xeyli azdır. Buraya 2 saylı kurqandan məlum olan tunc xəncərin oxşarı (uzunluğu 145 m), tunc məftilin bir neçə dəfə dolanması ilə düzəldilmiş bəzək əşyası (onun üzərinə nazik tunc fərqədən üzlük çəkilmişdir), habelə saxsı qab sınıqları daxildir [1].

Bu kurqanlar ölümlərin adi qaydada, yəni inqumasiya üsulu ilə dəfn olunmuş abidələr sırasında olanlardır.

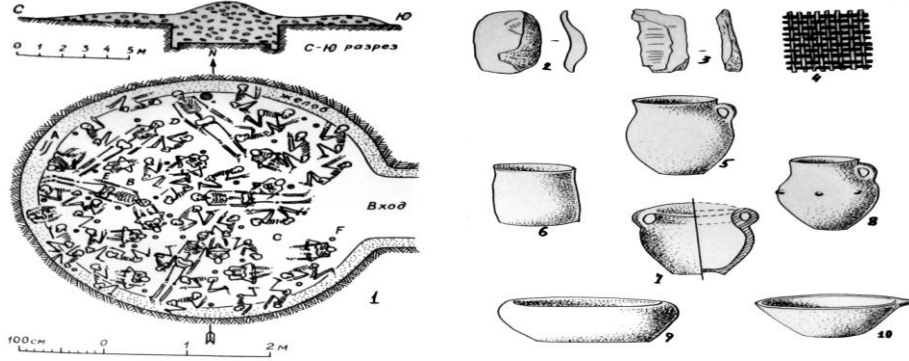
2.2. Xankəndinin ilk tunc dövrü kurqanları

Dağlıq zonanın kurqan (qəbir) abidələri sırasında Xankəndi kurqanları xüsusi yer tutur. Bu kurqanlar Xankəndinin yaxınlığında, Ağdam-Şuşa yolunun kənarında yerləşmişdir. Xarici əlamətləri ilə biri digərindən o qədər də seçilməyən kurqanlar daş yığını, torpaq və qum qatından tökülmüşdür.

Kurqanın diametri 15 m, hündürlüyü 1,5 m olub, örtüyü çay daşları və gil qatından tökülmüşdür. Kurqan örtüyü altında materikdə qazılmış, dairəvi quruluşlu qəbir kamerası aşkar olunmuşdur. Qəbir kamerasının diametri 4,5 m, yer səthindən dərinliyi 1,5 m olmuşdur. Şərq hissədən kameraya 1,5 m eni olan giriş yolu əlavə olunmuşdur. Giriş yolu birbaşa kameraya daxil olmuşdur. Maraqlıdır ki, həmin vaxta qədər Qarabağda təsadüf olunmayan bu orijinal quruluşlu qəbir kamerası və əlavə girişin döşəməsində bütün kameranı kəmərtək əhatələyən 0,2 m enində və 0,5 m dərinlikdə kiçik novça-kanal təmizlənmişdir. Novça-kanalın içərisi kiçik yastı daşlar və qum-gil qatı ilə dolmuşdur. Onun mahiyyətini açmayan Y.İ.Hümmel, burada ağac izlərinə rast gəlməsə də bunun, ola bilsin, vaxtilə qəbirə düzülməli olan ağac dirəklər üçün açılması gümanını irəli sürmüşdür [9].

Kurqan № 103 (tablo 3).

Qəbir kamerasında kollektiv dəfn olunma izlənilmişdir. Ölümlər arxası üstə uzadılmış (5 nəfər), oturdulmuş (12 nəfər), sol və ya sağ yanı üstə bükülmüş (29 nəfər - 15-i sol, 14-ü sağ yanı üstə) halda dəfn olunmuşlar (cəmi 46 nəfər). Y.İ.Hümmelin ehtimalına görə, dəfn etmə müxtəlif vaxtlarda baş vermişdir. Yəni qəflətən xəstəlik və ya başqa səbəb üzündən kütləvi dəfn olmamışdır. Arxası üstə uzadılmış və oturdurulmuş meyitlər böyüklərə, bükülü vəziyyətdə olanlar isə uşaqlara və yeniyetmələrə aid olmuşdur. Dəfn olunma başa çatdıqdan sonra ölümlərin üzəri qalın gil suvağı ilə örtülmüş, daha sonra kurqan ucaldılmışdır. Hər dəfndən sonra suvanma sonradan bütün qəbri əhatə etmişdir [6].

Xankəndi kurqanı № 119. Dağınıq-dairəvi quruluşlu, diametri 24 m, hündürlüyü 1,5 m olan kurqanın daş örtüyünün xeyli hissəsi yerli əhali tərəfindən dağıdılmışdır (beşdə bir hissəsi) [8].

Y.İ.Hümmelin 3 təbəqəli kurqan dəfni kimi qələmə verdiyi [11] bu abidədə heç də 3 təbəqənin deyil, sadəcə olaraq üst qatda kurqan örtüyündə son tunc - ilk dəmir dövrünün sallama qəbrinin olmasını qeyd etmiş, aşağı, üçüncü qatında dəfnətin burada bəzi sahədə daha dərinədə həyata keçirilməsi ilə bağlamışdır [3]. Məncə, axırncı fikir daha məqbul sayıla bilər. Hərçənd ki, Y.İ.Hümmelin açıq-aşkar mübahisəli mülahizəsi sonralar başqa müəlliflərin də əsərlərində öz əksini tapmışdır [12].

119 sayılı kurqan bütün qalan əlamətləri ilə kurqan örtüyünün materialları, kurqanaltı qəbrin konstruktiv əlamətləri, dəfn mərasimi və s. ilə 103 sayılı kurqanı tam təkrar etmişdir. Burada kurqanaltı sahədə materikdə təmizlənərək kütləvi dəfn həyata keçirilmiş düzgün dairənin diametri 4,5 m-ə çatmışdır. 103 sayılı kurqan ilə buranın fərqi qəbir kamerası üçün xüsusi çalanın olmaması, dəfnin elə kurqan örtüyü altındakı düz yerdə mövcudluğudur. Dəfn olunmuş dairə novça şəklindəki kromlexlə əhatələnmiş, “kameraya”, 103 sayılıdakı kimi cənub-şərqdən giriş yolu əlavə olunmuşdur. Novça-kromlex-kanal kamera kimi girişi də əhatələmişdir. Maraqlıdır ki, girişin “qapısı” şaquli halda qoyulmuş, ölçüləri 1,45x1,0x0,3 m olan yastı sal daşla bağlanmışdır. Kamera və girişi kəmərtək əhatələyən kanal-novçanın içərisi təmiz çay qumu ilə doldurulmuşdur. Novçanın dərinliyi 0,5 m, eni 0,20 m olmuşdur. Giriş yolunun şimalında, səthi yastı çay daşı ilə örtülmüş insan skeleti tapılmışdır. Dairəvi quruluşlu meydançada Y.İ.Hümmel ümumi sayı 30-a çatan, müxtəlif yaş qruplarına (103 sayılıdakı kimi) aid insan skeletinin qalıqlarını açmışdır [12]. Onlar uzadılmış, bükülü və ya örtülmüş halda dəfn olunmuşlar. Ölülərin üzəri 0,7 sm qalınlıqda pəlçiqə suvanmışdır.

Ən çox arxeoloji artefakt mərkəzdə, arxası üstə uzadılmış insan skeletinin yanında qoyulmuşdur. Bunlar daş toppuz başlığından, kiçik ölçülü mis (tunc) xəncərdən, iki ədəd daş dəstəkdən ibarətdir. Həmin skeletin üst qatında Y.İ.Hümmelin yazdığına görə vəhşi keçinin sümükləri qoyulmuşdur [19]. Bütövlükdə, qəbir kamerasının başqa yerlərində, məsələn cənub-şərq sektorunda 6 ədəd daşdan (5-çaxmaqdaşı, 1-dəvəgözündən) hazırlanmış ox ucluğu, sümükdən iy başlığı

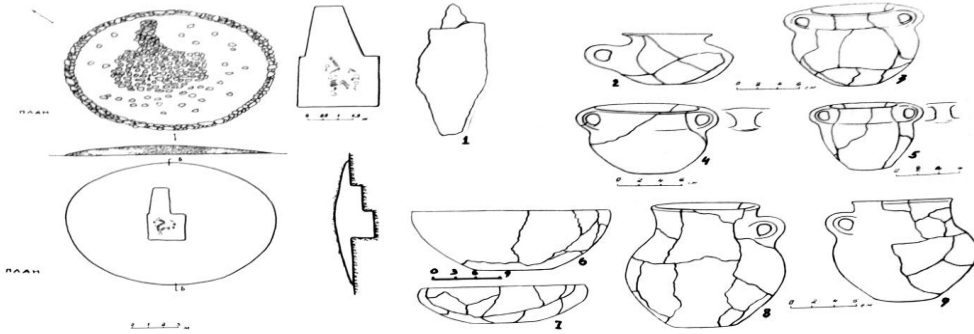
(5 ədəd), 3 ədəd qızıl düymə və 6 ədəd daş asma, çoxsaylı istehsal tullantısı, habelə ümumi sayı 22-ə çatan müxtəlif tipli keramika nümunələri tapılmışdır [14].

Çoxunun səthi sayadır. Qulpları yastı-lentvaridir. Lakin bir qisim qab fraqmentlərinin səthində qabarma naxışlar var. Çoxunun səthi şəffaf-parlaqdır, içərisi sıgallanıb [13].

3.1. Borsunlunun ilk tunc dövrü kurqanı

Nekropol Tərtər rayonunun Borsunlu kəndi (eyni adlı kənd Goranboy rayonunda da mövcuddur, orada da kurqanlar qrupu var) ətrafında, kəndi ortadan yarıya bölən, dağlardan axıb gələn bol sulu İncəçayın hər iki sahili zonasında yerləşmişdir [18]. Aparılan arxeoloji qazıntılar və onların nəticələrinin təhlili ilə bu abidələrin uzun bir tarixi dövrü, yəni erkən tunc dövründən başlamış ilk dəmir dövrünə qədərki mərhələni əhatə etməsi müəyyənləşdirilmişdir. Kurqanlar həm düzənlik, həm də dağətəyi zonalarda yayılmışdır. Örtükləri düzənlik zonada torpaqdan, dağətəyi isə müxtəlif ölçülü daşlardan, o cümlədən ətrafdakı daşlardan, habelə çay daşlarından (İncəçay yaxınlıqdadır), xırda çınqıllıq və kəc qatından tökülmüşdür [15].

(tablo 11-12)

Tədqiqatçı Borsunlu kurqanlarında müşahidə etdiyi oxşar və ya fərqli xüsusiyyətləri nəzərə almaqla onları aşağıdakı tiplərə ayırmışdır. Burada əsas diqqət xarici əlamətlərə yönəldilmişdir.

1. Örtüyü yalnız iri çay daşlarından ibarət olan kurqanlar: onların bəzilərinin mərkəzi hissəsi bataqlıqdır;
2. Örtüyü iri ölçülü çınqıl parçalarından qurulmuş kurqanlar;
3. Ətrafı çay daşlarından hörülmüş kromlexlə əhatələnərək, mərkəzinə çay daşı yığılmış kurqanlar; belə kurqanlarda mərkəzlə ətraf arasındakı ortalıq kəc qatı ilə doldurulmuşdur;

4. Ətəyi kromlexli, mərkəzi hissəsi kəcdən qurulmuş kurqanlar;

5. Örtüyü torpaqdan ucaldılmış kurqanlar. Onlar sayca az olmuşdur [16].

Bütövlükdə, Borsunlu nekropolundakı müxtəlif tip kurqanlardan 30-dan artığında arxeoloji qazıntılar aparılmışdır. Bu kurqanlardan yalnız beşi ilk tunc dövrünə aiddir. Bunlar 1981-ci ildə tədqiq olunmuş 7 sayılı, 1983-cü ildə qazıntıları aparılmış 9 və 12 sayılı, 1986-cı ildə öyrənilmiş 20 və 26 sayılı kurqanlardır [17]. Kurqanların şərhini

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

həmin abidələrdə arxeoloji qazıntılar aparılmasına uyğun ardıcılıqla verməyi məqsədə müvafiq hesab edirik.

Nəticə

Mil-Qarabağın ilk tunc dövrü abidələrinin öyrənilməsi əslində, bütövlükdə Azərbaycanda və o cümlədən Qarabağda qədim abidələrin ilkin qeydə alınması ilə bir vaxta düşmüşdür. XIX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq, müəyyən fasilələrlə, XXI əsin əvvəllərinə qədər olan dövrdə, zaman-zaman, ayrı-ayrı nəsil arxeoloqlar tərəfindən bu abidələrin aşkar və tədqiqi həyata keçirilmişdir. Nəticədə, müxtəlif tarixi mərhələlərlə yanaşı, ilk tunc dövrünün ən mühüm problemlərinin araşdırılmasına imkan verəcək maddi mənbələr kompleksi formalaşmışdır. Abidələr müxtəlif xarakterli və funksiyalıdır. Nəticə etibarı ilə belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan həqiqətən qədim yaşayış məskəni və diyarıdır. Bu ərazilərdə, xüsusən də Mil-Qarabağ ərazisində elə qədim dönəmlərdən insan məskənləri mövcud olmuş və bu ərazilərdə həyat durmadan mövcud olmuş və inkişaf etmişdir. Ərazinin daha aktual olması isə 30 ilə yaxın bu ərazilərin erməni təcavüzkarları tərəfindən işğal edilməsidir. Nəhayət uzun sürən mübarizədən sonra Azərbaycan bu torpaqları yenidən geri qaytarmağa müvəffəq oldu. Azad edilmiş ərazilərdə yenidən arxeoloji tədqiqatlar davam etdirilməli və mövcud olan abidələrə yenidən baxış keçirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Ashurov S. 2011/ The early bronze age ceramic wares of Naxchivan. International scientific conference. Baku, p. 100-102.
2. Aşurov S.H., Baxşəliyev V.B., Hüseynova S.A., Əliyeva F.A., Əliyev O.K. I Maxtada 2009-cu il qazıntıları (Naxçıvan MR, Şərur rayonu) / Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar - 2009. Bakı, 2010, s. 65-69.
3. Джавахишвили А.И. Строительное дело и архитектура поселения Южного Кавказа V-III тыс. до н. э. Тбилиси: Мециниереба, 1973, 124 с.
4. Джафаров Г.Ф. Археологические исследования в бассейне р.Тертерчай // АЭИА (1980-1981). Баку, 1986, с. 56-61.
5. Иессен А.А. Раскопки большого кургана в урочище Уч-тепе// МИА СССР, №125, Москва-Ленинград: Наука, 1965, с. 153-192.
6. Cəfərov H.F. Azərbaycan e.ə. IV minilliyin axırı – e.ə. I minilliyin əvvəllərində. Bakı: Elm, 2000, 187 s. (101s. əlavə ilə.), cədvəl.
7. Джафаров Г.Ф , Джафарова Д.Г. Поселения эпохи ранней бронзы Карабаха /«Раннеземледельские культуры Кавказа». Материалы международной конференции (Баку, ноябрь, 2011). Баку, 2012, с. 91-94.
8. Joan Aruz. 2009/ Art of the first cities. New York, 540 p.
9. Ilknur Ozgen, Jean Ozturk. 1996/ The Lydian Treasure. Istanbul, 247 p.
10. Eric H.Cline 2012/ The Oxford Handbook of. The Bronze Age Aegean. USA, 930 p.
11. Hasanova J.V. 2016/ Early bronze age cremation ceremony burial in Borsunlu. Nice knowledge, collection of articles, XIII international conference Kharkiv, Ukraine, May 19, p. 16-18.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

12. Гуммель Я.И. Некоторые памятники раннебронзовой эпохи Азербайджана // Краткие сообщения Института Истории Материальной Культуры (КСИИМК). 1948, вып. XX, с. 15-28.

13. Гуммель Я.И. Раскопки в Нагорно-Карабахской Автономной Области в 1938 г. // Аз ФАН СССР, 1939, № 4, с. 77-89.

14. Кушнарёва К.Х., Чубинишвили Т.Н. Древние культуры Южного Кавказа. Москва-Ленинград: Наука, 1970, 192 с.

15. Кушнарёва К.Х. Памятники медного века в Нагорном Карабахе // СА, т. XX, 1954, с. 165-180.

16. Мунчаев Р.М. Кавказ на заре бронзового века. Москва: Наука, 1975, 415 с.

17. Нариманов И.Г., Джафаров Г.Ф. Палеолитические находки у с. Борсуңлу // КСИА, Москва, 1987, вып. 192, с. 67-72.

18. Пиотровский Б.Б. Археология Закавказья с древнейших времен. Ленинград: ЛГУ, 1949, 134 с.

19. Петров В.А. Этноботаника Нагорного Карабаха / Известия Азербайджанского филиала Академии Наук СССР (Изд-во ФАН) Баку, 1940, с. 150-168.

ƏRAZI BÜTÖVLÜYÜNÜN BƏRPASI VƏ İQTİSADI İNKİŞAFIN PERSPEKTİVLƏRİ

Namazova Nərminə Tahir qızı

müəllim, *Dizayn kafedrası, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*
namazova.narmina1984@mail.ru

Xülasə

Azərbaycan xalqının hərbi-siyasi tarixində yeni şanlı səhifə yazıldı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin göstərdiyi əzm və qətiyyət nəticəsində, şanlı Azərbaycan ordusu işğalçı Ermənistanın zəbt etdiyi torpaqlarımızı cəmi 44 gün müddətində azad etdi. 10 Noyabr 2020-ci il tarixi xalqımızın, illərdir məcburi köçkün həyatı yaşayan insanların səbirsizliklə gözlədiyi zəfər müjdəsi və zəfər salnaməsi oldu. Azərbaycan xalqının ən böyük sərvəti, hər zaman dövlət müstəqilliyi və ərazi bütövlüyü olmuşdur. Qarabağ ərazisi Azərbaycanın, xüsusilə sosial-iqtisadi və mədəni mərkəzlərindən olmuşdur. İşğal altında olduğu 30 il müddətində mənfur düşmənlər Qarabağ ərazisində bütün infrastrukturları məhv etmiş, buradakı maddi-mənəvi irsimiz olan memarlıq abidələrini, eləcə də zəngin təbii sərvətlərə sahib olan ərazilərimizin təbii ehtiyatlarını talan etmişdirlər. Bu gün geri qaytarılmış ərazilərimizin bərpası və iqtisadi inkişafının perspektivləri qarşıya qoyulmuş və reallaşdırılmalı olan əsas məsələlərdəndir.

Açar sözlər: Azərbaycan, siyasi, iqtisadi, tarix, sosial.

Bu gün dövlətimizin davamlı inkişaf etməsini təmin etmək naminə respublikamızda bütün zəruri amillər mövcuddur. Xalqımızın çoxəsrlik tarixində Azərbaycanın

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi mühüm yer tutur. Növbəti onillikdə ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafında əsasən beş milli prioritetinin reallaşdırılması qarşıda duran məsələlərdəndir:

1. Dayanıqlı artan rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyat;
2. Dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət;
3. Rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı;
4. İşğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış;
5. Təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım” ölkəsi [2].

Ölkə iqtisadiyyatının davamlı inkişaf naminə daxili və xarici təsirlərə dayanıqlılığını təmin etmək vacib məsələlərdəndir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərimizin bərpa və yenidənqurulması naminə aparılan işlər, eyni zamanda əzəli torpaqlarına qayıtmaq arzusunda olan vətəndaşlarımızın rifah halının yaxşılaşdırılmasına xidmət edəcəkdir. Regionlarda yaradılan imkanlar, buradakı iqtisadi imkanlara çıxışın bərabər olması, bu inkişafdan vətəndaşların bəhrələnməsi və sosial təminatın ödənilməsi vətəndaşların sosial rifahının yaxşılaşdırılmasını təmin edir.

Təbiidir ki, bu gün əsas məqsəd, məhz işğaldan azad olunmuş ərazilərimizə qayıdan vətəndaşlarımızın təhlükəsiz yaşayışının təmin edilməsi, abadlıq işlərinin aparılmasıdır. Qarabağın bərpa edilməsi, bu regionun hərtərəfli inkişafı, paytaxt-bölgə tarazlığının yaradılması, bölgədə infrastrukturların modernləşdirilməsi naminə hazırlanan layihələr mərhələli şəkildə uğurla icra edilməkdədir. Qarabağ kimi böyük potensiala malik olan bölgədə uzunmüddətli bərpa və inkişaf prosesinə start verilmiş və artıq bu sahədə bir çox işlər görülmüşdür. Regionda iqtisadiyyatın və məhsuldar qüvvələrin inkişafı istiqamətləri kimi strateji xarakterli plan və layihələr hazırlanmaqda və icra edilməkdədir. Prezident ərazilərdə ilk növbədə su, enerji, yol və səhiyyə kimi zəruri sahələrin bərpası üçün göstərişlər vermişdir.

İşğaldan azad edilmiş torpaqlarımızda xalqımızın tarix boyu yaratmış olduğu maddi və mənəvi sərvətlərimiz dağıdılmış, bir çoxları, hətta tamamilə məhv edilmişdir. Bu ərazilər qızıl, kvars-qızıl, qurğuşun, mineral sularla zəngindir.

İyun ayının 15-də Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan tərəfindən mədəniyyət beşiyimiz olan Şuşa şəhərində tarixi əhəmiyyətə malik bəyannamə imzalandı. İmzalanmış olan bu sənəd siyasi, iqtisadi məsələləri, ticari münasibətləri, mədəniyyət, idman, enerji təhlükəsizliyi, qarşılıqlı hərbi yardım və eləcə də Zəngəzur dəhlizi kimi əhəmiyyətli məsələləri özündə əks etdirir. Şuşa Bəyannaməsinin imzalanması diplomatiyamızın növbəti zəfəri idi [3].

44 gün sürən müharibə nəticəsində müzəffər Azərbaycan Ordusu Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı şəhərlərini, Azərbaycanın tarixində, mədəniyyətində, qəlbində hər zaman xüsusi yeri olan, həsərətini çəkdiyi Qarabağın tacı sayılan Şuşanı, Adamı, Zəngilan rayonunun Ağbənd, Mincivan, eləcə də Xocavənd rayonunun Hadrut qəsəbəsini, bir çox kəndlərini, Tərtərin Suqovuşan kəndi, Xocalının, Laçının bir neçə kəndləri daxil, ümumilikdə 300-dən çox yaşayış məntəqəsini, həmçinin Ağdərə, Murovdağ və Zəngilan istiqamətlərində mühüm strateji yüksəklikləri işğaldan azad etdi. Tarixi ədalətin bərpa edilməsi naminə aparılan haqq savaşında biz qalib gəldik.

Milli ordumuzun gücü bütün dünyaya bəyan oldu. 44 günlük Vətən müharibəsinin izləri, nəticədə şanlı Azərbaycan ordusunun qələbəsi tariximizə həkk olundu. Bu hadisələr gələcək nəslimizin fikir və düşüncələrinə hakim kəsiləcək. Beləliklə, 2020-

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

ci il Azərbaycan tarixinə, əsasən sonunda bizim qələbəmizlə nəticələnən 44 günlük İkinci Qarabağ müharibəsi ilə yazıldı. Nəticədə Azərbaycan ordusu Qarabağı, öz əzəli torpaqlarını işğalçı taptağından azad etdi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrimizin Ali Baş Komandanı Cənab İlham Əliyev deyir: “Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsidir. Azərbaycan öz sərhədləri daxilində tanınmışdır”.

Azərbaycanın ərazi bütövlüyü toxunulmazdır, üstəlik daha bir erməni dövlətinin mövcud olması mümkün deyildir. Ermənistanın irəli sürdüyü ideyalar bundan ibarətdir ki, guya Dağlıq Qarabağın əhalisi öz müstəqilliyini təyin etmək istəyir. Halbuki ermənilər öz müqəddəratını artıq müəyyən etmişlər, onların müstəqil dövləti var – Ermənistan Respublikası. Dünyada ikinci erməni dövləti ola bilməz, deməli, Dağlıq Qarabağın müstəqilliyi yolverilməzdir. Dağlıq Qarabağ tarixən Azərbaycan ərazisidir və o, ancaq yüksək muxtariyyət statusuna malik ola bilər” [1].

Noyabr ayının 10-dan etibarən azad edilmiş Qarabağın bərpası üçün 2021-ci ilin dövlət büdcəsindən nəzərdə tutulan 2,2 mlrd manat məbləğ məqsədli vəsait ayrılmışdır. Bu gün qarşıya işğaldan azad edilmiş torpaqların bərpası, burada yenedənqurma işlərinin aparılması, iqtisadiyyatın inkişafı kimi məsələlər qoyulmuşdur. Bu baxımdan, illərdir əsirlikdə olan və viran edilmiş bir çox memarlıq abidələrinin bərpası, yaşayış ərazilərinin yenidən qurulması dövlət siyasətimizin strategiyasının əsas tərkib hissəsidir. Bu sahədə artıq çox işlər görülmüşdür. Prezidentin bərpa siyasəti ilə bağlı uğurlu nəticələr verən bir çox layihələr və təşəbbüslər irəli sürülmüşdür [4].

İllərdir işğal altında olan torpaqlarımızın bu gün azad edilməsi burada dağıntıların miqyasının nə qədər böyük olduğunu, yüzlərlə abidələrin və minlərlə tikilinin, yaşayış məntəqələrinin erməni işğalçıları tərəfindən talanaraq, məhv edilərək tamamilə yer üzündən silinməsinə ortaya çıxartdı. Burada əsas məqsəd məhz xalqımıza məxsus olan mədəni, maddi mirasların tamamilə məhv edilərək, bu ərazilərdə bu izlərin tamamilə silinməsi idi. Bu böyük miqyaslı dağıntılar düşmənin nə qədər mənfur olmasından xəbər verir. Odur ki, məhz bu vəhşiliyi gələcək nəsillər və dünyaya nümayiş etdirmək üçün məşhur xanəndə Bülbülün ev muzeyinin bərpası zamanı yeni büstün qoyulması ilə yanaşı, düşmənin xətər yetirdiyi büst də bu gün saxlanılmaqdadır.

Qarabağın dirçəlişi ilə bağlı olan layihələrə müxtəlif sahələrdən olan mütəxəssislər bilik və bacarıqlarını tətbiq etməklə öz töhfələrini verməkdə könüllüdürlər. Bu, hər birimizin bir vətəndaşlıq borcudur. İllərdir çəkdiyimiz vətən həsrətinə bu gün son qoyulub.

Qarabağ Dirçəliş Fondunun yaradılması doğma vətənimizə “Böyük Qayıdış”ın rəmzi ifadəsidir. Qarabağ həm təbii sərvətləri, həm də biomüxtəlifliyi baxımından hədsiz zəngindir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə içməli su, kənd təsərrüfatı və elektrik enerjisi istehsalı üçün istifadə edilən zəngin su ehtiyatları var. Burada yaradılmış olan su anbarlarının və su obyektlərinin səmərəli şəkildə istifadə edilməsi və mühafizə olunması naminə dövlət nəzarəti təşkil edilir [5].

İşğaldan azad edilmiş əzəli torpaqlarımızın yenidən bərpa edilməsi ilə burada dayanıqlı iqtisadiyyatın yaradılması və inkişaf etdirilməsi, bu ərazilərə vaxtilə buradan məcburi köçkün edilmiş həqiqi sakinlərinin qayıdışı və onların rifah halının yaxşılaşdırılması istiqamətində bir çox işlər görülür.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Artıq bu sahədə mərhələli şəkildə bir çox işlər görülmüşdür. Dövlət başçımızın abadlıq işlərindən sonra Şuşaya olan növbəti səfərində bunların şahidi olduq. Bülbülün ev muzeyinin, Üzeyir Hacıbəylinin abidəsinin, gələcəkdə turizm sahəsində öz töfhələrini verəcək “Qarabağ” otelinin açılışı bizləri çox sevindirdi.

İşğaldan azad edilmiş bölgələrin turizm potensialının məhz beynəlxalq auditoriyalara çatdırılması bu gün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Qarabağa turizm səfərləri təşkil oluna bilər. Beləliklə, bu bölgələrdə turizmin inkişafı gələcəkdə ölkəmizin iqtisadi inkişafında olduqca əhəmiyyətli perspektivlər açmış olacaq. Burada təbiət qoruqlarının və milli parkların yaradılması, təbiət, ekoloji və ekzotik turizm növlərinin inkişafı böyük marağa səbəb olacaq. Beləliklə, böyük uğurla həyata keçirilən layihələr və dövlət proqramları Azərbaycanın qazanmış olduğu uğurların davamlılığını şərtləndirməklə yanaşı, ölkəmizin dünyada sürətlə inkişaf edən iqtisadiyyata malik olan ölkə kimi qiymətləndirilməsinə imkan verəcək.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə eyni zamanda kiçik və orta biznes sektorunun yaradılması, inkişaf etdirilməsi və bu sahədə avtomatlaşdırmanın, texnologiyanın tətbiqinin həyata keçirilməsi üçün strateji planların həlli qarşısında duran əsas məsələlərdəndir. Layihənin icra edilməsi 5 komponent üzrə aparılacaq: yaşayış, istehsal, sosial xidmətlər, “ağıllı kənd təsərrüfatı” və alternativ enerji sahələri [6].

Qarabağ ərazisinin gözəl təbiəti, ekologiyası burada turizm sektorunun inkişafı üçün məqsəduyğundur. Qarabağ ölkəmizin ən gözəl, ən füsunkar təbiətə malik olan regionlarından biridir. “Qarabağ” – “böyük bağ”, “qalın bağ” mənasını daşıyır.

Qarabağ Azərbaycanın qədim tarixə malik bölgələrindən biridir. Regionun meşələri 6856 kv. m sahəni əhatə edir. Buradakı yerli fauna bir çox nadir heyvanlarla əhatə olunmuşdur. Burada turizm ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması gələcəkdə əsas məsələlərdən hesab olunur. Maraq kəsb edən və qədim tarixə malik olan memarlıq abidələri vardır ki, onların bir çoxları mənfur düşmənlər tərəfindən dağıdılmışdır. Bu abidələrin yenidən bərpası bu sahədə çalışan memarların və mütəxəssislərin qarşısında duran əsas məsələlərdəndir.

Məlumdur ki, dövlət başçısı İlham Əliyev Qarabağ regionunun başqa ölkələrdə keçiriləcək sərəgilərdə turizm potensialının təbliğ etdirilməsi və yeni turizm marşrutlarının hazırlanması istiqamətində müvafiq tapşırıqlar vermişdir. Turizm sektorunda xidmətlər, həyata keçirilən tədbirlər bu sahədə mühüm nailiyyətlərin əldə edilməsinə imkan yaradacaqdır.

Qarabağın əlverişli meteoroloji durumu, içməli su bulaqları və eləcə də karbon turşulu sularının olması bu ərazilərin kurort əhəmiyyətini artırır. Buradakı mineral su bulaqlarının əksəriyyəti: Turşsu, Şırlan, Çərəktar və s. bu zonanın qərb hissəsində yerləşir [7].

Azərbaycanın dilbər guşələrindən biri də Ağdamdır. Ağdamda qeyri-adi muzey vardır ki, onu Çörək muzeyi adlandırırlar. Burada çörək və taxılçılığa dair arxoloji tapıntılar vardır.

Şuşa relyefinə və təbiətinə görə Azərbaycanın ən səfalı, ən füsunkar olan guşələrindən biridir. Şuşanın belə adlandırılması bu ərazinin təmiz, saf havası ilə birbaşa əlaqəlidir. Təbiət Şuşadan heç nəyi əsirgəməyib.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Şuşaya səfər etdiyi zaman Füzuli beynəlxalq aeroportunda təşkil edilmiş təməlqoyma mərasimində bəyan etdi:

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

“Şuşa şəhəri mənim tərəfimdən Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edildi. Şuşa şəhərinin bərpası və tarixi simasının özünə qaytarılması istiqamətində işlərə start verildi”[8].

İsa bulağı — Şuşada məşhur bulaqlardan və eləcə də tarixi yerlərdən biridir. Buranın çox ecazkar mənzərəsi və təbiəti vardır. Məhz bu ecazkar təbiət ekoturizmin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Şuşa şəhərini hər iki tərəfdən əhatəyə alan, əzəmətli qala divarları bu gün də salamat qalmışdır.

Şuşanın uca dağlar qoynunda yerləşməsi hər zaman buraya gələn səyyahların böyük marağına səbəb olmuşdur. Ermənilər Şuşada olan muzeylərdə bir çox qiymətli əsərləri, rəsm, heykəltəraşlıq işləri, gözəl semiantik məna yükü ilə dolu ornamentlərlə tərtib edilmiş xalçaları, görkəmli azərbaycanlı şəxslərə məxsus olan şəxsi əşyaları və eləcə də digər qiymətli materialları talan etmişdirlər. Şuşa həqiqətən də Azərbaycanın ən gözəl guşələrindəndir [9].

Qarabağın zəngin mədəni irsi, tarixi və s. ehtiyatları vardır.

Gələcəkdə bu ərəzilərdə yenidən xalçaçılıq məktəblərinin yaradılması, buraya bu sahənin bilicilərinin, sənətsünəslərin, mütəxəssislərin və eləcə də bu sahələrə marağ göstərən gənclərin cəlb edilməsi vacib məsələlərdəndir. Bununla həm bizim mədəni irsimiz olan Qarabağ xalçaları, onların özlərində daşdıqları məna yükləri, ornament kompozisiyalarının düzgün təşkili həm gələcək nəsillə ötürülmüş, həm də dünyaya tanınmış olacaq. Çünki Azərbaycan xalçaları, xüsuslə Qarabağ xalçaları hər zaman buraya səyahət edən səyyahların böyük marağına səbəb olmuşdur. Bu xalçalar hər zaman başqa ölkələrə səs salmışdır. Bu məqamda Mir Cəlalın “Bir gəncin manifesti” əsərindən “İtə ataram, yada satmaram” hekayəsindən məhz çətin, ehtiyac içində yaşayan Sona xanımın məcbur qalaraq oğlu Mərdan üçün nə böyük arzularla toxuduğu “Yusif və Züleyxa” xalçasını bazara satmağa çıxarması, bir turistin bu xalçanı görərək onun naxışlarına valeh olması, ona toxunuşu və ətrafdakıların, eləcə də Sona xanımın qısqanclıq hissi keçirərək onu yadelliyyə satmaması böyük məna kəsb edir.

Azərbaycan xalçaları bir sirli aləmdir. Xüsusilə də Qarabağ xalçalarının sirlərini bilmək üçün xalça sənətinin tarixindən agah olmaq lazımdır. Bu xalçalar həm texnoloji xüsusiyyətlərinə, həm ornament xüsusiyyətlərinə, həm də rənginə görə digər xalçaçılıq məktəblərinin nümunələrindən fərqlənir. Qarabağ xalçaları hər zaman sıx, hündür və yumşaq xova malik olmuşdurlar. Bu xalça növlərindən “Bağçada güllər xalçası”, “Buynuz xalçası”, “Bəhmənli xalçası”, “Qarabağ xalçası”, “Qoca xalçası”, “Ləmbəran xalçası”, “Muğan xalçası”, “Lampa xalçası”, “Malıbəyli xalçası”, “Xanlıq xalçası”, “Xantirmə xalçası”, “Şabalıd buta xalçası”, və s. Qarabağ xalçaçılıq məktəbinin klassik nümunələrindən hesab edilir. Bu təmtəraqlı xalça nümunələri hər kəsdə, hər zaman dərin təəssürat yaratmışdır.

Bu gün Qarabağ xalçaçılıq məktəbinin ənənələri xalça ustaları tərəfindən davam etdirilməlidir. Azərbaycan xanımlarının yaratmış olduqları gözəl xalça nümunələri bu gün dünyanın böyük muzeylərini bəzəməkdədir.

Qarabağ xalçaları üzərindəki naxışların, sanki, dili vardır. Bu naxışları oxumaq mümkündür. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycanda keçirilən Birinci Avropa oyunlarının açılış mərasimində xalq artisti Alim Qasımovun səhnəyə daxil olması

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

məhz uçan xalça üzərində idi. Bu, sanki, bizim zəngin milli mədəni irsimizin hələ qədim tarixə söykənməsi haqqında bir mesaj idi.

Xalçalar həm döşəmə örtükləri, həm estetik, həm də praktik funksiyaya malikdir.

Eyni zamanda, bu ərazilərdə turizmin inkişaf etdirilməsində qida sektorunun formalaşdırılması, mehmanxana şəbəkələrinin yaradılması, daxili və beynəlxalq turizm marşrutları vasitəsilə bu ərazilərdə turizmin beynəlxalq turizm bazarlarına inteqrasiyası gələcəkdə iqtisadi baxımdan öz töfhələrini verə bilər. Qarabağda yüksək iqtisadi, sosial, eləcə də ekoloji tələblərə cavab verə bilən turizm xidmətlərinin formalaşdırılması naminə işlərin aparılması məqsəduyğundur.

Şuşada hər zaman böyük marağa səbəb olan məkan bənzərsiz və unikal təbiətə sahib olan Cıdır düzüdür. Şuşada yerləşən Cıdır düzündə atüstü turizmin inkişafı üçün respublikamızın turizm imkanları tətbiq edilə bilər. Bütün bunlar turizm sektorunun qarşıda iqtisadi inkişafa böyük perspektivlərin açılmasına zəmin yarada bilər. Bu ərazilərdəki əlverişli iqlim şəraiti turizmin inkişafına geniş imkan yaradır.

Yaxın günlərdə Prezident İlham Əliyev, birinci xanımı Mehriban Əliyeva və qızları Leyla Əliyeva Qarabağa səfər etmiş və Zəngilanda ermənilər tərəfindən məhv edilmiş yüzillik çinar ağaclarının yerinə çinar pöhrələri əkməşdirlər.

Qarabağ mədəni irsinə məxsus olan elə nümunələr vardır ki, onlar Azərbaycan xalqının özünəməxsus yüksək keyfiyyətləri haqqında fon yarada bilərlər.

Qarabağ ərazisinin bərpası ilə yanaşı, bu ərazilərdə iqtisadiyyatın inkişafı ilə bağlı bir çox layihələr hazırlanaraq mərhələli şəkildə həyata keçirilməkdədir. “Ağıllı kənd” layihəsinin tətbiqi eyni zamanda kənd təsərrüfatının inkişafına öz müsbət təsirini göstərəcəkdir. Burada elmi texniki tərəqqinin inkişafı və imkanlardan istifadə edərək robotlaşmış texnika suvarma sistemində tətbiq edilir. Ağıllı suvarma sistemi həyata keçirilir. Bütün bu proseslərin həyata keçirilməsi həm sərfiyyat, həm də yüksək məhsuldarlığın əldə edilməsini təmin edəcəkdir.

“Ağıllı şəhər”də müxtəlif məlumatları toplamaq üçün fərqli elektronik və rəqəmsal metodlardan, sensorlardan istifadə edilir. Bütün bu üstünlüklər və məlumatlar əsasında əhəlinin yaşayış keyfiyyəti, rifahı və səmərəlilik artırılır. Burada 5G texnologiyalarına üstünlük veriləcək.

Bu gün respublikamızda gənclərin cəlb edildiyi bir çox müsabiqələr keçirilir. Bunlardan biri də “Yüksəliş” müsabiqəsidir. Bu müsabiqələrin qalibləri bu gün Qarabağ Dirçəliş Fonduna potensial əməkdaşlar kimi cəlb edilir. Bu müsabiqənin iştirakçılarının çoxu yüksək peşə keyfiyyətlərinə, zəngin bilik və təcrübəyə, eləcə də böyük idarəetmə potensialına malikdirlər.

“Yüksəliş” müsabiqəsində qalib gələnlər Heydər Əliyev Fondunun təşkilatçılığı ilə Şuşaya səfər edəblər. Müsabiqənin qalibləri Şuşaya səfər zamanı Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə qələbə qazanmış Azərbaycan ordusunun erməni tapdağından azad etdiyi əzəli torpaqlarımızda aparılmış abadlaşdırma və quruculuq işləri ilə tanış olublar.

“Yüksəliş” müsabiqəsi Prezident İlham Əliyevin 26 iyul 2019-cu ildə imzaladığı Sərəncama əsasən yüksək idarəçilik bacarıqları olan şəxslərin müəyyən edilməsini, onlara lazımı dəstəyin verilməsi və eləcə də ölkəmizdə kadr ehtiyatı bankının yaradılmasının təmin edilməsi məqsədilə təsis olunmuşdur. Bu gün Azərbaycan xalqı zəfər tarixini yaşadığı, illərdir əsirlikdə olan torpaqların azad edildiyi, bizim olanın

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

bizə qaytarıldığı bir dövəmdə “Yüksəliş” müsabiqəsinin qaliblərinin də ən böyük istək və amalı bu sahədə, bu ərazilərin abadlaşdırılması, burada aparılan quruculuq işlərində öz töfhələrinə verməkdir.

Dövlətimizin çətin və keşməkeşli inkişaf yolunda sürətlə irəliləməsinin əsas səbəbi xalqın dövlət başçısı İlham Əliyevə olan böyük etimadıdır. İnanırıq ki, Azərbaycanın bundan sonrakı inkişaf yollarında da xalqımız dövlət başçısının rəhbərliyi və yüksək idarəçiliyi ilə böyük uğurlara imza atacaq. İnanırıq ki, Qarabağ aparılan işlər və göstərilən səylər nəticəsində Azərbaycanın hərtərəfli inkişaf etmiş, modern və iqtisadi cəhətdən çox güclü regionlarından biri olacaq.

İşğaldan azad edilmiş torpaqlar iqtisadiyyatımıza yeni həyat gətirəcək. Qabağa böyük qayıdış bitkiçilik, əkinçilik, heyvandarlıq arıçılıq, baramaçılıq və s. kimi təsərrüfat işlərinin inkişafı üçün bütün lazımı şəraitin yaradılması həm burada yaşayan əhalinin rifahına, həm də ölkə iqtisadiyyatının inkişafına faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Hüseynov Yunis QARABAĞ. Bakı, 2018, – 336 səh
2. <https://etikxeber.az/5-strateji-prioritet>
3. <https://www.fhn.gov.az/newspaper/?az/news/view/9550>
4. <http://www.yap.org.az/az/view/news/49216>
5. <http://idp.gov.az/az/news/1232>
6. <https://modern.az/az/news/287907/qarabagda-ilk-agilli-kend>
7. https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycan%C4%B1n_mineral_sular
8. <https://xalqgazeti.com/mobile/az/news/70145>
9. <https://azerbaijan.az/related-information/223>

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFI

i.ü.f.d., dosent Həsənov Niyazi Əlikram oğlu
“Biznesin idarə edilməsi” kafedrası, UNEC
e-mail: Niyazi_Hasanov@unec.edu.az

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycan xalqının müstəqillik illərində uzunmüddətli iqtisadi strategiyasının nəticələri barədə Azərbaycan Respublikasının 44 günlük müharibədə qələbəsinin təmin edilməsi amilləri, milli sərvətlərdən gələcək nəsillər üçün faydalar əldə etmək və iqtisadiyyatın hərtərəfli inkişafını təmin etmək üçün geniş imkanların yaranması və bu müddət ərzində görülən bütün tədbirlər, ölkə iqtisadiyyatının artıq keyfiyyətə yeni səviyyəyə qalxması məsələlərinin təhlili aparılmışdır. Siyasi arenada sabitliyin əldə edilməsi, düzgün xarici siyasət strategiyasının qurulması və həyata keçirilməsi, Azərbaycanın yüksək iqtisadi, siyasi, elmi və mədəni inkişaf səviyyəsinə yüksəlməsi istiqamətində idarəetmənin müasir tələblər baxımından

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

problemləri və uğurları araşdırılmışdır. Düzgün dəyərlər konteksti baxımından müvafiq amillərin Azərbaycan dövlətinin apardığı sosial-iqtisadi siyasətə böyük inamın qələbəsi ilə təsdiqlənən xalqın bu siyasətə dəstəyinin təhlili öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: milli sərvət, xarici faktorlar, missiya, nomenklatura, çoxvektorlu.

Giriş

Azərbaycan xalqının ümummillə lideri Heydər Əliyevin uzunmüddətli iqtisadi strategiyasının bəhrəsi artıq öz nəticəsini verdi və Azərbaycan Respublikasının 44 günlük müharibədə qələbəsi buna bariz nümunədir. Onun irsi bir məktəbdir və yüksək qiymətə layiqdir, çünki milli sərvətdən gələcək nəsillər üçün faydalar əldə etmək və iqtisadiyyatın hərtərəfli inkişafını təmin etmək üçün geniş imkanlar yaranması üçün məhz onun dövründə əsas qoyulmuşdu. Bu müddət ərzində görülən bütün tədbirlər ölkə iqtisadiyyatının, artıq, keyfiyyətə yeni səviyyəyə qalxmasına güclü təkan vermişdir [1. Səh. 6-9].

Daxili siyasi həyatda sabitliyə nail olan və düzgün xarici siyasət strategiyası quran və həyata keçirən Heydər Əliyev kimi böyük bir tarixi şəxsiyyətdən sonra Azərbaycanın yüksək iqtisadi, siyasi, elmi və mədəni inkişaf səviyyəsinə yüksəlməsi istiqamətində idarəetməni düzgün icra etmək asan deyildi. Bu missiyanı yalnız Azərbaycan həqiqətlərini düzgün dəyərləndirən və Heydər Əliyevin siyasi kursunu layiqincə davam etdirməyi bacaran insan həyata keçirə bilərdi ki, bu da Azərbaycan Respublikasında keçirilən prezident seçkilərində əhəmiyyətli səs çoxluğu qazanan namizəd Cənab İlham Əliyev idi. Bu amillər bir daha göstərdi ki, Azərbaycan vətəndaşlarının öz liderinə, apardığı sosial-iqtisadi siyasətə böyük inamı İlham Əliyevin 2008-ci ilin oktyabrında keçirilən prezident seçkilərində parlaq qələbəsi ilə təsdiqləndi ki, bu da xalqın bu siyasətə dəstəyini bariz təcəssümü oldu. Prezident İlham Əliyevin daxili və xarici siyasətinin əhəli tərəfindən təsdiqlənməsi və eyni şəxsin ardıcıl iki dəfədən artıq prezident seçilməsinin müsbət nəticəsi bu gün özünü cəmiyyətin ictimai-siyasi və mənəvi həyatının müxtəlif aspektlərində göstərir.

1. Azərbaycan Respublikasının düzgün sosial-iqtisadi inkişafı

Azərbaycan Respublikasının öz müstəqilliyinin elan edilməsi SSRİ kimi bir imperiyanın dağılması nəticəsində bölgədə və dünyada baş verən ən mürəkkəb proseslərə təsadüf edirdi. Siyasi və iqtisadi sistemdə aparılan köklü dəyişikliklər, müəyyən qüvvələrin Azərbaycanı əvvəlki kimi asılı vəziyyətdə saxlamaq istəyi, xarici qüvvələrin mövcud əlaltıları tərəfindən aparılan təxribatçı fəaliyyət və respublika daxilində hakimiyyət uğrunda gedən mübarizə ciddi çətinliklər yaradırdı. Aparılan düzgün daxili və xarici siyasət, hakimiyyətin daha çox Azərbaycan dövlətinin maraqları ilə uzlaşması, xarici qüvvələrə qarşı, xüsusən birmənalı olaraq erməni faşizminə qarşı mübarizədə dünyada gedən prosesləri nəzərə almaqla, düzgün strategiya və taktika seçdi. Zəmanə göstərdi ki, bütün bunlar Azərbaycanın siyasi və iqtisadi inkişaf maraqlarına, ərazi bütövlüyünün, təhlükəsizliyinin və suverenliyinin təmin edilməsi tələblərinə tam şəkildə cavab verdi [2,səh.3].

İqtisadiyyatdakı çətinliklər siyasi sistemə inamın azalması ilə nəticələndi və aparıcı partiya və iqtisadi nomenklaturanın əməlləri, rəsmi ideologiyanın irəli sürdüyü utopik fikirlərlə, cəmiyyətdə real həyatda “xoşbəxt gələcəyi” gözləyən insanlar söz ilə əməl arasında uyğunsuzluğu görürdülər. Bütün insanlara aydın oldu ki, bu

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

inzibati iqtisadi sistem, nəinki müasir kapitalizm sistemi ilə rəqabətə davam gətirirdi, hətta get-gedə öz mövqelərini itirməklə gücdən düşürdü. Bu, ən çox mülki insanların həyat səviyyəsində və getdikcə daha çox elektronika və kompüter texnologiyaları istiqamətində bu ölkənin inkişafda getdikcə geridə qaldığı aydın görünürdü. Neft və qaz ixracı həcmünün və qiymətlərinin azaldılması, habelə texniki avadanlıqların idxalının qarşısını almaq strategiyası ilə məhdudlaşan daxili bazar öz imkanlarını və valyuta ehtiyatlarının böyük bir hissəsini itirirdi.

Aparılan düzgün daxili və xarici siyasət, hakimiyyətin daha çox Azərbaycan dövlətinin maraqları ilə uzlaşması, xarici qüvvələrə qarşı, xüsusən birmənalı olaraq erməni faşizminə qarşı mübarizədə dünyada gedən prosesləri nəzərə almaqla, düzgün strategiya və taktika seçdi. Zəmanə göstərdi ki, bütün bunlar Azərbaycanın siyasi və iqtisadi inkişaf maraqlarına, ərazi bütövlüyünün, təhlükəsizliyinin və suverenliyinin təmin edilməsi tələblərinə tam şəkildə cavab verdi.

Keçən illər ərzində yaranmış bütün çətinliklərə baxmayaraq, ölkədə demokratik dövlət və vətəndaş cəmiyyəti qurma prosesləri həyata keçirildi və bu proses bu gün də durmadan davam edir. Demokratik hüquqi dövlət quruculuğu istiqamətində atılan əhəmiyyətli addımlar ölkənin tərəqqisini təmin etdi. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində hüquqi dövlət qurma ənənələrinə və beynəlxalq hüquq normalarına uyğun qanun layihələrinin hazırlanması Azərbaycan Respublikasında xüsusi bir mühit yaratdı. İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi istiqamətində önəmli addımlar atıldı və Azərbaycan Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Şurasına (ATƏŞ) üzv oldu. Azərbaycan ilə NATO arasında əməkdaşlığın təməli 4 May 1994-cü ildə çərçivə sənədinin - Sülh naminə Tərəfdaşlıq proqramının imzalanması ilə qoyuldu. İqtisadi artımı sürətləndirmək, insanların həyat səviyyəsini yüksəltmək üçün əlverişli şərait və gəlirli nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizi yaratmaq və qarşılıqlı faydalı ticarət əlaqələrini dərinləşdirmək məqsədi ilə GUAM təşkilatı yaradıldı. Azərbaycan Prezidentinin çoxvektorlu xarici siyasəti nəticəsində Böyük İpək Yolunun bərpası başa çatdı. Azərbaycanın TƏSİS və TRASECA proqramları çərçivəsində Avropa İqtisadi Komissiyası ilə əməkdaşlığı respublikanın nəqliyyat kommunikasiyalarından istifadə edərək Avropa və Asiya istiqamətində tranzit yüklərin həcmi dəfələrlə artırmağa imkan verdi.

Dərindən düşünülmüş neft strategiyası Azərbaycanı Xəzər dənizinin nəhəng enerji potensialına yiyələnən bir dövlətə çevirdi. Bu proses, ölkədəki ictimai-siyasi dəyişikliklərlə yanaşı, kənd təsərrüfatı sənayesinin iqtisadi rasionallığının artmasına təsir etdi və bunun əyani sübutu kimi, müəyyən növ ərzaq məhsullarının və digər istehlak mallarının artımı ölkədə təmin olundu [3,səh.13].

Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi proqramının icrası başa çatmış və ölkə iqtisadiyyatına qoyulan həm xarici, həm də daxili investisiyaların həcmi xeyli artmışdı. Bu dövrdə görülən işlər arasında 1999-cu ilin sonunda Neft Fondunun yaradılmasını xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Ölkədə yaradılmış sabitlik, aparılan daxili islahatlar Azərbaycanın xarici dövlətlərlə əlaqələrinin genişlənməsinə müsbət təsir göstərmişdir. Xarici siyasətini bərabərlik və qarşılıqlı maraq prinsipləri əsasında quran respublika dünyanın bütün dövlətlərinə açıq bir ölkəyə çevrilmişdir [4,səh.63].

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

İslam dünyasında müstəqil Azərbaycan dövlətinin nüfuzu yüksəkdir və Böyük İpək Yolu ideyasını həyata keçirməklə, Azərbaycan öz iqtisadi inkişafına yeni imkanlar yaratdı. İndi artıq əminliklə demək olar ki, 1998-ci il sentyabrın 7-8-də 32 dövlətin və 13 beynəlxalq təşkilatın nümayəndələrinin iştirakı ilə Bakıda keçirilən beynəlxalq konfrans Azərbaycanın xarici siyasəti tarixində ən böyük hadisələrdən biri idi. Qazaxıstanda istehsal olunan neftin Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri ilə ixracı artıq reallıqdır. Bu isə dövlət büdcəsinə əhəmiyyətli əlavə vəsait əldə etmək imkanı yaradır.

Yeni əsrin əvvəllərində kənd təsərrüfatı hələ də Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas sahələrindən biri idi, lakin Azərbaycanda aparılan aqrar islahatların xarakterik xüsusiyyəti, həm də kənd təsərrüfatında torpaq sahələri ilə yanaşı, bütün əmlak və texnikanın özəlləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. Torpağın özəlləşdirilməsi nəticəsində kəndlərin sosial görünüşü dəyişdi, müxtəlif mülkiyyətli təsərrüfatlar formalaşdı və çoxşaxəli iqtisadiyyat yaradıldı [5, səh.9].

İqtisadiyyatın aqrar sektorunda dövlətin inhisar sistemi aradan qaldırıldı, bazar iqtisadiyyatı qanunlarına əsaslanaraq, istehsal və satış məsələlərinin genişləndirilməsi üçün şərait yaradıldı. Sahibkarlığın inkişafına dövlətin diqqətini artırmaq, mövcud problemləri vaxtında həll etmək üçün sahibkarlara geniş imkanlar yaradılmışdır. Bu istiqamətdə həyata keçirilən səmərəli siyasət nəticəsində öz kapitalına malik olan böyük sənaye sahibləri və əsasən milli sənayenin təşkilatçıları formalaşmışdır.

2. Müstəqillik illərində Azərbaycanda sosial-iqtisadi inkişaf

Ölkədə yaradılan yeni mərhələnin əsas məqsədi uzunmüddətli perspektivdə milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini artırmaq və dünya iqtisadi sisteminə rəqabətə uyğun inteqrasiya etməklə ölkədə dinamik sosial-iqtisadi inkişafın uzun müddətini təmin etmək məqsədi daşıyır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən təsdiq edilmiş fərmanlarda, eləcə də iqtisadi siyasət sənədlərində bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün zəruri vəzifələr müəyyən edilmişdir [6, səh. 3].

Bu baxımdan, ölkənin mövcud iqtisadi potensialını gücləndirmək, bu potensialdan hərtərəfli və rəqabətə uyğun istifadə etmək, o cümlədən qeyri-neft sektorunun inkişafı, hər bir bölgənin potensialından tam və rəqabətə uyğun istifadə etmək, sahibkarlığın inkişafı və daha çox yeni iş yerlərinin açılması, sosial xidmətlərin həcmının, keyfiyyətinin diqqətinin əhəmiyyətli dərəcədə artırılması, yoxsulluğun aradan qaldırılması üçün müvafiq şəraitin yaradılması istiqamətində durmadan iş aparılır.

Son illərdə Azərbaycanda siyasi və iqtisadi islahatlar uğurla həyata keçirilir və sabit demokratikləşmə prosesi davam edir. Prezidentin imzaladığı sənədlərdən biri “Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” olan tarixli Sərəncamdır ki, bu “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının təsdiqi haqqında” idi.

Əsl fəaliyyət proqramı halına gələn bu Prezident Sərəncamlarının nəticələri çox keçmədən milli iqtisadiyyatın bütün sahələrində, xüsusən də ölkənin bölgələrinin vahid inkişafında öz müsbət təsirini göstərdi. İqtisadiyyatın sürətli inkişafı, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, əhəlinin sosial və məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması sahəsində tədbirlərin həyata keçirilməsi təmin edildi.

Əhəlinin bütün təbəqələrinin əməkhaqqı müxtəlif dərəcədə artırılmış və ümumtəhsil məktəbləri şagirdləri üçün pulsuz dərsliklərin verilməsi işi başa çatmış-

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

dir. “Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf Dövlət Proqramı”-nda nəzərdə tutulmuş tədbirlər iqtisadi və sosial sahələri tam əhatə etmişdir. Qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikası Regionlarının Sosial-İqtisadi İnkişafı Dövlət Proqramları” na uyğun olaraq, müxtəlif sənaye sahələrində iri və orta müəssisələr istifadəyə verilmişdir ki, bu da yeni iş yerlərinin açılması deməkdir [7, səh. 9].

Hər il xarici və orta qapalı müəssisələr də daxil olmaqla işləyən və istifadəyə verilən sənaye müəssisələrinin sayı artmışdır. Ümumi məhsulun ümumi həcmində qeyri-dövlət müəssisələrinin payının artması prosesi getdikcə yüksəlir. Sahibkarlığın inkişafı və özəl sektorun həcmnin artması istiqamətində həyata keçirilməsi ilə əlaqədar görülmə işlər nəticəsində sənaye sahəsinin ümumi həcmi artmış, istehsal 3,5 dəfə artaraq qeyri-dövlət sektorunun ÜDM-dəki payı 75,8%-ə çatmışdır [8, səh. 3].

BMT Baş Assambleyasında işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində mövcud vəziyyətlə bağlı qətnamənin böyük səs çoxluğu ilə qəbul edilməsi həm beynəlxalq nüfuzun gücləndiyini, həm də ölkəmizin gücünü nümayiş etdirdi və böyük siyasi və diplomatik uğura imza atdı. Bu bəyannamə, Prezident İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, Azərbaycanın milli maraqlarına xidmət edir və ölkəmizin ərazi bütövlüyünün bərpasına yönəlmişdi.

Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının lokomotivinə çevrilən enerji layihələri onların həyata keçirilməsinin yeni praktiki səviyyəsinə yüksəldi. Son illərdə Azərbaycanda neft və qaz hasilatı xeyli artmışdır. Ümumiyyətlə, istismara verilən böyük tarixi əhəmiyyətə malik transmilli infrastruktur layihələri olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri dövlətimizin iqtisadi gücünü artırmışdır. Bakı-Tbilisi-Kars dəmiryolunu tikintisi başa çatmış, gələcəyə hesablanmış strateji bir layihə hesab edilir [9, səh. 13].

Azərbaycan qaz idxalçısından ixracatçı ölkəyə çevrilmişdir və Respublikanın özünün qazlaşdırılması 85 faizə çatdırılıb, bütün rayon mərkəzlərinin qaz təchizatı təmin edilib. Ümumi gücü 1000 meqavat olan 9 yeni elektrik stansiyası tikilib istifadəyə verilmiş və enerji sisteminin işləmə gücü son beş ildə 39,3 faiz artmışdır. Yeni elektrik kabeli və hava xətləri çəkilmiş, elektrik şəbəkəsinin dayanıqlı işləməsinə təmin etmək üçün lazımı tədbirlər görülmüşdür.

Bu gün karbohidrogen ixracının şaxələndirilməsi sayəsində Azərbaycanın bir çox neft və qaz kəmərləri mövcuddur. Enerji siyasəti ölkəyə iqtisadi müstəqillik vermiş, ölkədə tikinti, abadlıq və infrastruktur layihələrini uğurla həyata keçirməyə şərait yaratmışdır. Orta əməkhaqqı və pensiyalar dəfələrlə artmışdır [10, səh. 11].

Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla həyata keçirilən sosial və iqtisadi inkişaf strategiyası, bölgələrin bərabər inkişafı, yoxsulluğun azaldılması və işsizliyin aradan qaldırılması sahəsində əhəmiyyətli uğurlar əldə edilmişdir. Sahibkarlığa dövlət dəstəyi və neft sektorundan asılılığın azaldılması nəticəsində qeyri-neft sektorunun inkişaf sürəti, neft sektorunun inkişafını üstələmişdir.

Dövlətdən birbaşa ünvanlı sosial yardım alınması təmin edilmiş və yoxsulluq şəraitində yaşayan vətəndaşların sayı xeyli azalmışdır. Ümumiyyətlə, son illərdə dövlət başçısı ölkə həyatının iqtisadi, sosial və humanitar sahələrinin inkişafını əhatə edən çoxlu sayda dövlət proqramlarını təsdiq etmişdir. Məcburi köçkünlər üçün yeni qəsəbələr salınmış, yeni iş yerləri açılmışdır [11, səh.61].

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Dövlət büdcəsi dəfələrlə artmış və büdcənin xərclərində böyük əhəmiyyət kəsb edən səhiyyə xərcləri, kənd təsərrüfatı və meşə təsərrüfatı xərcləri, təhsil və sosial müdafiə və sosial təminat xərcləri, mədəniyyət, idman, bədən tərbiyəsi xərcləri dəfələrlə artırılmışdır. Durmadan ordu quruculuğu sahəsində görülən tədbirlər Azərbaycanı daha da gücləndirmişdir. Ölkə rəhbərliyinin həmişə bu sahəyə prioritet diqqət yetirməsi və müdafiə xərclərinin 65% artması ölkənin müdafiə qabiliyyətinin artmasına səbəb olmuşdur. Bu, böyük bir uğurdur, lakin qarşıda müxtəlif vəzifələr durur və ölkə hər an hazır olmalı, hər vasitə ilə daha da güclənməlidir. Ölkənin müdafiə potensialını gücləndirmək üçün Müdafiə Sənayesi müdafiə təyinatlı məhsulların kütləvi istehsalını həyata keçirir.

Yüksək tələblərə cavab verən yeni tibb müəssisələri yaradılmış yüzlərlə xəstəxana, klinika, poliklinika, ixtisaslaşdırılmış dispanserlər tikilmiş və ya yenidən qurulmuş və ya əsaslı təmir edilmişdir. Bakıda deyil, bölgələrdə də müasir və müvafiq tibbi xidmətin yaradılması Azərbaycan xalqının sağlamlığının qorunması üçün çox əhəmiyyətli töhfələr verməkdədir [12, səh. 21].

Keçən zaman ərzində ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması üçün əhəmiyyətli vəsait ayrılmış və görülən işlər nəticəsində Bakı körfəzi, Bibi-Heybət zonası, Heydər Əliyev Beynəlxalq Hava Limanının ətrafı, neft, civə və digər sənaye tullantıları ilə çirklənmiş ərazilər yaşıl meşə zonasına çevrilmişdir. Bakı şəhərinin əhalisini təmiz içməli su ilə təmin edəcək Oğuz-Qəbələ-Bakı su kəmərinin çəkilişi başa çatmış, bununla yanaşı, kəndlərə su təmizləyici qurğular tikilib istifadəyə verilmişdir. Hökumət ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə xüsusi diqqət yetirir və bu problemi demək olar ki, aradan qaldırmışdır.

Nəqliyyat infrastrukturunun yaxşılaşdırılması istiqamətində böyük layihələr həyata keçirilmişdir. Heydər Əliyevin adına Bakı Beynəlxalq Hava Limanının beynəlxalq yük terminalı istismara verilmişdir. Naxçıvan beynəlxalq hava limanı, Gəncə, Lənkəran və Zaqatalada hava limanları tikilib istifadəyə verilmişdir. Ümumiyyətlə, son illərdə avtomobil yolu, keçid, körpü və piyada keçidlər müasir texnologiya əsasında tikilmiş və ya yenidən qurulmuşdur.

Respublikada elektron telefon şəbəkəsinin əhatə dairəsi 96,1 faizə çatdırılıb və mobil abunəçilərinin sayı praktiki olaraq ölkə əhalisinə bərabərdir. Ümumiyyətlə, son dövr ərzində telekommunikasiya sektoru və kompüter istifadəçiləri və İnternet istifadəçilərinin sayı müvafiq dövrə nisbətə xeyli dərəcədə artmışdır.

Tikinti sənayesində əldə edilən nailiyyətlər də çox əhəmiyyətlidir. Bakı və digər böyük şəhərlərdə mükəmməl şəhər planlarına uyğun müasir çoxmərtəbəli binalar, yeni qəsəbələr, şəxsi torpaq sahələrində yeni evlər, şəhid ailələri və Qarabağ müharibəsi əlilləri üçün mənzillər, idman Olimpia mərkəzləri və stadionlar tikilmişdir.

Bu dövrdə respublika iqtisadiyyatının sənaye sahəsində inkişafı ilə yanaşı, səhiyyənin, təhsilin, elmin, mədəniyyətin inkişafında əhəmiyyətli uğurlar əldə edildi. Dövlət başçısının imzaladığı fərman və sərəncamlar bu sahələrdə çalışan büdcə təşkilatlarının işçilərinin maddi vəziyyətinin dəfələrlə yaxşılaşmasına səbəb olmuşdur. Prezident İlham Əliyev həm Bakıda, həm də ölkənin bölgələrində yeni və ya əsaslı təmir olunan obyektlərin, təhsil, mədəniyyət, elm, idman, sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələrinin açılış mərasimində şəxsən iştirak edir. Elm, təhsil, mədəniyyət,

səhiyyə və idmanın inkişafında Heydər Əliyev Fondunun əvəzsiz rolunu qeyd etmək lazımdır.

Nəticə

Dövlətin səmərəli tənzimlənməsi əsasında, müasir bazar münasibətlərinə əsaslanan yeni iqtisadi modelin formalaşdırılması və müvafiq konsepsiya çərçivəsində qarşıya qoyulan sosial-iqtisadi məqsədlərə nail olmaq üçün aşağıdakı məsələlər öz həllini tapmalıdır:

➤ global miqyasda, kifayət qədər rəqabət qabiliyyətli olan səmərəli iqtisadi sistemin formalaşması, müasir təcrübəyə əsaslanan sistem üzərindən, yalnız sahibkarlıq təşəbbüsü və sərbəst rəqabətə əsaslanan bazar münasibətləri şəraitinin daima təkmilləşməsi;

➤ iqtisadi və sosial sahələrdə ardıcıl yüksək artım templərinin təmin edilməsi, bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət tənzimlənməsinin adekvat şəkildə təşkil edilməsini və global dünya iqtisadiyyatının son tendensiyaları və meyilləri nəzərə alınmaqla daha da təkmilləşdirilməsi, tam yetkin bazar münasibətlərinin formalaşması ilə dövlət tənzimləmə və idarəetmə funksiyalarına əsaslanan makroiqtisadi sabitliyin qorunması;

➤ ölkədə azad rəqabətin tam təmin edilməsi, yerli və xarici investisiyalar üçün əlverişli şəraitin daha da yaxşılaşdırılması, iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi, investisiyalar əsasında genişmiqyaslı infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi və əhalinin sosial müdafiəsinin səmərəli təşkili;

➤ makroiqtisadi siyasətin koordinasiyası gücləndirilməli, maliyyə sabitliyi baxımından optimal makrofiskal çərçivə formalaşdırılmalı, adekvat pul siyasəti aparılmalı, inflyasiyanı tənzimləmək və digər makroiqtisadi məqsədlərə çatmaq üçün əlaqəli tənzimləyici vasitələrin yaradılması;

➤ maliyyə sektorunda sabitliyin təmin edilməsi, idarəetmə vasitələri ilə müxtəlif büdcə risklərini (xarici, maliyyə, əməliyyat və digər) aradan qaldırmaq, çevik qiymətləndirmə aparmaqla iqtisadi sistemin rəqabət qabiliyyətini daha da artırmaq üçün passivdən aktiv vergi siyasətinə keçidi təmin etmək;

➤ ölkənin ödəmə qabiliyyətini artırmaqla, iqtisadiyyatı ixraca yönəltmək üçün ayrıca vacib bir tələb olaraq, daha çevik məzənnə siyasəti tətbiq etməklə, xalis beynəlxalq investisiya mövqeyində profisit qorunmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Əliyev H.Ə. “Müstəqilliyimiz əbədidir” I–II–III–IV tomlar, Azərneşr Bakı,
2. *İlham Əliyev* elektron külliyyat. <https://ilhamaliyev.preslib.az>
3. Muradov Ə.C. “Qlobal maliyyə böhranı və dövlət idarəetmə sistemində antiböhran siyasət: dünya təcrübəsi və Azərbaycan modeli” (Elmi məqalə. Bakı. 04.06.2010.).
4. Əliyev M., Həmidov H., Hüseynli A. «Korporativ idarəetmə» Dərslik. Bakı-2011.
5. Azərbaycan Respublikasının “Antinhisar fəaliyyəti haqqında” qanunu “Xalq qəzeti”. <https://xalqqazeti.com>

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

6. Azərbaycan Respublikasının “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” qanunu. <https://www.taxes.gov.az>

7. Azərbaycan Respublikasında *yoxsulluğun azaldılması* və davamlı inkişaf *Dövlət Proqramı*. <https://minenergiya.gov.az>

8. “Azərbaycan Respublikasında Dövlət Mülkiyyətinin Özəlləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu. “Respublika” qəzeti, <https://www/respublika-news.az>

9. “Azərbaycan Respublikasında 1995-1998-ci illərdə Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin Dövlət Proqramı”. Bakı, <https://www.e-qanun.az>

10. “Azərbaycan Respublikasında Dövlət Mülkiyyətinin Özəlləşdirilməsinin ikinci Dövlət proqramı”. Bakı. <https://www.e-qanun.az>

11. Balayev R.Ə. “Urbanizasiya: şəhər iqtisadiyyatı və ərzaq problemləri” Bakı, Elm. 2007.

12. Əlirzayev Ə.Q. “Azərbaycanın iqtisadi inkişafının konsepsiyası və proqramı”. “Odlar yurdu” Bakı. 2013.

AZƏRBAYCAN REGIONLARININ İQTİSADI İNKİŞAFINDA İŞĞALDAN AZAD OLMUŞ ƏRAZİLƏRİN RESURSLARININ ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

i.e.n., dos. Əmirova Fəridə Şamil qızı

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Email: f.amirova51@mail.ru

Sultanova Fidan Rəsul qızı

Azərbaycan Beynəlxalq Bankı. Korporativ biznes departamenti

Email: Fidawka1983@gmail.com

Xülasə

Məqalədə COVID-19 pandemiyası şəraitində, eləcə də torpaqlarımızın erməni işğalından azad olması uğrunda aparılan 44 günlük Vətən müharibəsi dövründə, həmin ərazilərdə mövcud resurslarımızdan səmərəli istifadənin ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrinin dinamik inkişafına təsiri nəzərdən keçirilir. Eyni zamanda məqalədə təkcə bu gün torpaqlarımızın işğaldan azad edildiyi dövr deyil, Azərbaycan öz iqtisadi müstəqilliyini qazandığı dövrdən davamlı dayanıqlı iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün ön plana çəkilmiş regional iqtisadi inkişaf diqqət mərkəzində saxlanılmaqla dövlətin iqtisadi siyasəti, bu siyasətin sosial-iqtisadi əhəmiyyəti, onun əhalinin həyat səviyyəsi, məşğulluq, bütövlükdə iqtisadi infrastrukturun formalaşmasının təmin edilməsinin həyata keçirilməsi üçün kompleks tədbirlər və onların nəticələri təhlil edilir. Xüsusilə azad edilmiş ərazilərdə resurslardan səmərəli istifadənin ölkənin gələcək inkişafı üçün geniş imkanların yaranması – yeni iş yerlərinin açılması, regionların inkişafına onun müsbət təsiri, xüsusilə qeyri-neft sektorunun inkişafına onun müsbət təsiri göstərəcəyi və bu ərazilərdə sənaye, kənd

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

təsərrüfatı, turizm sektoru üçün potensial iqtisadi resursların olması buna real zəmin yaradacaq.

Açar sözlər: işğaldan azad olmuş ərazilər, iqtisadi inkişaf, dövlət siyasəti, regionların inkişafı, qeyri-neft sektoru.

Azərbaycan iqtisadiyyatının dayanıqlı və davamlı inkişafı bu gün COVID-19 pandemiyası dövründə, artıq işğaldan azad olunmuş ərazilər də nəzərə alınmaqla regionların inkişaf etdirilməsindən bilavasitə asılıdır. Qeyd etməliyik ki, iqtisadi inkişaf regionlar üzrə qeyri-bərabər, qeyri-tarazlı inkişafı ilə də fərqlənir.

Təbiidir ki, regional inkişaf ölkə ərazisində mövcud milli resursların səmərəli istifadəsinin təmin edilməsi ilə əlaqədardır. Bu isə bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının milli iqtisadi inkişafı təmin etməsi deməkdir. Qeyd etmək istəyirəm ki, təkcə bu gün torpaqlarımızın işğaldan azad edildiyi dövrdə deyil, Azərbaycan öz iqtisadi müstəqilliyini qazandığı dövrdən davamlı dayanıqlı iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün ölkədə regional iqtisadi inkişaf konsepsiyasını ön plana çəkmiş, bu məqsədlə ardıcıl olaraq regionların iqtisadi inkişaf Dövlət Proqramlarını ardıcıl olaraq həyata keçirmişdir. Çünki iqtisadiyyatın mütərəqqi quruluşunun formalaşdırılması birbaşa ölkənin mövcud iqtisadi resurslarından səmərəli istifadə olunmasından, bu da özlüyündə bu sahədə resurslardan istifadə mexanizminin formalaşdırılmasından asılıdır, xüsusilə də pandemiya dövründə. Bu baxımdan da qeyd etməliyik ki, dövlətimiz regionların sosial-iqtisadi inkişafını dövlət siyasətinin tərkib hissəsi olaraq diqqət mərkəzində saxlayır, onu iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi kimi hesab edir. Dövlətin bu iqtisadi siyasəti regionlarda sosial ədaləti təmin etməklə əhalinin həyat səviyyəsi, məşğulluq və işsizlik, müasir iqtisadi infrastrukturun formalaşmasını təmin etmiş olur. Heç də təsadüfi deyil ki, bu 28 il ərzində dövlətin məqsədli şəkildə həyata keçirdiyi dövlət proqramları, onların reallaşmasını təmin edən kompleks tədbirlər, xüsusilə də ardıcıl olaraq həyata keçirilən üç “Azərbaycan Respublikası Regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları” bu istiqamətdə müsbət nəticələrin əldə olunmasını təmin etmişdir. Bu gün Azərbaycanın işğal altında olan torpaqlarının azad edilməsi regional iqtisadi inkişafı elmi əsaslar və dünya təcrübəsinə əsaslanaraq, regional inkişafın səmərəli idarə olunma strategiyası, texnologiya və mexanizmlərə əsaslanaraq həyata keçirilməlidir. Dövlət diqqət mərkəzində innovasiyalı iqtisadiyyata və informasiya cəmiyyətinə keçidin əsasını təşkil edən iqtisadi ölkənin məhsuldar qüvvələrinin yerləşdirilməsi, sosial-iqtisadi coğrafi vəziyyət nəzərə alınmaqla, real malik olduğumuz təbii resurslardan səmərəli istifadəni təmin etməklə, ayrı-ayrı regionlarımızda tarixdən formalaşmış olan mövcud infrastrukturunu təkmilləşdirməklə, istehsal gücləri və idarəedici aparatından düzgün, müasir idarəetmə metodlarından istifadə etməklə, təsərrüfatın ərazi üzrə müasir təşkili formalarını tətbiq etməklə, eləcə də ayrı-ayrı regionlarımızın malik olduğu elmi-texniki potensiala əsaslanmaqla müasir biznes mühiti, sahibkarlıq fəaliyyəti və sosial iqlim formalaşdırmalıdır. İqtisadi artım, makroiqtisadi sabitlik qeyd etməliyik ki, iqtisadi inkişaf baxımından fərqli inkişafa malik regionlarımızın inkişafından da asılıdır. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı eyni zamanda dövlətçiliyin iqtisadi, sosial, hüquqi və təşkilati əsaslarının təmin olunmasına xidmət etdiyindən, çox vaxt dövlət strateji əhəmiyyətə malik regionların üstün inkişafını ön plana çəkir.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşmasında neft amili xüsusi rola malikdir. Belə ki, neft sektorunun inkişafı tək bu sektorun deyil, bütövlükdə ölkənin iqtisadi inkişafında əvəzsiz rola malikdir. Neft sektoruna gətirilən investisiyalar, bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafında mühüm rol oynamışdır. Neft sektorundan əldə edilən gəlir iqtisadiyyatın digər sahələrinə, o cümlədən regionların iqtisadi inkişafının investisiyalaşdırılmasına cəlb edilməklə, neft amili ölkənin həm daxili, həm də xarici siyasətinin formalaşmasında müstəsna rol oynamışdır. Bu istiqamətdə Dövlət Neft Fondunun vəsaitləri, yəni bu fondan büdcə və makroiqtisadi dayanıqlığı təmin etmək üçün transfer olunan pullar da nəzərə alınmalıdır. Bu əsasda ölkə iqtisadiyyatının müasir dövrdə bərpası və gələcək inkişafının təmin edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bunlar Maliyyə Nazirliyinin 2021-ci ilin dövlət və icmal büdcələrinin ilkin göstəricilərində də qeyd olunur. 2021-ci ildə Dövlət Neft Fondundan transferlərin məbləği 2021-ci ilin dürüsləşmiş büdcəsində olan səviyyədə saxlanılacaq, bu fondan 2021-ci il üçün büdcə xərcləri 12 milyard 420 milyon 500 min manat təsdiq edilib [1].

Pandemiya dövründə regionlarda biznesə dəstək, sənayenin, kənd təsərrüfatının, infrastruktur sahələrin, xüsusilə işğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişaf etdirilməsi istiqamətində xüsusi tədbirlər həyata keçirilir.

Mərkəzi Bank koronavirus pandemiyası şəraitində bütün regionlarda əhalinin və biznesin dəstəklənməsi, sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, turizm, infrastruktur sferasının inkişafının dəstəklənməsini ön plana çəkir. Belə ki, Prezident İlham Əliyev “Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının və bundan irəli gələn dünya enerji və səhm bazarlarının fəaliyyətindəki kəskin dalğalanmaların Azərbaycanın iqtisadiyyatına, makroiqtisadi sabitliyə, ölkənin regionlarının inkişafına, məşğulluq məsələlərinə və sahibkarlıq obyektlərinə mənfi təsirin azaldılması ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” 2020-ci il 10 mart tarixli Sərəncamının 10.2-ci bəndinin icrası ilə bağlı Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilmiş “Tədbirlər Planı”nın “Karantin rejimi müddətində pandemiya zamanı zərər çəkmiş sahələrdə fəaliyyət göstərən sahibkarların öhdəliklərinin tənzimlənməsi məqsədilə kredit təşkilatlarına reqlulyativ tətillin verilməsi” tədbirlərinin icrası çərçivəsində maliyyə sektoruna əlavə dəstəkləyici tədbirlər Azərbaycan Mərkəzi Bankı İdarə Heyətinin 2020-ci il 23 aprel tarixli qərarı ilə təsdiqlənib. Təsdiq edilmiş tədbirlərə əsasən, fiziki şəxslərin və biznesin, xüsusilə pandemiya zamanı təsirlənmiş sahibkarların dəstəklənməsi bu məqsədlə bankların reqlulyativ yükünün azaldılması, bəzi iqtisadi sahələrin kredit resurslarına çıxış imkanlarının artırılması, pandemiya dövründə iqtisadi subyektlərin ödəniş üzrə xərclərinin azaldılması, sığorta xidmətlərinin fasiləsizliyinin təmin edilməsi və sığorta olunanların hüquqlarının qorunması, kapital bazarı iştirakçılarına reqlulyativ tətillərin və güzəştlərin verilməsi nəzərdə tutulub [2].

Bütün bu tədbirlər ölkədə ayrı-ayrı regionlarda sahibkarlıq və biznes fəaliyyətinin inkişafında fəal olmağı təşviq edir. Belə ki, ən inkişaf etmiş regionlarımızdan biri Abşeron iqtisadi regionudur. Mən yalnız bu gün pandemiya dövründə paytaxt Bakının iqtisadiyyatının gələcək inkişaf planını nəzərinizə çatdırmaq istərdim. Bu planda ilk növbədə Bakıda iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi üzrə əsas hədəflərə diqqət yetirsək görərik ki, həqiqətən Azərbaycanın iqtisadi inkişafında Bakı şəhəri mühüm rola malikdir. Məhz bu ərazidə ölkəmizin maddi, insan, elm-mədəniyyət, maliyyə və

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

s. sahələr yerləşir. Bu baxımdan, bu ərazinin iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi bu gün və perspektivdə neft-qaz sənayesindən asılılığını azaltmaq, şəhərin investisiya cəlbediciliyini artırmaq, beynəlxalq əlaqələrdəki rolunu daha da səmərəli etmək baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bunun üçün ənənəvi formalaşmış sənaye sahələrinin bərpası, təkmilləşdirilməsi və modernləşdirilməsi, yeni sektorların və təsərrüfat fəaliyyəti sahələrinin inkişaf etdirilməsi, yeni iş yerləri üçün tələb olunan ərazi ehtiyatlarının müəyyənləşdirilməsi, məşğulluq potensialının qiymətləndirilməsi, yeni iqtisadi fəaliyyət sahələrinin təşkili və onların yerləşməsinin çoxmərkəzli şəhər inkişafına uyğunlaşdırılması nəzərdə tutulur. Çoxmərkəzli şəhər sistemi üzrə hər bir mərkəz özünün təsir dairəsinə daxil olan ərazilərin inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirib, əhalinin həyat səviyyəsinin artırılmasına istiqamətlənəcək. Bura Mərkəzi Bakı, regional mərkəzlər “Ələt”, Mərdəkan və Sumqayıt, eləcə də altmərkəzlər “Lökbatan”, Binəqədi, Sabunçu, Zığ/Hövsan və Xırdalan daxildir.

Ümumiyyətlə, torpaqlarımızın erməni işğalından azad olduğu gündən bu günə qədər diqqət yetirsək görürük ki, bu dövr ərzində bütün regionlarda iqtisadiyyatın gələcək inkişafı üçün güclü sənaye potensialının yaranması və əhalinin həyat və məşğulluq səviyyəsinin yüksəlməsi üçün əsas olan istehsal və sosial infrastruktur formalaşmış, regional proqramlara uyğun olaraq, iqtisadiyyatın əsas sahələrindən biri olan enerjetikanın inkişafı, enerji sisteminin formalaşması təmin edilmiş, iqtisadi rayonlarda elektrik stansiyaları tikilmiş, hazırda Azərbaycan elektrik enerjisi ixrac edən ölkəyə çevrilmişdir. Azərbaycan, Gürcüstan, Rusiya, İran regional enerji sistemi formalaşdırmış, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri, Cənub Qaz dəhlizi, TANAP Boru kəməri, TAP boru kəməri, Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu böyük iqtisadi layihələrdir ki, bu gün reallaşmışdır.

Azərbaycan Respublikası Regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı üç proqram çərçivəsində görülən böyük işlərin davamı olacaq. Bu gün işğaldan azad olmuş torpaqlarda mövcud olan resurslardan da səmərəli istifadə ölkəmizin gələcək inkişafı üçün daha gözəl imkanlar yaradacaqdır. Yeni iş yerləri açılmaqla regionların inkişafı, bu da təbii ki, qeyri-neft sektorunun inkişafı deməkdir. Bölgələrdə müasir infrastrukturun yaradılması ölkədə və regionlarda sahibkarlığın inkişafına geniş imkanlar açır. Regionları iqtisadi inkişaf konsepsiyası çərçivəsində işğaldan azad olan ərazilərin inkişafı, bərpası ilə bağlı sosial-iqtisadi konsepsiya həyata keçirilir. Müvafiq konsepsiyada planlaşdırmada əsas tutulan sahələr, şəhərsalma və ərazi qurulması ilə bağlı məsələlər, bunların reallaşdırılması üçün zəruri hüquqi, iqtisadi, maliyyə güzəştləri və təşviqlər nəzərdə tutulur. Dövlətin hesablamalarına görə, işğaldan azad olan ərazilərin təbii ehtiyatları, sənaye və kənd təsərrüfatı potensialı ölkəmizin iqtisadi inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu ərazilərdə 155-dən çox faydalı qazıntı yataqları, 5 qızıl, 2 mis, 6 civə, 19 üzlük daşı, 10 mişar daşı, 4 sement xammalı, 13 müxtəlif tikinti daşları, 21 pemza və vulkan külü, 10 gil, 5 tikinti qumu, 9 gips, 9 qum-çınqıl, 14 əlvan və bəzək daşları və s. yerləşir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin müxtəlif yataqlarında sənaye ehtiyatları təsdiq edilmiş 132,6 ton qızıl, 37,3 min ton qurğuşun, 189 milyon m³ mişar daşı, 1 milyon 526 min ton gəc, 18 milyon 432 min m³ üzlük daşı, 23 milyon 243 min m³ gil, 57 milyon 965 min ton tikinti daşı, 96 milyon 987 min ton qum-çınqıl, 1898,4 ton civə və s. iqtisadiyyatın inkişafında vacib əhəmiyyət daşıyan faydalı qazıntılar

aşkar edilib. Bu ərazilər təkcə sənaye sahələri üçün deyil, eyni zamanda kənd təsərrüfatının inkişaf potensialının qiymətləndirilməsi üçün işğaldan əvvəlki dövrdəki vəziyyətin təhlilinə ehtiyac var. Çünki erməni işğalçıları tərəfindən talan olunmamışdan əvvəlki vəziyyətin təhlili zəruridir. Dağlıq Qarabağ Muxtar vilayəti 1988-ci ildə ətraf rayonlarla birlikdə yüksək iqtisadi göstəricilərə malik idi. O dövrdə ölkədə istehsal olunan taxılın istehsalının 14,3 faizi, pambıq istehsalının 3,3 faizi, üzüm istehsalının 31,5 faizi, kartof istehsalının 6,3 faizi, ət istehsalının 14,5 faizi, süd istehsalının 17,1 faizi, yumurta istehsalının 3,6 faizi, yun istehsalının 19,3 faizi, barama istehsalının 17 faizi həmin ərazilərdə istehsal olunurdu. O dövrdə mövcud texnoloji və idarəetmə sistemi ilə əldə olunan bu nəticələrin bu gün prioritet istiqamətlərin müəyyənəşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyəti var. Bu dövrdə respublika üzrə iribuynuzlu mal-qaranın 15,1 faizi, xırdabuynuzluların 19,2 faizi bu ərazilərin payına düşür. Xırdabuynuzlu mal-qara, xüsusilə Laçın, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Kəlbəcər rayonlarında, iribuynuzlu mal-qara isə Laçın, Ağdam və Füzuli rayonlarında daha inkişaf etmişdir. Bu gün üçün işğaldan azad olmuş bu regionda regionun relyefi, iqlim şəraiti, təbii imkanları nəzərə alınmaqla bu ərazilərdə kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrinin inkişafı üçün vacib olan şərtlərdən biri torpaq, biri də su təchizatıdır. Bildiyimiz kimi işğaldan azad olan ərazilər zəngin su ehtiyatlarına malikdir. Bu isə ölkənin sənaye və kənd təsərrüfatı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sərsəng su anbarı Ağdərə - hazırda Tərtər rayonu ərazisində inşa edilib ki, onun da ümumi su tutumu 560 milyon m³. Sərsəng su anbarının hündürlüyü 125 m-dir, bu su anbarı bu ərazidə yerləşən ən hündür su anbarıdır. İşğaldan azad olmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatı üçün yararlı olan digər su anbarları da var. Bu ehtiyatları digər su ehtiyatlarına qarışdıqda ölkəni kənd təsərrüfatı üçün yararlı olan əlavə 15 min hektar torpaqla təmin etmək olar. Bundan əlavə Zəngilan, Cəbrayıl ərazisində yerləşən Xudafərin su anbarı eyni zamanda 75 min hektara yaxın ərazilərin suvarılmasının yaxşılaşdırılmasına şərait yaradacaq. Bu su anbarının su ehtiyatları 1,6 mlrd kub metrdir. Regionun elektrik enerjisi resursu da xüsusi əhəmiyyətə malikdir, Sərsəng və Xudafərin SES-sıdır. Bununla yanaşı, bu ərazidə hər biri 25 MVT olan su elektrik stansiyalarının vəziyyəti qeyri-qənaətbəxşdir. Təbiidir ki, bu gün bu su elektrik stansiyalarının bərpası regionda ətraf rayonların da elektrik enerjisinə olan tələbatının ödənilməsinə yönəldilə bilər. Bunlarla yanaşı, Araz çayı üzərində yerləşən “Xudafərin” və “Qız Qalası” su elektrik stansiyalarını göstərmək olar. İşğaldan azad olmuş torpaqlarda iqtisadi inkişaf, bütünlükdə ölkə iqtisadiyyatına öz müsbət təsirini göstərəcək. Məsələn, Ağdam, Laçın, Şuşanın regional inkişafı üçün əhəmiyyəti yuxarıda qeyd edilənlər də nəzərə alınmaqla ölkənin regional inkişafına öz töhfəsini verəcək. Şuşa yenidən təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Qafqazda yaradıcı sənayenin mərkəzinə çevriləcək və mədəniyyət sənayelərinin mərkəzlərindən biri kimi dünya iqtisadiyyatında dinamik inkişaf edən sektorlardan biri olacaq. Bu sektor iqtisadiyyat, mədəniyyət, yaradıcı texnologiya sahələrini birləşdirən sənaye növüdür. Beynəlxalq kateqoriya və təsnifatlandırmaya əsasən, bu rayon musiqi, rəqs və teatr, dizayn, memarlıq və moda sənəti, sənətkarlıq və təsviri sənət, film, video və foto sənəti, ədəbiyyat, xalçaçılıq, yaradıcı texnologiyalardan ibarət zəngin sərvətləri ilə məşhurdur. Bu mənada Şuşada yaradıcı və mədəniyyət sənayelərinin inkişafı potensialı xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Qafqazın konservatoriyası olaraq, Şuşada təşkil olunacaq musiqi məktəbləri, konservatoriya, musiqi alətləri sənayesi, “Xarı Bülbül” festivalı da daxil olmaqla müxtəlif musiqi tədbirləri şəhərin şöhrətini özünə qaytaracaq. Şuşada həmçinin turizmi inkişaf etdirmək üçün potensial var, burada Pənahəli xanın sarayı, Yuxarı Gövhər ağa məscidi, Aşağı Gövhər ağa məscidi, Xurşidbanu Natəvanın evi, Molla Pənah Vaqifin məqbərəsi, Şuşa mağara düşərgəsi, Şuşa qalası kimi tarixi abidələr və muzeylər ziyan görsə də, sürətlə bərpa işləri aparılır. Burada tarixi, sağlamlıq və mədəni turizm üçün böyük imkanlar var. Turşsu yaylaqları, Səkili bulağı, İsa bulağı, Şəmidin bulağı, Cıdır düzü və s. turizm üçün geniş perspektivlər vəd edir, Turşsu şəfəli və müalicəvi suyu isə sağlamlıq turizminin inkişafına şərait yaradacaq. Şuşa, həm də Qarabağ xalçaçılıq sənətinin mərkəzlərindən biri kimi inkişaf imkanlarına malikdir. Bu da həqiqətən, Şuşanın regionda yaradıcı sənaye mərkəzi olmaq imkanına malik olduğunu göstərir.

Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonuna daxil olan və işğaldan azad olunan Laçın rayonu Azərbaycan Respublikasının cənub-qərbində, dağlıq ərazidə yerləşir. Rayonda əsas civə yataqları olan Narzanlı, Çilgəzçay, Sarıbulaq (ümumi ehtiyatları 1124 ton), əhəng istehsalına yararlı Laçın əhəngdaşı və üzlük daşı istehsalına yararlı Qoçaz mərmərləmiş əhəngdaşı, mişar daşı istehsalına yararlı 2 tuf Ağoğlan, Əhmədli, kərpic-kirəmid istehsalına yararlı Novruzlu gil yataqları və istismar ehtiyatları 430 min m³/gün olan Minkənd mineral su yataqları vardır. Bu ərazidə tikinti-inşaat sektoru üçün əhəmiyyətli hesab edilən xammal bazası mövcuddur, burada bir sıra investisiya tutumlu sahələr var ki, burada kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq, toxuculuq, tikinti və turizm sektorlarını inkişaf etdirmək olar.

Laçında əsas bitkiçilik məhsullarının dənli və dənli paxlaların, buğdanın istehsalı 2450 ton olmaqla üstünlük təşkil edir. Digər kənd təsərrüfatı məhsullarından şəkər çuğunduru, kartof, tərəvəz, bostan bitkilərini göstərmək olar. Əhali burada əsasən heyvandarlıqla məşğul olmuş və iribuynuzlu mal-qara, arı, qoyun və keçilər saxlayıb. Laçın rayonu ərazisində toxuculuq sənəti də inkişaf etmişdi, dünyada “Qasımşağı” adı ilə tanınan xalçanın yaranması Laçın rayonunun adı ilə bağlıdır.

Kəlbəcər rayonu faydalı qazıntılarla, o cümlədən qızıl, xrom yataqları ilə zəngindir. Kəlbəcər ölkə iqtisadiyyatında qeyri-neft sektorunun sənaye hissəsinin mədəncixarma sahəsində metalların, xüsusən də nəcib metalların hasilatı önəmli yer tutur. Kəlbəcərdə olan qızıl yataqları ölkədə bu sahədə yeni inkişaf templərinə səbəb olacaq. Ölkənin yeni qızıl yataqlarının istismara verilməsi gələcəkdə “sarı metal”ın hasilatını nəzərə alsaq, dünya bazarında qızılın qiymətinin qalxması Azərbaycan üçün müsbət tendensiya olacaqdır. Qeyri-neft sektorunda üç lider məhsuldan biri hesab olunan qızılın ixracı Zəngilan və Kəlbəcər rayonlarının potensialından səmərəli istifadə etdikdən sonra daha da artacaqdır.

Kəlbəcərin turizm sahəsinin inkişafı üçün gözəl təbiəti, əlverişli relyefi, zəngin mineral suları dövlət iqtisadiyyatı üçün böyük əhəmiyyət daşıyır.

Zəngilan rayonu iqtisadi və coğrafi nöqtəyi-nəzərdən əlverişli potensiala malikdir. Hər iki tərəfdən müxtəlif ölkələrlə həmsərhəd olan rayon qərbdə dağlıq, şərqdə düzənlik əraziyə malikdir. Bu özəlliklər Zəngilan rayonunun şaxəli resurslara malik olması ilə bağlıdır.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Zəngilan rayonu iki ölkə ilə qonşu dəhlizlərə malik olmaqla xarici ticarət üçün unikal imkanlara sahibdir. Tranzit nöqtəyi-nəzərdən rayonun xüsusi özəlliyi var ki, İran İslam Respublikası ilə ticarət münasibətlərinin daha da inkişafına səbəb olacaq. Habelə Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonunda Kəlbəcərdən sonra ikinci daha böyük və sənaye əhəmiyyətli 6,5 ton qızıl və 3 min ton mis təşkil edən Vejnəli yatağıdır. Avropada misli olmayan Şərq çinarları, qoz və digər qiymətli ağaclar bu zonada yerləşir. Yaşı 500-ə, uzunluğu 12 km-ə çatan çinar meşəliyi Bəsitçay qoruğundadır. Qoruğun sahəsi 107 hektardır. Qoruqda yerləşən Şərq çinarı “Qırmızı kitab”a daxil edilib.

İqtisadiyyatda tikinti sektorunun drayver roluna malik olduğunu nəzərə aldıqda daxili tələbin qarşılınmasında Zəngilan rayonunun təbii sərvətləri əhəmiyyətli rol oynayacaqdır. Bundan əlavə son illər mineral resurslarımızın ixracı qeyri-neft sektorunda lider mövqelərdə təmsil olunur. Belə ki, qızıl ixracı həyata keçirən dövlət şirkətinin ixracı aylıq ortalama 10-18 milyon ABŞ dolları arasında dəyişir. Zəngilan rayonunda sənaye əhəmiyyətli 6,5 ton qızıl və 3 min ton mis təşkil edən Vejnəli yatağından istifadə ilə ölkəmiz mineral resurslar ixracını daha da artıracaqdır.

Azərbaycan artıq iqtisadi inkişaf, ciddi islahatlar yolundadır. Bu islahatlar ardıcıl olaraq həyata keçirildiyi üçün o, həm xalqın, həm də dövlətimizin maraqlarına xidmət edir, iqtisadi və sosial nailiyyətlər bütün ölkə ərazisində ölkəmizin iqtisadi inkişafını sürətləndirir və insanların həyat səviyyəsini yaxşılaşdırır.

Ədəbiyyat

1. www.maliyye.gov.az. 2020/09.10. Maliyyə uçot jurnalı. səh.19
2. www.maliyye.gov.az. 2020/09.10. səh.41
3. “Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyası” konsepsiyasının modelləri. Bakı 2019
4. Əliyev R. İşğaldan azad edilmiş ərazilərimizin bərpası iqtisadiyyatımızın inkişafına geniş təkan verəcək. 22.01.2021. <http://yan.org.az> yeni inkişaf modeli. <https://vergilər.az>economy>

QARABAĞDA YARADILAN İQTİSADİ-COĞRAFİ RAYONLARIN AQRAR SAHƏDƏKİ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Qarayev Nurlan Vahid oğlu

Dissertant, Bakı Mühəndislik Universiteti

Elektron ünvan: garayev.nurlan1998@gmail.com

Xülasə

Azərbaycanın dilbər bölgələrindən olan Qarabağın aqrar sahədə potensialı və inkişaf perspektivləri vardır. Bu perspektivin səmərəli şəkildə istifadəsi üçün analitik hesablamaların və təhlillərin, fermer təsərrüfatlarının təkmilləşdirilməsi və rəqəmsal texnoloji həllərin aqrar sahənin bərpası konsepsiyasına tətbiq edilməsi vacibdir. Belə

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

ki, Şərqi Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi coğrafi rayonlarında kənd təsərrüfatının inkişaf etmə perspektivləri, istiqamətləri geniş şəkildə təhlil edilib, müvafiq həll yolları analiz edilmişdir. İşğal ərzində düşmənin məhvedici siyasətinin bölgənin inkişafına mənfi təsirlərinə geniş şəkildə diqqət yetirilmişdir. İqtisadi rayonlar üzrə mərhələli şəkildə infrastrukturun bərpası, əhalinin həmin bölgəyə cəlbi, investorların təşviqi kimi mühüm nüanslara da toxunulmuşdur. İşğaldan azad edilən ərazilərdə aqrar sektorun bərpa edilməsində dövlət və özəl sektorun birgə əməkdaşlığının təsir miqyası da tədqiq edilə bilməmişdir.

Açar sözlər: aqrar sahə, regionların inkişafı, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur.

Giriş

İkinci Qarabağ müharibəsi nəticəsində Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları işğaldan azad edildi. Prezidentin müvafiq qərarı ilə Qarabağda yaradılan iki rayon ilə bölgənin səmərəli şəkildə inkişafını təmin edəcək kompakt formada regionların birləşməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bildiyiniz kimi, Qarabağ heyvandarlıq və əkinçilikdə mühüm imkanları var. Sadəcə olaraq, Erməni işğalı nəticəsində bu potensialdan istifadə oluna bilməyib. İşğaldan öncəki kənd təsərrüfatı sektorunun infrastrukturunu, emal müəssisələrini və əkin sahələrini yararsız hala salınıb. Aqrar sahəyə milyardlarla manat məbləğində ziyan dəymişdir.

Hal-hazırda işğaldan sonrakı bərpa prosesi həyata keçirilir. Təbii ki, bu proses məsrəfli, təhlil edilməli və uzun mərhələli prosesdir. Hazırkı rəqəmsallaşma dönmində ənənəvi üsulların müasir texnologiyalarla əvəz edilməsi isə labüddür. Suvarma sistemlərinə, təsərrüfat komplekslərinə, əkin sahələrinə texnoloji yeniliklərin tətbiqi xərclərə qənaət edilməsinə və məhsuldarlığın artmasına gətirib çıxaracaq.

Təbii ki, aqrar sektorun inkişafı üçün ərazilər aqrar istehsal üçün yararlı hala salınmalı, istifadə forması müəyyən edilməli, torpaq istifadəçilərinə zəruri köməyin göstərilməsi mexanizmi formalaşdırılmalıdır. Torpaqların yararlı hala salınması dedikdə, minalardan təmizləmənin həyata keçirilməsi, irriqasiya və suvarma sistemlərinin qurulması nəzərdə tutulur. Bu prosesdən sonra regionlarda əhalinin məskunlaşdırılması mərhələsi gəlir ki, bu prosesi də qısa müddətdə həyata keçirmək mümkün olmadığından, işçi qüvvəsi azlığı müşahidə olunacaq. Buna görə də, kapitalın və əməyin səmərəli istifadəsi vacibdir. Aqrar sahədə emal sənayesinin genişləndirilməsi, innovativ menecmentin tətbiqi, təklif zəncirinin formalaşması, aqrar biznesin yaradılması dövrün tələbidir.

Qarabağda yaradılmış iqtisadi-coğrafi rayonların aqrar inkişaf perspektivləri

Yuxarı Qarabağ və işğaldan azad edilmiş ətraf bölgələr tarixi-mədəni dəyəri, füsunkar müxtəlifliyi ilə yanaşı, yeraltı və yerüstü sərvətlərə, zəngin iqtisadi potensiala, geniş kənd təsərrüfatı potensialına malikdir. Azad edilən rayonlar işğaldan öncə Azərbaycanda istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının 35-40% qədərini təmin etmək imkanına malik idi. Amma Ermənistanın işğal nəzarəti altında olarkən, potensialından səmərəsiz şəkildə istifadə edilib. Yalnız Qarabağ ərazisində 250 min hektardan bir qədər artıq ərazinin cəmi 7%-i istifadə edilmişdir. Nümunə olaraq, işğal dönməsində əkin sahələrindən il ərzində cəmi 10-11 sentner taxıl götürülüb, halbuki bu rəqəm işğaldan əvvəl 21-25 sentner idi. Azad edilmiş torpaqlarda üzümçülük, pambıqçılıq, baramaçılıq, bostançılıq, taxılçılıq, tütüncülük, heyvandarlıq kimi aqrar sektorun müxtəlif sahələrinin inkişafı üçün şərait və imkanlar

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

vardır. Bundan əlavə, bölgə emal və ərzaq sənayesinin tərəqqi etməsi üçün də mühüm potensiala malikdir.

İşğal edilmiş ərazilər azad olunduqdan sonra, artıq Qarabağ regionunun səmərəli şəkildə inkişaf edə bilməsi üçün mühüm qərarların qəbul edilməsi labüd idi. Bunlardan ən vacibi isə Prezident İlham Əliyevin qəbul etdiyi 7 iyul 2021-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların bölgüsü haqqında” fərmandır. Fərmanın qəbul edilmə məqsədlərindən biri də, işğaldan azad edilmiş bölgələrin bərpası, gələcək inkişafının təmini, infrastrukturun yaradılması, məcburi köçkünlərin doğma rayonlarına qaytarılması kimi geniş əhatəli tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin edə bilməkdir. Azad edilmiş bölgədə iki iqtisadi-coğrafi rayon yaradıldı.

- 1) Şərqi Zəngəzur iqtisadi-coğrafi rayonu
- 2) Qarabağ iqtisadi-coğrafi rayonu

Fərmanda qeyd edilir ki, Laçın və Kəlbəcər rayonlarından Naxçıvana qədər böyük bir bölgəni tutan Zəngəzur yaylasının şərqində eyni coğrafi məkanda tarixən birgə olması və 1861-ci ildə Zəngəzur qəzasının tərkibində olması səbəbi ilə Zəngilan, Qubadlı, Cəbrayıl, Kəlbəcər və Laçın rayonları eyni iqtisadi rayonda birləşdirilməsi məqsədəuyğundur. Eynilə Ağdam, Şuşa, Xocavənd, Xocalı, Füzuli, Tərtər rayonları, Xankəndi şəhəri və Qarabağ ərazisinə aid olan Ağcabədi və Bərdə rayonları da Qarabağ iqtisadi rayonunda birləşdirildi. Yeni bölgü Qarabağın bərpa və yenidən qurulmasını sürətləndirəcək və sistemli şəkildə sosial-iqtisadi yönümlü dövlət proqramlarının və layihələrinin həyata keçirilməsinə kömək edəcək. Xüsusən də, Şərqi Zəngəzur rayonu Zəngəzur dəhlizi ilə Naxçıvana və qonşu Türkiyəyə çıxış əldə edə biləcək. Bu da ümumilikdə respublikanın iqtisadi cəhətdən inkişafına və bölgənin rifahının artmasına gətirib çıxaracaq. İqtisadi idarəetmədə çeviklik təmin edilə biləcək ki, bu da nəticə olaraq, institusional islahatların effektiv şəkildə aparılmasını təmin edəcək.

Qarabağda yaradılan iqtisadi rayonların, xüsusilə aqrar sahədəki mühüm potensialı ölkə iqtisadiyyatının tərəqqi etməsinə mühüm təsir göstərəcək. Təbiidir ki, bu potensialın qiymətləndirilməsi üçün işğaldan əvvəlki dönmədəki statistikalar, hesabatlar mühüm rol oynayır. Ətraflı şəkildə həmin dönmədəki göstəricilər araşdırılmalı və uyğun olaraq, kənd təsərrüfatı ilə bağlı layihələr, proqramlar təyin olunmalıdır. 1988-ci ildə Qarabağ ərazisindəki rayonlar (DQMV) aqrar sektorda yüksək göstəricilərə malik idi. Belə ki, həmin ildə, ölkədə taxıl istehsalının 14,3%-i, üzüm istehsalının 31,5%-i, ət istehsalının 14,5%-i, pambıq istehsalının 3,3%-i, barama istehsalının 18%-i, süd istehsalının 34%-i, yun istehsalının 19,3%-i həmin bölgənin payına düşürdü.

Təəssüf ki, 30 ilə yaxındır ki, Qarabağ bölgəsi qəsbkarlar tərəfindən talanıb və viran edilib. 1 milyon hektara yaxın məhsuldar torpaqlar, eləcə də 127 min 700 hektar suvarılan torpaqlar, 34 min 600 hektar üzüm və digər meyvə bağları sahəsi, 1200 km irriqasiya sistemi işğalçı dövlətin əlinə keçmişdir. Qarabağ bölgəsinin digər 5 rayonunda 120 min hektar əkinəyararlı və məhsuldar torpaq sahələri suvarılmamış qalıb və demək olar ki, təsərrüfat dövriyyəsinə çıxarılib. İşğalçı dövlət tərəfindən 220 min baş iribuynuzlu mal-qara aparılmışdır. Ermənistanın işğalı nəticəsində dəyən zərərin miqyasını müəyyənləşdirmək məqsədilə işçi qrupu yaradılmışdır. Məlumatlara əsasən, itki və ziyanın ümumi həcmi 820 milyard dollar civarında olub.

Tələfatın həcmi göstərir ki, həmin torpaqlara yalnız ziyan vurulub və bölgənin inkişafı üçün heç bir səy göstərilməyib. 90-cı illərdən bu günə qədər kənd təsərrüfatı sektoru üzrə, Qarabağ bölgəsinə və dolayı olaraq, ölkəmizin iqtisadiyyatına xeyli miqdarda zərər vurulmuşdur.

Qarabağ bölgəsinin işğaldan azad edilməsi ölkəmizə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində böyük fayda verəcək. Nümunə olaraq, hal-hazırda ölkədə ət və ət məhsulları üzrə özünü təmin etmə 82,5%, süd və süd məhsulları üzrə 86,2%-dir. Kənd təsərrüfatı nazirliyinin proqnozlarına görə işğaldan azad edilən rayonlarda təsərrüfatçılıq bərpa ediləndən sonra, qeyd olunan məhsullarla əhalini təmin edə biləcəyik.

Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, Qarabağ bölgəsində iki iqtisadi rayon yaradılıb. Həmin iqtisadi rayonların yaradılması aqrar ixtisas sahələrinin fərqli və dəyişkən olması ilə də əlaqədardır. Hər bir iqtisadi rayon aqrar sektorun müxtəlif istiqamətləri üzrə ixtisaslaşması regionların ayrılıqda təhlil edilməsini və müvafiq həllərin ortaya qoyulmasını ehtiva edir. İlk olaraq, Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun ixtisaslaşma sahələri və inkişaf etmə perspektivlərini qeyd etmək olar. Bu iqtisadi-coğrafi rayon heyvandarlıq, üzümçülük, baramaçılıq, quşçuluq, tütüncülük sahələri üzrə ixtisaslaşmışdır. Xüsusilə də, Laçın, Qubadlı və Zəngilan rayonlarında tütüncülük sahəsi üzrə inkişaf perspektivlərinə malikdir. Cəbrayıl və Zəngilanda işğaldan əvvəlki statistikalara baxarkən, bu bölgənin iqlim tipi və relyefinə görə taxılçılıq, üzümçülük sahələrinin inkişaf etmə gücünü görürük. Bu bölgədə istehsal olunan aqrar məhsulların xarici bazarlara çıxarılma imkanları da mövcuddur.

Ələlxüsus da Zəngilan rayonu dağətəyi və məhsuldar torpaqları olan ərazidə yerləşdiyinə görə, kənd təsərrüfatında mühüm rola malikdir. Sovet dönməsində aqrar sahədə fəaliyyət göstərən 29 kolxoz, 1 arıçılıq birliyi, 4 kooperativ və digər fermer təsərrüfatları fəaliyyət göstərmişdir. Əkinə yararlı torpağın həcmi 35.548 hektar təşkil edib. Torpaq sahələrinin 7204 hektarı illik, 2667 hektarı isə çoxillik bitkilər üçün istifadə edilmişdir. Bitkiçilik üzrə rəsmi statistikalara əsasən, taxıl istehsalında 1988-ci ildə 1.583 ha sahədən 3.793 ton buğda istehsal olunmuşdur. Bundan əlavə, tütüncülükdə həmin ildə 359 ha sahədən 1.272 ton məhsul yığılmışdır. Rayonda mühüm kəsb edən sahə olan üzümçülükdə 2.391 ha sahədən eyni ildə 16.322 ton məhsul istehsal edilmişdir. 1988-ci ildəki statistik hesabatlara görə, bu rayonda 26.375 ton fərqli məhsul istehsal edilmişdir.

Bu rayon Qarabağın cənubunda, Arazboyu hissədə yerləşir. Ərazisindən Oxçuçay, Həkəri, Bərgüşad və Araz kimi bolsulu çaylar axır. Bu çaylardan torpaqların suvarılmasında geniş şəkildə istifadə edilə bilər. İşğaldan əvvəlki dövərdə də aktiv şəkildə istifadə edilirdi. Əsasən üzümçülük və tütüncülük kimi sahələrdə mühüm imkanlar mövcuddur. Proqnozlara görə, tütün istehsalı bərpa edildikdən sonra ilk zamanlarda bu göstərici təqribən 22%, üzümçülükdə isə 13%-lik artımla müşahidə olunacaqdır. Bitkiçiliyin digər sahələrində arpa, buğda və dənli, paxlalı bitkilərin əkinindən isə təxminən 0,1%-lik artım müşahidə oluna bilər. İribuynuzlu heyvandarlığın da bərpa edilməsi ilə bu sektorda 0,8%, xırdabuynuzlu heyvanlarda isə bu artımın 0,4% olacağı gözlənilir. Zəngilanın torpaq, iqlim və su resursları diqqətə alındığında, qeyd edilən statistikadakı göstəricidən çox məhsul istehsal

etmək olar, çünki müasir dövrdə aqrar sektorun bütün sahələrində tətbiq olunan yeni texnoloji yanaşmalarla mühüm inkişafa nail olunub [5].

Şərqi Zəngəzur bölgəsinin Cəbrayıl və Qubadlı rayonları taxılçılıq, üzümçülük, tütünçülük üzrə ixtisaslaşmışdır. Belə ki, qeyd edilən rayonların ərazisində bolsulu çayların olması imkan verir ki, əkinçilik və heyvandarlıqda səmərəli nəticələr əldə edilsin. Məsələn, Cəbrayıl rayonunun ərazisində işğaldan əvvəl iki suvarma kanalı aqrar sahənin intensiv inkişaf etməsini təmin edirdi. Bundan əlavə, yayı isti, qışı mülayim keçən bölgədə otlaq sahələrinin geniş olmasına görə heyvandarlıq inkişaf etdirilə bilməmişdi. Təbii ki, bölgənin inkişafı üçün müəyyən analizlər aparılmışdır. Yalnız Qubadlı rayonunda tütünün intensiv üsullarla becərilməsi ilə istehsalın 2 min tona çatdırılması planlaşdırılır. Bu da nəticədə respublikada tütün istehsalının təqribən 25-27%-nin bu rayon hesabına təmin edilməsinə şərait yaradacaq. Bu rayonda taxılçılıq üçün mühüm potensial vardır. Belə ki, 1985-1988-ci illər ərzində 3,6 min hektar əkin sahəsindən 7-8 min ton taxıl biçilmişdir. Bu göstəricilər əsasında ilkin proqnoz kimi 2025-ci ilə qədər Qubadlıda taxıl istehsalının 32 min tona çatdırılacağı gözləniləndir. Əsasən Qubadlı və Cəbrayıl kimi rayonlarda məhsuldar torpaqlar sayəsində əkinçiliyə geniş imkanlar vardır. Şərqi Zəngəzur bölgəsinin digər rayonları olan Laçın və Kəlbəcər də iqlimi, relyefi və digər şəraiti ilə heyvandarlıq üçün əlverişlidir. Kəlbəcər rayonunda işğaldan əvvəl 38 min baş iribuynuzlu və 100 minə qədər xırdabuynuzlu heyvan vardı. Ət və süd istehsalı müvafiq olaraq, 35.870 və 16.272 ton təşkil edirdi. Təəssüf ki, işğal edilməsi nəticəsində potensialından istifadə edilə bilmədi. Artıq rayon işğaldan azad edilib və önümüzdəki 4 il ərzində 57 min baş iribuynuzlu və 164 min baş xırdabuynuzlu mal-qaranın bəslənməsi ilə heyvandarlığın 3,6%-lik artımı təmin edilə biləcək. Digər dağlıq rayon olan Laçında taxılçılıq, heyvandarlıq, tütünçülük üçün perspektiv vardır. Ən son hesabatlarla əsasən Laçında taxıl üzrə maksimum məhsuldarlıq 8.5 sent/ha olmuşdur. Hal-hazırda Zəngilan, Cəbrayıl kimi rayonlara xarici investorların cəlbi prosesi də həyata keçirilir. Belə ki, Zəngilanda “Ağıllı kənd” konsepsiyası pilot layihə əsasında həyata keçiriləcəkdir. “Ağıllı kənd” sisteminin qurulması təşəbbüsü məhsuldarlığın artmasına müsbət təsir göstərəcək. Belə ki, su resurslarından qənaətlə istifadə olunması, müasir suvarma sistemlərinin istifadəsi və məhsul yığımı prosesinin müasir texnologiya ilə aparılması kimi proseslər həyata keçirilə biləcək. Böyük Qayıdış proqramının icrası prosesində aqrar sektora tətbiq edilən innovativ yanaşmanın mühüm rolu olacaqdır. Müasir texnologiyaların tətbiq edilməsi, fermerlərin Qarabağda təsərrüfat fəaliyyətinə təşviqi sayəsində biz bu nəticəyə yaxın 5 il ərzində nail ola biləcəyik.

Bu bölgədə yeni yaradılan digər iqtisadi rayon isə Qarabağdır. Bu bölgəyə Şuşa, Ağdam, Füzuli, Xocavənd, Xocalı, Bərdə rayonları və Xankəndi şəhəri daxildir. Qarabağ regionu əkinçilik, bitkiçilik, meyvəçilik inkişafı üçün iqlim, hidro ehtiyatlar və məhsuldar torpaqlar kimi müsbət amillərə malikdir. Suqovuşan, Xudafərin və Sərsəng su anbarları, Ağdamkənd, Vəlvələçay kimi su resursları əsas hidro ehtiyatlarıdır. Əkin torpaqlarının suvarılmasında və əhalinin təsərrüfatçılıqla məşğul olmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əvvəllər Sərsəng su anbarı Tərtər, Ağdərə, Bərdə və Ağcabədi rayonlarında 100 min hektara yaxın əkin torpaqlarının suvarılmasını təmin edirdi. Hal-hazırda A.R. Prezidentinin Araz çayı üzərində

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

“Xudafərin” hidroqovşağı inşası və istismarı haqqında İranla gəldiyi razılıq Qarabağın su və elektriklə təmin olunmasında mühüm rol oynayacaqdır. Belə ki, ildə 368 milyon kilovat/saat elektrik enerjisi istehsal edəcək [7].

Qarabağ iqtisadi rayonunda Ağdam məhsuldar torpaqları və mülayim iqlimi, xüsusilə seçilir. İqlim və bol sulu çayların verdiyi imkanlara görə rayon əhalisi keçmişdə həm 1 illik əkmələr, həm də çoxillik əkmələri rahatlıqla becərə bilirdilər. Bu rayonun 1988-ci ilin hesablarına və əkin strukturuna nəzər yetirdikdə, taxıl (49,5%) və pambıq (48,9%) sahələrinin daha geniş ərazidə becərildiyi məlum olur. Bu sahələrdən əlavə, regionda 21 min hektar ərazidə üzümlüklərin olması, və ölkədəki payının 8%-i təşkil etməsi üzümçülük və şərabçılığın inkişaf etməsi üçün mühüm potensialın olduğu görünür. Ağdamın işğala məruz qalmamış ərazisində taxıl (65,5%) və pambıq (11,8%) sahələri azalsa da, yenə də xeyli miqyası tutur. Ağdamın 77%-nin işğalı nəticəsində həmin ərazilər ölkəmizin aqrar sektorunun inkişafından kənarda qaldı. Peyk görüntülərinə əsasən də, Azərbaycanın idarəçiliyindəki Ağdam rayonu istər taxılçılıq, istər bostançılıq, istərsə də heyvandarlıq baxımından mühüm nəticələr əldə etmişdir.

Erməni separatçıların işğalı nəticəsində ərazi hərbi tullantılarla çirkləndirilmiş ölkəmizin iqtisadiyyatına və genofonduna milyardlarla manat məbləğində zərər törətmişdir. Hal-hazırda ölkəmizdə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrində bu zərərin ölçülməsi və aradan qaldırılması və bərpası üçün konsepsiyalar hazırlanıb. Təbiidir ki, aqrar sahədə müəyyən irəliləyişə nail olmaq üçün yol-nəqliyyat, kommunal infrastruktur, alternativ və ənənəvi enerji istehsalı sahələri, meliorasiya, irriqasiya sistemlərinin yaradılması gərəkdir. Bundan sonra isə yerli və xarici investorlar bölgəyə təşviq edilməli, dövlət və özəl sektor və tədqiqat mərkəzləri, ali təhsil ocaqları birgə fəaliyyət göstərməlidir. Hollandiyada da 3 sektorla birgə, aqrar sahədə mühüm nəticəyə nail olublar [8].

Azad olunan bölgələrdə fermerlər üçün aqrar məsləhət və informasiya sistemləri təşkil edilməlidir. İşğal olunan bölgədən gedən nəsil və sonra yetişən nəsil şəhər və qəsəbələrdə yaşayaraq demək olar ki, təsərrüfat fəaliyyətindən uzaq düşüblər. Həmçinin də, artıq ənənəvi təsərrüfat texnologiyaları istifadə edilmir. Yeni və səmərəli təsərrüfatçılıq formaları yetişib və fermerlərə öyrədilməsi də mühümdür.

Logistika və tədarük infrastrukturunu həll edildikdən sonra aqroemal müəssisələri yaradılmalıdır. Qarabağ bölgəsində üzümçülüyn, tütünçülüyn, südçülüyn inkişaf etməsi ilə emal müəssisələrinin yaradılmasına ehtiyac olacaqdır. Həmçinin taxılçılığın tərəqqisi və heyvandarlığın inkişafı ilə un dəyirmanlarının, yem istehsalı və dəri xammalı müəssisələrinin qurulması əsas götürülə bilər [1].

Konsepsiya həyata keçirilərkən Qarabağ bölgəsində aqrar yönümlü təsərrüfatların bərpa və inkişaf etdirilməsi üçün xüsusi dövlət dəstəyi mexanizminin qurulması məqbuldur. Bu siyasət yalnız dövlətin deyil, digər özəl şirkətlərin də bu prosesə cəlb olunması və aqrobiznes sahələri üzrə investisiya təşviqini həyata keçirməsi ilə mümkün olacaqdır. Məcburi köçkünlərin doğma yurdlarına qaytarılması və təsərrüfatla məşğul olmasına cəlb prosesi də müvafiq yanaşma ilə mümkün ola bilər. Müxtəlif subsidiyaların verilməsi, aqrar texniki məhsullarla təmin edilməsini və xüsusilə təməl yaşam ehtiyaclarının qarşılınmasını nümunə kimi qeyd etmək olar.

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Ümumilikdə götürüldükdə, Qarabağın bərpası çoxmərhləli prosesdir. Məhsuldar torpaqların minalardan təmizlənməsi, infrastruktur qurulması, fermer və sahibkarların həmin rayonlara cəlbi öncə görülməlidir. Bölgədə Azərbaycanın nüfuzunu genişlətmək və inkişafın təmin edilməsi üçün yaxın 5 il xüsusilə vacibdir. Prosesin həyata keçirilməsi üçün dövlət, özəl sektor, xarici investorlar, qeyri-hökumət təşkilatları, aqrar tədqiqat qurumları və vətəndaşların birgə səyi nəticəsində yerinə yetirmək mümkündür. Çünki qarşılıqlı əməkdaşlıq ixtisaslı kadrların yetişdirilməsinə, təsərrüfatçılıqda müasir metodların tətbiqinə və standartlara uyğun səmərəli və keyfiyyətli məhsulların istehsalına səbəb olacaqdır. Bu səmərəli əməkdaşlıq sayəsində bölgədə yetişən, emal edilən aqrar məhsulların Avropa, Rusiya, Asiya bazarlarına ixracı mümkündür. Bu ixrac sayəsində Azərbaycan iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi və bütün bölgələrin birgə şəkildə inkişafına və prosesə töhfə verməyinə mühüm dəstəyi olacaqdır.

Nəticə və təkliflər

Ölkəmizdə müvafiq qurumlar tərəfindən işğaldan azad edilmiş Şərqi Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi rayonlarının aqrar baxımdan potensialı işğaldan öncəki dövrün hesabatlarına, təhlillərə və qiymətləndirmələrə əsasən bölgədə aqrar təsərrüfatların bərpa istiqamətləri müəyyən edilib. Belə ki, bölgədə Ağdam və Füzulinin işğal olunmamış əraziləri də nəzərə alınmaqla, təxminən 233 min hektar ərazidə birillik və çoxillik əkinlərin olacağı və 430 min iribuynuzlu, 1.6 milyon baş xırdabuynuzlu heyvanlardan ibarət fermaların qurulması gözləniləndir.

Yeni yaradılacaq təsərrüfatların yalnız fərdi deyil, kollektiv şəkildə yaradılması da əlverişli olacaqdır. Belə təcrübəni İkinci Dünya müharibəsindən sonra Almaniya və Yaponiya iqtisadiyyatın bərpası üçün iri kooperativlər yaradaraq, inkişafa nail oldular. İsrailin aqrar sahədə uğurlu olmasında da kibbutz və moşav kimi kooperativlərin böyük rolu olmuşdur. Təbii ki, aqrar kooperativlərin maliyyə dayanıqlığı və müasir texnologiyaları çevik tətbiq etməsi kimi üstünlükləri sayəsində böyüməsi və bərpa prosesinin sürətlə həyata keçirilməsinə dəstəyi olacaqdır [4].

Ümumilikdə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrinin aqrar sahədə inkişafa nail olma prosesi dövlət, özəl sektor və tədqiqat institutlarının birgə əməkdaşlığı sayəsində ola bilər. Kənd təsərrüfatı sahəsində qurulacaq infraqurumdan məhsulların xaricə ixracına qədər olan bütün mərhələlərdə bu amil vacib rol oynayacaq. Aqrar sahədə nailiyyət əldə etmiş Qərbi Avropada, ABŞ-da bu tandem inkişafın davamlı olmasını təmin edir. İxtisaslı kadrların həmin bölgələrdə çalışmasını təşviq edəcək mexanizmlərin inkişaf etdirilməsi, investorların bölgəyə cəlb edilməsi kimi məsələlər də diqqətə alınmalıdır. Proseslər nizamlı şəkildə davam etdirilsə, işğaldan azad olunmuş regionlar da daxil olmaqla aqrar sektorun tərəqqisinə töhfə verəcək.

Ədəbiyyat

1. AMEA İqtisadiyyat İnstitutu. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə yeni aqrar təsərrüfat modeli adlı məqalə. <http://economics.com.az/index.php/kitabxana/bizim-s-r1-r/meqaleler/item/2056-isqaldan-azad-olunmush-arazilaerda-yeni-aqrar-taesaerrufat-modeli.html>

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

2. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində məsələlərin mərkəzləşdirilmiş qaydada həlli ilə bağlı Əlaqələndirmə Qərargahının yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 24 noyabr tarixli Sərəncamı.

3. Eklund, et al, (2017), “How conflict affects land use: agricultural activity in areas seized by the Islamic State”, Environmental Research Letter.

4. Ağayev, Rövşən, Ramil Xudayarov. Kənd təsərrüfatı kooperativləri: dünya təcrübəsi və Azərbaycan üçün təklif olunan model. “AZSEA” MMC. Bakı 2011

5. Zurayk, R., et al. (2018), “Agriculture, conflict and the agrarian question in the 21st century”, Book: Crisis and Conflict in Agriculture. <https://egyptssp.ifpri.info/2018/12/19/agriculture-conflict-and-the-agrarian-question-in-the-21st-century/>

6. <https://agroecconomics.az/az/article/34/isgaldan-azad-olunan-erazilerimizde-kend-teserrufa/>

7. <http://economics.com.az/index.php/kitabxana/bizim-s-rl-r/meqaleler/item/2056-ishzhaldan-azad-olunmush-arazilaerde-yeni-azhrar-taesaerrufat-modeli.html>

8. <http://unec.edu.az/application/uploads/2015/02/UE-2020.pdf>

AZƏRBAYCANDA ƏLVERİŞLİ İNVESTİSIYA MÜHİTİ QARABAĞ İQTİSADİYYATININ BƏRPASININ ZƏRURİ AMİLİ KİMİ

i.e.f.d. Nəcəfov Salman Əli oğlu

İqtisadi Araşdırmalar Elmi-Tədqiqat İnstitutu, UNEC

email: salman.najafov@unec.edu.az

Xülasə

Qarabağ iqtisadiyyatının bərpası, ilk öncə ölkədə investisiya fəallığından asılıdır. Bu da öz növbəsində ölkədə əlverişli investisiya mühitinin mövcudluğunu zəruri edir. Məqalədə göstərilir ki, kreditlər üzrə faiz dərəcəsinin yüksək olması və manatın möhkəmlənməsi ölkədə investisiya fəallığına mənfi təsir edir, bu da Qarabağ iqtisadiyyatının bərpasını ləngidə bilər.

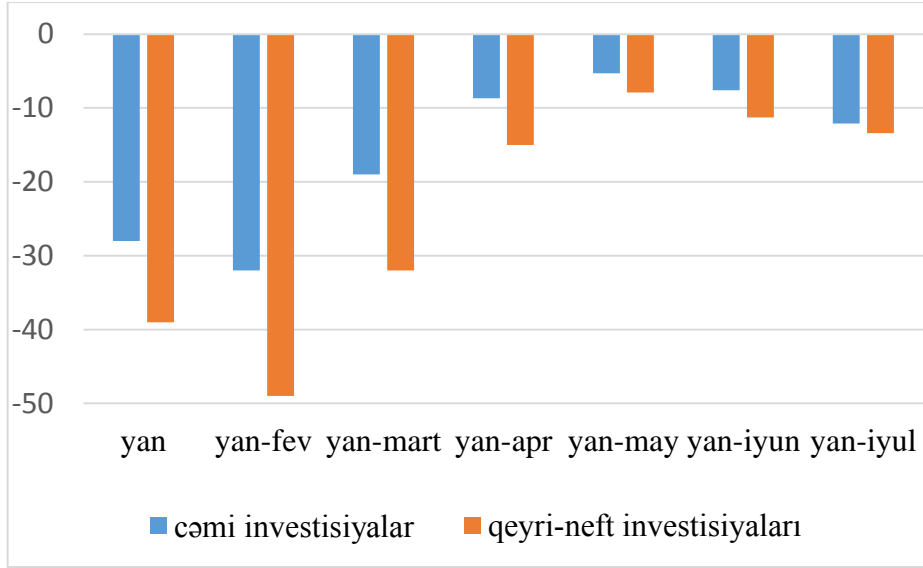
Açar sözlər: investisiya, kreditlər üzrə faiz dərəcəsi, manatın valyuta məzənnəsi.

Qarabağ iqtisadiyyatının bərpası üçün böyük həcmdə həm dövlət, həm özəl investisiyaları tələb olunur. Sosial və istehsal infrastrukturunun bərpası dövlət vəsaitləri (dövlət büdcəsi və Neft Fondu) hesabına həyata keçiriləcəksə, istehsal sahələrinin və biznesin inkişafı üçün böyük həcmdə özəl investisiyalar tələb olunur. Bu da öz növbəsində ölkədə əlverişli iqtisadi mühitin mövcudluğunu zəruri edir.

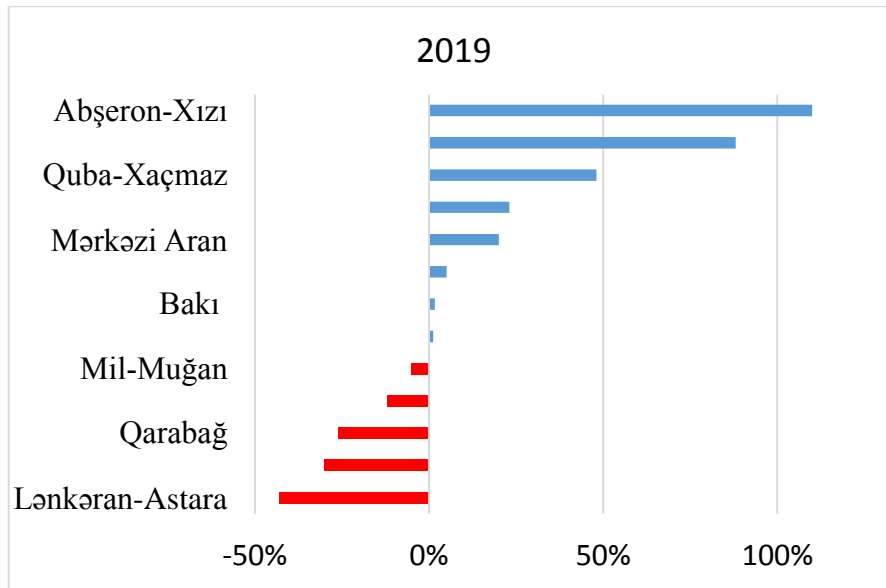
Ölkədə iqtisadi mühiti əks etdirməyə göstəricilərdən biri iqtisadiyyata investisiyaların həcmidir. Lakin yüksək faiz dərəcələri və əlverişsiz valyuta məzənnəsi ölkədə investisiya fəallığına mənfi təsir edir. Belə ki, 2021-ci ilin yanvar-iyul aylarında əsas kapitalla investisiyaların azalmasına baxmayaraq (diqram 1) (bəzi iqtisadi rayonlarda

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

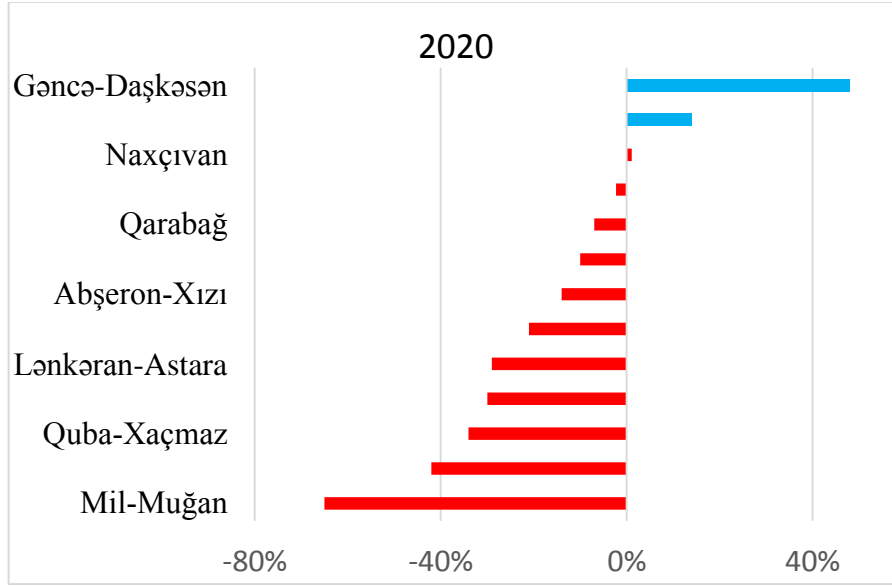
investisiyaların azalması pandemiya əvvəl başlamışdır (diaqram 2)), keçən ilin sonundan etibarən artan kredit faizləri pandemiya əvvəlki səviyyəyə çatmışdır: 2021-ci ilin avqust ayında yeni verilmiş kreditlər üzrə faiz dərəcələri 18%, hüquqi şəxslərə verilmiş kreditlər üzrə isə 10% təşkil etmişdir (diaqram 3). Kreditlər üzrə ən aşağı faiz dərəcələri Bakıda (12%), ən yüksək faiz dərəcələri isə Yuxarı Qarabağda müşahidə olunur (24%) (diaqram 4).

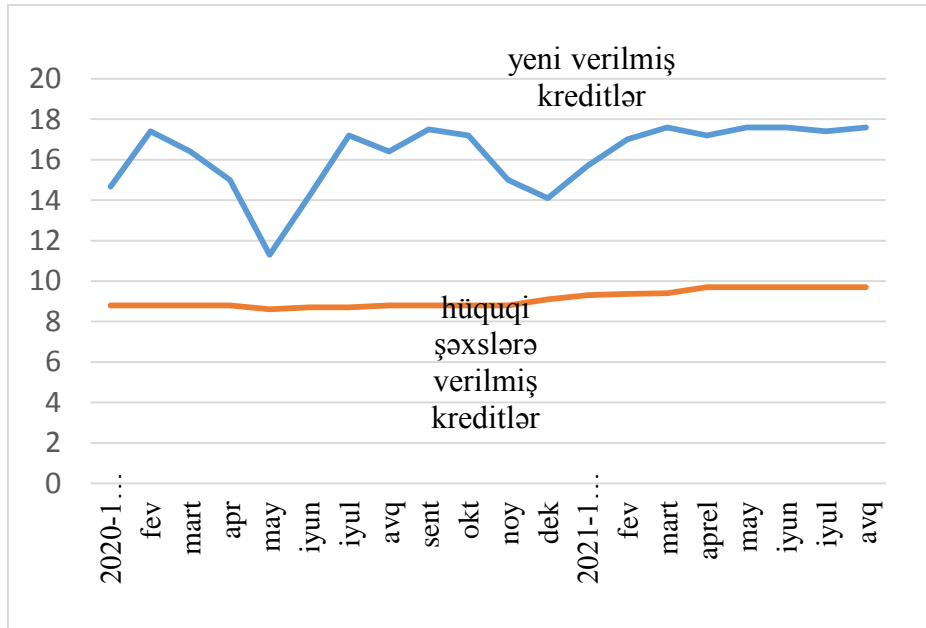
Diaqram 1. 2021-ci ilin yanvar-iyul aylarında Azərbaycanda əsas kapitala investisiyalar, keçən ilin müvafiq dövrünə nisbətən, %

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

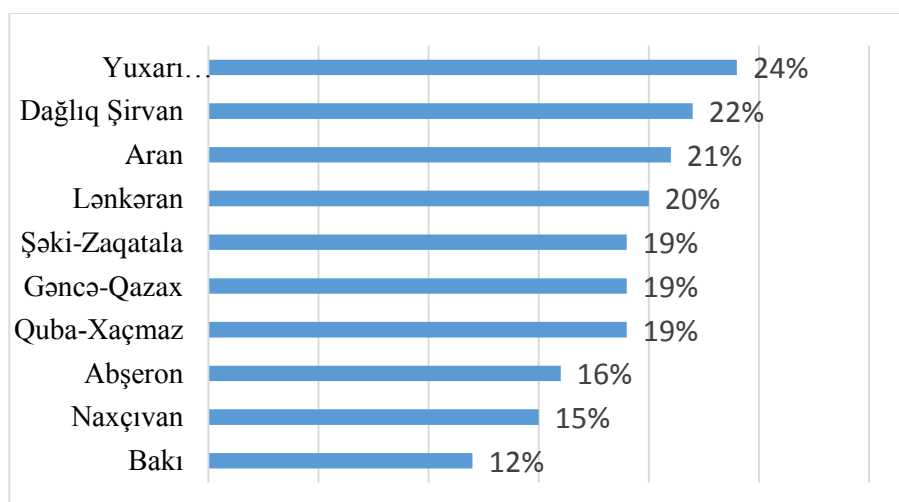

Diaqram 2. Azərbaycanda iqtisadi rayonlar üzrə əsas kapitala investisiyaların dinamikası, keçən ilin müvafiq dövrünə nisbətən, %

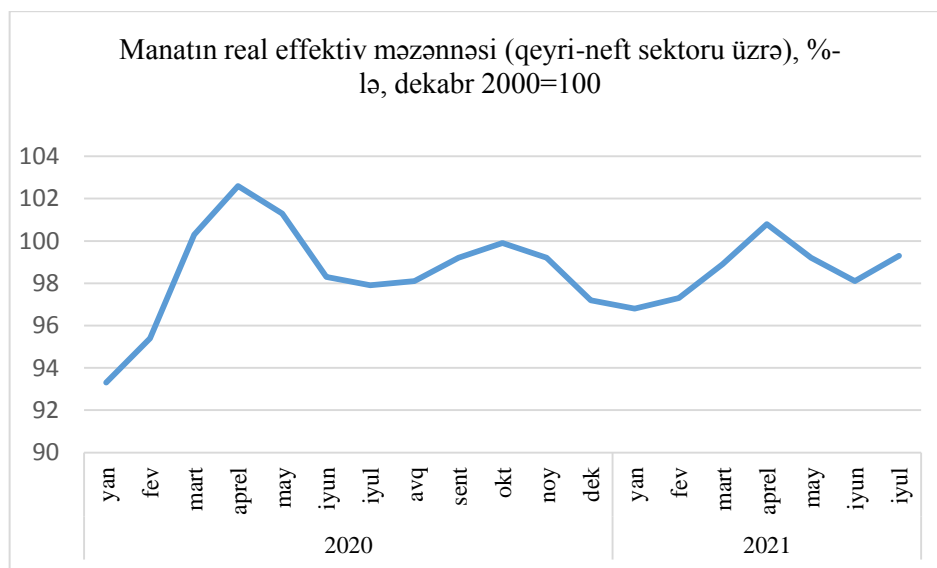
Diaqram 3. Kreditlər üzrə faiz dərəcələri

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

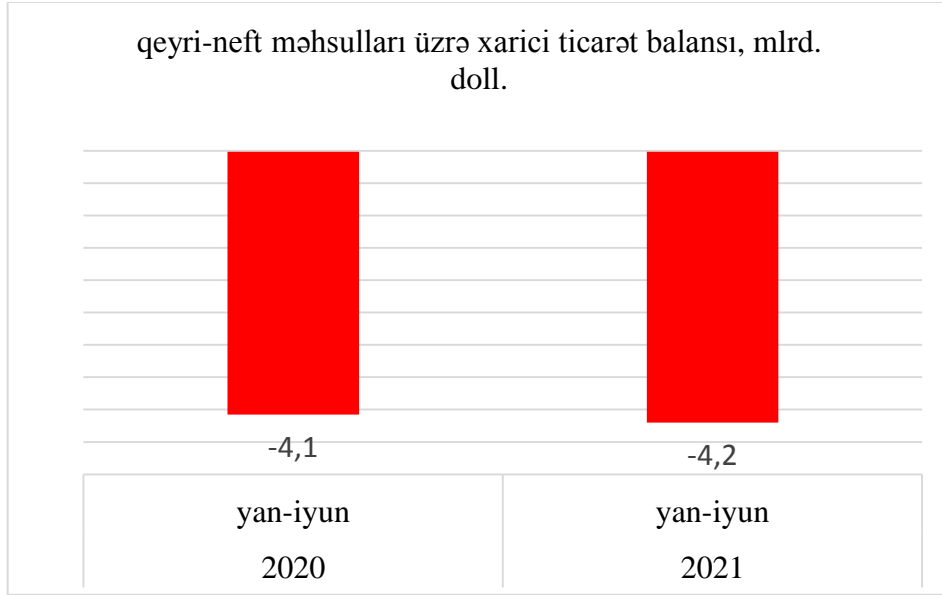

**Diaqram 4. Regionlarda kreditlər üzrə faiz dərəcələri,
1 avqust 2021-ci il**

İnvestisiya fəallığına təsir edən digər mühüm göstərici manatın real effektiv məzənnəsidir (manatın Azərbaycanın əsas ticarət tərəfdaşlarımızın valyutalarına nəzərən və inflyasiya nəzərə alınmaqla orta çəkili dəyişmə indeksi). Cari ilin iyul ayında qeyri-neft sektoru üzrə manatın real effektiv məzənnəsi ilin əvvəlindən 2%, illik olaraq isə 1% artmışdır, bu da ölkə iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətliliyinə (diaqram 5) və investisiya fəallığına mənfi təsir göstərir.

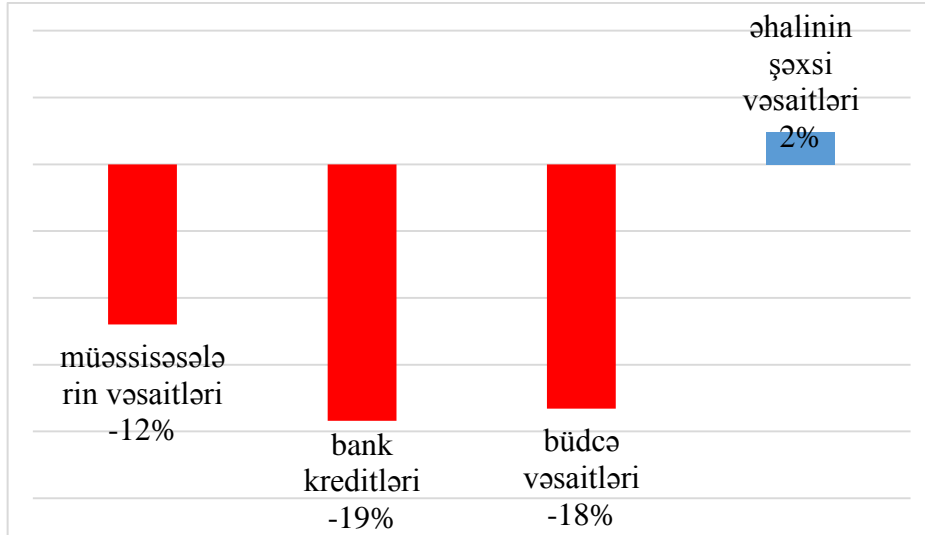

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Diaqram 5. Manatın real effektiv məzənnəsi və qeyri-neft məhsulları üzrə xarici ticarət balansı

Baxılan dövrdə investisiyaların azalması əsasən büdcə və bank investisiyalarının müvafiq olaraq 19% və 18% azalması hesabına baş vermişdir. Müəssisə vəsaitləri hesabına investisiyalar da 12% azalmış, əhəlinin şəxsi vəsaiti hesabına investisiyalar isə 2% artmışdır (Diaqram 6).

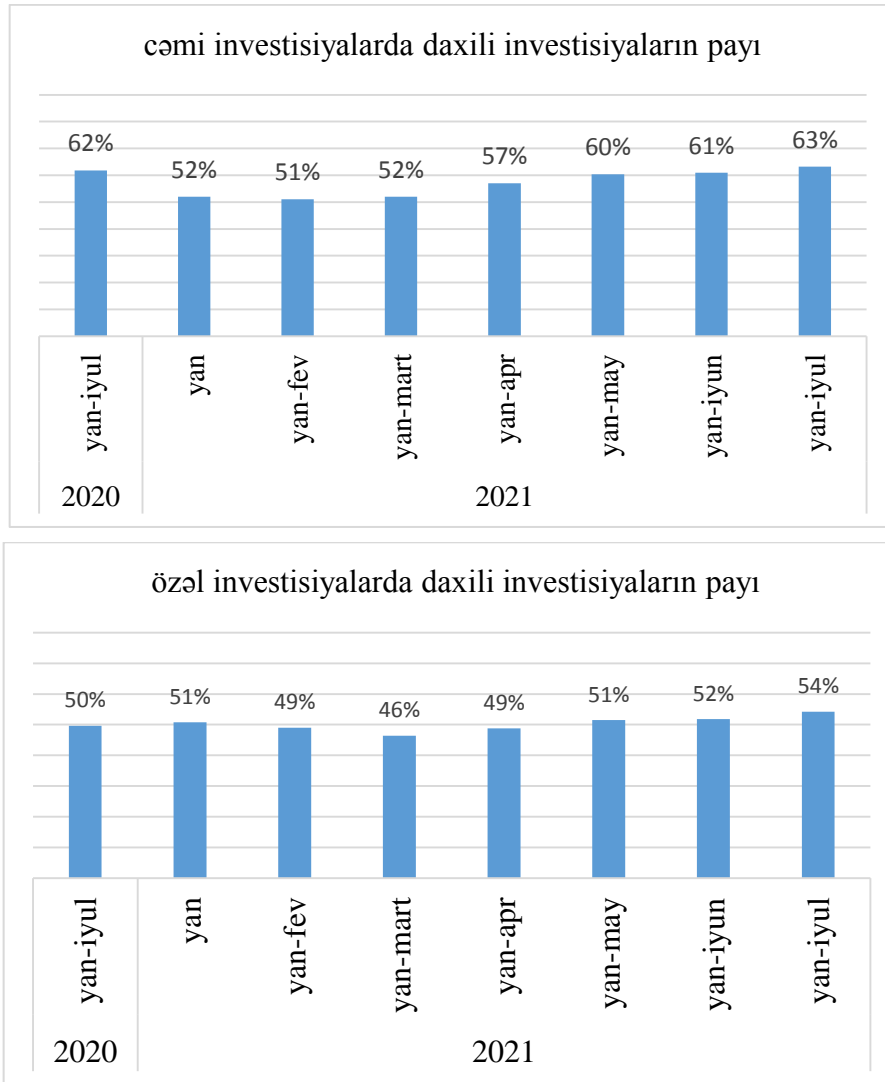

Diaqram 6. Maliyyə mənbələri üzrə investisiyaların dinamikası, 2021-ci ilin yanvar-iyul ayları keçən ilin müvafiq dövrünə nisbətən, %-lə

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Yüksək faiz dərəcələri həmçinin ölkə iqtisadiyyatının xarici investisiyalardan asılılığının yüksək olmasına səbəb olur. Belə ki, cəmi investisiyalarda daxili investisiyaların payı 63% (keçən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 1 faiz bəndi çox), özəl investisiyalarda isə 54% (keçən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 4 faiz bəndi çox) təşkil edir, bu da ölkə iqtisadiyyatının xarici investisiyalardan asılılığının yüksək səviyyədə olduğunu göstərir (diaqram 7).

Diaqram 7. Daxili investisiyaların cəmi və özəl investisiyalarda payı

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Nəticə

Qarabağ iqtisadiyyatının bərpaı, ilk öncə ölkədə əlverişli investisiya mühitinin mövcudluğundan asılıdır. Lakin yüksək faiz dərəcələri və manatın məzənnəsinin möhkəmlənməsi investisiya fəallığına mənfi təsir edərək ölkədə investisiya fəallığına mənfi təsir edir, bu da Qarabağ iqtisadiyyatının bərpaını ləngidə bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi
2. Azərbaycanda tikinti, 2020-2021, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi
3. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı/

“Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində” mövzusunda Respublika elmi konfransı,
15 oktyabr 2021-ci il

Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində respublika elmi konfransının
materialları

Korrektor: Şəfiqə Bağirova

*Çapa imzalanıb 14.01. 2022. Kağız formatı 70x100 /16.
Həcmi 21.6 ç.v. 28 ş .ç.v. Sifariş 01 Sayı 100.*

-----
*" İqtisad Universiteti" Nəşriyyatı.
AZ 1001, Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi, 6.*
